

«BİLİM»

ISBN 978-9943-327-13-9

9 789943 327139

A. DA'WLETOV, M. DA'WLETOV,
M. QUDAYBERGENOV

HA'ZIRGI QARAQALPAQ A'DEBIY TILI

SİNTAKSIS

O'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI H'A'M ORTA ARNAWLI
BİLIMLENDIRIW MİNİSTRİLİGİ

BERDAQ ATINDAG'I QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK
UNIVERSITETI

81.2 k.k.

Q-27.

*Abatbay Da'wletov, Ma'denbay Da'wletov,
Ma'mbetkerim Qudaybergenov*

HA'ZIRGI QARAQALPAQ A'DEBIY TILI

SINTAKSIS

Universitetin' ha'm pedagogikalıq institutın' qaraqalpaq
filologiyası fakulteti talabaları ushın sabaqlıq

*O'zbekstan Respublikası Joqarı h'a'm orta arnawlı bilimlendiriw
ministrliğı ta'repinen tastıyqlang'an*

Juwaplı redaktor: akademik Abatbay Da'wletov

Pikir bildiriwshiler:

A'jiniyaz atındag'ı No'kis ma'mleketlik pedagogikalıq institutın
qaraqalpaq til bilimi kafedrası

Shamsheidin Abdinazimov — *filologiya ilimlerin' doktori, professor*

Oraqbay Sayumbetov — *filologiya ilimlerin' kandidati, dotsent*

ISBN 978-9943-327-13-9

© «Bilim» baspası, 2009

ALG'I SO'Z

Hu'kimetimiz ta'repinen sabaqlıqlar do'retiwge, olardıń sapasın jaqsılawg'a ayırıqsha dıqqat awdarılmaqta. Q'zbekstan Respublikası Prezidenti İ.A.Karimov «Biz sabaqlıq jaratıwıg'a en' aldın'g'ı h'a'm en' h'u'rmetli wazıypa sıpatında qarawımız, jaqsı sabaqlıq jaratqan adamlardı basımızg'a ko'teriwimiz kerek. Sabaqlıqtı, eger kerek bolsa u'iken tan'law tiykarında jaratıwımız kerek» degen edi.

Joqarı oqıw orınları talabalarına arnalg'an «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. Sintaksis» atamasındag'ı sabaqlıq 1986, 1996-jılları eki ret baspadan shıqqan edi. Ondag'ı materiallardın' eskiriwi, jan'a da'wirge ılayıq misallar menen tolıqtırw kerekligi, sabaqlıqlarg'a qoyılutug'ın talaplardıń o'zgeriwi bul atamadag'ı sabaqlıqtın' jan'adan do'retiliw za'rurılıgın payda etti.

Sabaqlıq oqıw jobası tiykarında jan'adan du'zilgen, Joqarı h'a'm Orta arnawlı bilimlendiriw ministrliğı ta'repinen tastıyqlang'an oqıw bag'darlamasına ılayıq jazıldı. Bunda so'z h'a'm so'z formaların' bir-biri menen baylanısı, sintaksislik birlikler bolg'an so'z dizbegi, jay h'a'm qospa ga'p h'a'm olardıń struktura-semantikalıq o'zgeshelikleri, ga'p ag'zaları h'a'm olardıń an'latılıwı, tekst, punktuatsiya h'a'm irkilis belgilerin' xızmeti ma'sceleleri oqıw bag'darlamasına sa'ykes berildi.

Sabaqlıqtın' jeke bo'limleri to'mendegi avtorlar ta'repinen jazıldı: **Ma'denbay Da'wletov** ta'repinen Kirisiw, sintaksislik baylanıslar, ga'p, jay ga'ptin' tu'rleri, ga'p ag'zaları tuwralı tu'sinik, ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları, ga'p ag'zaların' ornı ta'rtibi, ga'ptin' aktual bo'liniwi, so'z ga'pler, qospalang'an jay ga'pler, qospa ga'pler; **Abatbay Da'wletov** ta'repinen so'z dizbekleri, jay ga'plerdin' mazmını boyınsha tu'rleri, bir bas ag'zalı ga'pler, feyil bir bas ag'zalı ga'pler, atawish bir bas ag'zalı ga'pler (M. Da'wletov penen birgelikte), tolıq h'a'm tolıq emes ga'pler, bolimli ha'm bolimsız ga'pler, punktuatsiya; **Ma'mbetkerim Qudaybergenov** ta'repinen ga'ptin' bas ag'zaları, baslawish, bayanlawish, tekst, basqanın' ga'pi (M. Da'wletov penen birgelikte) bo'limleri jazıldı.

Sabaqlıqqa o'zlerinin' bahalı pikirleri bildirgeni ushın A'jiniyaz atındag'ı No'kis ma'mleketlik pedagogikalıq institutın, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası ag'zalarına, Sh. A'bdinazimov, B. O. Sayumbetov avtorlar o'zlerinin' teren' minnetdarsılıg'ın bildiradi.

INVENTAR №

125511

I bap

KIRISIW

Tayamish so'zler: *sintaksis, sintaksis pa'ni, sintaksislik birlikler, so'z, so'z formalari, so'z dizbegi, ga'p, jay ga'p, qospa ga'p, tekst, sintaksislik haylanis, sintaksislik qatnas, sintaksislik baylanis qurallari, intonatsiya, orin ta'rip, t.b.*

§ 1. Sintaksistin' izertew obiekti

Til — qarim-qatnas jasaw, pikir alisiw ha'm tu'sinisiwdin' en' a'hmiyetli qurali. Onin' qarim-qatnasliq xizmeti ga'p arqali ta'miynlene-di. Sonliqtan ha'zirgi sintaksislik ko'zqaraslar boyinsha ga'p sintaksistin' orayliq obiekti sipatinda tu'siniledi.

Sintaksis — til ilimindegi en' qospali ha'm quramali taraw. Onda so'z ha'm so'z formalarinin', ga'plerdin' o'z ara sintaksislik baylanisw nizamliqlari, olardin' so'ylewde aynalisqa tu'siw dinamikasi u'yreniledi.

So'z ha'm so'z formalari sintaksislik haylanisqa tu'siw arqali da'slepki leksikalik ma'nisin saqlaw menen qatar, absrtaksiyalang'an sintaksislik qatnaslardi (ma'nilerdi) payda etedi. Demek, so'z ha'm so'z forma-larinin' aylanisqa tu'siw dinamikasi forma menen ma'ni birliginen turatug'in sintaksislik birliklerdi du'zedi. Sonliqtan so'z ha'm so'z formalari leksikanin' yamasa morfologiyani u'yreniw obiekti bolip qalmastan, son in' menen birge sintaksistin' de izertlew obyektine kiredi.

Lingvistika iliminde «til-sistemalardin' sistemasi» dep qaraladi. Til sistemasi tildin' birneshe tarawlarinin' basqishpa-basqish bir-birine baylanisli bolg'an birliklerinin' du'zilisnen turadi. Til tarawlarinin' to'mengi basqishi — fonetika, en' joqarg'i basqishi — sintaksis. Demek, sintaksis so'z ha'm so'z formalarin, olardin' sintaksislik baylanisi arqali du'ziletug'in so'z dizbegi ha'm ga'ptin' du'zilisi, bir tutas sintaksislik pu'tinlikti — tekstti izertletug'in ilim.

Sintaksistin' izertleniw tariyxina na'zer awdarsaq, onin' u'yreniliw obiektinin' ha'r tu'rli ekenligi ko'rinedi. Bir qatar izertlewshiler sintaksis-so'z dizbegi haqqindag'i ilim dep esaplap, onin' tiykarg'i waziypasi so'zlerdin' baylanisw nizamliqların anıqlawdan ibarat dep ko'rsetedi. Bul ko'zqarastag'i izertlewshiler ga'pti o'z aldına sintaksislik birlik dep esaplamay, onı so'z dizbeginin' bir tu'ri dep qaraydı. Bul siyaqli pikir rus izertlewshileri E. F. Formanov ha'm onin' sha'kirtleri ta'repinen usiniladi.

Синтаксис — это наука о том, как строятся предложения. М., изд-во «Наука», 1966, 3-бет.

Ekinshi topar izertlewshilerdin' miynetlerinde sintaksis ga'p ha'm onin' bo'lekleri haqqindag'i ilim dep esaplanadi. Bulardin' tu'sinigi boyinsha so'zlerdin' barliq baylanisw tu'rleri ga'pti du'ziwshi elementler sipatında u'yreniledi. Bul siyaqli ko'zqaras B. Delbryuktin' miynetlerinen orin aladi.¹

U'shinshi topar izertlewshiler ta'repinen so'z dizbegi ha'm ga'p ha'r qaysisi o'z aldına sintaksistin' u'yreniw obiekti dep qaraladi.²

Sunday-aq, sintaksislik birliklerdi u'yreniw turkologiyaliq ilimiy miynetlerde de ha'r tu'rli bolip ko'rsetiledi. Ma'selen, o'tken a'sirdin' 90-jillarında basılıp shıqqan «O'zbek tilinin' mazmuniy sintaksisi» atlı miynette sintaksislik birlik retinde so'z dizbegi, ga'p ha'm qospa ga'p siyaqli u'sh tu'ri ko'rsetiledi.³ Al «O'zbek tilinin' nazariy grammatikasi» atlı miynette so'z dizbegi sintaksisi, ga'p sintaksisi ha'm tekst (matn) sintaksisi siyaqli tu'rlerge bo'linedi.⁴ Bulardag'i ayirmashılıq, da'slepki miynette jay ha'm qospa ga'ptin' ha'r qaysisi o'z aldına sintaksislik birlik dep esaplanadi ha'm tekst sintaksislik birlik retinde ko'rsetilmeydi. Son'gi miynette qospa ga'pti ga'pke qarama-qarsi qoyiw mu'mkin emes. Oni ga'ptin' bir tu'ri sipatında u'yreniw maqsetke muwapiq boladi. Bunda tekst sintaksislik birlik retinde ko'rsetiledi.

Sintaksislik birlikler haqqında ha'r tu'rli ko'zqaras qaraqalpaq tilinin' sintaksislik qurılısın izertlewshilerdin' miynetlerinen de orin aladi. A. Na'jimovtin' «Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis» atlı joqarı oqıw orınlarına arnalg'an qollanbasında «Sintaksis uluwma eki tarawdan turadı: jay ga'plerdin' sintaksisi ha'm qospa ga'plerdin' sintaksisi» dep ko'rsetiledi.⁵ Bul avtordin' tu'sinigi boyinsha so'z dizbegi o'z aldına sintaksislik birlik retinde ko'rsetilmeydi, ol jay ga'plerdin' quramında u'yreniledi. Al, «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi. (Sintaksis) miyneti, tiykannan, u'ken eki obiektini — so'z dizbegi menen ga'pti o'z ishine aladi dep ko'rsetiledi.⁶

¹ Сонда, 4-бет.

² Виноградов В.В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения. «Вопросы языкознания», 1954, №1, 12-бет; Шведова Н.Ю. Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. М., изд-во «Наука», 1966, 128-бет.

³ Нурманов А. Махмудов Н. Ахмедов А. Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, «Фан», 1992, 25-бет.

⁴ Махмудов Н. Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (Синтаксис). Тошкент, «Фан», 1995, 6-7-бетлер.

⁵ Нажимов А. Ҳазирги қарақалпақ тили синтаксиси. Нөкис, 1992-жыл, 4-бет.

⁶ Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилининг грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, «Битим», 1992, 7-бет.

Haqiqatida, sintaksis pa'ninin' u'yreniw obiektin tap usı da'rejede tek eki sintaksislik birlik — so'z dizbegi menen ga'pten turadı dep sheklew ha'zirgi sintaksis iliminin' anıqlawlarına sa'ykes kelmeydi. Sintaksis pa'ninin' izertlew obiekti retinde so'z dizbeginin' de, ga'ptin' de, ha'tte tekstin' de du'ziliwine tikkeley qatnashı bolg'an so'z ha'm so'z formalari, olardin' sintaksislik baylanisları sintaksislik birlik dep qaralıp, sintaksistin' tiykarg'i izertlew obiektleri retinde u'yreniledi.

So'z ha'm so'z formalari so'z dizbeginin', so'z ha'm so'z dizbegi jay ga'plerdin' du'ziliwi ushin, jay ga'plerdin' sintaksislik baylanisı qospa ga'plerdin', jay ha'm qospa ga'plerdin' bir tutas baylanisı tekst sintaksisinin' du'ziliwi ushin basqishpa-basqish qurılıs materialı xızmetin atqaradı. Demek, sintaksis pa'ninin' izertlew obiektine so'z ha'm so'z formalarinin' sintaksislik baylanisı, so'z dizbegi, jay ga'p, qospa ga'p ha'm tekst sintaksisi kiredi. Bul atalg'an sintaksislik yaruslar sintaksis pa'ninin' izertlew obiektine kirgen menen, tiykarg'i oraylıq orındı tilde kommunikativlik xızmetti atqaratug'in ga'p iyeleydi. Solay etip, tildin' qarım-qatnaslıq xızmeti ga'p arqalı ta'miynlenedi.

§ 2. Sintaksislik birlikler

Joganda so'z etilgenlerden belgili, ha'zirgi sintaksislik izertlewlerde sintaksislik birliklerdin' sanı ha'r tu'rli. Olar ekewden baslap bes tu'rge deyin ko'rsetiledi.

Rus ha'm tu'rkiy tillerindegi joqarı oqıw orınlarına arnalg'an sabaqlıqlarda ha'm ilimiy miynetlerde sintaksislik birliklerdin' u'sh tu'ri — so'z dizbegi, jay ga'p ha'm qospa ga'p¹ yamasa so'z dizbegi, ga'p ha'm tekst sintaksisi² siyaqlı tu'rleri ko'rsetilse, basqa bir miynetlerde³ so'z dizbegi, jay ga'p, qospa ga'p ha'm tekst sintaksisi siyaqlı to'rt tu'ri ataladı.

G.A.Zolotova ha'm N.Yu.Shvedovanın' izertlewlerinde ha'm «Russkaya grammatika» da (1980) sintaksislik birliklerdin' joqarıda atalg'an to'rt tu'rinen basqa, so'z ha'm so'z formalari da sintaksislik

birlik retinde u'yreniledi.¹ Sonday-aq, o'zbek tilinin' son'g'i izertlewlerinde de so'z ha'm so'z formalari so'z dizbegi ha'm ga'pti du'ziwshi sintaksislik birlik retinde qaraladı.²

Haqiqatida, sintaksiste, tiykarinan, so'z ha'm so'z formalarinin' sintaksislik baylanisıw nızamlılıqları u'yreniledi. So'z ha'm so'z formalarinin' sintaksislik baylanisıw arqalı sintaksislik birlikler — so'z dizbegi ha'm ga'p du'ziledi. Sonlıqtan G.A.Zolotova so'zlerdin' sintaksislik baylanis formasın sintaksistin' en' birinshi birligi dep esaplaydı.³ Demek, sintaksislik birliklerdin' joqarıdag'i siyaqlı o'zgesheliklerin esapqa alg'anda, so'z ha'm so'z formalarinin' sintaksislik birlik retinde u'yreniliwine shek keltiriwge bolmaydı.

Solay etip, sintaksislik birliklerdin' sistemasına so'z ha'm so'z formalari, so'z dizbegi, jay ga'p, qospa ga'p ha'm tekst kiredi. Sintaksislik birlikler o'zine ta'n o'zgesheligine qaray bir-birinen ayrılıp turadı. Biraq, olar bir-birine qatnashı, biri ekinshisin tolıqtırıp, birinin' du'ziliwi ushin ekinshisi qurılıs materialı xızmetin atqaradı. So'z ha'm so'z formalari so'z dizbegin, so'z ha'm so'z dizbegi jay ga'pti, jay ga'pler qospa ga'pti, jay ha'm qospa ga'plerdin' baylanisı tekst sintaksisin du'zedi.

So'z ha'm so'z formalari. Sintaksislik birliktin' bul tu'ri ma'nili so'z benen ekinshi bir so'z formalarinin' (ma'nili so'zlerdin') birliginen quraladı. Bul sintaksislik birliktin' quramındag'i ma'nili so'z so'z dizbegin du'ziwshi bas so'z (yag'niy bag'ındırıwshi so'z) xızmetin, al so'zformalar xızmeti jag'ınan onın' bag'inin'qi bo'legi xızmetin atqaradı. Ma'selen, *paxtani teriw, watang'a xizmet etiw, jan'a jay* siyaqlı so'zlerdin' dizbegi eki ma'nili so'zdin' sintaksislik baylanisınan du'zilgen. Olardin' biri so'z dizbegin du'ziwshi bas so'z xızmetin atqaradı da, al ekinshisi ha'r tu'rli grammatikalıq formalarda turıp, bag'inin'qi so'z, yag'niy bas so'zge g'arezli, onın' ken'eytiriwshi ag'zası wazıypasında keledi. Olar jay ga'plerdin' quramina o'tiw arqalı onın' bir sin'arı retinde kommunikativlik xızmet atqaradı. Misal: **Ol paxtani mashina menen terdi. Ol watang'a ayanbay xizmet etti. Jan'a jay salındı, t.b.**

Bul ga'plerdin' quramında **paxtani terdi, mashina menen terdi, watang'a xizmet etti, ayanbay xizmet etti** so'z dizbekleri kelip, olardin'

¹ Современный русский язык. Под редакцией В.А.Белошапковой. М. «Высшая школа», 1981, 264-265-бетлер; Нурманов А., Махмудов Н., Ахмедов А. Салихўжасва С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, 1992, 25-бет.

² Махмудов Н., Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, «Ўқитувчи», 1995, 7-бет.

³ Ҳазирги қарақалпақ тили. Синтаксис. Нөҳис, «Билим», 1996, 7-бет.

¹ Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М. изд-во «Наука», 1973, 30-бет; Шведова И.Ю. Об основных синтаксических единицах и аспектах их изучения. Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. М. изд-во «Наука», 1975, 127-129-бетлер; Русская грамматика. 1980, 6-8-бетлер.

² Махмудов Н., Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси, 4-бет.

³ Золотова Г.А. Корсетилген мийнети, 30-бет.

biri bas so'z (terdi, xizmet etti), ekinshisi (paxtani, mashina menen, watang'a) bag'inin'qi so'z retinde o'z ara ma'nilik baylanisqa tu'sedi. Demek, so'z ha'm so'z formalari so'z dizbegi ha'm ga'pti du'ziwshi, ha'tte sintaksistin' barliq basqishlarina qatnasli sintakasislik birlik retinde xizmet atqaradi.

So'z dizbegi — eki yamasa birneshshe ma'nili so'zlerdin' grammatikalıq baylanisınan du'ziletug'in predikativlik emes sintaksislik birlik. Ol neshe so'zdin' dizbeginen tursa da, ma'nilik ha'm grammatikalıq jaqtan qospa ma'nidegi nominativlik tu'sinikti bildiredi.

So'z dizbegi ga'ptin' quramına kirip, onin' qurılıs materialı xizmetin atqaradi.

Jay ga'p — bir so'zden yamasa bir neshshe so'zlerdin' sintaksislik baylanisınan du'ziletug'in predikativlik sintaksislik birlik. Ga'ptin' o'zine ta'n grammatikalıq — ma'nisi predikativlik. Bul ma'ni ma'ha'l, bet ha'm modallıq belgileri menen sıpatlanadi.

Jay ga'p o'z aldına pikir tiyanaqlılıg'ına iye bolıwı, grammatikalıq ma'nisinin' predikativlikti bildiriwi, ga'plik intonatsiyag'a iye bolıwı menen basqa sintaksislik birliklerden ayırılıp turadi.

Qospa ga'p — eki yamasa bir neshshe jay ga'plerdin' sintaksislik baylanisınan du'ziletug'in bir pu'tin sintaksislik birlik. Qospa ga'ptin' quramına kirgen jay ga'pler predikativlikti bildiredi, biraq o'z aldına pikir tiyanaqlılıg'ına iye bola almaydı. Olardın' pikir tiyanaqlılıg'ı qospa ga'p neshe jay ga'pten du'zilse de, sol komplektstin' bir pu'tinligi arqalı an'latıladi.

Tekst — ma'nilik ha'm du'zilislik jaqtan baylanisqan bir tutas sintaksislik birlik. Teksttin' du'ziliwine jay ha'm qospa ga'pler qatnasadi. Bul sintaksislik birliklerdi tekstke so'z formalari, da'nekerler, intonatsiya ha'm t.b. qurallar biriktiredi. Teksttin' qurılısın du'zgen sintaksislik birlikler bir-birine baylanisli bir pu'tin mazmung'a iye boladı.

§ 3. Sintaksis pa'ninin' u'yreniliw bag'darlari

Sintaksis pa'ninin' teoriyalıq jaqtan ha'r tu'rli bag'darlarda u'yrenilip kiyatır'anı ma'lim. XIX a'sirdin' ekinshi yarımı, XX a'sirdin' basında sintaksislik birlikler logika-grammatikalıq ha'm formal-grammatikalıq bag'darlarda u'yrenildi. Logikalıq bag'dar boyınsha sintaksislik birliklerdi u'yreniwde ma'nige a'hmiyet beriledi. Al formalıq aspekt boyınsha grammatikalıq birliklerdin' formal belgisi bas bag'dar etip alınadı.

Son'gı waqıtları sintaksislik birliklerdi ko'p aspektli bag'darlarda u'yreniw printsipleri onın aldı. Joqarıda atalg'an logikalıq ha'm formalıq bag'darlardın' biriktirilgen struktura-semantikalıq ha'm semantika-strukturalıq usılları izertlewlerde ken' qollanılıp kiyatır.

Haqıyqatında da, til iliminin' izertlew obiektine kiretug'in grammatikalıq kategoriyalar forma menen ma'ni birliginen du'ziledi. Sonlıqtan forma menen ma'ni bir-birine baylanisli bir pu'tinnin' eki belgisi retinde qaraladı.

O.Espersin «ha'rbir til izertlewshi ha'diyseni eki ta'repleme — formadan ma'nige ya'ki ma'niden formag'a qaray izertlewı mu'mkin» dep esaplaydı.¹ Dialektikalıq nızamlılıqlarg'a tiykarlang'an bul eki printsip, yag'niy «formadan ma'nige qaray» ha'm «ma'niden formag'a qaray» barıw printsipleri bir-biri menen tig'iz baylanisli u'yreniledi. Bulardın' ekewinde de u'yreniletug'in obiektin' formalıq belgisi materiallıq baza bolıp esaplanadı.

Bul printsiplerdin' bir-birinen ayırmashılıg'ı «formadan ma'nige qaray» printsiptinde izertlenetug'in grammatikalıq kategoriyalardın' formalıq belgisi birinshi gezekte ko'rsetiledi de, sol formadan kelip shıg'atug'in ma'niler formalıq belginin' o'z ishinde dizimge alınıp beriledi. Al, «ma'niden formag'a qaray» barıw printsiptinde grammatikalıq kategoriyanın' ma'nilik belgisi birinshi ko'rsetiledi, sol ma'nini bildiretug'in formalar ha'rbir ma'nilik tu'rdin' o'z ishinde dizimge alınıp bayanlanadı.

Sintaksislik birliklerdin', sonın' biri ga'ptin' du'zilisın u'yreniw sintaksislik ilimde ko'p aspektli sıpatqa iye boladı. Ga'ptin' du'zilisı formalıq (strukturalıq), kommunikativlik ha'm semantikalıq aspektlerde u'yreniledi.

Formalıq aspekt boyınsha u'yreniw ga'ptin' qurılımlıq belgisine tiykarlanadı. Ga'ptin' qurılımlıq tiykarın ga'ptin' bas ag'zaları du'zetug'ını esapqa alınadı. Ma'selen: **Qara mallar jayılp ju'r** degen ga'ptin' qurılımlıq belgisi ataw formasındag'ı atlıq penen ha'zirgi ma'ha'l feyilinin' sintaksislik baylanisınan du'zilgen predikativlikti bildiredi. Bunda ga'ptin' formalıq du'ziliwi ushın ataw formadag'ı atlıq penen feyildin' meyil, ma'ha'l ha'm modallıq kategoriyaları qatnasqan. Uluwma ga'ptin' ma'nisi qara mallardın' jayılp ju'rgenligi tuwralı xabarlaydı. Bul ga'p basqa leksikalıq birlikler menen tolıqtırıl'g'asında da (Awıldın' qara malları jaylawda jayılp ju'r) ga'ptin' da'slepki qurılımlıq du'zilisı saqlanadı. Ga'p sintaksislik jaqtan baslawish toparı, bayanlawish toparı bolıp eki toparg'a bo'linedi. Ha'rbir topardın' quramındag'ı so'zler sintaksislik baylanisqa tu'sip, bas ag'zalardın' ken'eytiriwshi ag'zası xizmetin atqaradı.

Ga'ptin' kommunikativlik aspektinde onın' du'ziliw mexanizmi so'ylew jag'dayına, so'ylewshinin' ga'ptin' mazmunın xabarlaw maqsetine

¹ О. Есперсин. Философия грамматики. М., 1958, 32-33-бетлер.

baylanisli quriladi. Ga'p du'zilisi jag'man sintaksislik (formaliq) ag'zalarg'a emes, kommunikativlik waziyasina qaray, aktual ag'zalarg'a bo'linadi. Logikalik subiekt (tema) **so'ylem** predmetin bildiredi, logikalik predikat (rema) xabarlawdin' jan'alig'i retinde **so'ylem** predmeti haqqida jan'aliq xabarlaydi, subiektin' ne na'tiyje isleganligi xabarlanadi. Ma'selen: **Oqiwshilar ko'sheni tazaladi** degen ga'p kommunikativlik xizmeti boyinsha oqiwshilardın' ne isleganligi tuwralı xabarlaydi. Oqiwshilar neni tazaladi? — **ko'sheni tazaladi**. Bunday so'ylewshinin' xabarlaw maqseti — oqiwshilardın' ko'sheni tazalag'anlig'in xabarlaw. Eger so'ylewshi usı ga'ptin' kommunikativlik waziyasın basqasha xabarlaytug'in bolsa, onda so'zlerdin' orın ta'rtibin o'zgeriw arqalı kommunikativlik xizmetin basqasha quradı: **Ko'sheni oqiwshilar tazaladı** bolıp quriladi. Ko'sheni kimler tazaladı? — oqiwshilar tazaladı. Yag'niy ko'sheni basqa birewler emes, oqiwshilardın' tazalag'anı ug'ıniladı. Bunda **ko'sheni** so'zi so'ylem predmeti — **tema**, al **oqiwshilar** so'zi so'ylem jan'alig'i — **rema** waziyasın atqaradı. Bul jag'day ga'ptin' kommunikativlik du'zilisın (aktual bo'liniwın) bildiredi.

Ha'zirgi sintaksislik izertlewlerde ga'ptin' semantikalıq qurılısın u'yreniw sintaksistin' tiykarg'i bag'darınin' biri retinde qaraladı. Haqiqatında da, adamlardın' qarım-qatnas jasawı ga'p arqalı iske asadı. Ga'pten qanday da bir adam oyında payda bolg'an obektivlik shınlıq waqıyalar haqqında mazmun an'latiladı. Sonlıqtan son'g'u waqıtlardag'ı izertlewlerde ga'ptin' semantikalıq mazmunın u'yreniwge ken' diqqat awdarılıp kiyatır.

Sintaksislik birliklerdin' semantikalıq du'zilisın izertlewde eki tu'rli bag'dardın' orın alıp kiyatır'anı ma'lim. Bul izertlew bag'darınin' birinshisinde sintaksislik birlikler, a'sirese ga'ptin' semantikalıq du'zilisın tilden tısqarında emes, al til materiallarınan izlew usınıladı. Bul bag'darda izertlew N.Yu.Shvedovanın' miynetlerinde ha'm «Russkaya grammatika» da (1980) qollanıladı. Bul bag'darda izertlew a'meliy u'yreniw ushın bir qansha jen'il ha'm anıq. Sebebi izertlenetug'in sintaksislik birliktin' forma menen ma'ni birliginen du'ziletug'inı, usı eki belginin' tiykarında onın' formalıq ha'm semantikalıq du'zilisınin' anıqlanatug'inı esapqa alınadı.

Sintaksislik birliklerdi semantikalıq aspektte izertlewde ekiinshi bag'darı biraz qospalı sıpatqa iye. Bul bag'dar boyınsha izertlewshi ga'ptin' semantikalıq du'zilisın kontekst, situatsiyag'a baylanisli ga'ptin' nominativlik ag'zalarınin' leksikalıq ma'nisinen izlewı tiyis. Yag'niy ga'ptin' semantikalıq du'zilisın tilden tısqarı ekstralingvistikalıq bag'darda so'ylewshinin' sanasında obektivlik waqıyanın' sa'wleleniwı dep

esaplaydı. Ekstralingvistikalıq izertlewde qospalı sıpatqa iye eknligin esapqa alıp, G.A.Zolotova ga'ptin' semantikalıq du'zilisın tilden tısqarında situatsiyadan izlewge urnıw belgili qıynshılıqlarg'a alıp keledi dep ko'rsetiledi.¹

Demek, sintaksislik birliklerdi joqarında aytilg'an eki bag'darda izertlew mu'mkin. Bul bag'darlardın' birinshisi u'yreniw ushın biraz anıq tu'siniklerge iye bolıp keledi. Sonlıqtan sabaqlıqta qaraqalpaq tilinın' sintaksislik birliklerinın' semantikalıq du'zilisın a'meliy ha'm teoryalıq jaqtan u'yreniwde tildin' materiallıq bazasına tiykarlang'an birinshi bag'dar boyınsha izertlew basshılıqqa alınadı.

Sorawlar

1. Tildin' grammatikalıq qurılısında sintaksis qanday orındı iyeleydi ha'm onın' u'yreniw obiektleri qanday? 2. Sintaksislik birliklerdi aytnı, sonın' ishinde tildin' qarım-qatnas jasawshı en' a'hmiyetli birligi qaysı? 3. Sintaksis pa'ninin' izertlew bag'darların aytnı, olardan du'zilislik — semantikalıq bag'darda izertleytug'in obiekt qanday belgilerine tiykarlanadı? 4. Sintaksislik baylanıs ha'm sintaksislik qatnaslarga tu'sinik berin'. 5. Sintaksislik baylanıs bildiretug'in qurallar qaysılar? 6. Sintaksislik baylanısın qanday tu'rleri bar? Misallar keltirip tu'sinik berin'.

A'debiyatlar

Русская грамматика. II том. Синтаксис. М., «Наука», 1980, 5-12-бетлер.
Современный русский язык. Под редакцией В.А.Белошапкова. М., «Высшая школа», 1981, 363-369-бетлер.

Хазирги каракалпак әдебий тилиниң грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1992, 7-14-бетлер.

Хазирги каракалпак тили. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1996, 5-9-бетлер.
Даўлетов М. Каракалпак тили синтаксисин үйрениўдин әҳмийетли мәселелери. — «ӨзРИАКБ Хабаршысы», 1999, 97-100-бетлер

Фуломов А. Аскарлова М., Хозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1987, 5-10-бетлер.

Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, "Universitet", 2006, 272-417-betler.

II bap

SINTAKSISLIK BAYLANISLAR

§ 4. Sintaksislik baylanıs tuwralı tu'sinik

So'z ha'm so'z formalarınin' o'z ara bir-biri menen sintaksislik baylanısı arqalı sintaksislik birlikler du'ziledi. Sintaksislik qatnas (ma'ni)

¹ Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М, изд-во «Наука», 1992, 17-бет.

sintaksislik birliklerdin' komponentleri arasindag'i sintaksislik baylanis na'tijyesinde payda boladi. Sonliqtan sintaksislik baylanis sintaksislik birliklerdin' komponentleri arasindag'i baylanis formasi, usuli, sintaksislik qatnas sintaksislik birliklerdin' sin'arlari arasindag'i ma'nilik qatnasi retinde u'yreniledi. Misali: **Paxtani mashina menen teriw. Bizler sawinshilarmiz. Qis baslanip, ku'n suwitti.** Bulardın' ha'mmesi de sintaksislik birlikler. Olardın' sin'arlari arasında sintaksislik baylanis ha'm qatnas bar. Da'slepki sintaksislik birliktin' (so'z dizbeginin') komponentleri bir-biri menen tabis seplik (ni) ha'm tirkewish (menen) arqali baylanisqan. Bul baylanis qurallari sol so'z dizbegi komponentlerinin' formalıq belgisi. Al sol formalıq baylanis na'tijyesinde so'zler o'z ara ma'nilik baylanisqa tu'sip, obiektlik qatnaslardı bildierdi. Ekinshi sintaksislik birlik-jay ga'p. Onin' komponentleri arasindag'i baylanis baslawish-bayanlawishliq qatnastag'i predikativlikni bildiredi. Onin' formalıq belgisi retinde betlik affiksi qatnasadi. U'shinshi sintaksislik birlik - qospa ga'p. Bunun' komponentleri bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawish formasi arqali baylanisqan. Bundag'i ma'nilik qatnas is-ha'reket, waqiyalari izbe-iz islenetug'in mezhilleslikni bildiredi.

Sintaksislik baylanis ha'm qatnas ga'ptin' quramında grammatikalıq (formal) baylanisqa tu'speytug'in so'zlerde de qollaniladi. Ma'selen: kiris ag'za ha'm qaratpalar ga'ptin' bas ag'zalari menen sintaksislik (formal) baylanisqa tu'speydi. Biraq ga'ptin' mazmunı ya'ki onin' bir ag'zasi menen ma'nilik jaqtan baylanisadi: 1. **Duris**, ha'mmesi de bir u'lgide jazilg'an eken. 2. Sizge, **a'llette**, minnetdarman, ag'alarsha g'amxorsiz. 3. Xalqtin' ulli u'mitine, bahadir ulna qayirli sapar tilep, sen de azg'ana dem al, **a'diqli oqiwhim!** (T.Q).

Bul misallarda birinshi ga'ptegi diqqat etilgen so'z ga'ptin' uluwma mazmunı menen baylanisip, maqullaw ma'nisin, ekinshi ga'ptegi diqqat etilgen so'z ga'ptegi bir ag'zag'a (sizge so'zine) qatnasli isenim bildiriw ma'ntsin bildiredi. Al en' son'g'i ga'ptegi diqqat etilgen so'z tin'lawshig'a qarata aytilip, qaratiw ma'nisinde qollanilg'an.

Sunday-aq, ha'zirgi sintaksislik ilimde ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarinin' ayrigsha bir tu'ri dep u'yrenilip kiyatirg'an determinantlarda da sintaksislik baylanistin' ku'shsizlenetug'inı so'z etiledi. O'zbek tilindegi ayrim miynetlerde «bunday tiptegi baylanis ayrigsha tipti — erkin baylanisti du'zedi» dep ko'rsetiledi.¹

Demek, ma'nilik qatnastı bildiriwshi sintaksislik birlikler predikativlik ha'm predikativlik emes bolip ekige bo'linedi. Predikativlik qatnas baslawish-bayanlawishliq qatnastag'i ga'plik strukturani du'zedi.

Predikativlik emes qatnastag'i so'zlerdin' dizbegi bag'inin'qili baylanistag'i so'z dizbegin quraydi.

§ 5. Sintaksislik baylanisti bildiriwshi qurallar

So'z dizbegi, jay ga'p, qospa ga'p ha'm tekstlerdin' bo'leklerin baylanistiriwshi qurallarg'a sintaksislik baylanisti bildiriwshi qurallar delinedi. Sintaksislik baylanisti bildiriwshi qurallardin' xizmetin so'z formalari (seplik, tartim, betlik affiksler), ko'mekshi so'zler (tirkewish, da'neker, janapay), ayirim ma'nili so'zler (almasiqlar), so'zlerdin' orin ta'rtibi ha'm intonatsiya atqaradi.

1. So'z formalari. So'z dizbegi ha'm jay ga'ptin' quramindag'i so'zler so'z o'zgeritiwshi affiksler, bag'inin'qili qospa ga'ptin' sin'arlari bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawish formalari arqali to'mendegishe baylanisadi:

a) seplik affiksleri so'z dizbeginin' quramindag'i atliq penen feyil so'zlerdi baylanistirip, basqariwshi baylanistag'i feyil so'z dizbegin du'zedi. Bul baylanistag'i so'z dizbeginin' quramindag'i so'zler obiektlik ha'm pisiqlawishliq qatnaslardı bildiredi: g'awashani suwg'ariw, da'pterge jaziw, suwda ju'ziw, awildan keldi, tog'aydan shıqtı ha'm t.b.;

b) tartim affiksi arqali baylanisiw eki atliq so'zdi baylanistiradi. Tartim affiksi atliq iyelik sepligindagi atliq penen baylanisip, izafetlik baylanistag'i atawish so'z dizbegin du'zedi: da'ryanin' suwi, Araldin' balig'i, inimnin' kitabi ha'm t.b.;

d) betlik affiksi predikativlik qatnastag'i so'zlerdi baylanistiradi. Bul affiks arqali baylanisqan so'zler bette, sanda kelisip, kelisiw usuli menen baylanisadi. Kelisiw, tiykarinan, ga'pke ta'n bolip keledi: Men sawinshiman. Bizler qurilishilarmiz. Sen oqiwhisan'. Olar paxtakesh, t.b.

So'z formalari bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramindag'i jay ga'plardi de baylanistiradi. Bul xizmetti, tiykarinan, feyildin' betlik emes ha'm betlik feyil formalari atqaradi.

2. Ko'mekshi so'zler. Ko'mekshi so'zlerden sintaksislik baylanisti bildiriwshi qural xizmetin tirkewish, da'neker ha'm sintaksislik janapaylar atqaradi:

a) tirkeriwishler so'z dizbegi ha'm jay ga'plerdin' quramında ga'p ag'zalarin, qospa ga'plerdin' quramında jay ga'plardi baylanistiradi. Tirkewishler arqali baylanisqan atawish so'zler so'z dizbeginin' quramında onin' bir sin'ari bolip keledi ha'm ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı bildiredi: 1. Tanabay **ju'k mashinası menen tegislik arqali** jo'nep ketti. Ma'jilis **keshke jaqm** tarqadı (Sh.A.). Bunda birinshi ga'ptegi **ju'k mashinası menen** sin'ari obiektlik, **tegislik arqali** so'zi ken'islik,

¹ Махмудов Н., Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 27-бет.

ekinshi ga'ptegi **keshke jaqın** so'zi waqıtlıq qatnaslardı bildirip kelgen;

b) da'nekerler jay ga'plerdegi ten' ma'nili so'zlerdi (birgelikli ag'zalardı), qospa ga'p ha'm tekst quramındag'ı sintaksislik birliklerdi baylanıstıradı. Da'nekerler arqalı baylanısqa sintaksislik birliklerdin' arasındag'ı ma'nilik qatnaslar sol da'nekerlerdin' semantikalıq tu'rlerine sa'ykes keledi: 1. Shamurat ata — jer **ha'm** paxta menen ku'ta' tu'sinikli tilde so'ylese biletug'in adam (İ.Yu). U'yde Asan joq eken, **sol ushın** Ernazar ko'p irkilgisi kelmedi (T.Q).

Da//de ko'mekshi so'zleri ko'p sin'arlı birgelikli ag'zalardın' ha'r biri menen qaytalanıp kelgende baylanıstırıwshı da'nekerlik xızmeti menen qatar janapaylıq xızmetti de atqaradı:

a) ga'ptin' quramındag'ı o'zi qatnaslı so'zge ku'sheytiwshilik-janapaylıq ma'ni beriw arqalı son'g'ı so'z benen baylanıstıradı: Abat asıqpay otırıp qozılardıń **ekewin de** paltosına oradı (T.Q);

b) birgelikli ag'zalardın' ha'rbiri menen qaytalanıp kelip, ku'sheytiwshilik-janapaylıq ma'ni beredi: Da'rya **da**, ko'l **de** jim-jirt. Balıqtın' gu'mis qalashı ko'riniwden qarmaqshının' sha'pikligi **de**, sheberligi **de**, ta'silxorlıg'ı da kerek (K.S);

d) **da//de** ko'mekshileri eki sin'arlı birgelikli feyil bayanlawıstın' arasın baylanıstırıp kelgende, bir subiektin' ha'r tu'rli is-ha'reketin bir-birine in'g'aylastıra baylanıstıradı. Eki sin'arlı birgelikli feyil bayanlawıshlar **da//de** ko'mekshileri arqalı baylanısqanda is-ha'reketin' tez islengenligin bildiredi: Eki dos bir-birine jalt **qarastı da tu'sinisti** (B.B). Ayparsha bizler menen **xoshlastı da ketip qaldı** (G.I).

3. Almasıqlar. Almasıqlar bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin ha'm tekst bo'leklerin baylanıstırıp keledi:

1) bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwda haqıyqıy sorawlıq ma'nisin joyıtıp, qatnaslıq ma'nige o'tken **kim, ne, qansha, qalay, qayda, qanday** ha'm usı almasıqlarg'a qatnaslı qullanılutug'in **sol, sonsha, solay, sonda, sonday**, t.b. soraw - qatnas almasıqları qatnasadı. Misalı: **Kim** qanaatlı bolsa, **sol** bay (T.Q). Paxtag'a **qansha** ta'rbiya bersen', **sonsha** o'nim beredi. Asaw Araldın' minezi **qanday** o'jet bolsa, qoynındag'ı balıqlarının' o'ris o'zgeriwi de **sonday** qubılmalı (K.S);

2) almasıqlar tekst bo'leklerin baylanıstırıp kelgende, teksttin' da'slepki ga'plerinde athq, kelbetlik, sanlıq so'zleri keledi de, keyingi ga'plerde sol so'zlerdin' ornına almasıqlar almasıp, bir tutas pu'tinlikti payda etedi ha'm stillik jaqtan da iqshamlılıqqa alıp keledi. Misalı: A'y, menin' qutlı dalam, ha'zir jıyın terimnen keyin dem alıp atırsan'. Ha'zir **bul jerlerde** adamlardıń dawısı esitilmeydi. **Sen** o'z qoynın'da o'nip o'sken nesiybelerdi adamlarg'a berip bolg'annan keyin ayaq qolın bawırına alg'an hayallarday bolıp ko'silip jatarsan'. **Sen** ele adamlar

su'rimge shig'aman degenshe usı taqılette dem alıp jata beresen'. Ha'zir bul a'tirapta sen ha'm men barman. Basqa heshkim joq. **Sen** menin' barlıq o'mir tariyxımdı bilesen'. Bu'gin menin' Subanqul menen Jaynaqtın' ha'm A'liymanın' ruwxın eske alıp sıyınıp, **olardıń** haqqına ta'jim berip iyiletug'in ku'nim. Ha'zirshe men tiri ju'rgenlikten, **olardı** heshqashan yadımnın shig'armayman. (Sh.A).

Bul kishı teksttegi ga'plerdi baylanıstırıwshı qural wazıypasın **sen, ol** almasıqları atqaradı. Bul almasıqlar tekst ishinde dala, Subanqul, Jaynaq, Aliyman so'zlerinin' ornına qollanılıp, tekstti du'ziwshı baylanıstırıwshı qural xızmetin atqarıp kelgen.

4. So'zlerdin' orın ta'rtibi. Qaraqalpaq tilinde ga'p ag'zalarınin' orın ta'rtibi erkin ha'm turaqlı bolıp keledi. Ga'p ag'zalarınin' erkin ha'm turaqlı orıng'a iye bolıwı ga'ptin' du'zilisi, kommunikativlik, grammatikalıq ha'm stilistikalıq xızmetlerine baylanıslı boladı. Ma'selen, bas ag'zalardan du'zilgen ga'pler ekinshi da'rejeli ag'zalar menen ken'eyip kelgende, ekinshi da'rejeli ag'zalardın' orın ta'rtibi bas ag'zalarg'a ga'reztiligine qaray jaylasadı.

Orın ta'rtip arqalı baylanısw, ko'binese atributivlik ha'm predikativlik qatnastag'ı ga'p ag'zalarına ta'n bolıp keledi. Misalı: zu'ra'a'tli jer, aqlang'an jay, issı ku'n, t.b. Bul so'z dizbeklerinin' sin'arlari anıqlawısh-anıqlanıwshı qatnasta kelgen. Eger usı sıyaqlı qatnastag'ı so'zlerdin' orın ta'rtibi o'zgerilse, predikativlik qatnasqa o'tip, ga'plik belgige iye boladı. Bul jag'dayda orın ta'rtip penen qatar ga'plik intonatsiya qatnasadı: Jer zu'ra'a'tli. Jay aqlang'an. Ku'n issı.

5. İntonatsiya. So'zlerdin' sintaksislik baylanıswın bildiriwde intonatsiya da tiykarg'ı qurallardıń biri retinde qatnasadı. İntonatsiya so'ylewde dawıstın' ko'teriliwi, pa'seyiwi, toqtawı, sonday-aq pauza, melodika, ritm, logikalıq pa't ha'm t.b. belgilerge iye boladı.

İntonatsiya ga'ptin' du'ziliwi ushın tiykarg'ı belgilerdin' biri retinde xızmet atqaradı. Sonın' menen qatar, so'ylewde bir sintaksislik birliktegi intonatsiyanın' o'zgeriwi ma'ninin' o'zgeriwine de sebebshi boladı. Ma'selen, bir intonatsiya menen ayıl'g'an **ko'p balalı** so'z dizbegin basqasha intonatsiyalıq o'zgeriske ushıratıp aytqanıwızda, to'mendegidey ma'nilik o'zgeshelikke iye boladı: **Ko'p balalı // ana** -bunda balası ko'p ana, al **ko'p // balalı ana** tu'rinde aytqanda balalı ko'p ana ug'iniladı. İntonatsiyanın' bo'legi bolg'an pauzanın' o'zgeriwi menen mazmın o'zgerip otır.

Sonday-aq, **bul sawınshı, ol shıpaker** sıyaqlı so'zlerdin' dizbegi intonatsiyalıq jaqtan bir sintagma du'zip kelgen. Olar intonatsiyalıq jaqtan o'zgeriske ushırap ayıl'g'anda, yag'nıy ga'plik intonatsiyada da'slepki so'z dizbegi tu'rinen o'zgerip, ga'plik du'ziliske o'tedi: Bul —

sawınshı. Ol — shıpkar. Bul du'ziliste intonatsiyalıq o'zgeriske baylanish sızıqsha arqalı bo'lingen so'zler ha'r qaysısı o'z aldına bir sintagma du'zip, predikativlik qatnas payda etedi.

§ 6. Sintaksislik baylanıstın' tu'rleri

Sintaksislik baylanıslardı bildirıwshı qurallardıń qatnasına qaray sintaksislik birliklerdin' sin'arlari arasındag'ı baylanis eki tu'rli baladı. Olardıń biri, dizbeklewshı da'nekerler ha'm intonatsiya arqalı ten' ma'nide dizbeklese baylanısadı. Ekinshi tu'ri so'z formalari, bag'ındırıwshı da'nekerler ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zler arqalı baylanısp, bag'ınm'qılı baylanıstı du'zedi. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray, sintaksislik baylanis eki tu'rge bo'linedi: *dizbekli baylanis ha'm bag'ınm'qılı baylanis.*

Dizbekli baylanis. Dizbekli baylanista jay ga'plerdin' quramındag'ı birgelikli ag'zalar ha'm dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler baylanısadı. Dizbekli baylanistag'ı sintaksislik birlikler ma'nilik jaqtan bir-birine g'a'rezsiz, ten' ma'nili bolıp keledi. Olardıń sintaksislik baylanısı dizbeklewshı da'nekerler ha'm intonatsiya arqalı bildiriledi. Da'neker ha'm intonatsyanın' qatnasına qaray dizbeklewshı baylanistag'ı sintaksislik birliklerdin' sin'arlari du'zilisi jag'ınan **ashıq qatarlı baylanis** ha'm **jabıq qatarlı baylanis** bolıp ekige bo'linedi. Ashıq ha'm jabıq qatarlı du'ziliste jay ga'plerdin' quramındag'ı birgelikli ag'zalar ha'm dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri baylanısadı. Bul du'zilislerdegi sintaksislik birliklerdin' sin'arlari da'nekerli ha'm da'nekersiz baylanıslarda keledi.¹

Bag'ınm'qılı baylanis. Bag'ınm'qılı baylanistag'ı sintaksislik baylanislardın' sin'arlari biri ekinshisin' tu'sindirip, bag'ınıw jolı menen baylanısadı. Bag'ınm'qılı baylanis, tiykarınan, predikativlik ha'm predikativlik emes sintaksislik birliklerdin' sin'arlari arasındag'ı baylanıstı bildiridi.

Predikativlik baylanistag'ı sintaksislik birliklerdin' tiykarı baylanıstırıwshı quralları retinde ga'plik intonatsiya, betlik ha'm bayanlawish formalari qatnasadı. Misalı: Men injenermen. Sen mug'allimsen'. Ol oqıwshı. Ol isleydi. Qıraw tu'sip. sho'pler quwradı, t.b.

Predikativlik emes qatnastag'ı sintaksislik birliklerdin' sin'arlari so'z formalari, tirkewishler ha'm orın ta'rtıp arqalı baylanısadı. So'z dizbeginin' quramındag'ı bag'ınm'qılı sin'arı bag'ındırıwshı sin'arına talap

etken so'z formasın o'zine qabil etedi: ko'sheni tazalaw, inimnin' kitabı, qızıqlı lektsiya, sharwalar menen so'ylesiw, azatlıq ushin gu'resiw, t.b.

Bag'ınm'qılı baylanis jay ga'p ha'm so'z dizbeginin' quramındag'ı so'zlerdin' baylanıstırıw usılına qaray, **kelisiw, basqarıw, jupkerlesiw** ha'm **izafet** sıyaqlı to'rt tu'rge bo'linedi.

§ 7. Bag'ınm'qılı baylanıstın' tu'rleri

1. Kelisiw. Bul baylanista bag'ınm'qılı so'z bag'ındırıwshı so'zdin' talabına ılayıq o'z formasın sog'an sa'ykeslendirip baylanısadı. Kelisiw, tiykarınan, baslawish-bayanlawishlıq qatnastag'ı so'zlerdin' arasındag'ı baylanıslardı hildiredi. Baslawish-bayanlawishlıq qatnastag'ı sintaksislik birliktin' sin'arlarnın' biri bag'ınıwshı (bayanlawish), ekinshi bag'ındırıwshı (baslawish) bolıp keledi. Bunda bag'ınm'qılı so'z bag'ındırıwshı so'zge formalıq jaqtan sa'ykeslenip, bag'ındırıwshı so'z qaysı bette, qaysı sanda kelse, bag'ınm'qılı so'z de sol bette, sol sanda kelip baylanısadı: **Men** mektepte **isleymen**. **Sen** qurısta **injenersen**. **Ol** awılta **isleydi**.

A'debiy tildin' norması boyınsha baslawish penen bayanlawish bette kelisip baylanissa da, sanda kelisiwi sha'rt emes. Misalı:

I bet. Bizler islep atırmız

II bet. Sizler islep atırsız

III bet. Olar islep atır

Bunda bette, sanda kelisiw I, II betlerde g'ana boladı. Al, u'shinshi bette olar bette kelisse de, sanda tolıq sa'ykeslikke iye emes. Usı jaqlarına qaray, kelisiw tolıq ha'm tolıq emes baylanısıw tu'rinde ushırasadı.

Bag'ınm'qılı so'zdin' bag'ındırıwshı so'zge sa'ykes bet, san formalarin' qabil etip baylanısıwı tolıq kelisiw, al bag'ınm'qılı so'zdin' bag'ındırıwshı so'zge sa'ykes formalardı tolıq qabil etpey-aq baylanısıwı tolıq emes kelisiw boladı.

2. Basqarıw. Basqarıw baylanısındag'ı so'z dizbeginin' quramındag'ı so'zlerdin' biri ekinshisine ma'nilik ha'm formalıq jaqtan bag'ınıp baylanısadı. Bag'ındırıwshı so'zdin' talabı boyınsha bag'ınm'qılı so'z seplik affiksi menen yamasa tirkewish penen kelip, bag'ındırıwshı (bas) so'z benen baylanısadı: **mallardı suwg'arıw, atızda islew, ko'pir arqalı o'tiw**, t.b. misalg'a keltirilgen so'z dizbeklerinin' ha'mmesi de feyil so'zlerdin' basqarıwında kelgen. Bul so'z dizbeklerinin' quramındag'ı seplik affiks penen ha'm tirkewish penen kelgen so'zler basqarıwshı so'zge ma'nilik ha'm formalıq jaqtan qatnaslı bolıp, sol so'zdi, obyektlik ha'm pısıqlawishlıq ma'nilerde sipatlaydı.

Basqarıwshı baylanis atawish so'z dizbeginin' quramındag'ı ekinshi bir atawish so'z Bunday jag'day seplik affiksli atawish so'zlerdin' ekinshi bir atawish so'z

2—A. Da'wletov ha'm basqalar

¹ Bular tuwralı ken'irek tu'sinik alıw ushin sabaqlıqtın' «birgelikli ag'zalı ga'pler» degen temada 84-§qa, «Dizbekli qospa ga'pler» degen temada 103-§ qa qaran'.

Ақынның атындағы НМПИ
Информациялық ресурстар
INVENTAR №
125511 17
20

basqaradı: mennen u'iken, tawdan biyik, o'zin'izge ma'llim, ag'ashtan qattı, so'zge sheshen, adamg'a dos, qoydan juwas, t.b.

Basqariwshi baylanis joqandag'ı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray **feyl** **basqariw** ha'm **atawish basqariw** bolıp ekige bo'llinedi.

Bir basqariwshi so'zge qatnaslı eki yamasa birneshshe basqariwshi so'z (seplik affiksli yamasa tirkewishli so'z) kelip, aralas tu'rde qospa so'z dizbegin du'zip te keledi: **salını kombayn menen tu'yiklew, ku'n sayın jumısqa qatnaw, qaladan awılǵ'a mashina menen qaytıw**, t.b.

3. Jupkerlesiw. Jupkerlesiwshi baylanistag'ı so'zler heshqanday seplik affikssiz ha'm tirkewishsiz orın ta'rtıp arqalı baylanısadı. Olar orın ta'rtıp arqalı baylanısqanda, baylanısqan eki so'z arasına basqa so'z qospay, qatar turıp janasa baylanısadı: **tinıq suw, ashıq hawa, salqın samal, mazalı qayın', bes da'pter, tez ju'riw, jaqsı oqıydı, ju'resine otırıw, tez-tez so'ylew**, t.b.

Eger anıqlawishlıq qatnastag'ı jupkerlesiwshi baylanistag'ı so'zlerdin' orın ta'rtıbi o'zgertilse, predikativlik baylanısqa o'tedi.

Jupkerlesiwshi baylanista orın ta'rtıp penen birge intonatsiya da a'hmiyetli xızmet atqaradı. Ma'selen: **tez-tez ju'rđı, qattı baqırdı, tez shug'ıp ketti** sıyaqlı so'z dizbegindegi bag'ınn'qı ha'm bag'ındırıwshi so'zler orın ta'rtıbi jag'ınan da, intonatsiyalıq jaqtan da bir-biri menen tig'iz baylanista kelgen. Jupkerlesiwshi baylanistag'ı so'zlerdin' bag'ınn'qı so'zi, ko'binese kelbetlik, ra'wish, hal feyl, kelbetlik feyl, almasıq, sanlıq, eliklewish so'zlerden boladı da, bag'ındırıwshi so'z atlıq yamasa feyilden bolıp keledi: **uzın boylı jigit, jaqın otırıw, silpilep jawdı, aqlang'an jay, shaqqan-shaqqan ju'riw, on qoy, ju'n oramal, jalt-jalt qaradı**, t.b.

İzafet. Atawish so'zlerdin' iyelik sepligi ha'm tartım affiksi arqalı baylanısıwı izafetlik baylanistı du'zedi. İzafet ilimde tartımlanıwshi baylanis dep te ataladı. Sebebi, izafetlik baylanistag'ı so'z dizbeginin' bag'ındırıwshi so'zi tartım affiksli, bag'ındırıwshi so'zi iyelik sepliginde keledi: **ten'izdin' hawası, boyannın' tamırı, terektin' japırag'ı, senin' da'pterin', onın' kitabı**, t.b.

İzafetlik baylanistın' bir jag'ınan kelisiwge, ekinshi jag'ınan basqariw'a jaqın keletug'in ta'repleri de bar. Ma'selen, izafetlik baylanistın' kelisiwge jaqınlıq jag'ı olardin' birinshi sin'arı iyelik sepligindegi betlik almasıg'ınan bolg'anda u'sh bette tartımlanadı: **menin' kitabım, senin' kitabın', onın' kitabı**. Bul so'z dizbegine qatnaslı baylanis. Olar u'sh bette o'zgeriske ushirap baylanısqan menen, eki atawish so'zdin' tartımlanıwshi baylanisin bildiredi. Al, kelisiw baylanısında kelgen so'zler bette sında kelisedi ha'm predikativlikke iye boladı: **Men oqıwshıman. Sen oqıwshısan'. Ol mug'allım.**

İzafetlik baylanistın' basqariw'a jaqın jag'ı — basqariwshi baylanis sıyaqlı, tartım affiksli ekinshi sin'arı birinshi sin'arının' iyelik sepliginde keliwin talap etip turadı. İyelik sepligindegi so'z tartım affiksli so'zge ma'nilik ha'm formalıq jaqtan bag'ınışlı bolıp, ol basqariwshi so'zdi anıqlawishlıq ma'nide tu'sindiredi. Biraq, basqariwshi baylanistag'ıday bir ta'replemelik baylanista emes, eki ta'replemelik baylanistı bildiredi. Basqariwda tek bag'ındırıwshi so'z seplik affiksli yamasa tirkewishli kelse, bunda eki sin'arı da bir-biri menen muwapıqlasıp, grammatikalıq formalar arqalı baylanısadı.

İzafetlik baylanistag'ı so'zler orın ta'rtıbi jag'ınan ekinshi sin'arına qatnaslı arasında anıqlawishlıq ma'nidegi so'zler kelip, olar bir-birinen uzaq turıp ta baylanısadı: Maman **Murat Shayıqtın'** izde kiyatırǵ'an **at qosshısı** o'tip ketkenshe irkilip turdı (T.Q). **Xibat ag'anın'** awılǵ'a alıp kelgen bul **jan'a xabarı** tez jıldırımday tarap ketti (D.Yu).

«İzafet» termini qaraqalpaq tilinde bag'ınn'qı baylanistın' bir tu'ri retinde en' da'slep 1963-jılı basılǵ'an mektep sabaqlıǵ'ında qollanıldı.¹ Sog'an deyin mektep sabaqlıqlarında bag'ınn'qı baylanistın' bul tu'ri basqa tu'rlerine birlestirilip u'yrenilip keldi. Al ilimiy miynetler ha'm joqarı oqıw orınlarına arnalǵ'an sabaqlıqlarda 70-jıllardan baslap qollanılıp kiyatır. Biraq, izafetlik baylanis, 2000-jıldan baslap basılǵ'an orta mektep ha'm akademiyalıq litseylerge arnalǵ'an sabaqlıqlarda oqıwshılarg'a jen'illestirip beriw maqsetinde **«u'ylesiw»** termini qollanıldı.² U'ylesiw baylanısındag'ı so'zlerdin' bag'ındırıwshi so'zi (bas so'zi) tartım tu'rinde, bag'ınn'qı so'zi sol tartımın talap etiwine sa'ykes iyelik sepliginde kelip, u'ylesip baylanısadı.

III bap

SO'Z DIZBEKLERI

Tayanish so'zler: *so'z dizbegi, bag'ındırıwshi so'z, bag'ınn'qı so'z, atawish so'z dizbegi, feyl so'z dizbegi, erkin so'z dizbegi, turaqlı so'z dizbegi, sintaksislik so'z dizbegi, so'z dizbeginin ma'nisi, anıqlawishlıq so'z dizbegi, obiektlik so'z dizbegi, pısqılawishlıq so'z dizbegi, izafetlik so'z dizbegi, basqariwshi so'z dizbegi, jupkerlesiwshi so'z dizbegi*, t.b.

¹ Убайдуллаев К., Дауенов Е., Даулетов М. Каракалпак тили сабақлығы. Синтаксис. 7-8-класлар үшін. Нөкис, 1963, 24-бет.

² Да'wлетов М., Да'wлетов А. Qaraqalpaq tili. Akademiyalıq litseydin' II kursı ushın sabaqlıq, No' kis. «Bilim», 2002, 87-bet.

§ 8. So'z dizbekleri haqqida tu'sinik

Eki yamasa birneshe toliq ma'nili so'zlerdin' ma'nilik ha'm grammatikalik baylanisidan du'zilgen predikativlik emes sintaksislik birlikke so'z dizbegi delinedi.

So'z dizbeginin' quramiga kirgen so'zlerdin' birewi (da'slepkisi) bag'inin'qi so'z, ekinshisi bag'indirwshi (bas) so'z bolip du'ziledi. Bag'inin'qi so'z bag'indirwshi so'z benen formalik ha'm ma'nilik jaqtan baylanisadi. So'z dizbegi o'z aldina sintaksislik birlik dep qarang'an menen, ga'ptin' quramida onin' qurilis materiallari retinde xizmet atqaradi.

Ha'zirgi sintaksislik ilimdegi ga'p ag'zalarinin' jan'asha u'yreniw bag'darlari boyinsha ga'p ag'zaları so'zdi ken'eytiriwshi ag'za ha'm ga'pti ken'eytiriwshi ag'za dep u'yreniledi. Bunda so'zdi ken'eytiriwshi ag'za so'z dizbeginin' sin'ari retinde u'yrenilidi de, ga'pti ken'eytiriwshi tu'ri determenant ag'za retinde u'yreniledi. Misali: Aspanda **esap-sansız juldızlar** jimin'laydi (K.M.) Mina jaqta studentlerdin' zawıqlı ku'lkisi esitiledi (İ.Yu.). Bul keltirilgen ga'plerdin' birinshisinde **esap-sansız juldızlar** ha'm **studentlerdin' zawıqlı ku'lkisi** degen eki so'z dizbegi bar. Bular ga'p ishinde so'z dizbeginin' talabına juwap beredi. Al ga'ptin' basında kelgen **aspanda, mina jaqta** so'zleri ga'ptin' quramında so'z dizbeginin' sin'ari bola almaydi. Olar ga'ptin' basında kelip, pu'tin ga'ptin' mazmunı menen baylanisip, ga'pti ken'eytiriwshi ag'za—determenant xizmetin atqaradi.

So'z dizbegi neshe so'zdin' dizbeginde kelse de, binarli sipatqa iye bolip, ko'binese eki sin'arli du'ziliste keledi. Onin' so'zdi ken'eytiriwshi bo'legi tu'sindiriwshi so'z retinde bag'inin'qi, al ken'eyiwshi, tu'sindiriliwshi bo'legi bag'indirwshi so'z bolip keledi. Bag'inin'qi so'z bag'indirwshi so'z talap etken so'z formaların yamasa tirkewishlerdi o'zine qosip aladi, ya ma'nilik jaqtan orin ta'rtip arqalı baylanisadi.

So'z dizbeginin' basqa til birliklerine - so'z, ga'pke qatnaslı ta'repleri de bar:

1. So'z dizbegi qospa so'z ha'm turaqli dizbeklerge uqsas bolip keledi. So'z - leksikalik birlik. Ol ma'nisi, xizmeti boyinsha nominativlik tu'sinikti bildirip, zatlardin', is-ha'reket, waqiyalardin', tu'r-tus sapa ha'm ha'r tu'rli belgilerdin' atamasin bildiretug'in til birligi.

Qospa so'z ha'm turaqli so'z dizbeginin' sin'arlari arasında sintaksislik baylanis ha'm ma'nilik qatnas an'latilmaydi. Olar neshe so'zden quralsa da, bir leksikalik ma'nidegi birlik dep qaraladi.

So'z dizbeginin' quramında so'zler bir-biri menen grammatikalik qurallar arqalı baylanisadi. Olar ga'ptin' qurilis materialı xizmetin atqaradi.

2. So'z dizbegi de,ga'p te ma'nili so'zlerdin' sintaksislik baylanisidan du'ziletug'in sintaksislik birlik. So'z dizbeginin' ga'pten ayirmashılıg'i, so'z dizbegi ga'plik belgi - predikativlikke iye bolmaydi. So'z dizbegi neshe so'zdin' dizbeginen du'zilse de, qospa ma'nidegi nominativlik tu'sinikti bildiradi. Ga'p neshe so'zden du'zilse de, ga'plik belgige-predikativlikke iye boladi.

Demek, so'z dizbegi basqa sintaksislik birliklerden o'zine ta'n to'mendegi belgileri menen ayrılıp turadi: 1) en' kemi toliq ma'nili eki so'zdin' sintaksislik baylanisidan du'ziledi; 2) sin'arlari bir-biri menen sintaksislik baylanisı bildiriwshi qurallar arqalı baylanisadi; 3) sintaksislik ma'nisi jag'inan anıqlawishlıq,obektlik ha'm pisiqlawishlıq qatnaslardı bildiradi.

So'z dizbeginin' bas so'zinin' bildiriliwine qaray tu'rleri

So'z dizbeginin' bas so'zi so'z dizbegin du'ziwshi sin'ari xizmetin atqaradi. Bag'inin'qi so'z bas so'zdi tu'sindiriwshi, so'z dizbeginin' ken'eytiriwshi ag'zası xizmetinde keledi. Bas so'zdin' qanday so'z shaqabi arqalı bilidiriwine qaray, so'z dizbegi **atawısh so'z dizbegi** ha'm **feylil so'z dizbegi** bolip ckige bo'linedi.

§ 9. Atawısh so'z dizbekleri

Bas so'zi atawısh so'zlerden bolg'an so'z dizbeginin' tu'rinc atawısh so'z dizbegi delinedi.

Atawısh so'z dizbeklerinin' bas so'zi ko'binese atlıqtan, kelbetlikten, jekke-siyrek jag'dayda basqa da atawısh so'zlerden boladi.

1. Bas so'zi atlıqtan bolg'an atawısh so'z dizbekleri:

a) atlıq+atlıq: ju'n oramal, ag'ash qasıq, temir pesh; ju'k mashina, un qalta, mal qora; sawınshi qız, diyqan adam, t.b. Bul modeldegi atawısh so'z dizbeginin' alding'i sin'ari son'g'i bas so'zdin' materiallıq tegin, bir na'rsege arnalg'anlig'in, ka'sibi, t.b. belgilerin bildiradi. Sonday-aq iyelik sepligindegi atlıq+atlıq modelindegi: fermanın' mahı, oqıwshının' kitabı, g'awashanın' japırag'ı, ko'ldin' suwı, paxta mamı-g'inin' talshug'ı, kitabtın' son'g'i beti, onın' azang'ı dawısı, t.b. izafetlik baylanisıta du'zilgen so'z dizbeklerinin' alding'ısı son'g'isinin' kimgе ya nege da'rek ekenligin, menshikleniwın bildiradi;

b) kelbetlik+atlıq: qalın tog'ay, biyik taw, ken' maydan, sog'a jer, uzın boylı jigıt, sarı sinlı qız, awıldag'ı mektep, ko'ldegi qamis, keshegi adam, t.b. Bul du'zilistegi so'z dizbeklerinin' bag'inin'qi so'zi bas so'zdin' sin-sipatin, kelbetin, orın ha'm waqıtqa qatnaslı belgilerin anıqlaydi. Sonday-aq kelbetlik penen atlıq (ekewi bir komponent) + atlıq tu'rinde atawısh so'z dizbegin du'zip keledi: kishi feylil adam, biyik o'kshe etik, t.b.

d) sanliq+atliq: u'sh adam, on qoy, onlag'an qara mal, tog'izinsli klass, eki min' oninsli jil, XXI a'sir, t.b. Bul siyaqli sanliq+atliq modelindeki atliqtin' da'slepki sin'ari son'g'i sin'arinin' san-mug'darin, qatar-sanin aniqlap keledi. Sanliq penen kelbetlik (ekewi bir sin'ar) +atliq modelinde de atawish so'z dizbegi du'ziledi: bes qabatli jay, segiz qirlı jigit, u'sh mu'yeshli sızılma, to'rt mu'yeshli ha'wiz, t.b.

e) almasiq+atliq: bul adam, usı bala, sol kitap, ol kisi, mına qız, ha'rbir adam, barlıq oqıwshı, qaysı awıl, qansha qoy, heshbir adam, t.b. Bul tu'rdegi so'z dizbeginin' du'ziliwi ushin bag'inin'qi sin'ari bolip aniqlawishliq qatnastı bildiretug'in almasiqlar qatnasadı ha'm bas so'zdi aniqlawishliq ma'nide sıpatlaydı.

f) kelbetlik feyil+atliq: su'rilgen jer, egiletug'in atız, ton' may, jer su'retug'in traktor, biliner-bilinbes iz, t.b. Bul du'zilistegi so'z dizbeklerinin' bag'inin'qi ha'm bas sin'arlari aniqlawishliq qatnasta boladı.

2. Bas so'zi kelbetlikten bolg'an atawish so'z dizbekleri:

a) atliq+kelbetlik: qardan aq, paldan shiyrin, so'zge sheshen, jaydan biyik, adamg'a jag'imli, iske hayyar, t.b. Atawish so'z dizbeklerinin' bul tu'rinin' bag'inin'qi sin'ari obyektlik ma'ni bildiriw menen qatar, bas so'zdi salıtırishliq ma'nige de iye boladı. Eger usı siyaqli so'z dizbekleri basqa bir atawish so'zler menen dizbeklesip kelgende, sol so'z dizbeginin' aniqlawishliq qatnastag'ı bag'inin'qi sin'ari boladı: so'zge olaq adam, adamg'a jag'imli samal, paldan mazalı qawın, t.b.

b) almasiq+kelbetlik: mennen u'lken, sennen uzın, onnan kishi, ha'mmesinnen jaqın, o'zine jaqın, t.b.

3. Bas so'zi sanliq, ra'wishten bolg'an so'z dizbekleri:

a) ra'wish+sanliq: shepten ekinshi, ortadan to'rtinshi, aqırınan u'shinshi, t.b.

b) atliq+ra'wish: sesten tez, qustan jildam, qalag'a uzaq, awılga jaqın, biltirg'idan ko'p, ku'n shıqpastan burın, t.b. Bul ra'wish so'zlerdin' basqarıwindag'ı atawish so'z dizbekleri de feyil yamasa atliq so'zler menen dizbeklesip kelgende, sol so'z dizbeginin' bag'inin'qi sin'arinin' wazıypasın atqaradı.

§ 10. Feyil so'z dizbekleri

Bas so'zi feyilden bolg'an so'zlerdin' dizbegine feyil so'z dizbegi delinedi. Feyil so'z dizbeginin' du'ziliw modeli bag'inin'qi sin'arlari-nın'qaysı so'z shaqabının' toparınan bildiriliwine qaray to'mendegishe du'ziledi:

1. Bag'inin'qi sin'ari atawish so'zlerden bolg'an feyil so'z dizbekleri:

a) atliq+feyil. Feyil so'z dizbeginin' bul tu'ri sin'arlari-nın' baylanisw usılına qaray eki tu'rli boladı. Olardin' bir toparınin' bag'inin'qi sin'ari bas so'z benen hesh qanday affikssiz ha'm tirkewishsiz, orın ta'rtip arqalı jupkerlesiw usılı menen baylanisadı: pishen orıw, jay sıbaw, paxta teriw, jer su'riw, gerbish o'riw, xat jazıw, kitap oqıw, awqat jew, t.b. Bul baylanistag'ı so'z dizbeklerinin' da'slepki sin'arina tabis sepliginin' affiksi jalg'anıp ta keledi. Bunday jag'dayda sol so'z (**awqattı jedi**) so'ylewshi ha'm tın'lawshıg'a belgili predmetti, al basqa jag'dayda uluwmalıqtı, belgisizlikti bildiredi. Ekinshi tu'rinin' bag'inin'qi sin'ari seplik affiksli ha'm tirkewishli kelip, bas so'z benen basqarıw usılinda baylanisadı: g'awashanı suwg'arıw, paxtanı teriw, salını tu'yeklew, awılga ketiw, awıldan keliw, qaladan qaytıw, suwda ju'ziw, oqıw haqqında oylaw, ko'pir arqalı o'tiw, qa'lem menen jazıw, japtın' boyında otırıw, t.b. Bul siyaqli feyil so'z dizbeklerinin' da'slepki sin'arlari son'g'i bas sin'arin obyektlik ha'm pısıqlawishliq ma'nilerde tu'sindirip keledi;

b) kelbetlik+feyil: jaqsı oqıw, sapalı islew, anıq so'ylew, na'tiyjeli tamamlaw, teren' oylaw, mayda tuwraw, t.b. Feyil so'z dizbeginin' bul tu'rinin' bag'inin'qi sin'ari bas sin'ari menen sin, sapa ma'nili pısıqlawishliq qatnasta boladı;

d) sanliq+feyil: eki qatnaw, u'sh aylanıw, eki ret kirip shıqtı, birinshi bolıp orınladı, u'shew bolıp keldi, to'rtten birin aldı, t.b. Bul tu'rdegi feyil so'z dizbeklerinin' bag'inin'qi so'zi bas so'zin san-mug'dar ma'nisinde tu'sindiredi;

e) ra'wish+feyil: tez keldi, tez-tez so'yledi, ko'p so'ylew, joqarı ko'teriliw, to'men tu'siw, ko'plep-ko'meklep ja'rdemlesiw, uzaq ku'tiw, du'sto'menine jatiw, ko'p etip u'yiw, azg'ana irkiliw, t.b. Feyil so'z dizbeginin' bul tu'rinin' ra'wish sin'ari feyil menen jupkerlese baylanisıp, bas sin'ari sin, waqıt, orın, mug'dar-da'reje, t.b. ma'nilerde keledi.

2. Hal feyil+feyil: silpilep jawdı, dawıslap oqıw, juwırıp shıg'ıw, irkilmesten ju'riw, toyg'ansha ishiw, sharshag'ansha juwırıw, ku'le qaraw, ju'resine otırıw, t.b. Hal feyil+feyil tu'rindagi feyil so'z dizbeginin' hal feyil sin'ari bas so'zdi sin, waqıt, mug'dar-da'reje pısıqlawishı ma'nisinde tu'sindirip keledi.

3. Eliklewish so'z+feyil: jalt-jalt qaraw, gilt toqtadı, gu'ldir-gu'ldir kisnedi, g'arsh-g'arsh shaynadı, bu'lk-bu'lk qaynadı, bij-bij janıw, gu'bir-gu'bir so'yledi, dır-dır qaltıradı, mort sindı, t.b. Eliklewish so'zlerdin' eki tu'ri de feyil so'zler menen dizbeklesip, feyil so'z dizbegin du'zedi ha'm bas so'z benen jupkerlesiw usılinda baylanisadı. Eliklewish so'zli feyil so'z dizbeginin' eliklewish sin'ari bas so'zdi sin pısıqlawish ma'nilerinde tu'sindiredi.

4. Turaqli dizbek+feyl: ishek-silesi qatqansha ku'liw, ko'zdi ashıp-jumg'ansha jetiw, ilip- tartıp so'ylew, tu'yeden postın taslag'anday bolıp qulaw, urıp tıqqanday bolıp tıg'ılıw, suw sepkendey basılıw, t.b. Bul sıyaqli turaqli dizbekler de jay so'z dizbeginin' bir sin'arı bolıp, feyl so'z dizbeginin' quramındag'ı bas so'zdi sin pısıqlawish ma'nisinde tu'sindiredi.

§ 11. So'z dizbeklerinin' ma'nilik qatnaslari

So'z dizbeginin' quramındag'ı so'zler o'z ara ma'nilik ha'm formalıq jaqtan baylanısqa tu'siwi arqalı ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı bildiredi. So'z dizbeginin' sin'arlari arasındag'ı ma'nilik qatnaslar bag'inın'qı so'z benen bag'ındırıwshı so'zlerdin' arasinda boladı. Bag'inın'qı so'z bag'ındırıwshı so'zdi anıqlawishlıq, tolıqlawishlıq (obiektlik) ha'm pısıqlawishlıq ma'nilerde tu'sindiredi. Usı sıyaqli ma'nilik o'zgesheliklerine qaray sintaksislik so'z dizbekleri anıqlawishlıq, objektlik ha'm pısıqlawishlıq qatnastag'ı so'z dizbekleri bolıp bo'linedi.

1. Anıqlawishlıq qatnas. Anıqlawishlıq qatnastag'ı so'z dizbegi jupkerlesiwshi ha'm izafetlik qatnastag'ı so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi. Bunday baylanıstag'ı so'z dizbeginin' bag'inın'qı sin'arı qanday? qansha? neshe? kimnin'? nenin'? t.b. sorawlarına juwap beredi ha'm bas so'zdi anıqlawishlıq ma'nide tu'sindiredi: jipek gezleme, bılǵ'arı etik, bes kitap, on da'pter, sulıw ko'rinis, qısqa suwıq, aqshıl bult, tawdın' qarı, g'awashanın' go'regi, suwretshi qız, jas bala, uzın boyli adam, t.b.

2. Obiektlik qatnas. Obiektlik qatnas basqariw usılında baylanısqa atawish ha'm feyl so'zlerdin' sin'arlari arasındag'ı ma'nilik qatnaslardı bildiredi. Bul qatnastag'ı so'z dizbeginin' bag'inın'qı sin'arı tolıqlawishqa qoyılutug'ın seplik formalı sorawlarg'a juwap beredi: so'zge sheber, o'zin'izge ma'lim, abırayg'a sherik, kitaptı oqıdı, awqattan ishti, ma'jiliste talqılandı, avtovusta keldi, sharwalar menen ushirastı, su'wreti arqalı tanıdı, egis ushın tayarlandı, t.b.

3. Pısıqlawishlıq qatnas. Basqariw, jupkerlesiw usılında baylanısqa so'z dizbekleri pısıqlawishlıq qatnastı bildiredi. Bul qatnastag'ı so'z dizbeklerinin' bag'inın'qı sin'arına ra'wishlik ma'nidegi sorawlar qoyıladı. Pısıqlawishlıq qatnastag'ı so'z dizbeginin' bag'ındırıwshı sin'arı, ko'binese feyilden, bag'inın'qı sin'arı ha'r tu'rli so'z shaqapları arqalı bildiriledi: qalada islew, tog'ayda qıdırıw, awılǵ'a qaytıw, ku'n sayın qatnaw, ko'pir arqalı o'tiw, jaqsı oqıw, tez shıǵ'ıp ketiw, russha so'ylew, tabisli tamamlaw, eki ret qatnaw, erte turıw, tez jetiw, tırs-tırs tamıw, t.b.

Sorawlar

1. So'z dizbegi qanday so'zlerden du'ziledi? 2. So'z dizbeginin' qospa so'z ha'm turaqli dizbeklerinen ayırmashılıǵ'ı qanday? 3. So'z dizbegi bas so'zinin'

bildiriliwine qaray neshege bo'linedi? Olardı atap ko'rsetin'. 4. So'z dizbeklerinin' ma'nilik qatnaslari qanday? Olarg'a misallar keltirin'.

A'debiyatlar

Баскаков Н.А. Словосочетания в каракалпакском языке. - «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», III. Синтаксис. М., 1961, 50-61-бетлер.

Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. М., «Наука», 1975, 129-177-бетлер.

Дәуенов Е. Хәзирги каракалпак әдебий тилиндеги сөз дизбеклери. Нөкис, 1973.

Дәуенов Е. Каракалпак тилиндеги феил сөз дизбеклери. Нөкис, 1986. Хәзирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Нөкис, Синтаксис 1992, 24-98-бетлер.

Хәзирги каракалпак (әдебий) тили. Нөкис, 1996, 19-26-бетлер.

Ўзбек тилининг грамматикаси. II том. Синтаксис. Тошкент, 1976, 18-94-бетлер.

IV bap

GA'P

Tayanish so'zler: *ga'p, sintaksislik birlik, mazmun.forma, ma'ni, kommunikativlik, predikativlik, jay ga'p, qospa ga'p, sintaksislik bet, ma'ha'l, modallıq, bolımlı ha'm bolımsız ga'pler, intonatsya t.b.*

§ 12. Ga'p - tiykarg'ı sintaksislik birlik

Ga'p — tildin' qarım-qatnaslıq xızmetin ta'miyinlewshi en' a'hmiyetli sintaksislik birlik. Adamlardın' til arqalı bir-biri menen pikir alısıwı, tu'sinısu'wi so'ylewdin' iqshamlasqa forması bolǵ'an ga'p arqalı a'melge asadı. Ga'pten qanday da bir adam oyında payda bolǵ'an haqıyqatlıqqa qatnaslı pikir, mazmun an'latıladı. Sonlıqtan ga'p tildin' ha'rekettegi ko'rinisi, ol kommunikativlikti ta'miyinlew wazıypasın atqaradı.

Ga'p bir so'zden de, eki yamasa birneshe so'zlerdin' formalıq ha'm semantikalıq baylanısınan da du'ziledi. Bul jag'dayda ga'ptin' tiykarg'ı ha'm baslı belgisi retinde predikativlik qatnasadı. Basqa sintaksislik birliklerden (so'z ha'm so'z dizbeklerinen) predikativlikke iye bolıwı menen ayrılıp turadı.

Ga'p du'zilisi jag'ınan jay ha'm qospa ga'p bolıp u'lken eki toparg'a bo'linedi. Jay ga'p bir predikativlik birlikten turadı da, onı du'ziwshi qurılıs materialı retinde so'z ha'm so'z dizbekleri qatnasadı. Qospa ga'p eki yamasa birneshe predikativlikten quraladı, onı du'ziwshi komponentler jay ga'pke tan' belgilerdi o'zinde saqlaydı. Demek,

predikativlik ga'pti aniqlawdın' en' baslı belgisi retinde qaraladı. Ol baslawish-bayanlawishlıq qatnastı bildiredi. Baslawishlıq qatnas predikativlik qatnas dep te ataladı.

Solay etip, tıyanaqlı pikirdi bildiretug'm, struktura-semantikalıq ha'm intonatsiyalıq jaqtan bir pu'tinlikke iye bolg'an sintaksislik birlikke ga'p dep ataladı.

§ 13. Ga'p du'ziwge qatnasatug'm grammatikalıq kategoriyalar

Ga'ptin' grammatikalıq ma'nisi predikativlik arqalı bildiriledi. Sonlıqtan qanday ga'p bolsa da, onın' tiykarın, du'ziliw sxemasın predikativlik qatnas du'zedi.

Demek, predikativlik ga'ptin' (pikirdin') bayanlanıwı degen grammatikalıq ma'nisti an'latatug'm tu'sinik.

Ga'pti du'ziwge sintaksislik bet-san, ma'ha'l ha'm modallıq kategoriyalar qatnasadı. Bul ga'p du'ziwshi sintaksislik kategoriyalradın' ha'rqaıysı o'zine ta'n paradigmasına iye boladı. Olar bir-biri menen tig'ız baylanıslı bolıp, biri ekinshisin tolıqtırıw arqalı olardıń ekew-u'shewi bayanlawish kategoriyasının' quramına kiredi. Mısalı: Qalada jer astı kabellerin **ju'ritemiz** (S.S.). Bul ga'ptin' diqqat etilgen bayanlawish forması o'z quramına bet-san, modallıq ma'nilerdi, predikativlikti an'latıp kelgen. Bunda ga'p mazmunının' reallıg'ı ha'zirgi ma'ha'l, birinshi bet, ko'plik san kategoriyaları arqalı an'latıladı.

Ga'ptin' sintaksislik bet kategoriyası. Predikativliktin' du'ziliwindegi a'hmiyetli sintaksislik kategoriyalardıń biri retinde betlik kategoriya qatnasadı. Ga'ptin' betlik kategoriyası, tiykarınan, feyilge tan' morfologiyalıq kategoriya bolıp, anıqlıq meyilden bolg'an feyil bayanlawishtı du'zedi. Betlik formadag'ı feyil bayanlawish sintaksislik bet kategoriyası wazıypasında kelgende, ga'ptin' modallıq ha'm san kategoriyaları menen tig'ız baylanıslı bolıp keledi. Ha'rbir betlik forma arqalı du'zilgen bayanlawishta birlik, ko'plik san ma'nileri bildirilip turadı.

Betlik formasındag'ı so'zler meyli feyil so'z bolsın, meyil atawish so'z bolsın ga'pte, tiykarınan, bayanlawish xızmetin atqaradı. Mısalı: Men sapardan **keldim**, **Astashova Lidaman**. Lida, kempir apam, men - u'shewimiz Ko'kenaydın' qa'birinin' basına **bardıq**. Batır sizin' **balan'ız**, bu'ginnen baslap men de sizin' **qızın'ızban**. Men kempir apamnın' qasına **barıp otıraman**. Suw shuwıldıydı, kempir apam o'zinin' basınan qanday waqıyalar o'tkenin qaldırmaıy aytadı (S.K.). Bul ga'plerdegi diqqat etilgen so'zlerdin' betlik paradigmaları I bet, birlik, ko'plik sanlarda - **man** (ban), -**m**, -**q**; II bet ko'plik sanda -**m'ız**; III bet o'tken ma'ha'ldin'

-**dı** affiksleri arqalı bildirilgen. Bul betlik affiksler sol ga'plerdin' quramındag'ı baslawish penen bayanlawishtı predikativlik qatnasta baylanıştırıp, sintaksislik bet kategoriyası wazıypasın atqaradı.

Sintaksislik bet kategoriyası mazmunı jag'ınan almasıqlardıń betlik tu'ri menen ma'niles bolıp keledi. Sintaksislik bet kategoriyasının' I, II, III betleri iyesi belgili ga'plerdi du'zedi:

Atlandım men sag'an hu'jimge,
Ele de shabıwıl **jasayman**.
Usı ullı du'nyalıq du'zimde,
Qashan shayırg'a **usayman**.

Qashan men **usayman** o'zime,
O'zin' ayt, sen so'yle, yoshlarım.

(T.S.).

Haqıyqatında, predikativlikti du'ziwshi sintaksislik betlik kategoriyanın' paradigmaları eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı ga'plerdin' du'ziliwinde o'nimli qullanıladı. Ha'tte, betlik formalı feyil ha'm atawish so'zlerdin' jalg'ız o'zi de predikativlikti bildiredi. Bul jag'dayda onın' predikativlikti bildiriwi ushın ga'plik intonatsiya qatnasadı. Mısalı: **Shıdamadım**. Suwıqtan qorıqtım. Eger ekewimiz ha'm uyqılap qalsaq, mu'shelerimiz qıynılasar degen oy menen kabinadan shıqtım (S.S.). Ha'zir da'ryanın' arg'ı jag'ındag'ı bir qalada islep atırımız. **Sapardamız**. (S.S.). Bul keltirilgen misallarda **shıdamadım** ga'pi feyilden, **sapardamız** ga'pi atawish so'z arqalı bildirilgen. Bulardıń ekewi de betlik forma ha'm ga'plik intonatsiyag'a iye bolıp, o'z aldına ga'p du'zip kelgen. Bulardıń birinshisi modallıq ma'nisi boyınsha xabar, betlik belgisi boyınsha I-bet (-m), birlik san, o'tken ma'ha'l, ga'plik belgisi boyınsha tamamlang'an ga'plik intonatsiyag'a iye. Sonday-aq, **sapardamız** ga'pi de usı taqılette tallanadı. Bul predikativlik birliklerdin' ekewinde predikativlikke ta'n kategoriyalar (modallıq, bet-san, ma'ha'l, intonatsiya) qatnasıp, bir so'zden bolg'an ga'pti du'zip kelgen.

Ga'ptin' sintaksislik ma'ha'l kategoriyası. Ga'p arqalı bildirilgen pikir belgili bir waqıt (ma'ha'l) penen baylanıslı boladı. Ga'ptin' ma'ha'l kategoriyasın do'retiwge qatnasatug'm forma ha'm ma'ni predikativlikti bildiriwshi so'zdin' (bayanlawishtın') quramına birigedi. Bul jag'dayda forma ha'm ma'ni so'ylewshi ta'repinen aytlıg'an pikir, waqıyalardıń waqıt, ma'ha'l jag'ınan haqıyqatlıqqa qatnaslı ekenligin an'latadı. Mısalı: Transheya qazıw menen-aq qıs **shıg'ıp keteyin dep atır**. Eki ko'sheni **boldıq**. Endi erten' bir ku'n kabel **tartamız** (S.S.). Bul keltirilgen ga'plerdin' bayanlawish arqalı bildirilgen is-ha'reket waqıtlıq jaqtan u'sh (ha'zirgi, keler ha'm o'tken) ma'ha'lge qatnaslı bolıp kelgen. Bulardag'ı

is-ha'reketler ha'zirgi waqıtta islenip atırg'anlıqtı, islenip bolg'anlıqtı, endi islenetug'in is-ha'reketlerdi bildiredi.

Feyildin' ma'ha'l kategoriyası anıqlıq meyil kategoriyası menen baylanışlı bolıp keledi. Biraq anıqlıq meyildin' o'zine ta'n arnawlı grammatikalıq forması joq. Onın' forması ha'm ma'nisi betlenip kelgen (o'tken, ha'zirgi, keler) ma'ha'l formaları arqalı bildiriledi. Ma'selen: **oqidim, oqip atirman, oqiyman** - bul feyiller anıqlıq meyildi bildiredi. Olardin' is-ha'reketinin' isleniw waqtı ha'r tu'rli. Olardin' birinshisi islenip o'tken is-ha'reketi, ekinshisi islenip atırg'an, u'shinshisi endi islenetug'in is-ha'reket ma'nisin an'latadı. Bul sıyaqlı u'sh ma'ha'lge qatnaslı feyiller ga'ptin' bayanlawış wazıypasında kelgende, ga'p mazmunının' belgili bir waqt penen baylanışlı bolg'an xabardı bildiredi. Feyildin' ma'ha'l kategoriyası o'zine ta'n morfologiyalıq kategoriyanı anıqlaytug'in bolsa, ga'ptin' sintaksislik ma'ha'l kategoriyası o'z quramında feyildin' ha'r tu'rli ma'ha'l formalarınin' ga'plik belgige qatnaslılıg'in, ga'ptin' mazmunının' waqt penen baylanışlılıg'in bildiredi.

Ga'ptin' ma'ha'l ma'nisinin' bildiriliwi barlıq jag'dayda feyilge qatnaslı bolıp keliwi sha'rt emes, bayanlawış feyilden basqa so'zler arqalı bildirilgen ga'plerde de ma'ha'llik ma'ni an'latıladı. Mısalı: **İnim-student. O'zim oqitiwshıman. Bir tu'rli qaran'g'ılıq. Melshiyip atırg'an jazıralıq. U'stu'rt. Men ja'ne bawır basıp qalg'an U'stu'rttemen** (S.S.). Bul diqqat etilgen ga'plerdin' ha'mmesinde ma'ha'l ma'nisi (ha'zirgi ma'ha'lge qatnaslı) an'latıladı. Bunday ma'ha'llik ma'niler, ko'binese ataw ga'plerge qatnaslı bolıp keledi.

Ga'ptin' modallıq kategoriyası. Ga'ptin' modallıg'ı ga'p mazmunının' haqıyqatlıqqa qatnası degen tu'siniklerdi bildiredi. Modallıqtın' ma'nisi ju'da' ken'. Qanday ga'p bolsa da, sintaksislik birlik sıpatında grammatikalıq ma'nige iye boladı. Sonlıqtan ga'ptin' grammatikalıq ma'nisi predikativlikti, forması sintaksislik ma'ha'l, meyil, bet-sandı bildiretug'in grammatikalıq qurallardin' sistemasın qamtıg'an sintaksislik birlik dep qaraladı. Sintaksislik bet, ma'ha'l, meyil kategoriyaları predikativliktin' tiykarg'ı belgileri retinde modallıq ma'nige iye boladı. Feyildin' meyil kategoriyasının' is-ha'reketi belgili bir waqt penen baylanışlı bolg'an anıq yamasa anıq emes ma'nidegi obektivlik mazmundı xabarlaydı. Mısalı: 1. Mine, bizler Su'wenlinin' jag'asında turıppız (N.D.). Aralg'a ju'z tu'ye jiberip, min' qapshıq un aldırdım (S.X.). Ol jerler endi suwg'arıladı. (O'.X.). 2. Shayıq atanın' zeynine tiyme, sadıq bol, ulım. Endigi ga'pti Amanqul aytsın. (T.Q.). Jawın'dı jen'ip, aq ju'zli abıraylı bolıp kelgeysen' (S.K.). Birewler olardin' maqsetleri jo'ninde so'ylespekshi (S.X.). Bul misallarda birinshi topar ga'pler belgili bir waqt penen baylanışlı bolg'an (ha'zirgi, o'tken, keler ma'ha'l ma'nilerinde) anıqlıq meyildin' qatnasında du'zilip, haqıyqatlıqqa qatnaslı real

ma'nidegi xabardı bildiredi. Bulardin' anıq modallıq ma'nileri feyildin' ma'ha'lleri arqalı an'latıladı. Ekinshi topar ga'plerdin' haqıyqatlıqqa qatnaslı mazmunnan anıq emes ma'nidegi modallıq an'latıladı. Bulardin' mazmunınan so'ylewshinin' na'siyatı, buyrıg'ı, tilek ha'm niyet-maqseti an'latılıp turadı.

Ga'p mazmunın' haqıyqatlıqqa qatnası modallıqtı bildiriwshi qurallardin' qatnasına qaray eki tu'rli modallıq ma'nige iye boladı: Onın' biri - obektiv modallıq, ekinshisi - subektiv modallıq. Obektiv modallıq ga'p arqalı bildirilgen mazmunın' ha'qıyqatlıqqa qatnasın bildiredi de, subektiv modallıq haqıyqatlıqqa qatnaslı mazmunga so'ylewshinin' jeke qatnasın, bahasın bildiredi. Obektiv modallıq ga'pti du'ziwshi tiykarg'ı begilerdin' biri retinde xızmet atqaradı. Subektiv modallıq obektiv modallıqtın' u'stine qosılıwshi modallıqtı an'latadı. Sonlıqtan subektiv modallıq ma'ni barlıq jag'dayda ga'p modallıg'ı ushın minnetli emes (fakultativ) sıpatqa iye boladı. Mısalı: **A'lbette**, bul sizin' qolın'ızdan keledi (O'.X.). **Duris**, bug'an sizler de gu'manlısız (T.Q.). Bul ga'plerdin' ekewinde de so'ylewshinin' qatnası bar. Birinshi ga'ptin' mazmunına so'ylewshinin' isenimi, ekinshi ga'ptin' mazmunına maqullaw ma'nisindegi modallıq ma'niler qosılğan. Bul ga'plerdegi modallıq ma'ni bildiriwshi modal so'zlerdi ga'ptin' quramınan alıp taslap aytiwg'a da boladı. Biraq, ga'ptin' modallıg'ı subektivlik qurallar qatnasqan ga'plerdegidey ku'sheytiwshilik, ta'sirliklik ma'nilerge iye bolmay qaladı. Bul orında subektiv modallıq qurallar qatnasqan ga'plerdin' mazmunı modallıq penen qatar, stillik xızmet te atqarılardı.

Ga'ptin' haqıyqatlıqqa qatnaslı modallıg'ı bolımlı-bolımsızlıq mazmunga qatnaslı bolıp ta keledi. Bul jag'day ga'ptin' tastıyqlaw ha'm biykarlawshılıq ma'nileri menen de baylanışlı qaraladı. Ha'zirgi ko'pshilik ilimiy miynetlerde ha'm sabaqlıqlarda bolımlı-bolımsızlıq modallıqtın' ko'rınisi dep esaplanıp, olar ga'ptin' modallıq kate-goriyasının' aspekti retinde u'yreniledi.¹

Haqıyqatında, ga'ptin' bolımlı-bolımsızlıq kategoriyası ga'p mazmunının' haqıyqatlıqqa qatnası jag'ınan modallıq ma'ni an'latadı. Ga'ptin' quramında bolımlı-bolımsızlıq ma'ni ga'ptin' bayanlawış forması arqalı

¹ Современный русский язык. ч. II. (Морфология. Синтаксис). Под редакцией проф. Е.М.Галкиной-Федарук. Изд-во, МУ. 1964, 290-бет; Адмони В.Г. Типология предложения. - «Исследование по общей грамматики». М. «Наука», 1968, 223 хам 264-бетлер; Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. М., 1986, 13-бет; Фуломов А., Аскарлова М. Хозирги ўзбек адабий тили. Тошкент. 1987, 49-бет; Төлегенов О. Жалпы модальды және максат мәнди жай сөйлем түрлері. Алматы, «Мектеп» баспасы, 1968, 23-бет.

sawinshi. Ol — shupaker. Bul du'ziliste intonatsiyaliq o'zgeriske baylanish sızıqsha arqali bo'lingan so'zler ha'r qaysisi o'z aldına bir sintagma du'zip, predikativlik qatnas payda etedi.

§ 6. Sintaksislik baylanistin' tu'rleri

Sintaksislik baylanislardı bildiriwshi qurallardin' qatnasına qaray sintaksislik birliklerdin' sin'arlari arasındag'i baylanis eki tu'rli baladı. Olardin' biri, dizbeklewshi da'nekerler ha'm intonatsiya arqali ten' ma'nide dizbeklese baylanisadı. Ekinshi tu'ri so'z formaları, bag'ındırıwshi da'nekerler ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zler arqali baylanisip, bag'inin'qılı baylanisı du'zedi. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray, sintaksislik baylanis eki tu'rge bo'linedi: *dizbekli baylanis ha'm bag'inin'qılı baylanis.*

Dizbekli baylanis. Dizbekli baylanista jay ga'plerdin' quramındag'i birgelikli ag'zalar ha'm dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'i jay ga'pler baylanisadı. Dizbekli baylanistag'i sintaksislik birlikler ma'nilik jaqtan bir-birine g'a'rezsiz, ten' ma'nili bolıp keledi. Olardin' sintaksislik baylanisı dizbeklewshi da'nekerler ha'm intonatsiya arqali bildiriledi. Da'neker ha'm intonatsiyanın' qatnasına qaray dizbeklewshi baylanistag'i sintaksislik birliklerdin' sin'arlari du'zilisi jag'ınan **ashıq qatarlı baylanis** ha'm **jabıq qatarlı baylanis** bolıp ekige bo'linedi. Ashıq ha'm jabıq qatarlı du'ziliste jay ga'plerdin' quramındag'i birgelikli ag'zalar ha'm dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri baylanisadı. Bul du'zilislerdegi sintaksislik birliklerdin' sin'arlari da'nekerli ha'm da'nekersiz baylanislarda keledi.

Bag'inin'qılı baylanis. Bag'inin'qılı baylanistag'i sintaksislik baylanislardin' sin'arlari biri ekinshisin tu'sindirip, bag'inıw joli menen baylanisadı. Bag'inin'qılı baylanis, tiykarınan, predikativlik ha'm predikativlik emes sintaksislik birliklerdin' sin'arlari arasındag'i baylanisı bildiredi.

Predikativlik baylanistag'i sintaksislik birliklerdin' tiykarı, baylanisırıwshi quralları retinde ga'plik intonatsiya, betlik ha'm bayanlawish formaları qatnasadı. Misalı: Men injenermen. Sen mug'allimsen. Ol oqıwshi. Ol isleydi. Qıraw tu'sip. sho'pler quwradı, t.b.

Predikativlik emes qatnastag'i sintaksislik birliklerdin' sin'arlari so'z formaları, tirkewishler ha'm orın ta'rtip arqali baylanisadı. So'z dizbeginin' quramındag'i bag'inin'qılı sin'arı bag'ındırıwshi sin'arına talap

etken so'z formasın o'zine qabil etedi: ko'sheni tazalaw, inimnin' kitabı, qızıqlı lektsiya, sharwalar menen so'ylesiw, azatlıq ushin gu'resiw, t.b.

Bag'inin'qılı baylanis jay ga'p ha'm so'z dizbeginin' quramındag'i so'zlerdin' baylanisırıw usılına qaray, **kelisiw, basqarıw, jupkerlesiw** ha'm **izafet** sıyaqlı to'rt tu'rge bo'linedi.

§ 7. Bag'inin'qılı baylanistin' tu'rleri

1. Kelisiw. Bul baylanista bag'inin'qılı so'z bag'ındırıwshi so'zdin' talabına ilayiq o'z formasın sog'an sa'ykeslendirip baylanisadı. Kelisiw, tiykarınan, baslawish-bayanlawishlıq qatnastag'i so'zlerdin' arasındag'i baylanislardı bildiredi. Baslawish-bayanlawishlıq qatnastag'i sintaksislik birliktin' sin'arlarnın' biri bag'inıwshi (bayanlawish), ekinshi bag'ındırıwshi (baslawish) bolıp keledi. Bunda bag'inin'qılı so'z bag'ındırıwshi so'zge formalıq jaqtan sa'ykeslenip, bag'ındırıwshi so'z qaysı bette, qaysı sanda kelse, bag'inin'qılı so'z de sol bette, sol sanda kelip baylanisadı: **Men** mektepte **isleymen. Sen** qurılısta **injenersen. Ol** awılда **isleydi.**

A'debiy tildin' norması boyınsha baslawish penen bayanlawish bette kelisip baylanissa da, sanda kelisiwi sha'rt emes. Misalı:

I bet. Bizler islep atırımız

II bet. Sizler islep atırsız

III bet. Olar islep atır

Bunda bette, sanda kelisiw I, II betlerde g'ana boladı. Al, u'shinshi bette olar bette kelisse de, sanda tolıq sa'ykeslikke iye emes. Usı jaqlarına qaray, kelisiw tolıq ha'm tolıq emes baylanisiw tu'rinde ushırasadı.

Bag'inin'qılı so'zdin' bag'ındırıwshi so'zge sa'ykes bet, san formaların qabil etip baylanisiwı tolıq kelisiw, al bag'inin'qılı so'zdin' bag'ındırıwshi so'zge sa'ykes formalardı tolıq qabil etpey-aq baylanisiwı tolıq emes kelisiw boladı.

2. Basqarıw. Basqarıw baylanisındag'i so'z dizbeginin' quramındag'i so'zlerdin' biri ekinshisine ma'nilik ha'm formalıq jaqtan bag'inıp baylanisadı. Bag'ındırıwshi so'zdin' talabı boyınsha bag'inin'qılı so'z seplik affiksi menen yamasa tirkewish penen kelip, bag'ındırıwshi (bas) so'z benen baylanisadı: **mallardı suwg'arıw, atızda islew, ko'pir arqalı o'tiw**, t.b. misalg'a keltirilgen so'z dizbeklerinin' ha'mmesi de feyil so'zlerdin' basqarıwında kelgen. Bul so'z dizbeklerinin' quramındag'i seplik affiksi penen ha'm tirkewish penen kelgen so'zler basqarıwshi so'zge ma'nilik ha'm formalıq jaqtan qatnaslı bolıp, sol so'zdi, obyektlık ha'm pisiqlawishlıq ma'nilerde sıpatlaydı.

Basqarıwshi baylanis atawish so'z dizbegi formasında da keledi. Bunday jag'day seplik affiksli atawish so'zlerdin' ekinshi bir atawish so'z

2—A. Da'wletov ha'm basqalar

¹ Bular tuwralı ken'irek tu'sinik alıw ushin sabaqlıqtın' «birgelikli ag'zalı ga'pler» degen temada 84-§qa, «Dizbekli qospa ga'pler» degen temada 103-§ qa qaranı.

Qiyalya atı ndag'ı NMPi
informatsiyalıq resurs woray
INVENTAR No
125511 17
20

bildirilip turadi: 1. Biylg'i ba'ha'r **jawin-shashinli boldi**. 2. Biylg'i gu'z **jawin-shashinli bolmadi**. 3. Ko'l qamislari biyl **pitik** (G'.S.). 4. Ko'l qamislari biyl **pitik emes**. Bul ga'plerdin' mazmunu bayanlawish formalarinin' bildiriliwine qaray, bolimli tu'ri tastiyqlawdi, bolimsiz tu'ri biykarlawdi an'latadi. Eki jag'dayda da ga'ptin' haqiyqatliqqa qatnashli mazmunu aniq obyektiv modalliq ma'nini bildiredi.

Modalliq ma'ni ga'ptin' ko'pshilik du'zilislik tu'rlerine qatnashli bolip keledi. Modalliqtı bildiriwshi qurallar ju'du' ken' ha'm ha'r tu'rli. Modalliq ma'ni bildiriwshi qurallardin' xizmetin sintaksislik meyil ha'm ma'ha'l kategoriyaları, intonatsya, orın ta'rtip, modal so'z, janapay, tan'laq ha'm ayırım ga'p qurılımları ha'm t.b. atqaradi.

§ 14. Bolimli ha'm bolimsiz ga'pler

Bolimli ha'm bolimsiz ga'pler — mazmunu ha'm forması jag'ınan bir-birine qarama-qarsi qollanilatug'in sintaksislik kategoriya. Olardin' bolimli ha'm bolimsiz termini menen atalıwı da usı qarama-qarsi ma'nide qollanılıwına baylanisli qa'liplesken.

Bolimli ha'm bolimsiz ga'pler bir-birinen ma'nilik ha'm grammatiklik o'zgesheligine qaray ayrılıp turadi. Bolimli ga'pler bolimsizliq ma'ni bildiriwshi qurallardin' qatnasısız, ga'ptin' bayanlawishlarinin' bolimli formada qollanılıwı arqalı an'latiladi. Al bolimsiz ga'plerde onın' bayanlawishları bolimsizliq **-ma/-me** affiksi ha'm janapayliq xizmettegi **emes, joq** ko'mekshi so'zlerdi o'z quramına alıwı arqalı du'ziledi: Jawin jawdı. Jawin jawmadi. Azat keldi. Azat kelmedi. Bul - sabın. Bul - sabın **emes**. Ko'ldin' balıg'i biyl ko'p. Ko'ldin' balıg'i biyl ko'p **emes**. Dalada adam bar. Dalada adam **joq**, t.b.

Ga'ptin' bolimlilik ha'm bolimsizliq ma'nileri logika menen de baylanisli bolip keledi. Sonlıqtan olar tu'rkiy tillerindegi sintaksislik izertlewlerde logikalıq kategoriyag'a qatnaslı «tastiyqlaw» ha'm «biykarlaw» terminleri menen de ataladi. Haqiyqatında, ga'ptin' bolimli ya'ki bolimsizliq sapag'a iye bolıwı predmet, qubilis, waqiyalar menen belgi arasındag'i ma'nilik qatnaslarg'a baylanisli bolip ta keledi. Misali: Kiyimler taza. Dala kewilli. Erikler gu'llegen, t.b. Bul ga'plerdegi bolimlilik haqiyqatliqtı xabarlaw mazmunı jag'ınan predmet penen belgi arasındag'i tastiyqlawdı bildiredi. Birinshi ga'pte kiyimlerden' tazalıg'i, ekinshi ga'pte dalanın' kewilliligi, u'shinshi ga'pte eriklerden' gu'llegenligi tastiyqlanadi. Eger usı ga'pler tastiyqlawg'a qarama-qarısı ma'ni bildiriwshi qurallar arqalı bildirilse, biykarlawdı an'latadi: Kiyimler taza **emes**. Dala kewilli **emes**. Erikler gu'llemegen (gu'llegen **joq**) t.b.

Bolimli ga'pler. Bolimli ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligi olarda arnawlı grammatikalıq ko'rsetkish quralı bolmaydı. Olardin' bolimlilik

ma'nisi ga'ptin' obektivlik mazmunınan an'latiladi. Bolimli ga'pler qanday da bir haqiyqatliqqa qatnashli na'rselerdin' barlıg'in tastiyqlaydı yamasa waqiya, ha'diyselerdin' bolg'anın, bolip atırg'anın ya endi bolatug'inın xabarlaydı.

Bolimli ga'plerdin' bayanlawishları atawish so'z ha'm feyillerden boladi. Bayanlawishi atawish so'zlerden bolg'anda predmet ya bir na'rsenin' barlıg'in tastiyqlaydı yamasa belgili bir sapag'a iye ekenligin bildiredi: Altın-metal. Qızıl qumnın' arası aptap ıssı (G'.S.). Ko'ldi pishen ko'p. Bul atawda tirishilik bar (G'.S.). Aspan ashıq. Ku'n jilli. t.b.

Bolimli ga'plerdin' bayanlawishları feyilden bolg'anda, is-ha'reket, waqiyalardin', bolip o'tkenin, endi bolatug'inın yamasa bolip atırg'anın xabarlaydı: Qutım ku'ndegiden erte oyandı (X.S.). Jaqın waqıtlarda jawin-shashinli ku'nler baslanadi (Sh.A.). Ol ele ketip baratır (O'.X.).

Ayırım jag'daylarda bayanlawishi eki bolimsiz formada kelgen ga'pler bolimli ma'ni bildirip te keledi. Bunday ga'pler stillik jaqtan ga'ptin' mazmunın ku'sheytip keledi: Qaqalag'an tawıq **tuwmay qoymaydı** (naqıl) Apası biraz esin jiynap, beti bermag'an qarag'an son' **aytpawg'a shıdamadı** (T.Q.).

Bolimsiz ga'pler. Bolimsiz ga'plerdin' mazmunı, tiykarınan, bayanlawishqa bolimsizliqtı bildiretug'in **-ma/-me, (-ba/-be, -pa/-pe)** affiksleri ha'm ko'mekshi xizmettegi **emes, joq** so'zlerinin' qosılıwı arqalı du'ziledi. Bular bayanlawishqa qatnashli bolimsizliqtı bildirip kelgende, olardin' **-ma/-me** affikslı tu'ri feyil bayanlawishtın' quramında keledi de, basqaları atawish bayanlawish penen de, feyil bayanlawish penen de qollanıla beredi.

1. **-Ma/-me** bolimsiz affiksi feyil bayanlawishtın' quramında kelip, is-ha'reket, waqıyanın' bolmag'anın, ha'zir de, aldag'i waqıtlarda da bolmay atırg'an yamasa bolmaytug'inlıg'in xabarlaydı: Uzaqta heshna'rse, heshqanday qubilis **ko'zine tu'spedi**, heshna'rse **esitilmedi**. Tan'nın' shashırıp atıwı da onın' **kewlin ko'termadi** (X.S.).

Du'nya ra'ha'tin ko'rmedim,
Shalıqıp shad bolıp ju'rmedim,
Ha'z etip da'wran su'rmedim,
Mag'an ma'detker bolmadi.

(Berdaq).

2. **Emes** ko'mekshi so'zi atawish ha'm feyilden bolg'an bayanlawishtın' quramında keliwinen bolimsiz ga'p du'ziledi: Baylıq murat **emes**, jarlılıq uyat **emes** (naqıl). Ol aytqanın' men **emes** (T.Q.).

Berdimurat menin' o'zim,
Ku'nxojani ko'rdi ko'zim,
Esittim A'jiniyazdin' so'zin
Olar ha'm **shad bolg'an emes.**

(Berdaq).

3. **Joq** so'zi bolimsiz ga'ptin' bayanlawishin du'zip kelgende, to'mendegi xizmetlerdi atqaradi:

1) feyil bayanlawishtin' quraminda kelip, bolimsiz ga'plerdi du'zedi: Ag'ayinnin' azari barda, **bezeri joq**. Tu'lkini bir soymaq bar, u'sh **soymaq joq**. (naqil). Jilasaq ta ko'z jasti, ko'rer ku'nler bolg'an joq (Jiyen Jiraw).

Joq so'zi qosilip kelgen feyil bayanlawishlar tartim ha'm betlik affiksli bolip ta qollaniladi. Biraq bul affikslerdin' -**g'an joq** formasina jalg'aniwi birdey emes. Tartim affiksli bolimsiz feyillerdin' -**g'an** formasina I-II betlerge betlik jalg'awi jalg'anadi da, al betlik affiksi sol I-II betlerde **joq** so'zine jalg'anadi: Men de on'g'iliq bolg'anim joq. Ko'pten beri kelinimnin' bunday bolip quwang'anin ko'rgenim joq edi (Sh.A.). Ele men o'z diydime **jetken joqpan**. -Nesin aytasiz? Bir orinda **tepsinip turg'an joqsiz ba?**(T.Q.);

2) **joq** so'zi o'z aldina ga'ptin' tiykarg'i bayanlawishi xizmetinde kelip te bolimsiz ga'pti du'zedi: Bunday jag'dayda **joq** so'zi ko'mekshi so'z xizmetinde emes, bayanlawishliq so'z shaqabi bolip keledi ha'm **bar** so'zine qarama-qarsi obektivlik joqliq ma'nini an'latadi: Qusta su't **joq**, jilqida o't **joq**. Aq sawittin' jag'asi bar, jen' joq, tu'ri jaqsinin' ashiwi bar, kegi joq (naqil). Da'riyanin' ag'isina qarsi esip, tolqin ko'terip turg'an ku'shli samal da joq (X.S.).

3) **joq** so'zi dialoglarda o'z aldina so'z-ga'p xizmetidagi bolimsiz ga'p ma'nisinde yamasa basqa bir bolimsiz ga'ptin' aldinda kelip, onin' ma'nisin ku'sheytivshi janapayliq xizmetti atqaradi:

— Turdimurat bay senin' ag'an'a da qoy berdi me?

— Joq.

— Sag'an she?

— Bermedi.

— Gu'lzar, sen onnan qorqasan' ba? -dedi.

— Joq qorqpayman (X.S.);

4) bolimsiz ga'plerdin' quraminda bolimsizliq almasiqlari qatnasip ta bolimsiz ga'p du'ziledi. Bunday ga'plerdin' bayanlawishlari da bolimsiz formada keledi: Do'gerekte heshkim ko'rinbeydi. -Demek, sen og'an ele heshna'rse aytpag'an ekensen dag'i onda, Tolg'anay? (Sh.A.). Shininda, ol heshqashan urliq etip ko'rgen emes (A.A.). Ha'zirgi waqitta Aral ten'izin ha'm Aral regionindagi joqari o'nimli hasilardar topiraqtin' bunnan bilay da burilwının' aldın alıwdan artıq hesh na'rse joq («E.Q»).

Sonday-aq, dialoglarda bolimsiz almasiqlari da o'z aldina bolimsiz ga'p du'zip keledi:

— Jiladi deysen' be? Bektemir shorshinip, onı kim jilatqan? — dedi.

— Heshkim (X.S.).

— Bular parag'a emes pe?

— Heshqanday. Sag'an hu'rmet (T.Q.).

Joq so'zi barliq jag'dayda bolimsizliq ma'ni bildirip kele bermey, bolimlilik ma'ni bildirip keliwi de mu'mkin. Bunday jag'dayda bayanlawishi **joq** so'zinen bolg'an bolimsiz ga'ptin' baslawishi tartimlanip kelgen bolimsiz kelbetlik feyilden boladi: Siniqtin' du'ziw **pitpegeni joq** (naqil). Bul ga'p siniqtin' ba'ri de du'ziw pitken degen ma'nide kelip, bolimlilikni an'latadi.

Sorawlar

1. Ne ushin ga'p tildin' tiykarg'i sintaksislik birligi dep ataladi? 2. Ga'pti du'ziwge qatnasatug'in grammatikalik kategoriyalar qanday? Olardi atap aytin'. 3. Ga'ptin' modalliq kategoriyasi qanday tu'sinikti bildiredi? 4. Bolimli-bolimsiz ga'plerdin' ga'p du'ziwge qatnasi qanday? 5. Bolimsiz ga'plerdi bildiretug'in qurallardi aytin' ha'm misallar keltirip tu'sindirin'?

Ga'ptin' mazmuni boyınsha tu'rleri

Jay ga'pler kommunikativlik funktsiyasina qaray ha'r tu'rli mazmunda qollaniladi. Olardin' biriwlari mazmuni jag'inan belgigili bir xabardi, ekinshi birewlari is-ha'reket, waqiya ha'm ha'diyseler tuwralı soraw ma'nisin, u'shinshileri buyriq, o'tinish-tilek ma'nisindegi buyriqtı bildirip keledi. Ja'ne bir tu'rleri emotsional ha'm shaqiriq-u'ndew ma'nilerinde qollaniladi. Usı sıyaqlı mazmun o'zgesheliklerine qaray ga'pler to'mendegi tu'rlerge bo'linedi: 1) xabar ga'p; 2) soraw ga'p; 3) buyriq ga'p; 4) u'ndew ga'p.

Sonin' menen qatar, soraw, buyriq mazmunının' u'stine bolimli-bolimsizliq ma'nilerdi de qosip aladi.

§ 15. Xabar ga'pler

Qanday da bir is-ha'reket, waqiya ha'm ha'diyseler tuwralı xabar mazmunın bildiretug'in ga'plerge xabar ga'p delinedi. Xabar ga'pler xabarlaw mazmunı jag'inan bolip o'tken, bolip atirg'an ha'm endi bolatug'in waqiya, ha'diyselerdi xabarlaydi: Bıylıg'i ba'ha'r erte keldi. Ha'zir egiske tayarliq jumislari qızg'in ju'rip atir. Endi sanawlı ku'nlerden son' diyqanlarımız jerge tuqım shashadı («E.Q.»).

Xabar ga'pler bolimli-bolimsiz tu'rinde keliw arqalı mazmunı jag'inan tasiyiqlaw ha'm biykarlaw ma'nilerine iye boladi. Ga'ptin'

xabarlaw mazmunı jay ha'm qospa ga'p tu'rinde de bildiriledi. Xabar ga'pler so'ylewde bir jo'n pa'sen' intonatsiya menen ayıladı da, ga'ptin' aqırında intonatsiya pa'sen'leydi.

Xabar ga'ptin' morfologiyalıq bildiriliw forması onın' paradigması dep ataladı. Xabar ga'p mazmunı jag'ınan bir pu'tinlikti bildiriw ushın formal belgisi menen qatar, ma'nilik belgige iye boladı. Xabar ga'pler usı eki belginin' tiykarında ulıwmalıq ma'nidegi xabarlar an'latıp qoymay, formallıq o'zgesheliklerine qaray birneshe kishi ma'ni ottenkilerdi de bildirip keledi.

Xabar ga'plerdin' bayanlawışları, ko'binese feyildin' meyil formaları ha'm basqa da atawish so'zler arqalı bildiriledi. Xabar ga'plerdin' forma ha'm mazmun paradigması to'mendegi o'zgesheliklerge iye boladı:

1. Bayanlawış feyildin' anıqlıq meyilinen bolg'anda, is-ha'reket, waqıyanın' bolıp o'tkenin, bolıp atırğ'anın yamasa endi bolatug'ının anıq xabarlaw ma'nisin bildiridi: Biyl ba'ha'r erte baslandı. Qum jerlerge ko'k sho'pler shıg'ıp atır. Endi egislik jerler su'riledi (O'.X.).

2. Xabar ga'ptin' bayanlawış tilek meyilinen bolg'anda, tilek-o'tinish ma'nisin an'latadı: Men de ko'mekleseysin. İlayım, jawındı jen'ip, aq ju'zli abıraylı bolıp kelgeysen' (K.S.).

3. Kelbetlik feyildin' **-ar+edim** forması tilek - buyırq ma'nisin bildiridi: Ko'zime bir ko'rinse, to'besin bir **oyar edim** (X.S.).

4. Buyırq - tilek ma'nisi sintetikalıq ha'm analitikalıq formalarlag'ı III bet buyırq meyildin' **-sin /-sin** affiksleri arqalı bildiriledi:

Abadan, paraqat, shadlı turmıs ushın,
Quyashın' ba'rha'ma **jadırap tursın** (T.S.).

Arg'imag'in' **harmasın**,
Bilegin', qızım, **talmasın**,
Jaw o'z basın jalmasın,
Haram oyı **bolmasın** (S.K.).

5. Xabar ga'ptin' bayanlawış II bettegi analitikalıq formadag'ı buyırq meyil arqalı bildirilip kelgende de, tilek-buyırq ma'nisin an'latadı: Saw bolın', ko'p jasay berin', Jumagu'l apa (E.Q.).

6. Xabar ga'ptin' bayanlawış **bar, joq** bayanlawışlıq so'z shaqabınan bolg'anda, tastıqlaw ha'm biykarlaw ma'nilerin an'latadı: Onda aqıl-parasat **bar**. Awılımızda ko'p qabatlı mektep **bar**. Elshige o'lim **joq**. Adasqannın' ayıbı **joq** (naqıl).

7. Bayanlawış **kerek, za'ru'r, da'rkar, lazım** sıyaqlı bayanlawışlıq so'z shaqabı arqalı bildirilgen xabar ga'pler za'ru'rlik, minnetlilik ma'nilerinde keledi: So'z ma'nisin an'law ushın aqıl **kerek**. Eldin' awzın tıymag'a elli qarı bo'z **kerek** (naqıl).

8. Bayanlawış **mu'mkin, itimal** modal so'zler ha'm **-ar-er** formalı kelbetlik feyildin' bolg'an xabar ga'pler boljaw, shamalaw ma'nilerin bildiridi: Olar bu'gin **keliwi mu'mkin**. Bul O'teshtin' kelinshegi **bolsa itimal**. Olar bu'gin - erten' **kelip qalar** (K.M.).

9. Xabar ga'p ataw ga'p formasında kelgende predmet, ha'diyse-lerdin' ha'zirgi waqıtta barlıg'ın tastıqlaw ma'nisine iye boladı: To'rtku'l jag'ısı. Bıq-jıq adam. Altın gu'z. Terim waqtı. (O.X.).

§ 16. Soraw ga'pler

So'ylewshi ekinshi birew menen qarım-qatnas jasawda, waqıya ha'diyse ha'm t.b. na'rselerdi sorap biliwde soraw ga'plerdi qollanadı: Sen heshna'rse bilmey tursan' ba? Atam nege bunshelli qapa ko'rinedi. Ayıbı ne onın'? (Sh.A.).

Mazmunı boyınsha soraw ma'nisin bildiretug'in ga'plerge soraw ga'p delinedi.

Soraw ma'ni bildiretug'in so'zi ya bo'legi basqa bo'leklerine qara-g'anda ko'terin'ki ayıladı. Sonlıqtan soraw ga'pler soraw intonatsiyasına iye boladı: Bala u'ydin' aldına shıg'ıp kelgen mashınanı ko'rmekshi boldı. Neshe do'n'gelekli eken o'zi? Go'nemeken ya taza mashinama eken? İzindegi tirkewi qanday eken?

Soraw ga'pler ga'ptin' basqa tu'rlerinen o'zine ta'n leksikalıq ha'm grammatikalıq qurallar arqalı ayırılıp turadı. Soraw ga'pler to'mendegi grammatikalıq qurallar arqalı du'ziledi.

1. Kim? ne? nege? qanday? qaysı? qalay? qansha? neshe? ne o'zi? ne ushın? t.b. soraw almasıqlarının' qatnası arqalı du'ziledi: Mınaw **kim, qaydan** kelgen? **Ne** dep tursan'? (Sh.A.).

2. **-Ma /-me** (-mı)-mi, **-she** (shi) soraw, **g'oy** anıqlaw ha'm **aw, a'**, modallıq janapaylar arqalı: Ka'rwanın' aman-esen keldi **me?** Ko'p waqıttan beri ko'rinbey kettin' **g'oy?** Sen bayag'ıları bizin' awılada boldın'-**aw?** (A.O.).

3. **Shıg'ar, qaytedi, bolar** modal ma'nidegi ko'mekshi feyiller soraw ga'ptin' bayanlawışının' quramında keliw arqalı: Ko'p jerlerdi ko'rgen **shıqarsız?** (X.S.). Bizin' u'ye barıp qaytsan' **qa'ytedi?** (X.S.). Bul ma'seleni ko'pshiliktin' talıqlawına salıw kerek **bolar?**

4. Soraw intonatsiyası arqalı du'ziledi. Soraw ga'plerdi du'ziwshi leksikalıq ha'm grammatikalıq qurallar qatnaspag'an ga'plerdin' quramında intonatsiya qatnasadı: Bul adamdı bir jerde ko'rgendeymen? (Sh.A.).

İntonatsiya arqalı du'ziletug'in soraw ga'pler, ko'binese dialoglarg'a ta'n bolıp keledi:

— Ag'an' kiyatır.
— Ag'am?

Soraw ga'plerdin' ma'nilik du'zilisi uluwma soraw ma'nisi menen qatar, basqa ha'r tu'rli maqsetlerde qollaniladi. So'ylewshi tin'lawshidan birde juwap talap etedi, birde talap etpeydi. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray soraw ga'pler *anıq soraw ga'p*, *ritorikalıq soraw ga'p* bolıp ekige bo'linedi:

1. Anıq soraw ga'pler mazmunı jag'ınan tin'lawshidan anıq juwap talap etedi. Soraw ga'plerdin' bul tu'ri, ko'binese soraw almasıqlarının' qatnası arqalı du'ziledi: Ata, O'tegennin' suwına tiygen kim? - Al, Moskvag'a, ko'rgizbege bara almadı ma? - Bara almadı. - O'zi bara almag'an bolsa, basshılarg'a nege o'kpeleydi (S.S.).

Anıq soraw ga'pler ja'ne de mayda semantikalıq o'zgesheliklerge iye bolıp keledi:

a) tan'lanıw ma'nisin bildiredi: Men tuwg'an ul menen qızdı tanımaytug'ın sag'an ne bolıp qaldı? - Ha', amanlıqpa? Ne bolıp qaldı? Demde shıpaker bolıp qalg'anı ma? Qoy ol emes shıg'ar? (Q.J.). Onı esten shıg'ardı ma eken? (S.S.);

b) ta'shwishleniw, qa'weterleniw ma'nisinde keledi: Ol jumısın taslap ketip qalmas pa eken? (S.S.);

d) gu'man etiw, gu'dikleniw ma'nisi: Siz bag'man emessiz be, otag'ası?

2. Ritorikalıq soraw ga'plerde so'ylewshi tin'lawshidan anıq soraw talap etpeydi. Onın' sorawı da, juwabı da sol ga'ptin' mazmunınan an'latılıp turadı. Ritorikalıq soraw ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgesheligi uluwma soraw ma'nisinde keliw menen qatar, olardan emotsional-ekspressivlik ma'ni an'latıladi: Xalıqtı atlan-shap etip, atız basına jıynalg'an menen ne payda? Sonsha etken miynetti taslap ketiwge bola ma? O'mirde ne ushıraspaydı? (S.S.). Sonda senin' menen menin' ornıma awıl da kim isleydi? (Q.J.).

Soraw ga'pler forma menen mazmun birliginen du'ziletug'ın bolg'anlıqtan, olardıń forma ha'm mazmunı bir-birine sa'ykeslikke ha'm sa'ykessizlikke iye boladı. Sa'ykeslilik qatnastag'ı soraw ga'plerdi anıq soraw ga'pler du'zedi. Olar anıq soraw ma'nisinin' u'stine xabar yamasa buyırıq ma'nilerdi qosıp almaydı. Sol anıq soraw ma'nisinde qollaniladi. Forma ha'm mazmun arasındag'ı sa'ykeslikti ritorikalıq soraw ga'pler du'zedi. Soraw ga'ptin' bul tu'rinde soraw forması qatnasqan menen mazmunı jag'ınan o'z u'stine xabar yamasa buyırıq ma'ni qosılıp aytiladi. Usı sıyaqlı forma ha'm mazmun sa'ykesligine qaray ritorikalıq soraw ga'pler soraw-xabar ha'm soraw-buyırıq bolıp ekige bo'linedi.

1. O'z u'stine xabar ma'nisin qosıp alg'an soraw ga'pler soraw-xabar ma'nisin bildiredi. Soraw-xabar ga'pler qanday da bir tastıqlaw ya'ki biykarlawshılıq mazmundı xabarlaydı. Soraw ga'ptin' bul tu'rinin' soraw-xabar ga'p dep atalıwındag'ı belgi, ol forması jag'ınan soraw ga'p, al

mazmunı jag'ınan xabar ga'p ma'nisin an'latadı. O'zinde eki ma'nini qosıp alg'an soraw-xabar ga'ptin' tiykarg'ı xabar ga'pten ayırmashılıg'ı, bunda xabar ga'pke qarag'anda so'ylewshinin' pikiri tin'lawshıg'a ju'da ta'sirli tu'yiledi: Bul ga'plerdi g'arri ne ushın aytıp otır? Go'zlegen maqseti ne? Kim haqqında? (S.S.);

2. Soraw-buyırıq ga'pler buyırıq ma'nisin qosıp aladı. Soraw-buyırıq ga'pler forması jag'ınan soraw ga'ptin' quramına kirgen menen mazmunı jag'ınan buyırıq ma'ni an'latıp turadı. Soraw-buyırıq ga'pler tiykarg'ı buyırıq ga'pten stillik jaqtan ta'sirliligi, o'tkirligi menen ayırılıp turadı. Soraw-buyırıq ga'pler buyırıq ma'nisin an'latıwına baylanışlı, ko'binese bolımsız formada qollaniladi: Onnan qayta Erpolattı bosatıp alıwdın' jolın izlesen' bolmay ma? (M.D.). Sen mag'an u'yretpe, bildin' be? Olar buni tuwdı da ha'rqaysısı basının' awg'an jag'ına qan'g'ıp ketken joq pa edi? Onın' sag'an ne keregi bar? (Sh.A.). U'ken adam u'kenligin ete beredi, o'tken jılı ko'rmedin' be? (Q.J.). Ol nege kelisim bermedi? Xalıq qatarı barıp-kelip ju're berse bolmay ma? (S.S.).

§ 17. Buyırıq ga'pler

Mazmunı jag'ınan buyırıw, o'tinish etiw, ken'es beriw, talap etiw ma'nilerin bildiretug'ın ga'pler buyırıq ga'p delinedi.

Buyırıq ga'ptin' bayanlawıştı buyırıq meyiller arqalı bildiriledi. Buyırıq ga'plerdegi intonatsiya eki tu'rli o'zgeshelikke iye boladı. Olardıń biri xabar intonatsiyası menen aytilsa, ekinshi bir tu'rleri u'ndew ga'ptin' intonatsiyasına usap, ko'terin'ki dawıs penen aytiladi. Aytiliw o'zgesheligine qaray buyırıq ga'plerdin' keynine noqat yamasa u'ndew belgisi qoyiladi: Endi sen qala ber. Shayıq atanın' zeynine tiyme, sadıq bol, ulım. Endigi ga'pti Amanqul biy aytsın (T.Q.). Qa'ne attan tu's! Tu's degende tu's! (Sh.A.).

Buyırıq ga'pler de mazmun qarama-qarsılıg'ınan paradigmatga iye boladı. Olardıń du'ziliw paradigmatası buyırıq meyil formalarında keledi:

1. Buyırıq ga'ptin' bayanlawıştı buyırıq meyildin' II ha'm III-bet formaları arqalı bildiriledi: Otır, Tolg'anay! Tu'rgelip tura berme, o'zin' ayaq awırıw adamsan', tastın' u'stine jayg'asın' qırıp otırıp al. (Sh.A.). Onı ha'zir usı jerge alıp kelin'. (T.Q.). Kelesi piyshembige menin' menen Xiywag'a **ju'retug'ın bolsın**. (T.Q.)

2. Tilek meyildin' I bettegi **-ayıq/-eyik** ko'plik forması arqalı:

Ju'rin', qızlar, suw boyına **barayıq**,
Oyin-ku'li tamashalar **qurayıq**.

(xalıq qosıg'ı).

3. II bettegi buyriq meyil **shi/-shi, san'a/-sen'e** janapaylari arqali: Aziraq **tinishlan-shi**, Batiray, shawqim **salmay turshi** (S.K.). Qosibay hayalinin' so'zin jaqtirmay: - **Qoysan'a**, -dep jekirindi. -Ha' ju'wer-nemek, **kelsen'-a'** berman (K.S.).

4. Bayanlawishi ha'reket ati feyiline **kerek, tiyis, lazim** t.b. bayan-lawishliq so'z shaqabinin' dizbeklesiwinen du'ziledi: Kim jer menen tillesemen dese, da'slep jerdin' suwin **qandiraw kerek** (S.S.). Jerlerdin' barlig'i derlik **tegisleniwi tiyis** (O'.X.).

5. Aniqliq meyardin' I bet formasi arqali bildiriledi: - Qa'ne, ko'p irkilmeyik. -Basla onda, **kettik** (T.Q.). Endi men onin' ju'zin **ko'rmeymen** (K.S.).

Buyriq ga'plerdin' ma'nilik du'zilisi, bayanlawish formasina ha'm intonatsiyasina qaray to'mendegishe boladi:

1. Buyriq ga'pler ko'terin'ki intonatsiya menen aytilg'anda tin'law-shig'a qaratilg'an keskin buyriq ma'nisin an'latadi: -Ha'y jasawillar, tart qilishti! Tiyme atama, shig'in' uris maydanina! (K.S.). Jen'is penen kelin! Ta'mbisin berin' jawdin'! (K.S.);

2. O'tinish-tilek ma'nisin bildiredi: Bunday jag'dayda intonatsiya pa'sen' aytiladi: Siz ja'rdem berin', ag'a. (K.S.). Malin'iz ko'p bolsin, jawin'iz joq bolsin (S.K.);

3. Ken'es beriw ma'nisin an'latadi: Bala, ku'nnin' rayi buzıq, shıqpa ko'lge (K.S.);

4. Alg'is aytiw ma'nisin bildiredi: Toy toylarg'a ulassin. Shan'arag'in' tohisip, bala-shag'an' aman bolsin («Q.J.»);

5. Ta'selle beriw ma'nisin an'latadi: g'am jeme, g'ayrat salıp isley, balam.

§ 18. U'ndew ga'pler

Ha'r tu'rli emotsionallıq qatnaslardı bildiretug'in ga'pler u'ndew ga'p delinedi. U'ndew ga'pler o'zinin' tiyarg'i mazmunına qosa, so'ylew-shinin' ha'r tu'rli tuyg'i - sezimlerin — quwanıw, tan'lanıw, o'kiniw, ku'yiniw, qaharleniw, seskeniw, t.b. sıyaqlı ku'shli emotsional ma'nilerdi an'latadı. Mısali: 1.—Pah, jer bolg'anın'a! (İ.Q.). 2. —**Kiyatır!** - dep baqıradı ol u'ylerdin' aynasının' aldına haplıg'ıp juwırıp kelip. 3. - Du'kan - mashina kiyatır! (Sh.A.).

Bunda ekinshi ga'ptegi qara ha'rip penen jazılg'an u'ndew ga'p. U'shinshi ga'p jay xabardı bildiredi. Bulardag'i ayırmashılıq, u'ndew ga'pte intonatsiya ko'terin'ki aytiladi da, jay xabar ma'nisindegi ga'p anıq xabardı bildirip, jay intonatsiya menen aytiladi.

U'ndew ga'plerdin' paradigması to'mendegi grammatikalıq qural-lardin' qatnasında du'ziledi:

1. U'ndew ga'pler yapırmay, alaqaq, pah, pay, u'wh, t.b. tan'laq ha'm ku'sheytıw janapaylariının' qatnasında du'ziledi: Pa, du'nya-ay! Tuwıp o'sken jer qanday qa'dirli (N.D.). U'wh ju'regim jan'a jay taptı g'oy! (J.S.).

2. Qanday, qansha, qanshama, qaysı, sonday, bunsha, qalay-qalay, t.b. ku'sheytıw ma'nili almasıqlardin' qatnası arqalı: Bul **qanday** ahwal! Aysanem bolsa G'odalaqtın' qanjig'asında jılap ketti (S.X.). -Minag'an qara, ene, **qanday** ra'ha't bag'ishlaytug'in jawın deysen'-a'!

3. So'zlerdin' qaytalanıwı arqalı du'ziledi: -Ko'z aydın, batır, ko'z aydın! («A»). Toqtamaydı! Toqtamaydı! Bilayiraq turin' (Sh.A.).

4. U'ndew ga'ptin' bayanlawishi -sın/-sin formalı buyriq meyilden du'ziledi: Elin'iz gu'llene bersin! Ha'mme ku'sh jetistirilgen zu'ra'a'tti sepsitpey jıynap alıwg'a jumsalsın! («E.Q.»).

5. Geypara ellepsislik ga'pler ko'terin'ki intonatsiya menen aytilıp, u'ndew ga'pti du'zedi: Ha'mme jıyın-terimge! («E.Q.»).

6. Bayanlawishi a'dettegi orın ta'rtibinen o'zgerip qunlg'an ga'pler ba'lent intonatsiyag'a iye bolıp, u'ndew ga'p du'ziledi: Men su'yemen O'zbekstandı! Ey, go'zzalı bızın' baxtiyar eldin' (I.Yu.).

U'ndew ga'pler to'mendegi ma'nilerdi bildiredi:

1. Quwanıw, tan'lanıw ma'nilerin an'latadı: Alaqaq, Palman ag'am kiyatır! (N.D.). Kempir bolsa balanı erkeletip: -Yapırmay, bızın' ko'zinin' ko'rgishin-ay! -dep qoydı (Sh.A.).

2. Qutlıqlaw, alg'is aytiw, xoshlasıw, sa'lemlesw ma'nilerin bildiredi: Taza qonısın'ız qutlı bolsın! (G.I.). Jasasın bızın' elimızdin' nawqıran sportshıları! Assalawma a'leyku'm, harman'ız! (K.S.).

3. O'kiniw, ku'yiniw, g'a'zeplenıw ma'nilerin bildiredi: Pay, bilmegen ekenmen-aw! (A.B.). Ko'rsetemen men sag'an! -dep jekirindi Orazgu'! (Sh.A.);

4. Qıynalıw, qapa bolıw, jek ko'riw, ayaw ma'nilerinde keledi: Pay, a'ttegen-ay, ekewi de qara jerdin' qırtısın aylandıratug'in diyqan edi-aw! (Sh.A.). Way, ja'niwarlar ash bolıp qalıptı-aw! (N.D.).

5. Maqtaw, su'ysiniw ma'nilerin an'latadı: Bunda bunsha sulıwlıq, shıray, bunsha sawlat, kelisken qa'ddi-qa'wmet qalay payda bolg'an! Shabdar! At bolg'anına, janıwar! (Sh.A.). Tuwılg'an jerim, Qaraqal-paqstanım, senin' sulıw ta'biyatın' sonday ko'rkem!

6. A'rman, tilek etiw, jalbarınıw, gijiniw, kemsitiw ma'nilerinde keledi: Ah, sadag'an' ketiyyin, qudayım-aw! (Sh.A.). Jasay ber keleshegi ullı O'zbekstan! («E.Q.»). Ha'sseniy, jigirma bes shag'im usı ku'nde kelse! (K.S.).

Sorawlar

1. Ga'p mazmunı boyınsha qanday tu'rlerge bo'linedi? Olardı atap aytn'.

2. Xabar ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligi tuwrali tu'sinik berin', onin' intonatsiyasi qanday? 3. Soraw ga'plerdin' aniqlamasin ha'm soraw ga'plardi du'ziwge qanday leksikalıq, grammatikalıq qurallardin' qatnasatug'inin aytin'? 4. Buyriq ga'plerdin' ma'nisin ha'm olardin' du'ziliw paradigmasin atap ko'rsetin'. 5. U'ndew ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgesheligi qanday? 6. U'ndew ga'plerdin' du'ziliw paradigmasin ha'm ma'nilerin aytin'.

A'debiyatlar

Хазирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992, 99-125-бетлер.

Русская грамматика. том II, 1980, 5-12, 84-92-бетлер.

Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. Тошкент, 1976, 95-114-бетлер.

Фуломов А., Аскарлова М. Хазирги ўзбек адабий тили. Синтаксис, Тошкент, 1987, 28-66-бетлер.

Закиев М.З. Хазерге татар адаби теле синтаксисы хәм пунктуациясе. Казан, 1984, 3-21-бетлер.

Хазирги каракалпак тили. Синтаксис, Нөкис "Билим", 1996, 28-46-бетлер.

Махмудов Н., Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (Синтаксис). Тошкент, 1995, 37-59-бетлер.

V bap

JAY GA'PLER

Tayanish so'zler: *jay ga'p, jay ga'pti aniqlaw belgileri, jay ga'ptin' du'zilis, tu'rleri, eki bas ag'zali ga'p, ken'eyilmegen ga'p, ken'eytilgen ga'p, toliq ga'p, toliq emes ga'p, bir bas ag'zali ga'p, feyil bir bas ag'zali ga'p, atawish bir bas ag'zali ga'p, ga'p ag'zalarina bo'linbeytug'in ga'p (so'z-ga'p), qospalanbag'an ga'pler, qospalang'an ga'ple,r t.b.*

§ 19. Jay ga'plerdin' tu'rleri

Ga'p du'zilisi boyinsha en' da'slep jay ga'p ha'm qospa ga'p bolip u'lken eki sintaksislik birlikke bo'linedi. Jay ga'p xabarlawdin' o'z aldina sintaksislik birligi. Onin' grammatikalıq ma'nisi predikativlik, formasi sintaksislik ma'ha'l ha'm meyillerdi bildiretug'in so'ylewdin' en' kishi du'zilislik birligi. Jay ga'p bir predikativlik birlikten turadi. Onin' du'ziliwi bir so'z yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginen quraladi. Qospa ga'p eki yamasa birneshe predikativlik birlikten du'ziledi. Demek, predikativlik ga'p kategoriyasin aniqlawda en' basli belgi retinde ug'iniladi. Ol baslawish-bayanlawishliq qatnasti bildiredi.

Jay ga'pler da'stu'rli u'yreniw boyinsha du'ziliw o'zgeshelikleri, qurami, ga'p ag'zalarinin' qatnasi ha'm basqa da belgilerine tiykarlanıp birneshe tu'rlerge bo'linedi:

1) **eki bas ag'zali ga'p ha'm bir bas ag'zali ga'pler** bolip ekige bo'linedi. Jay ga'plerdin' bul tu'rlerinin' du'ziliwi bas ag'zalardin' toliq qatnasiwi ya'ki qatnaspawina qaray aniqlanadi. Eki bas ag'zali ga'plerde bas ag'zalar toliq qatnasadi. Bir bas ag'zali ga'plerde bas ag'zalardin' bayanlawish qurami qatnasadi;

2) **ken'eyilmegen ha'm ken'eytilgen ga'pler.** Bunin' ken'eyilmegen tu'ri eki bas ag'zanin' qatnasinan du'zilip, ekinshi da'rejeli ag'zalar qatnaspaydi. Ken'eytilgen tu'rinde eki bas ag'zali ga'plerdin' yamasa bir bas ag'zali ga'plerdin' quramina ekinshi da'rejeli ag'zalar qatnasadi;

3) **tolıq ha'm toliq emes ga'pler.** Bul ga'pler za'ru'rli ag'zalarinin' qatnasiw - qatnaspayina qaray du'ziledi. Toliq ga'pke za'ru'rli ag'zalar toliq qatnasadi, toliq emes ga'pte za'ru'rli ag'zanin' birewi yamasa bir neshewi tu'sirilip qollaniladi. Biraq, ga'p za'ru'rli ag'zaları toliq qatnaspasa da situatsiyag'a baylanish mazmunı jag'inan toliq ma'ni an'latadi;

4) **ga'p ag'zalarina bo'linetug'in ha'm bo'linbeytug'in ga'pler (so'z-ga'pler).** Bular ga'p ag'zalarina bo'liniw ya'ki bo'linbew o'zgesheliklerine qaray sipatlanadi. Ga'p ag'zalarina bo'linetug'in ga'pler a'dettegi jay ga'pler, olar bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalarg'a bo'linedi. Ga'p ag'zalarina bo'linbeytug'in ga'pler ha'zirgi sintaksislik ilimde so'z - ga'pler dep u'yreniledi. Bular ga'p ag'zalarina bo'linbeydi: Naryadqa sen qol qoydin', duris pa?- **Duris.** (I.Q.).

5) **Qospalang'an ha'm qospalanbag'an jay ga'pler.** Qospalang'an jay ga'pler ken'eytilgen ha'm ken'eyilmegen jay ga'plerdin' quramina feyil toplamli, birgelkili ag'zali, ayirimlang'an ag'zali, kiris ag'za ha'm qaratpa ag'zali ga'pler kirip, mazmunı ha'm qurami jag'inan qospalanadi. Qospalanbag'an ga'plerdin' qurami qospalang'an ga'plardi du'ziwshi sintaksislik kategoriyalardin' qatnasisiz du'zilgen a'dettegi jay ga'plerden turadi.

Bul bo'liniwler jay ga'plerdin' ha'r bir tu'rine jeke-jeke toqtag'anda so'z etiledi.

Sorawlar

1. Jay ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligi qanday? 2. Jay ga'pler du'ziliw o'zgesheligi, qurami, ga'p ag'zalarinin' qatnasi ha'm t.b. belgilerine qaray qanday tu'rlerge bo'linedi, atap ko'rsetin'? 3. Ne ushin eki bas ag'zali ha'm bir bas ag'zali bolip bo'linedi? 4. Ken'eytilgen ha'm ken'eyilmegen ga'plerdin' bir-birinen o'zgesheligi qanday? 5. Jay ga'pler ne ushin toliq ha'm toliq emes ga'pler bolip bo'linedi, toliq emes ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgeshelikleri aytin'?

Баскаков Н.А. Простое предложение в каракалпакском языке. — Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. III. Синтаксис. М., 1961, 62-72-бетлер.

Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М., -Л., 1960, 348-352-бетлер.

Русская грамматика. том II. Синтаксис. М., 1980, 83-92-бетлер.

Хазирги каракалпак тили. Синтаксис. Нөкис, 1996, 28-46-бетлер.

Эмиров Р.С. Жай сөйлем синтаксиси. Алматы, «Мектеп», 1983.

Балакаев М.Б. Современный казахский язык. Синтаксис. Алма-Ата. 1959.

I. GA'P AG'ZALARI

Tayanish so'zler: *ga'p ag'zalari, ga'ptin' bas ag'zalari, baslawish, bayanlawish, ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalari, toliqlawish, tuwra toliqlawish, qiya toliqlawish, pisiqlawish, pisiqlawishtin' ma'nisine qaray tu'rleri, determinantlar, pisiqlawishliq determinant, obiektlik determinant, aniqlawish, jupkerlesiwshi aniqlawish, izafetlik aniqlawish, ayqinlawish, t.b.*

§ 20. Ga'p ag'zalari tuwrali tu'sinik

Ga'ptin' quramiga kirgen so'zler bir-biri menen sintaksislik jaqtan baylanisip, ga'p ag'zalarinin' xizmetin atqaradi. Ga'p ag'zalarinin' arasindagi baylanis so'z formalari, ko'mekshi so'zler, orin ta'rtip, intonatsiya ha'm t.b. grammatikalik qurallar orqali bildiriledi. Misali: 1. Ba'ha'rdin' ku'nleri sharwalar bul jerlerden tawg'a qaray su'riw-su'riw padalardi aydap o'tedi (Sh.A.). 2. Ku'n jilli. 3. Ol sawinshi. Bul misallarda ga'p ag'zalarinin' baylaniswinda so'z formalari, ko'mekshi so'z, orin ta'rtip ha'm intonatsiya qatnasqan.

Da'stu'rli u'yreniw boyinsha jay ga'pler bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalarg'a bo'linedi. Ga'ptin' bas ag'zalari—baslawish ha'm bayanlawish ga'ptin' orayliq ag'zasi bolip, ga'ptin' tiykarin du'zedi. Bas ag'zalaridin' qatnasi orqali ga'p predikativlikke iye boladi: Jiyin - terim baslandi. Eginler jynalip atir. O'nim ko'p. Aspan ashik. Mallar jaylawda. Bul ga'pler baslawish ha'm bayanlawishtin' qatnasinan du'zilip, mazmun ha'm forması jag'ınan baylanisqan predikativlikni bildiredi.

Jay ga'pler tek bas ag'zalardan du'zilip qoymay, onin' quramiga ken'eytiriwshi ekinshi da'rejeli ag'zalar da qatnasadi. Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalari aniqlawish, toliqlawish ha'm pisiqlawish bolip u'shke bo'linedi. Olardin' bas ag'zalardan o'zine ta'n o'zgesheligi bas ag'zalarday ga'ptin' tiykarin quray almaydi, bas ag'zalarg'a g'a'rezli solardin' biri menen baylanisip ma'nilik qatnasqa tu'sedi. Toliqlawish ha'm pisiqlawishlar, ko'binese feyilden bolg'an bayanlawish penen,

aniqlawish atawish so'zlerden bolg'an bas ag'zalar ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalar menen baylanisip, solardin' ma'nisin aniqlap, toliqtirip keledi: Atasi bul portfeldi ko'shpeli avtolavkadan satip aldi. **Egini orip aling'an** jer **tım-tırıs, sırdanday bolıp** jatır. **Do'gerekte** heshkim ko'rinbeydi (Sh.A.). Bul ga'plerdegı dıqqat etilgen ekinshi da'rejeli ag'zalaridin' ha'mmesi de bas ag'zalardi sipatlap kelgen.

Sunday-aq, bulardan basqa ga'p ag'zalari menen grammatikalik baylanispag'an so'zler de ha'zir ga'p ag'zasi retinde u'yrenilip kiyatır. Bular ga'ptin' tiykarg'i ag'zalarinday sintaksislik baylanisqa tu'spegen menen, ga'pke tikkeley qatnasi bar, ga'ptin' uliwmalik mazmunı ya'ki onin' bir ag'zasi menen ma'nilik jaqtan baylanisadi. Misali: **Shimında**, bul gawashanı suwg'ariwg'a eki adam ko'plik etpeydi (O'.X.). **Ata**, bag'manliqtı qaydan u'yrendin' (N.D.).

Ha'zirgi sintaksislik ilimde ga'p ag'zalarin jan'a bag'darda u'yreniw ko'zqarasları orin aldi. A'sirese, bul bag'dar rus tilinin' son'g'i akademiya grammatikalarinin' basılıp shig'ıwı menen a'dewir jedellesti. Bul grammatikalarda ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarinin' xizmetindegi so'zformalar «so'zdi ken'eytiriwshi» ag'za (yag'nıy so'z dizbeginin' quramındagi ag'za) ha'm ga'pti ken'eytiriwshi ag'za (determinant) dep ekige bo'linedi.¹

Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarinin' joqaridagi siyaqli jan'asha u'yreniliwi tu'rkiy tillerindegi izertlewler² ha'm sabaqlıqlardan³ da orin aldi. Bul miynetlerde ekinshi da'rejeli ag'za xizmetindegi so'zler funktsionallıq jaqtan ga'ptegi bir ag'zanı ken'eytiriwshi ekinshi da'rejeli ag'za ha'm (a'dettegiden go're basqashalıraq funktsiyada keletug'in toliqlawish ha'm pisiqlawish) — determinantlar dep u'yreniledi.⁴

Solay etip, son'g'i u'yreniwlerde ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarin jan'a bag'darda u'yreniw menen bir qatarda, olardin' da'stu'rli u'yreniwleri de biykarlanbaydi.

Sorawlar

1. Ga'p ag'zalarinin' aniqlaw belgileri qanday? Olar sintaksislik xizmeti boyinsha neshege bo'linedi? 2. Qaysi ag'zalar bas ag'za, qaysi ag'zalar ekinshi da'rejeli ag'zalardi bildiredi, olardin' ayirmashılıg'i qanday? 3. Ga'ptin' qaysi

¹ Грамматика современного русского литературного языка. М «Наука» 1970, 546; Русская грамматика. Т. II, Синтаксис. М., «Наука» 1980, 136-бет.

² Ахмедов А. Номинатив гапларнинг алоҳида бир тури. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1978, №2; Хайтметов К. Детеминантлар гапнинг актуал бўлиши назарияси аспектида. «Ўзбек тили ва адабиёти» 1981 №2.

³ Фуламов А., Аскарова М. Хазирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1987, 120-бет; Хазирги каракалпак тили. Нөкис. «Билим», 1996, 95-97-бетлер.

⁴ Фуламов А., Аскарова М. Сол мийнети, 120-бет.

ag'zaları ga'ptin' tiykarin du'zedi? 4. Baslawish qanday so'z shaqapları arqali bildiriledi? Misallar keltirin'. 5. Bayanlawishtin' bildiriliw belgileri qanday? 6. Bayanlawish bildiriliwine qaray neshege bo'linetug'unin aytn'. Feyil bayanlawish feyildin' qaysi meyli arqali o'nimli qollaniladi?

II. Ga'ptin' bas ag'zaları

Ga'ptin' bas ag'zaları - baslawish ha'm bayanlawish ga'ptin' tiykarin, onin' strukturaliq sxemasin du'zedi. Eki bas ag'zali ga'plerde baslawish ga'ptin' kim ya ne haqqında bolg'anin bildiredi de, bayanlawish baslawishtin' is-ha'reketin yamasa basqa bir waqiya, ha'diyselelrdi bayanlaydi. Baslawish grammatikalıq baylanısı jag'nan basqa ag'zalar-g'a g'a'rezli bolmaydi. Bayanlawish grammatikalıq baylanısı ha'm ma'nisi jag'nan baslawishqa g'a'rezli bolıp keledi. Baslawish qaysi bette, qaysi sanda kelse, bayanlawish ta sol bette, sol sanda qollaniladi. Biraq, bulardin' arasındag'ı bet-san formasındag'ı baylanısı III bette toliq bolmaydi.

Eger ga'p bayanlawishi feyildin bolg'an bir bas ag'zali bolıp du'zilse, baslawish bayanlawish arqali belgili boladi. Bayanlawish arqali baslawishti ya baslawish arqali bayanlawishti tabiwg'a boladi.

Baslawish penen bayanlawish o'z ara kelisiw joli menen baylanisadi. Misali: **O'zim de seni keler dep ku'tip jatr edim.** Bul saparida aqlig'in'di ertip kelmedin' be? — **Ko'rip tursan' g'oy. Qara basım keldim** (Sh.A.). Misallarda ga'ptegi ko'rsetilmegen baslawishlar bayanlawishlarinin' bet forması arqali belgili bolıp kelgen.

§ 21. Baslawish

Ga'ptin' kim ya ne haqqında aytilg'anin, temasın bildiretug'in bas ag'zag'a baslawish delinedi.

Baslawish to'mendegi belgilerge iye boladi: 1) Predmet ha'm predmetlik ug'im bildiretug'in ataw formasındag'ı so'z arqali bildiriledi; 2) is-ha'reketin' iyesin bildirip, kim? ne? kimi? nesi? sorawlarına juwap beredi; 3) ga'pte bayanlawishtan aldın aytiladi ha'm bayanlawishti o'zine g'a'rezli etip turadi; 4) bayanlawish penen bette, sanda kelisip baylanisadi. Usı belgilerge iye bolg'an so'zler baslawish wazıypasında qollaniladi. Misali: **Adam** ilim menen joqarı ko'teriledi (M.T.). Egisliktin' **an'qig'an iyisi** atızlıqtan kelip turdi (A.P.). **Bul** jas jigitlerdin' kewlin ko'terdi (T.Q.).

Baslawish, ko'binese atlıq, atlıq ornına qollanilatug'in almasıq ha'm substantivlengen basqa da so'z shaqaplarınan boladi: **Jaqsılar** duslaspag'a keledi, **sheshenler** ayıspag'a keledi. **O'nerli** xor bolmaydi (Q.n.m.). Amanlıqtı ertip kelip **ekewi** atlandı (T.Q.). **Qıymıldag'an** qır asar.

Aytiwshi aqıl bolsa **tın'lawshi** dana bolar. **Ko'p** qorqıtadı, **teren'** batıradı (naqıl). Jaqınlag'an sayın **gu'rildi** qattı esitildi (X.S.).

§ 22. Baslawishtin' du'zilisine qaray tu'rleri

Baslawishlar du'zilisne qaray jay, qospa ha'm ken'eytilgen baslawish sıyaqlı tu'rlerge bo'linedi.

Jay baslawish. Jay baslawishtin' quramın dara so'z, birikken qospa so'z ha'm iyelik sepligindegi atlıq penen ataw formasındag'ı ko'mekshi atawishlardın' dizbegindegi so'zler du'zedi: **Bag'dagu'l** beshpentinin' qaltasınan bir jipek oramaldi suwırıp aldı (Q.D.). **Adamlar** tu'slikke shıqtı (K.S.). **Tog'aydın' sheti** joq, **jın'g'ıllar, quwraylar** sig'asıp tur (O'.X.). **Bag'tın' do'geregi** diywal menen qorshalg'an (N.D.).

Qospa baslawish. Qospa baslawishtin' quramın birikpegen qospa so'zler ha'm ga'p ga'p ag'zalarına bo'linbeytug'in eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbegi du'zedi. Olar to'mendegi du'zilistegi so'zlerden boladi:

1. Birinshi komponenti iyelik sepliginin' jalg'awlı ha'm jalg'awsız formasında, ekinshi komponenti tartım jalg'awlı so'zlerdin' dizbeginen boladi. Bunday jag'dayda ekinshi komponenttegi so'z toliq ma'nili bolıp keliwi tiyis. **El ag'ası** aqmaq bolsa, elin jolawshi talaydı. **Atalar so'zi**— aqıldın' ko'zi (Q.n.m.).

2. Adam atları ya'ki betlik almasıqları menen jiynaqlaw sanlıqlardin' tartımlang'an tu'ri dizbeklesip qospa baslawishti du'zedi: **Sergey ekewimiz** biyik rashtın' bası menen Sadulla ag'anın' qasına bardıq (N.D.). **Bizler u'shewimiz** awıl xojalag'ında eginlerdin' jiyn-terimine qatnastıq.

3. Betlik almasıq'ı ya'ki iyelik sepligindegi adam atına tartımlang'an o'zlik almasıq'ının' dizbeklesiwinen bolabi: **Men o'zim-aq** omı shaqırıp keleyin (K.S.). **Sadullanın' bir o'zi** eki jigittin' islegenin isleydi (N.D.).

4. Ta'riplew ma'nisindegi atawish so'zlerdin' dizbegi arqali bildiriledi: **Elmurat degen kisi** burın usı elattın' jasullısı bolg'an (J.A.).

5. Anıqlawishlıq qatnastag'ı turaqlı dizbekke aynalg'an so'zler qospa baslawish bolıp keledi: **Ken'esli el** azbaydı, **ken' kiyim** tozbaydı. **Ko'p jasag'an** bilmeydi, **ko'pti ko'rgen** bilei. G'arrı tu'ye baqırawıq, **g'arrı qoraz** shaqırawıq (Q.n.m.).

6. Qospa kelbetlik ha'm qospa feyillerden boladi: **Tog'aydan** shıg'a bergen jerde aldımızdan **torı atlı** shıqtı (N.D.). **Jaqsılıq etiw** — opalı adamnıń isi (Sh.S.). **Ot jag'ıw, kir juıw** Aysa'nemnıń belgili isi boldı (N.D.).

Sunday-aq birneshe so'zlerden du'zilgen menshikli qospa atlıqlar ha'm qospa sanlıqlar da qospa baslawishti du'zedi.

Ken'eytilgen baslawish. Ken'eytilgen baslawish kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyillerinin' basqarıwindag'ı eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi. Olar neshe so'zden du'zilse de, sol kompleksin buzbastan bir ag'zanın' xızmetin atqaradı.

1. Ataw formasındag'ı kelbetlik feyil toplamları substantivlenip, ken'eytilgen baslawish xızmetin atqaradı. Bunday jag'dayda kelbetlik feyil toplamları, ko'binese adam ma'nisin an'latadı: **Eki kemenin' basın uslag'an** suwg'a ketedi. **Bazarg'a bo'z satqan** aq iytin' ergenin jaqtırmaydı (Q.n.m.). **Bul balalardin' qaraqus asırag'anı** qustın' tilin bileği eken (Q.x.e.). **Anamnın' qay qiyalda baraturg'anı** mag'an belgisiz (Sh.S.).

2. Ha'reket atı feyilleri o'zine qatnaslı so'zlerdi basqarıp feyil toplamın du'zedi. Olar du'zilisi jag'ınan o'zinin' logikalıq subyeketine yamasa ekinshi da'rejeli ag'zalarına iye boladı. Sol o'zine qatnaslı so'zler menen birge bir sintaksislik xızmet - ken'eytilgen baslawish xızmetin atqaradı: **Jerdi su'digarlaw** topıraqtın' qurılısın jaqsılaydı («E.Q.»). **Tan' atpay jumısqa shıg'ıp ketiw** onın' su'yegine sin'gen a'det (Q.D.). **Eki aydan beri suwdın' kesilip qalg'anlıg'ı** ha'mmeden de burın usı g'arrıg'a qattı battı (J.S.).

Jan'a boldı aq u'yime jarasıq,

Su'yinshi soramaq bizge minasıp («Qoblan»).

§ 23. Bayanlawish

Baslawishtın' is-ha'reketin, kim, ne haqqında ekenligin, jan'alıq xabarın bildiretug'ın bas ag'zag'a bayanlawish delinedi.

Bayanlawish to'mendegi belgilerge iye boladı: 1) bayanlawish ga'ptin' tiykarın du'zetug'ın en' a'hmiyetli bas ag'za; 2) baslawishtın' kim, ne haqqında ekenligin, hal-jag'dayın, jan'alıg'ın xabarlaydı; 3) ko'binese betlik qosımtalı qollanılıp, baslawish penen bette, sanda kelisip baylanıadı; 4) orın ta'rtibi jag'ınan baslawishtın' keyninde keledi; 5) ko'binese betlik formalı anıqlıq meyil, atlıq, kelbetlik ha'm t.b. so'z shaqapları arqalı bildiriledi.

Ga'ptin' du'ziliwi ushın bas ag'zalardin' ekewi de qatnasıwı tiyis, biraq predikativlik belgige iye bas ag'za bolg'anı ushın bayanlawish ayırıqsha a'hmiyetke iye. Ol feyil bir bas ag'zalı ga'plerde qollanılmag'an, tu'sirilip qaldırılğ'an baslawishtın' ornın tolıqtıradı. Bunday jag'dayda bayanlawishtın' betlik forması arqalı baslawish belgili bolıp turadı: Kelgen jumısımdı ayttım. Jan'a qonısqa ko'shtik. Jol boyı basqa ga'p aytpadı (S.S.). G'awashanı ko'p ta'rbiyalasan' o'nimdi de ko'p alasan' (O'.X.).

Bayanlawishlar qanday so'z shaqapları arqalı bildirilewine qaray, feyil bayanlawish ha'm atawish bolıp ekige bo'linedi:

Bayanlawish du'zilisi boyınsha jay (dara) so'zler arqalıda, eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginen de du'ziledi. Usı sıyaqlı du'ziliw o'zgesheligine qaray, jay bayanlawish, qospa bayanlawish ha'm ken'eytilgen bayanlawish bolıp bo'linedi.

§ 24. Feyil bayanlawish

Bayanlawish xızmetinde, tiykarınan, feyiller, sonın' ishinde feyildin' anıqlıq meyil formaları ken' qollanıldı. Feyiller bayanlawish xızmetinde kelgende, dara feyil, qospa feyil ha'm siyrek jag'dayda ha'reket atı feyilinin' basqarıwindag'ı so'z dizbegi formasında du'ziledi. Usı sıyaqlı du'zilislik o'zgesheliklerine qaray, jay feyil bayanlawish, qospa feyil bayanlawish ha'm ken'eytilgen feyil tu'rlerine bo'linedi.

Jay feyil bayanlawish. Jay feyil bayanlawishlar to'mendegi tolıq ma'nili feyiller arqalı bildiriledi:

1. Anıqlıq meyil formasındag'ı feyillerden boladı. Bul feyil formaları arqalı bildirilgen bayanlawishlar bolıp o'tken, bolıp atırg'an ya endi bolatug'ın is-ha'reket, waqıyalardı xabarlaydı: Shan'qay tu'ste ha'mme tu'slikke **shıqtı**. Kanaldın' boyındag'ı sayaman shertekte adamlar tolıp **atır** (O'.X.). Qalanı qıdırıp bolg'annan keyin bizler vokzal'g'a **kelemiz** (S.K.).

2. **-ıp/-ip,-p** formalı hal feyilge betlik affiksinin' jalg'anıwı arqalı du'ziledi. Bul formadag'ı bayanlawishlar is-ha'reketin' o'tken waqıtqa qatnaslı ma'nilerin bildiredi: Tag'ı bir to'beden assa, jılqılar menen qoylar **ju'ripti**. Buring'ı zamanda bir jarlının' u'sh balası **bolıptı** (Q.x.e)

3. Buyırıq, tilek ha'm maqset meyil formalarınan bolıp, sol myeillerdin' ma'nilerine sa'ykes buyırıq, tilek, o'tinish ma'nilerin an'latadı: Endigi ga'pti Amanqul biy **aytsın** (T.Q.). Endigiden bılay tu'simde de, o'zimde sizlerdi **ko'rmegeymen** (X.S.). Tu'ste ma'deniy shertekke **jiynalayıq**, ne islewdi **oylasayıq** (O'.X.). Birewler olardin' maqsetleri jo'ninde **so'ylespekshi** (S.X.).

4. Kelbetlik feyildin' **-g'an/-gen**, ha'rekt atı feyilinin' **-maq** formalı tu'rlerinen boladı. Bunın' **-g'an** formalı tu'ri o'tken ma'ha'l ma'nisindegi is-ha'reketi, **-maq** formalı tu'rleri orın seplikte qollanılıp, dawamlı ha'zirgi ma'ha'l ma'niisn an'latadı: Apamnın' ju'zlerin quyash **shalg'an** (M.K.). Burın bul do'gerekte el **bolg'an** (M.D.). Awılımız jıl sayın ko'rkeyip, **rawajlanbaqta**.

Qospa feyil bayanlawish. Eki yamasa birneshe feyillerdin', atawish ha'm feyillerdin' qosılıwınan du'zilgen feyiller qospa feyil bayanlawishtı du'zedi. Olar to'mendegi qospa feyiller arqalı bildiriledi:

1. Feyil tiykarli qospa feyillerden boladi. Qospa feyillerdin' bul tu'rinin' eki sin'ari da feyillerden du'ziledi: Ku'n jan'a-jan'a **qizarip kiyatir** (N.D.). Aral jay **shayqalip jatir** (O'.A.). Ku'n **qaran'g'ilana basladi** (J.S.).

2. Atawish tiykarli qospa feyillerden boladi. Qospa feyil bayanlawishtin' bul tu'ri atawish so'z ha'm basqa da so'z shaqaplarina **et, ber, al, bar, bol, sal, qoy, ko'r, jet** t.b. ko'mekshi feyillerdin' qosilwi arqali du'ziledi: Studentler jiyin-terim waqtinda awil xojalig'ina qol ko'megin tiygizip **ja'rdem etti** («E.Q»). Oraqshilar tu'ste u'lken gu'jimmnin' astina kelip **dem aldi** (J.Sh.). Orazimbettin' sorawina Nurnazar **juwap berdi** (Q.D.). Olar hu'rmet-izzet penen jasag'andi **jaqsi ko'redi** (O'.X.). Sirttan elektr jarg'i **jarq ete qaldi** (N.D.).

3. Qospa feyil bayanlawish ha'reket ati feyiline **kerek, za'ru'r, da'rkar, lazim, tiyis** t.b. bayanlawishliq so'z shaqabi xizmetindegi so'zlerdin' dizbeklesip keliwinen de boladi. Bul siyaqli du'ziliستي qospa bayanlawish is-ha'reket, waqiyalardin' isleniwinin' minnetlilik, za'ru'rlik ma'nilerin an'latadi: Ol awilg'a Allaniyazdi **jiberiw gerek** (A.B.). On minuttan keyin samoetlar **keliwi tiyis** (N.D.). Kerek waqtinda **ko'meklesiw da'rkar** (A.B.).

4. Qospa feyil bayanlawish betlik formalı eki feyildin' juplasip keliwi arqali da du'ziledi. Bunday du'ziliستي qospa bayanlawishtin' sin'arlari arasında qisqa pauza islenbey tez aytiladi: O'mir degen demde o'tedikedi. Basin'izg'a tu'sse **bilersiz**, bilersiz de **ku'yersiz** (O'.X.).

Sunday-aq **isten qashiwshi bolma, qaytip izep basiwshi bolma**, t.b. siyaqli u'lgide jasalatug'in ko'p sin'arli feyiller de qospa bayanlawish xizmetin atqaradi: Awilg'a endi qaytip **izep basiwshi bolma** (S.X.). Sandiqti jolda **ashiwshi bolma** (Q.F.).

Ken'eytilgen feyil bayanlawish. Ken'eytilgen feyil bayanlawish, tiykarinan, ha'reket ati feyili toplamınan boladi. Biraq, qaraqalpaq tilinin' akademiyalıq grammatikasında «kelbetlik feyilli ha'm ha'reket ati feyilli toplamlardan yamasa kelbetlik feyil menen ha'reket ati feyillerinin' basqarındag'i so'zlerdin' dizbeginen ken'eytilgen bayanlawish boladi» dep, to'mendegi misallar berilgen: En' baslısı - **balalarg'a hadal kewilli bolw.** Senin' quwanishli bolg'anın'- **menin' quwanishli bolg'anım.** Bul - **menin' jazg'anım.** Senin' abıraylı bolg'anın' - **menin' abıraylı bolg'anım.** Jag'daydı ken'irek aytpag'anım - **menin' tiykarı** kemshiligim.

Bul misallarda ha'reket ati feyilinin' basqarındag'i feyil toplamınan' ken'eytilgen bayanlawish bolıwında qarama-qarsılıq joq. Biraq, kelbetlik feyildin' tartımlanıp kelip ken'eytilgen feyil bayanlawish bolıwı qarama-qarsılıq tuwdıradi. Ma'selen: Bul - **menin' jazg'anım.** Senin' quwanishli bolg'anın'-**menin' quwanishli bolg'anım**, t.b. Bular kelbetlik feyil toplamınan' talabına tolıq juwap bere almaydı. Olarda feyilge qatnaslı ha'reket saqlanbag'an. Olar tartımlanıw arqalı substantivlik ma'ni

bildiredi. Sonlıqtan tartımlanıp kelgen kelbetlik feyildin' basqarındag'i so'zlerdin' dizbegin ken'eytilgen feyil bayanlawish dep qaramag'an maqul.

Ha'reket atının' - **w** forması o'zine qatnaslı ha'r tu'rli formalardag'i so'zlerdi basqarip, ken'eytilgen bayanlawishtı du'zedi. Olar du'zilislik jaqtan logikalıq subyekti yamasa ekinshi da'rejeli ag'zalarına iye bolıp ken'eyip keledi. Sol o'zi basqarip kelgen so'zler menen birge bir sintaksislik xızmetti - ken'eytilgen ag'za xızmetin atqaradi. Olardin' quramındag'i so'zler sol ken'eytilgen so'z dizbeginin' quramında onın' ken'eytiriwshi so'zi (ag'zası) retinde tallaw jasaladi. Misal: Xalıqqa baslı bolıw - ba'rha olardin' talqısında bolıw (T.Q.). En' jaman na'rse - jumista birewdin' aytqanın birew tin'lamaw (T.N.).

Ha'reket ati feyil toplamınan bolg'an bayanlawish penen atawish so'zler yamasa ha'reket ati feyilinen bolg'an baslawishtin' arasında sozin'qi pauza islenedi ha'm sızıqsha arqalı bo'linip jaziladi: Ma'n'gilik dos izlew - o'z o'mirin'di ma'n'gilik sing'a salıw (T.Q.).

§ 25. Atawish bayanlawish

Atawish bayanlawishlar atlıq ha'm basqa da atawish so'zler toparına kiretug'in barlıq so'z shaqaplarınan boladi. Bayanlawishtin' bul tu'ri orin ta'rtibi jag'ınan, ko'binese baslawishqa jaqın, onın' menen qatar qollanıladı ha'm eki bas ag'zanın' arasında pauza islenedi: Ladan dostan aqıllı dushpan **jaqsi**. O'ner jasırın **g'a'ziyne.** («Atalar so'zi»). Ashıw-**araz**, aqıl-**dos**. Qaraqalpaqstannın' arqa rayonların suw menen ta'minleytug'in kanal - **Qızketken**. U'sh jerdegi u'sh - **tog'iz**.

Atawish bayanlawishlar baslawishqa qatnaslı onın' sapalıq belgilerin, kim, ne ekenligin bildirip keledi: Suw **suwıq**. Ku'n **salqın**. Ten'izdin' sırtı o'zinen de teren' (O'.A.). Ol uzın boylı, elli jaslar shamasındag'i adam edi (Sh.S.). Hayallar bolg'anda ne, ha'mmesi tek **ekew g'ana** (Sh.A.).

Atawish bayanlawishlar jay (dara) so'z, eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbegi arqalı da bildiriledi. Usı siyaqli du'zilislik o'zgesheligine qaray, jay atawish bayanlawish ha'm qospa atawish bayanlawish bolıp ekige bo'linedi.

Jay atawish bayanlawishlar. Dara yamasa birikken qospa atawish so'zlerden bolg'an bayanlawishqa jay atawish bayanlawish delinedi. Olar to'mendegi so'zlerden boladi:

1. Jay atawish bayanlawishlar atlıq, almasıq, sanlıq, ra'wishlerden dara ha'm birikken qospa so'z tu'rlerinde bildiriledi: Ol - orta boylıdan kelgen semiz deneli **adam**. Bul - **Qa'llibek**. Jol - **uzaq** (A.B.). Gawashalar - **zor** (O'.X.). Siz turmista ko'rip turg'anın'ızday ilimli,

a'depli kisiler—barlıq waqıtta **hu'rmətli** (M.H.). Nurlıbaydın' ulı da, qızı da—**usı** (M.D.).

2. Jay atawish bayanlawish **bar, joq, kerek, da'rkar, za'ru'r, tiyis**, t.b. bayanlawishlıq so'z shaqaplarınan boladı. Bulardın' **bar, joq** so'zlerinen bolg'anları birna'senin' bar-joqlıg'ın, **kerek, za'ru'r**, t.b. so'zler arqalı bildirilgenleri minnetlilik, za'ru'rlik ma'nilerin bildiriledi: Ol jerde tek bolg'anı u'sh xojalıq **bar**. Portfeldin' mayda zatlar salınatug'ın qaltası **bar**. Do'gerekte heshkim **joq** (Sh.A.). O'ner de barlıq islerde adam ushın **za'ru'r** («Atalar so'zi»). Er jigıtke namıs **kerek**, ar kerek (Berdaq).

3. Jay bayanlawish seske ha'm ko'riniske eliklewish so'zler arqalı bildiriledi: Tog'aydın' ishi **jım-jırt**. Ku'n birden suwıttı, ayaq astılarımız **g'ırt-g'ırt-g'ırt** (T.Q.).

4. Avstraktlik tartımdı bildiriwshi affiksler atlıq, almasıqlarg'a jalg'anıp jay atawish bayanlawish bolıp keledi. Bul tiykarda du'zilgen bayanlawish menshikleniwdi, predmettin' kimgе, nege tiyisliligin bildiredi: Qız eldiki me, meniki me. Qız **seniki** (S.X.). Mınaw pa'skeltek ju'k **meniki** (T.Q.).

5. Ataw sepligindegi atlıqlarg'a **menen** tirkewishinin' dizbeklesip keliwi de jay atawish bayanlawish jasadı: Balıqtın' tirishiligi **suw menen**, baqanın' ku'ni **ko'l menen**. Bardın' ku'ni **pa'rman menen**, joqtın' ku'ni **a'rman menen** (Q.n.m.).

Qospa atawish bayanlawish. Qospa atawish bayanlawish eki yamasa birneshe atawish so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi. Olardın' quramı to'mendegishe boladı.

1. Da'slepki sın'arı ataw, iyelik seplik formalarında, son'g'ı sın'arı tartımın' III bet formasındag'ı so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi: Bul du'nyanın' ko'rki **adam balası** (A'.Q.). Bizin' isimiz-**xalıqtın' isi**, bizin' ku'shemiz-**xalıqtın' ku'shi** (X.S.). Ta'rbiya-balanın' keleshegi (gazetadan)

Da'wletli tas jollar **baxıt jolları**,
Ol qosıqta tın'lar-**baxıt hawazı**,
Ol-**alg'ıs nıshanı**, doslıqtın' sazi.

(İ.Yu.).

2. Sintaksislik ga'p ag'zalarına bo'linbeytug'ın atawish so'zlerdin' dizbegi qospa atawish bayanlawish boladı: Den sawlıq — **teren' baylıq**. Jaqsı so'z — **jarım ırıs**. Qazadag'ı balıq — **qazandag'ı balıq** (naqıl). Zu'ra'a'tti arttırıw — **tiykarg'ı wazıypa** (S.S.). O'sip kiyatır'ar jas a'wladlardı turmısqa tayarlaw — **ulıwma xalıqlıq is** (gazetadan).

3. Qospa atawish bayanlawish adam atlarına **degen** (ko'mekshi feyil) + g'alabalıq atlıqlardın' dizbeginen du'ziledi: A'kemiz — **Qudaybergen degen kisi** (M.D.). Anaw turg'an — **Gu'lxatisha degen sawınshı qız**.

4. Kelbetlik, ra'wish ha'm basqa da atawish so'zler ha'r tu'rli formalarda bir-biri menen dizbeklesip kelip te, bir grammatikalıq ma'ni bildiriwi arqalı atawish bayanlawishtı du'zedi: Bayram **erten'nin' arg'ı ku'ni**. Shopannın' u'yi **da'riyanın' arg'ı jag'asında** (Q.x.e.). Ol kisi uzın boylı, **qırq jaslar shamasında**.

§ 26. Bayanlawishtın' baslawish penen kelisiwi

Bayanlawish baslawish penen bette, sanda ya tek bette formalıq jaqtan baslawishqa sa'ykeslenip, kelisiw jolı menen baylanısadı. Kelisiw baylanısı ga'ptin' bas ag'zalarınin' arasında boladı.

Kelisiw baylanısı bayanlawishtın' —**man (-mız), san' (-siz), -ın', -sın, -k/q, -yın, -dı**, t.b. formaları arqalı bildiriledi. Mısalı: Men a'sirlerge ortaқ oy menen **ag'ıp baratırman**. Ha'zir da'ryanın' arg'ı ju'zindegi bir qalada **islep atırımız**. Transheya qazamız. Qapıl'ır, bul da tap-tar. O'zin' qazag'an jerde zorg'a **turasan'**. Erkin **tura almayсан'**. Topraqtı ep penen **alasan'** (S.S.). Bizler bul kitaptı **aldıq**. Sizler o'z u'lken'izdin' tariyxınan jan'a bet **ashatug'ın boldın'ız**. Ol ku'limsirewi menen stoldın' bir shetine **keldi** (O'.X.).

Bul ga'plerde **men, sen** almasıqları I-II betlerde, birlik ha'm ko'plik sanlarda kelisiw jolı menen baylanısқан. Ol almasıg'ı III bette tek ataw formasında baylanısıp kelgen.

Bayanlawishtın' baslawish penen kelisiwi ha'r tu'rli jollar menen iske asadı:

1. Bayanlawish baslawish penen u'sh bette, birlik, ko'plik sanlarda baylanısadı: Men basımdı ko'rpe menen **japtım**. Sen bu'gin ju'da' jaqsı jumıs **isledin'**. Bizler alma na'llerin **alıp keldik**. Sizler bizin' da'ryanı **ko'rgen joq shıg'arsızlar**. Sizler olardın' kewilli oynap ju'rgenin **ko'rsen'izler edi** (M.K.).

2. Atlıqtan bolg'an baslawishlar bayanlawish penen tek III bette g'ana baylanısadı: Palapan qorqqanınan jerge **qulap tu'sti**. Oksana onı qolına **aldı**. Mansur atam da'rwazadan **shıg'ıp ketti** (M.K.). Taza suwdan alıs emes jerde Ko'ksuw o'zeni ag'adı (S.K.).

3. Bayanlawish penen baslawish ataw formasındag'ı atawish so'zlerden bolg'anda, intonatsiya arqalı baylanısadı. Baslawishtan keyin sozin'qı pauza islenedi ha'm ekewinin' arası sızıqsha arqalı bo'linedi: Ha'rbir ag'ashtın' miywesi boladı, kewil miywesi — perzent (Atalar so'zi). Balamnın' u'lkeni — Da'wletnazar, kishisi — Sa'piwra (K.S.).

4. Atawish bayanlawish baslawish penen orın ta'rtip arqalı baylanısadı. Bunday jag'dayda ju'da' qısqa intonatsiya islenip, irkilis jasaladı, biraq bas ag'zalarınin' arasına sızıqsha qoyılmaydı: Taw biyik. Jolı qıyın (ertekten) Jol shan'. Ju'riw qıyın (O'.X.).

III. GA'PTIN' EKINSHI DA'REJELI AG'ZALARI

§ 27. Ekinshi da'rejeli ag'zalar tuwralı tu'sinik

Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları bas ag'zalardan du'zilgen ken'eyilmegen ga'plerdi ken'eytedi. Olar ko'binese bas ag'zalarg'a qatnaslı, bolıp bas ag'zalar menen birge baslawısh toparı ha'm bayanlawısh toparın du'zedi. Bul jag'day ekinshi da'rejeli ag'zalardın' so'z dizbeginin' quramına qatnaslı ekenligin ko'rsetedi. Sonlıqtan son'g'ı jıllardag'ı sintaksislik izertlewlerde ekinshi da'rejeli ag'zalar so'zdi ken'eyttiriwshi ag'za ha'm pu'tin ga'pti ken'eyttiriwshi ag'za terminleri menen ataladı.

Ken'eyttiriwshi ag'zalar da'stu'rli u'yrenilip kiyatır'gan ekinshi da'rejeli ag'zalar sıyaqlı, bas ag'zalarg'a yamasa pu'tin ga'pke qatnaslı baslawısh toparın, bayanlawısh toparın ha'm determinant toparın du'zedi. Bundag'ı ayırmashılıq, eger ekinshi da'rejeli ag'zaları baslawısh toparı, bayanlawısh toparı bolıp eki toprag'a bo'lingen bolsa, ken'eyttiriwshi ag'zalar bas ag'zalarg'a ha'm pu'tin ga'pke qatnaslı baslawısh toparı, bayanlawısh toparı ha'm determinanat¹ bolıp u'sh topar'ga bo'linedi. Misalı: 1. A'miwda'ryanın' gu'mistey ılay suwı//g'arrı araldın' jasıl suwındag'ı ashqıltım da'mdi o'zgertip jiberdi (O'.A.). 2. Jaqın waqıtlarda//jawın-shashınlı ku'nler//baslanadı. Ha'zirshe//bul jerler//tınış mu'lgip tur (Sh.A.).

Ha'zirgi sintaksislik ilimde ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarınin' izertleniwinde to'mendegi sıyaqlı jan'alanıw bagdarları bar: 1) ga'p ag'zalarınin' ko'p aspektli ha'm «sinkretizm» (bir formada eki sintaksislik xızmettin' birigiwi) tu'rinin' u'yreniliwi; 2) ekinshi da'rejeli ag'zalardın' determinant tu'rinin' bo'linip shug'rwı; 3) ekinshi da'rejeli ag'zalardın' so'zdi (so'z dizbegin) ken'eyttiriwshi ha'm ga'pti ken'eyttiriwshi (ga'plik du'zilisti ken'eyttiriwshi) ag'za xızmetlerinde keliwi; 4) ga'p haqqındag'ı ilimnen so'z dizbegi teoriyasının' ajratılıp anıqlanıwı.² Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarınin' usı sıyaqlı jan'alanıw qubılısları ha'zirgi sintaksislik iliminin' teoriyalıq jetiskenlikleri retinde ilimiy izertlewlerden orın aldı.

Geypara qıya seplik formalarında qollanılatur'ın so'zlerdin' sintaksislik xızmeti jag'man tolıqlawishtın' da, pısıqlawishtın' da sorawlarına juwap berip, eki ga'p ag'zasının' xızmetinde ten'dey keletug'ın jag'daylar

¹ Determinant tuwralı ken'irek tu'sinik alıw ushın sabaqlıqtın' «Determinantlar» degen §44-46 paragraflarına qaran'.

² Бабайцева В.В. Система членов предложения в современном русском языке. М., «Просвещение», 1988, 128-бет.

ushırasadı. Misalı: 1. Terezelerden shıralar jıltırıp tur: nelerden? - tolıqlawısh ha'm qayerden? - pısıqlawısh. 2. Su'wret diywalda ildiriwli tur: Bunda nede - tolıqlawısh, qayerde - pısıqlawısh. Usı sıyaqlı atlıq so'zlerdin' qıya seplik formalarında kelip, tolıqlawishtın' da, pısıqlawishtın' da sorawlarına juwap beretug'ın tu'rleri ha'zirgi joqarı oqıw orınlarına arnalg'an sabaqlıqlarda ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarınin' «awıspalı, aralas ma'nili tu'ri yamasa, sinkretizm»¹ dep u'yreniledi.

Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarınin' jan'a bag'darda izertleniwi ga'p ag'zaları haqqındag'ı ilimnen so'z dizbegi-teoriyasının' shegarasın anıqladı. Buring'ı izertlewlerde ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları ga'ptin' qaysı ornında keliwine qaramastan, olar barlıq jag'dayda so'z dizbegin du'ziwshi so'z retinde qaralatur'ın edi. Misalı: **Usı ku'ni To'rtku'lden** Marfa İvanovna **awılg'a kelgen edi** (S.S.). Bul ga'pte dıqqat etilgen so'zlerdin' ha'mmesi de da'stu'r boyınsha **kelgen edi** so'zine qatnaslı so'z dizbeginin' komponenti qaralıp dep keldi. Biraq, ha'zirgi izertlewlerde **awılg'a kelgen edi** so'z dizbeginen basqası **so'z dizbeginin' komponenti emes**, pu'tin ga'ptin' quramında onın' ken'eyttiriwshi ag'zası dep qaraladı. Ga'ptin' basında kelgen **usı ku'ni, To'rtku'lden** so'zleri ga'ptin' ulıwma mazmunına qatnaslı biri waqıt, ekinshisi orın ma'nisin bildiredi. Determinantlardın' anıqlawı boyınsha olardın' ekewi de ga'ptin' bas pozitsiyasında kelip, pısıqlawısh determinant xızmetin atqaradı.

Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları o'zi qatnaslı so'zdi yamasa ga'p ag'zaların qanday ma'nide tu'sindiriw o'zgesheliklerine qaray, olardın' qanday?, qaysı?, qansha? t.b. sorawlarına juwap berip, atlıqlardı sıpatlap keletug'ın tu'ri **anıqlawısh**, seplik formalarınin' sorawlarına juwap berip, obyektlik ma'nide qollanılatur'ın tu'ri **tolıqlawısh**, qalay?, qaytip? qashan, qayda, qansha, qaysı sorawlarına juwap berip, is-ha'reket penen baylanısatur'ın tu'ri **pısıqlawısh** xızmetin atqaradı. Usı sıyaqlı funksional-semantikalıq belgilerine qaray, ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları tolıqlawısh, pısıqlawısh, anıqlawısh bolıp u'shke bo'linedi. Determinantlar obyektlik determinant ha'm pısıqlawısh determinant bolıp ekige bo'linedi. Olar o'z aldına ekinshi da'rejeli ag'zalardın' bir tu'ri dep qaralmay, tolıqlawısh ha'm pısıqlawıshqa qatnaslı u'yreniledi.

§ 28. Tolıqlawısh

Толıqlawısh — ken'eyilmegen jay ga'plerdin' strukturasın ken'eytip, tolıqtırıp, is-ha'reketti obyektlik ma'nide tu'sindiretur'ın ga'ptin' ekinshi

¹ Бабайцева В.В. Максимов Л.Ю. Современный русский язык. часть III, Синтаксис, Пунктуация. М., «Просвещение», 1981, 119-120-бетлер.

da'rejeli ag'zasi. Toliqlawishlar, ko'binese atliq, almasiq ha'm basqa da substantivlengen so'z shaqapları arqali bildiriledi. Olar ataw, iyelik sepliklerinen basqa seplik formalarında kelip, bayanlawish penen basqariw, geyde jupkerlesiw (tabis sepliginin' jalg'awsız formasında) usıllarında baylanısadı: **Shopanlarg'a** og'ada qolay sharayat du'zildi. Jarqirag'an **jaqtı** atlig'ip shıqqan **suwdan** da ku'shli. Ol az jerden mol **zu'ra'a't** aldı (J.A.). Ag'am **atlardı** toqtattı da, **arbadan** sekirip tu'sti. Kempir apam **ha'mmemizge bir minut otırıwdı** usındı (M.K.). **Jaqsıg'a** aytsan' bir ga'pti aldına basın iyedi. Bilegi ku'shli **birdi** jig'adı, bilimi ku'shli **min'dı** jig'adı. Ayag'ı u'lken **siyg'anın** kiyedi, ayag'ı kishkene **su'ygenin** kiyedi (naqıl). Olar **o'sip-o'niwdi, bekkemleniwdi** biledi (İ.Yu.).

Atawish so'zlerge **haqqında, tuwralı, jo'ninde, menen, ushın** tirkewishleri dizbeklesip kelip te toliqlawishtı bildiriledi: Sa'nem **qızı tuwralı** ko'p oylanatug'ın boldı. Ol ko'z jasın **jen'i menen** su'rtti. Men To'rtku'lde ju'rip usı shaydı **siz ushın** aldım (T.Q.). Inkamal apay okeandag'ı **Tseylon atawı jo'ninde** oqıwshılarg'a so'ylep berip atır (Sh.A.).

Toliqlawishlar is-ha'reketti obiektlik sıpatlaw ma'nisine ha'm forma-sına qaray ekige bo'linedi: **tuwra toliqlawish ha'm qıya toliqlawish.**

§ 29. Tuwra toliqlawish

Is-ha'reket tuwradan — tuwrı qaratilg'an tabis sepligindegi yamasa sol ma'nide kelgen so'zler tuwra toliqlawish xızmetin atqaradı. Tuwra toliqlawish, tiykarınan, awıspalı feyil menen baylanısadı. Awıspalı feyiller de tuwra toliqlawishtı talap etip, sol arqalı is-ha'reket protssesinin' na'tiyjesin bildiriledi. Misalı: Kimde-kim kitapqa ko'p qarasa, kitap **onın' zeynin** ashadı (atalar so'zi). Arzıgu'l **qoralardı** tazaladı (J.S.). Ten'izden shıqqan g'az **ko'lin'di** jaylar, U'stu'rt kiyikleri **sho'lin'di** jaylar (İ.Yu.). Bul ga'plerdegi bayanlawish xızmetindegi **ashadı, tazaladı, jaylar** degen awıspalı feyiller **zeynin, qoralardı, ko'lin'di, sho'lin'di** degen tuwra toliqlawishlardın' keliwin talap etip, solar arqalı o'zlerinin' ne na'tiyje islegenin bildiriledi, ga'ptin' du'zilisin ha'm mazmunın toliqtıradı.

Tuwra toliqlawishtın' tiykarı grammatikalıq forması - tabis sepliginin' **-dı/-di, -tı/-ti, -nı/-ni, -n** affiksleri. Sonın' menen qatar, tuwra toliqlawishtın' ma'nisin shıg'ıs seplik formasında ha'm geypara tirkewishli kelgen atlıqlarda bildiriledi.

Tuwra toliqlawish ma'nisinde shıg'ıs sepligindegi so'zler qollanıl-g'anda is-ha'reket obiektin' pu'tin o'zine emes, belgili bir bo'legine qaratiladı: Ha'zir ba'rimiz de fabrikalarda qazaqı qoylar menen ma'lishi qoylardın' ju'nlerinen toqıl-g'an sherslerden kiyemiz (J.S.). Sho'p to'segen jag'ına pa'shek penen **shaylardan, jantaq penen aqbastan, selew menen juwsannan** nobay etip salın'ız («Erziywar»).

Geyde **haqqında, tuwralı, jo'ninde** tirkewishleri atlıq so'zlerge dizbeklesip tuwra toliqlawish ma'nisin bildiriledi. Bul tirkewishlerdin' dizbeginen bolg'an tuwra toliqlawishlar awıspalı feyiller menen baylanısadı ha'm tabis sepligindegi so'zlerdin' ma'nisine barabar keledi: Birew **kolxoz tuwralı** a'n'gime etse, birew **tozdı** aytadı (T.Q.). Men **usılar jo'ninde** oylag'an edim (İ.Yu.).

Tuwra toliqlawish ga'p ishinde tabis sepliginin' birde jalg'awlı, birde jalg'awsız tu'rinde keledi. Olardın' eki tu'rli formada qollanıluwı tu'rkiy tillerinde semantikalıq jaqtan belgililik-belgisizlik penen baylanıstırıladı. Tuwra toliqlawish xızmetindegi atlıq so'z tabis sepliginin' jalg'awlı tu'rinde kelgende, semantikalıq jaqtan belgilikti bildiriledi. Bunday jag'dayda sol predmet ma'nisindegi atlıq so'ylewshi ha'm tın'lawshıg'a belgili predmet ma'nisinde ug'ınıladı: **Kitaptı** aldın' ba? **Awqattı** ishtik. **Kitap** aldım. **Awqat** ishtik. Bunın' da'slepki jalg'awlı formaları belgililikti, son'g'ı tabis sepliginin' jalg'awsız kelgenleri qanday da bir belgisiz, uluwmalıq predmetti bildiriledi.

§ 30. Tuwra toliqlawishtın' jalg'awlı ha'm jalg'awsız qollanıluwı

Tuwra toliqlawishlar ga'ptin' quramındag'ı ornına, grammatikalıq baylanısına ha'm morfologiyalıq o'zgesheliklerine qaray, tabis sepliginin' jalg'awlı ha'm jalg'awsız tu'rlerinde qollanıla beredi: Olar to'mendegi jag'daylarda jalg'awlı keledi:

1. Adam atlarınan ha'm basqada menshikli atlıqlardan bolg'anda tabis sepliginde qollanıladı: Hayallar arasında **Ayshagu'ldi** tanıdım (K.S.). Bug'an **Nurjan ustanı** paydalanıw kerek (T.Q.). Men **Tashkentti** sag'ınaman ko'rmesem (İ.Yu.).

2. Almasıqlar geypara substartivlengen kelbetlik, sanlıq so'zlerden bolg'anda: Ol uzaqtan **bizlerdi** ko'rdi (K.S.). **Kimdi** ko'rgen edin'iz (T.Q.). Bekimbet jan-jag'ına qarag'anda **usını** ko'rdi (K.S.). **Jaqsını** ko'rmeq ushın (naqıl). Keshe eki **ju'z eliwdi** bir taslap edi (gazetadan).

3. Tartımlang'an so'zlerden: Jaqsıg'a barıp jalınsan' **gu'nayın'di** keshedi (naqıl).

4. Aldında almasiq, kelbetlik ha'm kelbetlik feyilden bolg'an anıqlawishı bar tuwra toliqlawishlar tabis sepliginde keledi: Sonda og'an **sırdı** anıqlaw kerek boldı (T.Q.). Ha'zir sol **ko'ldi** ko'riwge boladı (O'.A.). Men su'yemen jazg'ı **ku'ndi**, onda miynet qaynag'an (J.A.). Birew sırtqı **qapını** qaqtı (A.A.). Bir waqıtta ol ashılıp atırg'an **kitabın** aldı (T.Q.).

5. Tuwra toliqlawish kelbetlik feyil ha'm atawish feyilden, yamasa usı feyillerdin' basqarıwındag'ı toparlardan bolg'anda, tabis sepliginde qollanıladı: Qulaq esitkendi ko'z ko'redi (naqıl). Bilgen bilgenin isler,

bilmegen barmag'in tislər (naqıl). Og'an ot jag'ıwdı tapsırdı (J.A.). Suwdın' beriliwin, onı jerdin' qabil etiwın jaqsılap ko'rip shıqtıq (O'.X.).

6. Tuwra tolıqlawış penen bayanlawıştın' arasında basqa ga'p ag'zaları kelip, distaktlıq orın ta'rtipte kelgende: Ol **texnikumdı** jaqsı pitkerdi. Arzıw **qarmaqtı** jipke orap qaltasına saldı (J.A.). **Do'gerekti** qaran'gılıq perdesi qapladı (J.S.).

Stillik talapqa baylanış invertsiyalıq orın ta'rtipte kelgende, tuwra tolıqlawış, ko'binese seplik jalg'awlında keledi: Qısqart **so'zdi**, tart **tilin'di**. (T.Q.).

Qısqart **so'zdi** sorqaynag'an Ku'nxoja,
O'lgenin'she xoshlasıp ket el menen.

(Ku'nxoja).

Tuwra tolıqlawış to'mendegi orınlarda tabıs sepliginin' jalg'awsız tu'rinde qollanıladi:

1. Tuwra tolıqlawış ulıwmalıq yamasa belgisiz zat ma'nisin bildirip kelgende tabıs sepligi jalg'awsız boladı: Shortanbaydan **otin** tasiydi, arbakesh (Sh.S.). Pursattı qoldan jibermey tez **tuqım** sebiw kerek (O'.X.).

2. Tuwra tolıqlawış bayanlawış penen qatar, kontaktlik orın ta'rtipte kelgende, tabıs sepligi jalg'awsız tu'rinde qollanıladi: Tog'ayg'a **otin** aparmaydı, **balta** aparadı (naqıl). Shımshıqtan qorıqqan **tarı** ekpeydi (naqıl).

3. Tuwra tolıqlawış bayanlawıştan son', invertsiyalıq orın ta'rtipte kelgende, tabıs sepliginin' jalg'awsız qollanıladi: Jerden alıp **aq altın**, ko'remiz ma'n'gi **mazanı** (J.A.). Ordıq **oraq**, shaptıq **otin**, qazdıq **jap**, terdik **masaq**, iynimizge saldıq **qap** (Ku'nxoja).

4. Bayanlawışqa qatnaslı birgelkili tuwra tolıqlawışlar ko'p sin'arlı bolıp kelgende, olardıń en' son'gısı tabıs seplik jalg'awlı bolıp, aldın'gıları jalg'awsız qollanıladi: Bir ku'ni **Baxıt**, **Ernazar**, Aysholpanlardı Dosnazar ko'lge alıp ketken edi. (J.A.). Qara suwıq qıstı eldi, bultlar basıp **ten'iz**, ko'ldi (Berdaq).

Aran menen selewdi, attın' otı der edi («Alpamıs»). **Ashshı** menen dushshını tatqan biler, **alis** penen jaqındı jortqan biler (naqıl). Ra'wshan **Aymereke** menen Gu'lsa'nemdi hu'rmetlep otırg'ızdı (J.A.).

§ 31. Qiya tolıqlawış

Qiya tolıqlawış xızmetin barıs, shıg'ıs, orın seplik jalg'awlı ha'm geypara tirkewishler menen qollanıl'g'an obiektlik ma'nidegi so'zler atqaradı.

Qiya tolıqlawışlardı talap etetug'in bayanlawışlar, ko'binese awıspasız, geyde awıspalı feyiller ha'm atawış so'zler arqalı bildirilip, is-

ha'reket qaratıl'g'an obiektlik ma'nidegi so'zler menen baylanısadı: Liza juwirıp baratırıp ko'yleginin' **jen'ine qolın suqtı**. Ra'wshan **qız-jigitler menen lektsiyasın baslap jiberdi** (J.A.). Danalar ilimdi mal-du'nyadan abzal ko'redi. Kitap **o'tmishten** de, **keleshekten** de xabar beredi («Atalar so'zi»). **Beresige** besew ko'p, **alasig'a** altaw az (naqıl).

Bul ga'plerde diqqat etilgen tolıqlawışlar awıspasız, awıspalı ha'm atawış so'zlerden bol'g'an bayanlawışlar menen basqarıw usılında baylanısıp kelgen.

Qiya tolıqlawış barıs, shıg'ıs, orın sepliginde ha'm tirkewish penen kelip, ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı bildiredi.

1. Barıs sepligindegi qiya tolıqlawışlar:

a) is-ha'reket protsesinin' adamg'a ya basqa predmetlerge qaratıl'g'anın, arnal'g'anın bildiredi: Ra'wshan jawdırag'an sulıw ko'zi menen **Boriske** qaradı. (J.A.). Ol jan'a jerdin' sulıw **ta'biyatına** su'ysinip qarap turdı (J.P.). Biz ırzamız bul baxıtlı **o'mirge**, ma'n'gi is qılamız **tuwıl'g'an elge** (J.A.);

b) is-ha'reket islengen predmetlik orındı ko'rsetedi: Kassadan bes min'dı alıp, **qaltalarına** bo'lip saldı (J.S.). Ma'stan Abatqa beretug'in **tabaqqa** uw saldı (Q.x.e.).

2. Shıqıs sepligindegi tolıqlawışlar:

a) predmettin' neden islengenin, is-ha'reket, waqıyanın' qanday derekten shıqqanın bildiredi: Biyik etip **mramordan** oyıl'g'an, zor gewden'di ko'zim shalar qıyırdan (S.N.). A'yneklerge **aq shu'berekten** perde tutqan (N.D.). Alp **anadan**, at **biyeden** tuwadı (naqıl). Endi ku'ndelik **turmıstan** u'lgi alın'ız (J.A.);

b) bir predmettin' basqa predmetten bo'leklengenin an'latadı: So'z **birewden** o'tip, ekinshi birewge, **onnan** o'tip tag'ı birewge baradı (J.A.). **Jamannan** qash, jaqsıg'a jantas (naqıl);

d) is-ha'reket qaratıl'g'an predmettin' bo'legin bildiredi: Dasturqandı ashıp maylı **sho'rekten** usınıs etti. Jin'g'il, shen'gel, quwraq **toran'g'ıllardan** qansha kerek bolsa alın'lar (J.A.);

e) subiekt salıstırıl'g'an obiekti ko'rsetedi: Joq, olay bolmadı, an' da **mennen** sumlıg'in asırmadı (S.S.). Borodinlerdi uzatıw saltanatı Mamanlardı Petrburgqa **uzatıw saltanatınan** kem bolmadı (T.Q.).

3. Orın seplik formalı tolıqlawışlar:

a) orın sepliginde kelgen qiya tolıqlawış is-ha'reket iyesinin', predmettin' turg'an orını ma'nisindegi obiekti bildiredi: **Qolında** ketpen, Seyt atızg'a ketip baratır (N.D.). **Astılarımızda** at, **iyinlerimizde** jaw-jaraq, **qatarlarda** jaynag'an oq, **qollarda** qılış bar (J.A.);

b) orın sepligindegi atawış feyiller ha'r tu'rli seplik formalarındag'ı ha'm tirkewishli so'zlerdi basqarıp ken'eyip kelgen qiya tolıqlawış is-ha'reketin' hal jag'dayın bildiretug'in obiekti ko'rsetedi: Bizin' elimiz

awıl xojalıg'ın rawajlandırıwda a'jayıp tabıslarg'a eristi. **Termo-yadro quwatın paraxat maqsetlerge paydalanıw problemasın sheshiwde** u'lken jetiskenlikler bar (gazetadan).

4. **Tirkewishli qollanılǵan qıya tolıqlawışlar** is-ha'reketke qatnaslı **menen** (penen, benen) tirkewishli qollanılǵanda birgelik, qural ha'm zathıq ma'nilerdi bildiredi: Jumagu'l **Bag'dagu'l menen** bul haqqında oylastı (T.Q.). Artıq bir ku'ni **eki jigit penen** Turdıgu'ldin' u'yine keldi (J.A.). Ayaqtan jaramag'an jerler **nasos penen** suwg'arıldı (A.B.). Bizler **avtomobil menen** jetip keldik (M.D.);

b) **ushın** tirkewishli bolıp kelgende, is-ha'reketin' birewge ya bir na'rsege arnalǵanın bildiredi: Siz bul mazdanalıqtın' ha'mmesin **menin' ushın** isledin'iz (Q.x.e.). Parawan turmıs **adamlar ushın** du'ziledi (gazetadan);

d) **haqqında, tuwralı, jo'ninde** tirkewishli qollanılǵanda, qıya tolıqlawış is-ha'reket protsesinin' kimler, neler jo'ninde yamasa bir na'rseler ha'qqında bolatug'ın obyektı bildiredi: Garrını **Aytjan jo'ninde** haq dep esapladı. Biraq, keshke ol **Serkebay ag'a tuwralı** jaman pikir aytpadı (T.Q.);

e) **ta'repinen** tirkewishi arqalı bildirilgen qıya tolıqlawış is-ha'reketin' logikalıq subiekti ma'nisin bildiredi. Bunday jag'dayda is-ha'reketin' orınlawshısı (ıyesi) grammatikalıq baslawış emes, grammatikalıq objekt boladı: Bizin' **qurılıshshılarımız ta'repinen** u'lken qurılıs jumısları ju'rgizilip atır (gazetadan) Tapsırma **oqıwshılar ta'repinen** orınlandı.

§ 32. Tolıqlawıştın' du'zilisine qaray tu'rleri

Tolıqlawışlar du'zilisine qaray dara so'z, qospa so'z ha'm eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginen, feyil toplamı formalarınan du'ziledi. Tolıqlawışlar du'ziliwine qaray jay tolıqlawış, qospa tolıqlawış ha'm ken'eytilgen tolıqlawış bolıp u'shke bo'linedi.

1. **Jay tolıqlawışlar** dara so'z, birikken qospa so'z ha'm ma'nili birneshe so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi. Morfologiyalıq bildiriliwi jag'ınan seplik formalı atlıqlardan, almasıqlardan ha'm substantivlengen basqa da so'z shaqaplarınan boladı: Olar **paxtanı mashına menen** terdi («E.Q»). Ol **bularg'a** alg'ıs ayttı. Olar **so'ylesiwın** dawam etti (T.Q.). Paylı jumısın **heshkimge** isletpeydi (N.D.). Quwat dalag'a qatar qag'ılǵan qazıqlardın' birine **Temirko'kti** bayladı (J.S.).

2. **Qospa tolıqlawışlar** birikpegen qospa so'zlerden, atlıq so'zler menen ko'mekshi atawışlardın' dizbeginen, qospa sanlıqlardan, qospa atlıqlasqan feyillerden ha'm ga'p ag'zalarına bo'linbeytug'ın so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi: **Mal sharwashılıg'ına** ayrıqsha itibar berildi (G'.S.).

Berdimurat **qosig'ının'** izin dawam etti (J.S.). Olar arasında ayrıqsha erlik ha'm batırılıq ko'rsetkenleri boldı (T.Q.). Sonda da **tu'sindirmey ketiwdi** naduris ko'rđi (T.Q.). **Jaman joldastan** tayaq jaqsı (naqıl).

3. **Ken'eytilgen tolıqlawışlar** kelbetlik feyil ha'm atawış feyil toplarınan boladı. Bul feyil toplamların du'ziwshi feyiller substantivlenip, tolıqlawış kategoriyasına ta'n seplik formalardı ha'm tirkewishliklerdi qabıl etedi: 1. Watandarlıq ilimimiz **kvanthı generatorlar do'retiwge** u'lken u'les qostı (gazetadan). 2. Paxtakeshler **g'awashanı suwg'arıwdı** basladı («E.Q»). 3. Turdıgu'l **Ka'ramatdinnin' kewilli kirip kelgenin ku'le** shıray berip ku'tip aldı (J.A.). 4. Ol **o'zin ullı islerdi orınlawg'a** tayarladı (A.Q.).

PISIQLAWISH

§ 33. Pısıqlawış tuwralı tu'sinik

Pısıqlawış — is-ha'reket protsesinin' isleniw usılın, sapasın, waqıt, orın, san, mug'dar, sebep-maqset, sha'rt, qarsılaslıq, t.b. belgilerin bildiretug'ın ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zası.

Pısıqlawışlıq ma'ni, tiykarınan, is-ha'reketke qatnaslı bildiriledi. Sonlıqtan pısıqlawış ta tolıqlawış sıyaqlı, bayanlawışqa qatnaslı onın' tu'sindiriwshi ag'zası xızmetin atqaradı: Atlardın' kisnegeni, arbalardın' shıyıldısı **qattıraq** shıg'adı (A.G.). **To'mende ko'gis do'nip** tog'aylar ko'rinedi (S.X.). **Keshe usı fermag'a** keldim (J.S.). Ol **albirag'anınan** bosag'a su'rinip te ketti (T.Q.). Xojan **sharshasa da** uyıqlamadı (X.S.).

Bul ga'plerdin' ha'mmesinde de diqqat etilgen so'zler feyil bayanlawışqa (is-ha'reketke) qatnaslı ha'r tu'rli pısıqlawışlıq ma'nilerdi bildirip kelgen.

Pısıqlawışlar siyregirek atawış bayanlawışlarg'a da qatnaslı bolıp keledi. Bunday jag'dayda pısıqlawış xızmetinde kelgen so'zler atawış bayanlawışlardı ken'islik, waqıtlıq ma'nilerde sıpatlaydı: **Bu'gin** menin' o'lgenderdin' ruwxın eske tu'siretug'ın ku'nim (Sh.A.). **Ha'zirgi ku'nde** bizge mal da, jan da qa'dirli (O'.A.). **Aralda** balıq ko'p. **Kesheden berli** Da'rmenbay ekewi joq (T.Q.).

Pısıqlawışlar o'zi qatnaslı bayanlawış penen jupkerlesiw ha'm basqarıw usıllarında baylanısadı. Jupkerlesiw usılında baylanısqa pısıqlawışlar tu'rbir ha'm do'rendi tu'bir formalarındag'ı ra'wish, eliklewish, hal feyil, kelbetlik, sanlıq t.b. so'z shaqapları arqalı bildirilip, orın ta'rtibi jag'ınan bayanlawışqa jaqın turıp bayanlasıdı: **erte** turdı, **jay** so'yledi, **jalt** qaradı, **jaqsı** oqıydı, **g'ashır-g'ashır** tisledi, **sekirip** tu'sti, **kewilli** qayttı, eki ret qatnadı, ko'p so'yledi t.b. Al basqarıw usılında baylanısqa pısıqlawışlar ken'islik seplik formalarındag'ı ha'm tirkewishli atawışlar arqalı bildirilip, bayanlawış penen baylanısadı:

awılǵ'a keldi, **fermada** isleydi, **tog'aydan** shıqtı, **fermada** sawınshı, **awılda** qa'dirli, **mektepke deyin** bardı, **mennen son'** keldi, **tu'ni menen** jol ju'rđi, **da'rya boyında** qıdırdı t.b.

Pısıqlawishlar barlıq ma'nili so'z shaqapları arqalı bildiriledi. Olardıń tiykarg'ı morfologiyalıq bazası ra'wish ha'm usı ma'nige jaqın, hal feyil, hal feylli toplamlardan, eliklewish so'zlerden, ken'islik seplik formasındag'ı ha'm tirkewishli atıqlardan, kelbetlik, sanlıq, sha'rt meyil ha'm ra'wishlik ma'nidegi frazeologiyalıq dizbekler boladı.

Pısıqlawishlar qanday so'z shaqapları arqalı bildirilse de, ra'wishlik ma'nidegi sorawlarg'a juwap beredi.

Pısıqlawishlar ma'nilik o'zgeshelikleri ha'm is-ha'reket protsesin sıpatlaw belgilerine qaray to'mendegi tu'rlerge bo'linedi: **Orın** pısıqlawish, **waqıt** pısıqlawish, **sın** pısıqlawish, **mug'dar-da'reje** pısıqlawish, **sebepl** pısıqlawish, **maqset** pısıqlawish, **sha'rt** pısıqlawish ha'm **qarsılas** pısıqlawish.

PISIQLAWISHTIN' MA'NISINE QARAY TU'RLERI

§ 34. Orın pısıqlawish

Is-ha'reket potsesinin' belgili bir ornın, shıqqan jerin, bet alıs bag'ıtın bildiretug'ın orın ma'nisindegi so'zler orın pısıqlawishının' xızmetin atqaradı. Orın pısıqlawishlar orın ra'wishi ma'nisindegi qayda?, qayaqqa?, qaydan?, qayaqtan?, qalay qaray?, qayer menen t.b. sorawlarg'a juwap beredi.

Orın pısıqlawishlar, ko'binese orın ra'wishinen, ken'islik seplik formalı ha'm ko'mekshi so'zli atawishlardan, ken'eslik seplik formalı izafetlik konstruktsiya ha'm orın ra'wishi ma'nisindegi frazeologiyalıq dizbekler arqalı bildiriledi: **Uzaqta** qarawıtıp mallar jayılıp ju'r (S.A.). Vokzal keyinlep **izde** qaldı. Bul **To'rtku'ld**e bolg'an edi (O'.X.). **Batıstan** bult ko'terilip kiyatır (T.Q.). **Bizin'** elimizde ilim ken' rawajlanbaqta. Alista, **ko'z ushında** qayır tewip bo'linipi qalg'an suw urıqtın' arasınan appaq gu'mistey jiltıraydı (S.S.).

Orın pısıqlawishlar is-ha'reket qatnaslı to'mendegi orın ma'nilerin bildiredi:

1. Is-ha'reketin' belgili bir isleniw ornın bildiredi. Bul jag'dayda belgili orındı bildiretug'ın orın ra'wishi ha'm orın ra'wishi ma'nisindegi orın seplik formalı so'zler arqalı bildiriledi: **Alista** izimizden kiyatır g'an mashinag'a ko'zimiz tu'sti (S.S.). **Aspanda** asıqtay bult joq (N.D.). **To'mende** joqarı voltı elektr liniyaları ko'rinip tur (gazetadan). Sing'an mıltıq **tog'ayda** jatır (A.G.). **Ha'r jerde** qar ılaqtırısıp ju'rgen balalar ko'rinedi (T.Q.).

Sunday-aq, bul ma'nini atlıq so'zler menen ko'mekshi atawish ha'm basqa da orın seplik formadag'ı ko'mekshi so'zler de bildirip keledi: **Jaydın'** ishinde azıraq tım-tırılıq payda boldı (Q.J.). **Ol jaqta** ku'n qon'ır salqın keledi (O'.X.).

2. Is-ha'reketin' bet alıs ornın, bag'ıtın bildiredi. Bul ma'nidegi orın pısıqlawish barıs sepligindegi so'zlerden boladı: U'iken hawa sharları **aspanga** ko'terildi («E.Q.»). Ol **peshtin'** artına jasırındı (T.Q.). Olar **seysxana ta'repke qaray** ketti (Sh.A.). Azanda Quwat Qıdırbay menen birge **jaylawg'a** shıg'ıp ketti (J.S.).

3. Is-ha'reketin' shıqqan jerin, baslanıw ornın an'latadı. Bul ma'ni shıg'ıs seplik formalı so'zler arqalı bildiriledi: **Daladan** du'rsildi esitildi (T.Q.). **Arqa betten** a'stelep samal esedi (M.D.).

§ 35. Waqıt pısıqlawish

Waqıt pısıqlawish is-ha'reketin' ha'r tu'rli isleniw waqtın, onın' qashan, qay waqta bolg'anın, yamasa bolatug'ının, bolıw momentlerin bildiredi.

Waqıt pısıqlawish qashan? qaywaqta? qashannan beri, qashang'a deyin? t.b. sorawlarg'a juwap beredi. Waqıt pısıqlawishı, ko'binese waqıt ra'wishlerinen, ken'islik seplik formalı waqıt ma'nili atawishlardan, atawish so'zler menen waqıt ma'nili ko'mekshi so'zlerdin' dizbeginen, sunday-aq hal feyil ha'm hal feylli, kelbetlik feyil toplamlarının' waqıt ma'nisin bildirip keliwi arqalı an'latıladı: **Bu'gin** bul armang'a jetistim. **Burin** bul do'gerekte el bolg'an. (O'.X.). Ol bul xabardı **keyin** esitti. **Ba'ha'rde** barlıq ag'ashlar japıraq jayadı (O'.A.). **To'rtku'ldi qorg'awda** ol birneshe erlik ko'rsetti (T.Q.). Ta'jibay atanın' barg'an jeri **jaz boyı** el qonbag'an. **Bunnan u'sh ku'n burın** ku'nnin' ko'zi ta'wir edi (J.S.). Liza **juwirıp baratırıp** ko'yeginin' jen'ine qolın suqtı (J.A.). Qoyshının' qızı **qoy kelgende** ju'n tu'rtedi (naqıl).

Waqıt pısıqlawish is-ha'reketke qatnaslı to'mendegi waqıt ma'nilerin an'latadı:

1. Is-ha'reketin' isleniwinin' ulıwmalıq waqtın bildiredi: Bul jerde qoylar **qısı-jazı** jayıladı eken (O'.X.). Serimbet Sho'rirkolge **sa'skede** keldi (sonda) **Bul ku'nleri** balıqshılar jag'ag'a jaqın bo'limlerde edi (O'.A.). **Sol jılı** ol jetisin toltırıp, segizge qarag'an edi (Sh.A.). **Tan' sa'ha'rdin' shag'mda** du'bir-du'bir ses keldi («Alpamıs»). **Tu'ni menen** ten'izde ju'rđim (O'.A.). **Bul saparı** ol ko'terin'ki so'yledi (T.Q.).

2. Is-ha'reketin' isleniwindegi da'slepki baslanıw waqtın bildiredi. Bul waqıtlıq ma'nili so'zlerden, sol ma'nidegi so'zlerge geypara tirkewishledin' dizbeklesip keliwi arqalı an'latıladı: Bul qosıq **burınan** bar (O'.A.). **Tan' azannan** appaq qırawlar tu'sip, hawa rayı ga' buzılısadı,

ga' ashiladi (O'.X.). Men bul tawdag'i awildi ele **jas waqtimnan-aq** biletug'in edim (gazetadan). U'lkeni Sadiq **u'yleniwden-aq** armiyag'a ketti (Sh.A.). Aytbay **jaslayinan** miynetti su'ydi (Q.J.). Geybirewlerdin' bası **dastıqqa tiygennen** qurildap uyqıg'a ketti (S.S.). Ag'am **a'skerlikten qalg'an ku'nen baslap** tınım tappadı (Sh.S.). **Jumisqa kirgennen bermag'an** Tilewbergen menen birge isleydi' (N.D.).

§ 36. Sin pısıqlawish

Sin pısıqlawish is-ha'rekettin' isleniw sinin, sapasin, qalay ha'm qanday jag'dayda isleniw usilin bildiredi ha'm **qalay? qa'ytıp? qala-yınsha?** t.b. sorawlarg'a juwap beredi.

Sin pısıqlawish is-ha'reketti sıpatlaw ma'nilerine qaray, is-ha'rekettin' isleniw sapasin bildiriwshi sin pısıqlawish ha'm isleniw usilin bildiriwshi sin pısıqlawish bolıp ekige bo'linedi.

1. Is-ha'rekettin' sapasin bildiriwshi sin pısıqlawishlar, ko'binese sin ha'm salıstırıw ra'wishler, sapa ha'm qatnaslıq kelbetlikler, uqsaslıq ha'm salıstırıw ma'nilerin beriwshi tirkewishlerdin' atawish so'zler menen dizbeklesiwi, **bolıp** ko'mekshi feyilinin' kvalifiktsiya bildiriwshi atlıqlar menen dizbeklesiwi, ha'm geypara ra'wishlik ma'nidegi frazeologiyalıq dizbekler arqalı bildiriledi: Ol **o'zbekshe, tu'rkmentshe** mu'ltiksiz so'yleydi. Ha'wa rayı **a'bden** buzıl'gan (O'.A.). Men onı **sonday** jek ko'rdim (J.A.). Jumsaq mebellar tayarlaw tsexı **jaqsı** islep atır («E.Q.»). Onın' so'zi **salmaqlı** esitiledi (O'.A.) Iq jag'ı **tuyıq sıyaqlı** ko'rinedi (T.Q.). Trubashev fermada **zootexnik bolıp** isleydi (J.S.).

2. Is-ha'rekettin' isleniw usilin bildiriwshi sin pısıqlawishlar ha'rekettin' qanday a'dis penen, qanday jag'dayda islengenin sıpatlaydı. Sin pısıqlawishtın' bul tu'ri to'mendegi so'zler arqalı anlatıladi: sin ra'wishler, ken'eslik formadag'ı abstrakt atlıqlar, hal feyil ha'm hal feyilli toplanlar, eliklewish so'zler, tirkewish ha'm ko'mekshi atawishlardın' atlıq ha'm geypara feyillerge dizbeklesiwi, ra'wishlik sıpattag'ı geypara frazeologiyalıq dizbekler arqalı an'latıladi: Jabayı sho'pler tazartılıp, g'awasha na'lleri **tez** rawajlandı. Tamaranın' qapashılıg'ı **kem-kem** umitılıp, **a'ste-a'ste** ayaq ushına mine basladı (Q.J.). Ol ayaqları ton'lap qalg'an jılqıday **zorg'a** qozg'aladı (T.Q.). A'ne sonday waqıtları bala **shalqortasına** jatıp aldı da, aspang'a qaraydı (Sh.A.). Bu'gin de ol ko'p oylanıp turmastan bir a'n'gimeni **yadtan** so'yledi. Turdımurat **qozg'almastan** qarap turdı. Ol **basın ko'terip** qaradı. Ra'wshan bug'an **jalt** qaradı (J.A.). Atlar **qamshılag'an sayın** shabısın tezletti. Ol qayıp til **qatpastan** shig'ıp ketti (T.Q.).

§ 37. Mug'dar-da'reje pısıqlawish

Is-ha'reket protsesinin' waqıtlıq, ken'esilik, esaplıq, baha ha'm awırlıq mug'darın, shamasın bildiretug'in so'zler mug'dar-da'reje pısıqlawishının' xızmetin atqaradı. Mug'dar-da'reje pısıqlawish xızmetindegi so'zler ma'nileri jag'inan waqıt, orın ha'm sin pısıqlawishlarg'a jaqın keledi. Biraq, is-ha'reketti sıpatlaw ma'nileri jag'inan olardan ayırmashılıqqa iye boladı. Waqıt, orın, sin pısıqlawishlar ha'rekettin' belgili bir isleniw waqtın, ornın ha'm sinin bildiredi de, olarda mug'darlıq ma'ni an'lasılmaydı. Al, mug'dar — da'reje pısıqlawishı xızmetindegi so'zler ha'rekettin' waqıtlıq yamasa waqtın dawam etiw mug'darın, ken'eslik mug'darın, isleniw sanın-shamasın, baha ha'm awırlıq mo'lsheın, da'rejesin bildiredi.

Mug'dar-da'reje pısıqlawishı qansha? neshe? qansha ret? neshe ret? qanshadan? qanshalap? qashang'a shekem? qayjerge shekem? t.b. sorawlarg'a juwap beredi.

Mug'dar-da'reje pısıqlawishı ha'reketti sıpatlaw o'zgesheligine qaray to'mendegi ma'nilik tu'rlerge bo'linedi:

1. Is-ha'reket protsesinin' waqıtlıq mug'darın an'latadı. Bul ma'nidegi-pısıqlawishlar mug'dar ra'wishinen, mug'dar-da'reje ra'wishı menen waqıt ma'nili atawishlardın' dizbeginen, sanlıq so'zler+ nomerativ, atawish so'zler menen ko'mekshi atawish, baris seplik formalı atawish penen **deyin, sheyin, jaqın** tirkewishlerinin' dizbeklesiwinen, waqıtlıq o'lshew ma'nisindegi turaqlı dizbeklerden boladı: Paraxod **az** irkildi. Olar **az waqıt** u'nsiz otırdı (A.B.). Ayqas **bes minutqa** sozıldı. Onın' a'n'gimesi **bir tan'g'a** tawıslımaydı (N.D.). Ol **o'mir boyı** baydın' malın baqtı (J.S.). **Ko'p jıl'g'a shekem** jurt tım-tırıs boldı. (J.A.). Jas usta bul jerde **eki jıl'g'a jaqın** isledi (J.S.). Aradag'ı tım-tırışlıq **bir kese shaw ishimga** sozıldı (T.Q.).

2. Is-ha'rekettin' ken'eslik mug'darın bildiredi. Bul ma'nidegi pısıqlawishlar sanlıq + **metr, qa'dem, adım** t.b. so'zler, baris seplik formalı atlıq+**shekem**, baris seplik formalı atlıq so'zlerdi —**g'ansha** formalı hal feyildin' basqarıwınan, o'lshew ma'nili turaqlı dizbekten boladı: Ol **jetpis metrdey** kelip qaldı (N.D.). **Tashkentten Smolensk oblastına shekem** bir ha'pte ju'riwge tuwra keledi (O'.A.). Bul liniyanı men **Bakuden Shemaxige barg'ansha** ko'rip bardım (gazetadan). Qara suw **qara ko'rim jerge** alıp baradı (naqıl).

3. Is-ha'rekettin' isleniw mug'darın, sanın-shamasın bildiredi. Bul ma'nidegi pısıqlawishlar mug'dar ra'wishinen, sanlıq ha'm sanlıq ornına qollanılatug'in so'zlerden boladı: Suwg'a qural **ko'p** salınsa, barlıq ta **ko'p** uslanadı. Onın' tu'ri **azıraq** o'zgergen (J.S.). Bizde qoy birinshi yanvarg'a **altı mın'g'a** jetedi (O'.X.). Paraxod **bir-eki jola** baqırdı (N.D.). Bizler onı **70 mın' danag'a** jetkeremiz (gazetadan).

4. Is-ha'reket protsesinin' baha ha'm awırlıq mug'darın bildiredi. Bul ma'nide sanlıqlar menen aqsha birlikleri, awırlıq o'lshew birliklerinin' dizbegi qollanladı: Sol kilo ushin **80 tiyınnan** to'leydi (O'.A.). Bir tsentner u'yrek go'shin **60 manattan** aladı (gazetadan). Ol ku'nine su'tti **10-12 litrden** beredi (J.S.). Bir jıldın' ishinde paxta atızlarınin' zu'ra'a'ti **3,2 tsentner** ko'beydi («E.Q.»).

§ 38. Sebep pısıqlawısh

Sebep pısıqlawısh is-ha'reketin' isleniw ya islenbew sebebin bildiredi ha'm nege? ne sebepten? ne sebepli? ne likten? ne ushin? sorawlarına juwap beredi.

Sebep pısıqlawıshın' ma'nisi, ko'binese is-ha'reketke qatnaslı anıqlanadı. Olardı bildiretug'in so'zlerdin' ma'nisi orın, waqıt, sın, sha'rt pısıqlawıshlardın' xızmetin atqaratug'in so'zlerdey jeke turg'anda o'zinin' atına (sebep so'zine) ılayıq ma'nige iye bola almaydı. Sebep pısıqlawısh xızmetindegi so'zler ha'reketin' isleniwine o'zinin' ta'sirin tiygizedi ha'm is-ha'reketin' isleniwine sebepshi boladı. Mısalı: Ol **quwang'anınan** jılap jiberdi degen ga'pte onın' jılap jiberiwine quwanıwı sebepshi.

Sebep pısıqlawısh is-ha'reketke qatnaslı to'mendegi so'z formaları ha'm so'zlerdin' dizbekleri arqalı bildiriledi: Olar shıg'is sepligindegi atawıshlar, **-g'anlıqtan/-genlikten** -ıp/-ip, -p formalı hal feyiller ha'm usı feyil toplamları, baris seplik tu'rindagi kelbetlik feyil, shıg'is sepliktegi ha'reket atı feyil toplamlarınan, atawıshlar menen tirkewish ha'm ko'mekshi atawıshlardın' dizbeklerinen boladı: Onın' ju'zi **quwınishtan** qızarıp ketti. Ol **albirag'anınan** bosag'ag'a su'rinip ketti. **Biytanı kisini ko'riwden** ekewinin' de hu'reyi uship qorqısıp qaldı. **Onın' orınsız ashiwlang'anına** basqalar duw ku'listi. Ol **qısınp** terley basladı. Bir waqıtta **ol o'zine qarsı kiyatırg'an adamdı ko'rip** gılt toqtadı (T.Q.). **Unatqanı ushin** jaqsı ken'es berdi (YA.M.). Qalın' toran'g'ıldın' sarı japıraqları **esken samal menen** sıdırlap turar edi (J.A.). **A'wezovtın' usınısı boyınsha** olar ko'p irkilip turmadı (T.Q.).

§ 39. Maqset pısıqlawısh

Maqset pısıqlawısh is-ha'reketin' isleniw maqsetin bildiredi. Maqset pısıqlawıshın' ma'nisi de ha'reketke baylanıslı ma'lim bolıp keledi. Is-ha'reket birna'rsenin' isleniwı ya ju'zege shıg'ıwına arnaladı.

Maqset pısıqlawısh nege? ne maqset penen? qanday maqset penen? kim ushin? ne ushin? t.b. sorawlarg'a juwap beredi.

Maqset pısıqlawısh **arnap, a'deyi, jorta, jortag'a, biykarg'a, bilqastan, qasaqana, jay, jaysha** t.b. ra'wishlerinen, bans, orın seplik formalı ha'm tirkewishli atawısh, **-ıp/-ip, -p** formalı hal feyil toplanı, atawısh

so'zlerge ha'm atawısh feyilden keyin **ushın**, maqsetinde, niyetinde so'zlerinin', sha'rt, buyırıq, anıqlıq meyillerdin' basqarıwındag'ı toplamlarg'a **dep** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwinen boladı: Gu'ljannın' keliwine **arnap** awqat asıldı (O'.A.). Atımızdı atap **arnap** shaqırıp otır (O'.X.). O'zim **bilqastan** so'ylesiwge keldim. (J.A.). Biyshara meni oqısın dep **a'deyi** a'keledi eken (T.Q.). Adamlar a'dettegishe atız shertegine **dem alıwg'a** keldi (O'.X.). **Qoylardı semiz etip bag'ıwda** ha'm **olardıń o'nimliligini arttırıwda** Ta'jibay ata erinbey isledi (J.S.). Bizler **azatlıq ushin, suw ushin, jer ushin** gu'resemiz (A.B.). **Ol so'zden soqqı bergisi kelip onı** shımshıp so'yledi (A.D.). **Bul isti tezletiw maqsetinde** balıq zavodına Ta'jekenin' o'zi ketti (O'.A.). Men **shashımdı aldırıp qaytayın dep** ag'mdı ku'tip qaldım (Sh.A.).

§ 40. Sha'rt pısıqlawısh

Sha'rt pısıqlawısh is-ha'reketin' isleniw ya islenbew sha'rtin bildiredi ha'm **ne qılsa? ne qılg'anda? qa'ytkende? ne qılmay? ne qılmag'ansha?** sorawlarına juwap beredi.

Sha'rt pısıqlawısh to'mendegi meyl so'z ha'm sha'rt meyl toplamlar arqalı an'latıladı:

1) sha'rt meyl ha'm sha'rt meyl tomlarınan: **En'bek etsen'** emersen'. **Bersen'** alarsan', **eksen'** orarsan' (naqıl). **Miyнет etsen'** hu'rmetke bo'lensersen' (Q.J.);

2) orın seplik formalı kelbetlik feyil ha'm usı feyil toplanınan: **Avtomatlastırılğ'anda** miynetin' sıpatı tu'p tamırınan o'zgeredi (gazetadan). Ol **kuzovtın' erneginen bekkem uslamag'anda** jig'ilıp ketetug'in edi (J.S.).

3) **-g'an/-gen** formalı kelbetlik feyilge **jag'ayda** so'zinin' du'zbeklesiwinen: **Paxtanı erte ekken jag'dayda** onnan mol o'nim alıwg'a boladı (X.S.). Ol qatal ashiwlang'an jag'dayda kimdi bolsa da ayamaydı (T.Q.);

4) hal feyil ha'm hal feyilli toplanınan: Er **shekspey** bekinispeydi (naqıl). Altı kisi **atının' quyrıg'ın tu'yip almay** jol ju'rmeydi (T.Q.). **Mın'dı tang'ansha** birdin' atın bil (naqıl).

§ 41. Qarsılas pısıqlawısh

Qarsılas pısıqlawısh is-ha'reketin' isleniwine qarsılaslıq ma'ni bildirip keledi. Ol ne qılsa da? qaytse de? ne qılg'an menen? ne qılg'anına qaramastan? sorawlarına juwap beredi.

Qarsılas pısıqlawıshlar da sha'rt pısıqlawıshlar sıyaqlı, sha'rt meyl, kelbetlik feyil, hal feyil ha'm usı feyillerdin' basqarıwındag'ı so'zlerdin' dizbeginen boladı. Biraq, bul so'zler qarsılaslıq ma'ni bildiriw ushin

o'zine **da/ de, ta/ te, menen, qaramay, qaramastan, bolmasa** t.b. siyaqli janapayliq xizmettegi ko'mekshi so'zlerdi qosip aladi: Artiqdin' anasi balasinin' izinen **ko'rinbey ketse de** qarap turdi (T.Q.). Tamara men barmay-aq qoyayin dep **o'tinish etse de** tin'lamadi (Q.J.). Ol **ko'zin ashqan menen** do'geregin on'lap ko're almasi (A'.T.). Olar **ha'zir orinlamag'an menen** de aldagi waqitta orinlaydi (O'.A.). Olar dalag'a shiqqan pa'tte **iyinlerin sa'l qisin'qirag'an bolmasa** suwıqtı sezbedi (T.Q.). Ol **bile tura** aytpadi. Ol bir **aydan beri usi shan'araqtin' mug'allimi** bola turip kempir-g'arri arasındagi ja'njeldi tu'sinbegenine o'kindi (T.Q.). Olar **ko'p bolg'anina qaramay** tim-tiraqay qashti (A'.T.).

§ 42. Pisiqlawishtin' du'zilisine qaray tu'rleri

Pisiqlawishlar du'zilisine qaray jay, qospa ha'm ken'eytilgen pisiqlawish bolip u'shke bo'linedi.

1. Dara yamasa sintetikalıq formadagi qospa so'zlerden bolg'an pisiqlawishlar jay pisiqlawishlardı du'zedi. Jay pisiqlawishlar bildiriliwine qaray tu'bir ha'm do'rendi, seplik formalı ha'm tirkewli dara so'zlerden ha'm sintetikalıq qospa so'zlerden du'ziledi: **Keshqurin** ag'am **qaladan u'ye** keldi. Ol **Taxtakopirde** tuwılıp o'sken (K.M.). **Biyl** hawa rayı **jildadidan da qolaylı** keldi. Iq jag'ı **tuyiq siyaqli** ko'rindi (T.Q.). Jumislarımız **jil sayın** jaqsılana tu'sedi (J.S.). Quyash **kem-kemnen** qızdıra basladı (Sh.A.).

2. Qospa pisiqlawish analitikalıq formadagi qospa so'zlerden, sintaksislik ga'p ag'zalarına bo'linbeytug'in so'zlerdin' dizbeginen ha'm atawish so'zler menen tirkewishlik xizmettegi ko'mekshi atawishlar dizbeginen du'ziledi: Sultanmurat heshqashan da tırnanı **jaqın jerden** ko'rmegen edi. Tırnalar a'ste aqırın **do'n'istin' u'stine** qonaqladı (Sh.A.). Ol **Teren' qudıqqa tu'ngi saat ekide** keldi (J.S.). Bekmandı **Asqarbaydın' u'yine** jiberdi (B.B.). Mashina **da'ryanın' jag'ası menen** ketip baratır (T.Q.).

3. Ken'eytilgen pisiqlawishlar hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket ati feyil ha'm sha'rt meyil toplamlarınan, sonday-aq **bar, joq** bayanlawishliq so'z shaqabının' basqariwindagi toplamlar, buyırıq, tilek ha'm anıqlıq meyillerdin' basqariwindagi toplamlarg'a **dep** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesiwi arqalı du'ziledi: Ol **o'zinin' tuwılg'an Sıbıqlı awılnda oqip ju'rip** miynet etiwge qızıqsındı (X.S.). Kewlimjay **qurılısqa kelgende** sarras on jeti jasında edi («J»). **Rosıyadan qayıp kelgen son',** Qılıshba/ ko'p waqtın u'yinde o'tkerdi (Q.A.). **Eginlerdi mal-haldan qoriw ushin** sol a'tirapta juwırıp ju'retug'in edim. G'arri qag'azg'a qansha u'n'ilse de, fonardin' jarg'inan heshna'rse oqiy almasi (Sh.A.). Men **qoylarımıdı sog'an jayaman dep** keshiktim (J.S.). **Bilektin' ku'shi barında** jumis islew kerek (T.Q.). **Iyt joqta** shoshqa to'bege shıg'adı (naqıl).

§ 43. Pisiqlawishtin' tolıqlawishtan ayırmashılıg'ı

Pisiqlawish penen tolıqlawishtı bir-birinen ajıratıwda sol ga'p ag'zaların' xizmetinde kelgen so'zlerdin' leksika-semantikalıq o'zgesheligi tiykarg'ı roldi atqaradı. Sonlıqtan bul eki sintaksislik kategoriyanı bir-birinen da'stu'riy traditsyalıq u'yrenilip kiyatırg'an leksika-semantikalıq o'zgesheligine qaray sorawlar qoyıw arqalı anıqlaw baslı belgilerdin' biri retinde qaraladı. Pisiqlawish xizmetindegi so'zlerge is-ha'reketi ha'r tu'rli pisiqlawishliq ma'nide sıpatlaw o'zgesheliklerine qaray, ra'wishlik ma'nidegi qayda? qaydan? qalay? qalay qaray? t.b. sorawlar qoyıladı. Al tolıqlawish xizmetindegi so'zler is-ha'reket protsesin obiektlik ma'nide sıpatlap, seplik formalı atlıq so'zlerge qoyılatug'in kimg'e? nege? kimnen? neden? kimde? nede? kim menen? ne menen? kim haqqında? kim arqalı? t.b. sorawlarg'a juwap beredi.

Sonın' menen qatar, ken'islik seplik formalarında qollanılg'an pisiqlawish penen tolıqlawishlardı ajıratıwda joqarıdag'ı ko'rsetilgen belgige qosımsha retinde to'mendegi anıqlawlar esapqa alınadı:

1. Pisiqlawish penen tolıqlawish is-ha'reketke qatnaslı konteksttegi ma'nilerine, qaysı ma'ninin' basım keliwine qaray anıqlanadı:

a) baris, shıg'ıs, orın seplik formalarındagi yamasa tirkewishli kelgen atlıqlar kontekstte da'slepki predmetlik ma'nisinen awısıp, ken'islik ma'nili bolıp kelse, pisiqlawish xizmetin atqaradı: Boris **esikten** shıg'ıp ketti. Mashina **ko'pirden** o'tip toqtadı (J.A.). **Tog'aydan** adamlar kelmey atır (T.Q.). **Sandıqtın' astında** jarıq kese tur. (O'.X.);

b) eger ken'islik seplik formalı atlıqlar ga'pte anıq predmetlik ma'nisin saqlap kelse, obiektlik xizmet atqaradı: Ol **gu'rsiden** ırıp turdı. Zerxan kishkene u'ydegi **Mardannan** da'n alıp atır edi. (T.Q.). Tu'nnin' tas tu'nek qaran'g'ı ekenligi **terezeden** anıq bilinip tur. İri ot-sho'pler **DKU mashinasında** maydalanıladı («E.Q.»).

2. Ken'islik seplik formalı ha'm tirkewishli atlıqlardın' pisiqlawish ya tolıqlawish ekenligin anıqlawda sol xizmetlerdegi so'zlerdin' leksikalıq ma'nisine qaraladı:

a) eger tu'sindiriwshi ag'za abstrakt atlıqlardan bolsa, ko'binese pisiqlawishliq ma'ni bildiredi: **Quwanishtan** Jumagu'ldin' ju'zi gu'l-gu'l jaynadı (T.Q.). Ol **qaharmanlıq penen** is ko'rsetti (gazetadan);

b) tu'sindiriwshi ag'za anıq atlıq so'zden bolsa, tolıqlawish xizmetin atqaradı: Ol birim-birim ko'z juwırtıp, **shkafqa, temir arshag'a** bir-bir qaradı. O'zleri qısı-jazı **qara u'yde** otıratug'in edi. Da'wlet atız benen u'ydin' arasına **velosiped penen** qatnaydı (S.X.). Olar da usınday **tas gerbishten** o'rilgen (J.S.).

3. Tirkewishlik xizmettegi **arasında** ko'mekshi atawish atlıqlar menen dizbeklesip kelgende, pisiqlawish ha'm tolıqlawish ma'nilerin bildiredi:

a) **arasında** ko'mekshi so'zi adam ma'nisidagi atliqlarg'a yamasa sol ma'nidegi so'zler menen dizbeklesip kelse toliqlawish boladi: **Adamlar arasında** abirsiw payda bola basladi. **Arba aydap kiyatirg'anlardin' arasında** Temirbek te bar edi (T.Q.). A'sirese **jaslar arasında** patriotliq baslama ko'terdi (G'.S.);

b) **arasında** so'zi **awl, tog'ay, atız, qala, u'y** t.b. ken'islik ma'nili atliq so'zlerge dizbeklesip kelgende orin pisiqlawish ma'nisi bildiridi: Ol **atız benen u'ydin' arasına** piyada qatnaydi. **To'reniyazdin' toran'g'ılının' arasınan** qabag'in iynine salıp bir qız kiyatır (M.D.).

4. Tu'sindiriliwshi ag'zanın' leksikalıq ma'nisine qaraladı:

a) tu'sindiriliwshi ag'za qıymul-ha'reket bildiretug'in (dinamikalıq) feyilden bolg'anda, ken'islik seplik formasındag'ı atliqlar pisiqlawish ma'nisin bildiridi: Ol **ko'lden** qayttı. Olar **jiynalistan** u'shew bolıp qayttı. Usı ku'ni **To'rtku'lden** İvanova Marfa Semenovna **qalag'a** kelgen edi (T.Q.).

b) tu'sindiriliwshi ag'zanın' ma'nisi statikalıq feyilden yamasa basqa so'z shaqaplarınan bolsa, atalg'an seplik formalı atliqlar obyektlik ma'nide keledi: Ol og'an barıwg'a **ko'lden** qorqadı (A.B.). Olar **jiynalistan** a'dewir ta'sirlendi. Bul jer tu'n ishinde ko'birek **qalag'a** usaydı (gazetadan). Olar endi baxtın **oqiwdan** izleydi (T.Q.).

IV. DETERMINANTLAR

§ 44. Determinant tuwralı tu'sinik

Sintaksislik kategoriyalardı jan'a bag'darda u'yreniwlerde ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları da'stu'riy u'yrenilip kiyatirg'anınan basqasha qaraladı. Bul printsip boyınsha ekinshi da'rejeli ag'zalardın' ga'ptegi bir ag'zag'a qatnaslı tu'ri so'zdi ken'eytiriwshi ag'za dep, al pu'tin ga'pke qatnaslı tu'ri ga'pti ken'eytiriwshi (ag'za determinant) dep u'yreniledi.

Determinant termini latinsha, «determinare» so'zinen alınıp, *belgilew, anıqlaw* degen ma'ni an'latadı. Determinant tuwralı «Russkaya grammatika»da to'mendegishe anıqlama beriledi: «Heshbir ga'p ag'zası menen baylanıspay, pu'tin ga'ptin' quramın ken'eytiriwshi so'zlerge ga'ptin' determinant ag'zası yamasa determinantlar dep ataladı»¹

Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları, tiykarınan, bas ag'zalarg'a yamasa pu'tin ga'ptin' strukturasına qatnaslı boladı. Bas ag'zalarg'a yamasa pu'tin ga'pke qatnaslı bolıwı arqalı ga'ptin' quramına kiredi ha'm o'zi qatnaslı ag'zalar menen birge baslawish toparı, bayanlawish toparı ha'm determinant toparına bo'linedi. Misalı: A'tirapta // qa'dimgi ken' dalag'a ta'n jum-jirtlıq // hu'kim su'rđi (Sh.A.).

¹ Русская грамматика. том II. Синтаксис. М., «Наука», 1980, 149-бет.

Bul ga'p baslawish toparı, bayanlawish toparı ha'm dererminant toparı bolıp u'sh toparg'a bo'lingen. Bundag'ı ga'ptin' basında qos sızıq arqalı bo'lingen so'z pu'tin ga'ptin' quramına qatnaslı determinant, ekinshi bo'lingen baslawish toparı, u'shinshi bo'lingen bayanlawish toparı. Usı ga'p aktual bo'liniw boyınsha eki bo'lekke-tema ha'm remag'a bo'linedi. Determinant bolıp bo'lingen so'z tema funksiyasın atqaradı da, qalg'an baslawish toparı ha'm bayanlawish toparı bolıp bo'lingen eki bo'lek remanın' wazıypasın atqaradı.

Bul bo'liniwde baslawish toparı remanın' quramına kiredi ha'm rema menen birge tema haqqında (a'tirapta ne bolıp atirg'ani haqqında) qanday da bir jan'alıq xabarlaydı.

Determinantlar pu'tin ga'ptin' quramına qatnaslı bolıwına baylanışlı ga'ptin' basında keledi, sintaksislik baylanısı jag'ınan ga'ptin' basqa ag'zalarına g'a'rezli bolmay, pu'tin ga'ptin' quramı menen baylanısadı ha'm sintaksislik so'z dizbeginin' komponenti bola almaydı.

Determinantlar morfologiyalıq bildiriliwi jag'ınan ken'islik seplik formalı ha'm tirkewishli atawish so'zlerden, jekke siyrek tabis sepligindegi almasıqtan, ra'wishten, ayırımlanıp ha'm ayırımlanbay kelgen hal feylli, kelbetlik feylli ha'm ha'reket atı feylli toplamlardan boladı: **Ba'ha'rde** // ha'mme jer ko'k lipasqa bo'lenedi. **Buni** // men keshe awılga barg'anda ko'rgen edim. **Mag'an** // ha'mme isenedi. **Bu'gin** // bul a'rmang'a jetistim. Ortada // azg'antay tınıshlıq ornadı (O'.X.). **Ko'l boyında** // biraz waqıtqa deyin irkildim (O'.A.). **Multig'imdı arqalap** //, Qarateren'ge jetip bardım (A'.Sh.). Da'riyadan o'tkennen keyin // piyadallardın' izi tag'ı da jog'aldı (T.Q.).

Bul ga'plerdin' ha'mmesinde de qos sızıq penen bo'lingen ga'ptin' basındag'ı so'zler determinant wazıypasında kelgen, intonatsiyalıq jaqtan o'z aldına bir sintagma du'zip bayanlawish penen sintaksislik baylanısı ku'shsizlengen. Bul jag'day joqarıdag'ı sıyaqlı so'zlerdin' barlıq jag'dayda so'z dizbeginin' quramında u'yreniliwin biykarlaydı.

Determinantlar bir ga'ptin' quramında ekew ya odan da ko'p bolıp kelip te, ga'ptin' strukturasın ken'eyttiredi: **Og'an** // **bul qorshawdı** // da'ryanın' jaypawıtlaw jerindegi erneginen g'ana // atası tastan o'rip du'zetip bergen edi. **Ku'ndiz** //, a'sirese **tal tu's waqıtlarında** // bala putaları ha'rriygen shiraljinlerdin' arasına barıp otırıwdı jaqsı ko'retug'in edi (Sh.A.)

Determinantlar ga'ptin' barlıq strukturalıq tiplerinde — eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı, feyil ha'm atawish tiykarlı ga'plerdin' quramında qollanıladı.

Determinantlar so'z dizbeginin' quramındag'ı ken'eytiriwshi so'zlerden to'mendegi belgileri menen ayrılıp turadı: 1) determinantlar bas ag'zalar menen g'a'rezlilik baylanısqa tu'speydi, pu'tin ga'ptin'

qurami menen baylanisqa tu'sedi; 2) orin ta'rtibi jag'man ga'ptin' basinda kelip, basqa ag'zalar menen sintaksislik baylanisi ku'shsizlenedi, sonliqtan so'z dizbeginin' komponenti bola almaydi; 3) ga'ptin' aktual bo'liniwinde o'z aldina bir sintagma bolip, determinant toparin quraydi ha'm kommunikativlik xizmeti jag'inan tema waziyasin atqaradi; 4) determinantlar ga'ptin' barliq strukturaliq tiplerinde keledi; 5) determinant waziyasinda, tiykarinan, pisiqlawishlar, seplik formal ha'm tirkewishli toliqlawishlar qollaniladi.

Determinantlar ma'nisine qaray, **pisiqlawishliq determinant** ha'm **obiektlik determinant** bolip ekige bo'linedi.

§ 45. Pisiqlawishliq determinantlar

Ha'zirgi u'yrenilip ju'rgen pisiqlawishtin' barliq tu'rleri determinant waziyasinda keledi. Sonin' ishinde orin ha'm waqit pisiqlawishlari basqa tu'rlerine qarag'anda ken' qollaniladi.

1. Orin pisiqlawishliq determinantlar ko'binese ken'islik seplik formal ha'm tirkewishli atliqlar, orin ra'wishleri arqali bildiriledi: **Tyan-Shan traktinan**// mashinalar bayag'iday bolip o'tip turadi (Sh.A.). **Esiktin' aldinda**// bir qara tulpar baylawli tur (O'.X.). **To'mende**// joqari volthi elektr leniyalari ko'rinip tur. **Alistan**// ag'arip shan' ko'rindi (T.Q.).

2. Waqit pisiqlawishliq determinantlar waqit ra'wishleri, waqit ma'nili seplik formal ha'm tirkewishli atawishlar, kelbetlik feyilli ha'm ha'reket atı feyilli toplamlar, ra'wishlik ma'nidegi turaqli dizbeklerden boladi: **Ha'zir**// ol awildag'i emlew xananin' bas shipaker. **Jil sayin** // jumislarni jazgilana tu'sedi (T.Q.). Shay-suw iship bolgan son'// bizler bag'di qidirdiq (N.D.). Garrinin' so'zin tin'lap bolip// Jumagu'l orninan jayi menen tu'rgeldi (O'.A.).

3. Sebeb pisiqlawish determinantlar ken'islik seplik formal ha'm tirkewishli atawishlar, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyil ha'm **-ip/-ip** formal hal feyil toplamlari arqali bildiriledi: Edenniinq izg'arlig'inan// jaydin' ishi salqin edi. Unatqani ushin// og'an jaqsı ken'es berdi (J.S.). Bizlerdi ko'rgen son', // ol da'rhal irkildi (T.Q.). Astina saya tu'sip turg'anliqtan, // olar janında basqa sho'plerdin' o'siwine mu'mkinshilik bermeydi (Sh.A.).

4. Maqset pisiqlawish determinant atawish feyilli ha'm betlik feyilli toplamlardan boladi: Bul fermanin' u'lgili islerin ko'riw ushin// ta'jiriye almasiw maqsetinde// qon'silas fermanin' xizmetkerleri kelip turatug'in edi (J.S.). Artta qalip adasip ju'rgen adamlarina bag'dar bolsın dep, // ottı biyik to'benin' basına jaqqan (Q.D.).

5. Sin pisiqlawish determinant ju'da' az mug'darda ken'islik seplik formalarında ha'm **menen** tirkewishli atawishlar, hal feyilli, tirkewishli

kelbetlik feyilli ha'm atawish feyilli toplamlar arqali bildiriledi: Sol jatisinan// ol keshke shekem oylandi. Muzkarkanin' ja'rđemi menen// qasinda bolmag'an soldatlarga komanda bere basladı (J.S.).

Ta'rbiya menen // gu'l o'sedi,
So'ylew menen// til o'sedi.

(naqıl).

Qalin' qopani jarip jiberip, // simbatli iri adam shig'a keledi (O'.A.). Qublag'a qansha ısırlig'an sayin// anaw bir qaynawitlap julqing'an da'riyanin' arjag'ındag'i jarti ılashig'i ko'zinen bir-bir ushti (Sh.S.).

6. Mug'dar da'reje pisiqlawish determinant ataw, iyelik sepliklerindegi atawish so'zlerge **boyı, dawamında, ishinde** ko'mekshi so'zlerinin', ken'islik seplik formal atawishlarga **deyin, sheyin, shekem, berli** tirkewishlerinin' dizbeklesiwinen ha'm **-g'ansha/-genshe** formal hal feyilli toplamlardan boladi: Ju'z jillar dawamında// tawdag'i g'allekeshler jerdi ag'ash gu'nde menen su'rđi («E.Q»). Bir saatın' ishinde// ju'zge jaqın adam jıqqındı bekkem etip baylap tasladı (J.S.). Quptang'a shekem// olardıń oylasıg'ı pitpedi (O'.A.). Moynaqtan Aralskke barg'ansha// men paraxodta oturdım (N.D.).

7. Sha'rt pisiqlawish determinant sha'rt meyil ha'm sha'rt meilli, kelbetlik feyil ha'm kelbetlik feyilli, hal feyilli toplamlar arqali bildiriledi: Sezip qalsa// ol basqa sumliq etiwı mu'mkin (T.Q.). Qansha o'zin'di ayıq sezsen// bul o'nerdi tez u'yrenip alasan' (J.S.). Iras bolg'anda// olar ha'zirgidey ku'sheymes edi (T.Q.). Buyımlardıń assortimentlerin esapqa almay turıp, // san ko'rsetkishlerinin' o'zi g'ana ka'rxanalardıń// jumısı tuwralı durıs tu'sinik bere almaydı («E.Q»).

8. Qarsilas pisiqlawish deretminant hal feyilli, kelbetlik feyilli, atawish feyilli ham ha'rt meyilli toplamlardan boladi: Oqig'an adam bola turıp, // sizin' islegen turpayılıg'in'ız ku'ta' ersi boldı (J.S.). Baydın' qabag'i u'yilgen menen // jiynalg'anlarga sır bermew maqsetinde ku'ldi. Jumagu'ldin' qarsılıg'ına qaramastan // eki jigit Sa'nemdi ko'terip arbag'a mingizdi (T.Q.). Kambag'al bolıwına qaramastan // Jolshunin' u'yine halının' kelgeninshe qol-qabıs etip ju'rgende usı kisi (Aybek). Jiynalıstan og'ada shaq qaytsa da, // Jiymurat o'z batrashkomı tuwralı ko'p oylandı (T.Q.).

§ 46. Obiektlik determinantlar

Obiektlik determinantlarga ma'nisine qaray kimgе? nege? kimnen? kim arqalı? ne arqalı? kimde? nede? kim menen? ne menen? kim haqqında? ne haqqında? sıyaqlı almasıq sorawlar qoyıladı.

Obiektlik determinantlar morfologiyalıq bildiriliwi jag'ınan seplik formalı ha'm tirkewishli atlıqlardan, almasıqlar ha'm basqa da substantivlengen so'z shaqapları, sonday-aq geypara feyil toplanlarınan boladı.

1. Seplik formalı ha'm tirkewishli qollanılğ'an atawishler: Shopanlarg'a // og'ada qolaylı sha'rayat du'zildi. Watan ushın // men ha'mme waqıt onın' xızmetine tayarman. Ju'zinde // ashıw sezimi bar. Aspandı // tunjırag'an qara bult basqan. Hayallar arasında // tek Ayshagu'ldi tanıdım (K.S.). **Jumısshılar ta'repinen** // u'lken qurılıs jumısları ju'rgizilip atır («E.Q.»).

2. Obiektlik determinant substantivlengen feyil toplanlarınan boladı: Nurman ag'anın' o'mirinde usınday waqıyalar bolğ'anın // biraz oqıwshılar jazıptı. Sizlerdin' jerdi qalay jaqsı ko'retug'ının'ızdı, // qalay miynet isleytug'ının'ızdı, // qalay ja'mlese alatug'ının'ızdı // men o'z ko'zim menen ko'rdim (Q.D.). Bul istin' boların // men de bilgenmen (N.D.). Ka'ramatdinnin' mallardı tawıp keldim degenine // Elmurat g'arrı inanıp otır (J.A.).

3. **Basqa, qarag'anda, menen, birge** tirkewishleri seplik formalı atlıqlarg'a dizbeklesip, ayırımlang'an obyektlik determinant bolıp keledi: Balasınin' kelgen ku'ngiden basqa, // bir maydan jadırag'anın ko're almag'an biytaqat ana onın' kewilin ko'teriwge tırsar edi (T.Q.). Telemetrikalıq stantsiya mag'lıwmatlarına qarg'anda // lunoxodtın' barlıq bort sistemaları normal islep tur (gazetadan). Bu'gin azanda // Amanlıq penen birge // jerimizdin' oyılı-ba'lentin ko'remiz dep ketip edi (T.Q.).

§ 47. Anıqlawısh

Anıqlawısh predmet ha'm predmetlik ma'nidegi so'zlerdin' sınsıpattın, sapası ya menshikleniwın bildiretug'ın ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zası.

Anıqlawısh to'mendegi sintaksislik belgilerge iye boladı: 1) predmet ha'm predmetlik ma'nidegi so'zlerdi sıpatlaydı; 2) tiykarınan kelbetlikten, predmettin' sapasın, san-mug'darın bildiretug'ın so'z shaqaplarınan boladı; 3) o'zi anıqlaytug'ın so'zi menen jupkerlesiw ha'm izafetlik usılda baylanıadı; 4) orın ta'rtibi jag'ınan o'zi anıqlaytug'ın ag'zanın' aldında turadı ha'm sol ag'za menen birge anıqlawıshlıq so'z dizbegin du'zedi.

Anıqlawısh ga'p qurılısındag'ı xızmeti jag'ınan basqa ekinshi da'rejeli ag'zalardan o'zine ta'n o'zgeshelikke iye boladı. Ga'ptin' basqa ekinshi da'rejeli ag'zaları (tolıqlawısh ha'm pısıqlawısh is-ha'reketke (bayanlawıshqa) qatnaslı onın' tu'sindiriwshi ag'zası bolıp kelse, anıqlawısh predemtlik ma'nidegi bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalardin' tu'sin-

diriwshi ag'zası xızmetin atqaradı. Sonlıqtan anıqlawısh tolıqlawısh ha'm pısıqlawıshlarday tikkeley ga'ptin' strukturasını ken'eyttiriwshi ag'za bola almaydı, ga'ptin' quramına o'zi qatnaslı ag'za (anıqlanıwshi ag'za) arqalı kiredi.

N.A.Baskakov ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarınin' joqarıdag'ı sıyaqlı o'zgesheliklerin esapqa alıp, anıqlawıshlı jay ga'plerdin' quramında ekinshi da'rejeli ag'za retinde qaramaydı. Onı (anıqlawıshlı) anıqlawısh ha'm anıqlanıwshi pozitsiyadag'ı anıqlawıshlıq so'z dizbegi dep esaplaydı.¹

Haqıyqatında, anıqlawısh tolıqlawısh ha'm pısıqlawıshlıq tikkeley ga'ptin' quramına kiretug'ın ga'p ag'zası emes. Sonlıqtan onı so'zdi ken'eyttiriwshi (so'z dizbegin du'ziwshi) so'z retinde u'yreniwge tuwra keledi.

Anıqlawıshlar ko'pshilik so'z shaqaplarınan boladı. Olar du'zilisine qaray, **jay** (dara), **qospa** ha'm **ken'eytilgen ag'za** bolıp u'shke bo'linedi.

§ 48. Anıqlawıshın' du'zilisine qaray tu'rleri

Jay anıqlawısh. Jay anıqlawıshlar to'mendegi so'zlerden boladı:

a) ma'nili dara ha'm birikken qospa so'zlerden boladı: Awıldan kelgen **ziyrek**, **aqıllı** balalar menen dos boldım. **Textako'pirli** shopanlar qoy qozılatıw mapazın tabıslı o'tkerdi. Jamurat penen ekewin Aqsuwattag'ı jılqıg'a jiberdim (S.S.);

b) jup so'z formasındag'ı so'zler arqalı bildiriledi: **Pada-pada** malı, **u'yir-u'yir** jılqıları qarawsız qalg'an. (K.S.).

d) ma'nili so'z benen tirkewishlerden dizbeginen boladı: **Ku'ni menengi** miynetimiz zayag'a ketpedi (K.S.). Meyli, **bul jo'nindegi** ga'pti keyinirek aytarmız (Sh.A.).

Qospa anıqlawısh. Anıqlawıshın' bul tu'ri biripegen qospa so'zlerden, ga'p ag'zalarına bo'linbeytug'ın eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi: **Orta boyılı**, qarapa'ren' jigit a'sten ornınan turdı. **Shıg'ıp so'ylegenlerdin'** so'zine men de qosılaman (A.T.). Bul qurılısqa pu'tkil Qaraqalpaqstannın' barlıq jerlerinen **on mın'nan aslam** aslam adam jıynaldı (N.D.).

Ken'eytilgen anıqlawısh. Ken'eytilgen anıqlawıshlar, ko'binese feyil toplanları arqalı bildiriledi. Olar to'mendegi so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi:

¹ Баскаков Н.А. Простое предложение в каракалпакском языке. — «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков» ч. III, Синтаксис. М., 1961, 67-бет.

a) kelbetlik feyillerdin' basqarıwındag'ı feyil toplamlarınan boladı: Olar **qar basıp atırg'an** tawdın' arasındag'ı jol menen du'zilisip baratır (Sh.A.). U'lken ken' oypattın' ishinde **jelkildesip ırg'alıp o'sken** g'awashalar jawdırasıp tur (O'.X.). **Alista g'awdıyp ju'retug'm** kombaynlar da ko'rinbeydi (Sh.A.);

b) atawış feyildin' basqarıwındag'ı feyil toplanınan boladı: **Mallar ushın ot-sho'p tayarlaw** isi gu'jidi (T.Q.). **Meni o'zimnin' suwg'arıw** ha'm **kanal qazıw** jumıslarına qoyg'anın'ız jaqsı bolar edi (T.N.);

d) **bar, joq** bayanlawı so'z shaqabının' basqarıwındag'ı so'zlerdin' dizbegi arqalı du'ziledi: **Qolında kishkene qag'azı bar** Nurnazar paxta zavodına qarap kiyatır (Q.D.). **U'stinde sur makintoshı bar** bir kisi ishke kirip keldi. **Kewlinde heshna'rse joq** kelinshek qolın o'zine tartıp edi (J.S.).

§ 49. Anıqlawıştın' baylanısıw usılına qaray tu'rleri

Anıqlawışlar anıqlanıwshı ag'za menen baylanısıw usılı ha'm morfologiyalıq bildiriliwine qaray **jupkerlesiwshi anıqlawış** ha'm **izafetlik anıqlawış** bolıp ekige bo'linedi.

Jupkerlesiwshi anıqlawış. Anıqlawıştın' bul tu'ri predmettin' sınıpatın, pishim-tulg'asın, san-mug'dam ha'm t.b. belgilerin bildiredi. Olar qanday so'z shaqabınan bolsa da, o'zi qatnaslı so'z benen (anıqlanıwshı ag'za menen) **jupkerlesiw** usılında baylanısadı ha'm onın' menen birge anıqlawışlıq qatnastag'ı so'z dizbegin du'zedi. Orın ta'rtibi jag'ınan anıqlanıwshı ag'zanın' aldında kelip, kantaktli ta'rtipte jaylasadı: Jigitler **Arnasaydag'ı** pishenge qalay kelgenin g'arrıg'a aytıp atır. Barsa **u'lken u'sh gu'di** pishen tur eken (Sh.A.). Ol **iri jawırnlı jas** jigit eken (A.A.).

Jupkerlesiwshi anıqlawışlar to'mendegi so'z shaqapları arqalı bildiriledi:

1. Sapa ha'm qatnaslıq kelbetliklerden bolıp, predmettin' sapalıq belgisin tu'sindiredi: Bul **jaqsı** istin' baslaması edi (O'.A.). **Qalm'** tog'aydı tınıshlıq bastı. **Salqın** gu'zdin' **sabırsız** samalı o'rden-ıqqa ıg'ısıp, **du't** tog'aydın' **qon'ırawlı** shen'gelin, **so'kli** sarı jantag'ın, ermanı jin'g'ılın qozg'ap ten'izdey shayqatıladı (M.D.). Jipek kiymesem de boyı-sınım kelirken **sulıw** qız bolg'anımdı bilemen (Sh.A.).

2. Predmettin' tu'r-tu'sin, tulg'asın, formasın bildiretin kelbetliklerden boladı: Sırılğ'an **qara** beshpentinin' sırtınan **aq** belbew orag'an bul kempir atızdın' ortasındag'ı soqpaq penen ketip baratır (Sh.A.). Bir ku'ni Maqsettin' kabinetine **orta boyhı, tapaltas** bir adam kirip keldi (Q.J.). Aqlar **uzın** sırğawılada jayıwlı tur (O'.A.).

3. Eki atlıq qatar kelip, aldın'g'ısı son'g'ısının' neden islengenin, zatlıq tegin, materialın bildirip **jupkerlesiwshi anıqlawış** xızmetin

atqaradı: Ol to'rde turg'an **temir** krovatlarg'a bir-bir qarap qoydı (X.S.). Professor qolındag'ı kishi **altın** saatının' bawın sheship aldı (A.O.).

4. Sanlıqtan bolg'an anıqlawışlar predmettin' san-mug'darın, qatar ta'rtibin bildiredi: Ekskurtsiyag'a **18** bala kettik (N.D.). Sen **birinshi** brigadir, **birinshi** otız tsentnershisen' (S.S.). O'zektin' qasında jigirmalag'an jılqı jayıwlıp ju'r (D.T.).

5. Almasıqlardan boladı. Almasıqlardan bolg'an anıqlawışlar anıqlanıwshı ag'zanın' ma'nisin siltep, anıqlap ko'rsetedi: **Usı** xattı u'yge barg'annan son' oqı (J.S.). **O'z** ayıbımızdı qolımız benen juwiw'g'a wa'de bereyin (A.O.). Balası asıqpay og'an **barlıq** jag'daydı tu'sindirdi. **Ha'rqanday** jara pitken menen ornında turtıq qala beredi (T.Q.).

6. Anıqlawış mug'dar, salıstırıw t.b. ra'wishlerden bolıp, predmetlerdin' mug'darlıq yamasa salıstırıw sının bildiredi: Teatrın' aldına **birtalay** adam jıynalg'an (O'.X.). Onnan son' Ma'teke g'arnı tu'sinsin degendey **orıssha** so'zlerdi qaraqalpaqshag'a aynaldırıp ayttı (K.S.). **Ko'p** adamlar aql menen sumlıqtı shatastıradı (T.Q.).

7. Kelbetlik feyil, atawış feyil ha'm usı feyillerdin' basqarıwındag'ı toplamlardan boladı. Bul feyillerden bolg'an anıqlawışlar predmettin' belgisin is-ha'reket arqalı sıpatlaydı: Kiyatırg'anda aldınnan **jang'an** ot ko'rindi (M.D.). **Suwg'arıw** jumıslar sapalı o'tkerildi («E.Q.»). **Ken' daladan esken** samal **ko'gildir do'nip atırg'an** da'ryanın' ag'ısına qarap o'rlep, g'ır-g'ırlap esip tur (Sh.A.). **Ishki jap-salmalardı qazıw** jumısı qızg'm qolg'a alındı (Q.J.).

İzafetlik anıqlawış. İzafetlik anıqlawış iyelik seplik formasındag'ı atlıq ha'm atlıqlasqan so'zlerden bolıp, ko'binese anıqlanıwshı ag'zanın' tartımlanıp turıwın talap etedi. Anıqlawıştın' iyelik seplik formasında, anıqlanıwshı so'zlerdin' tartımlanıp baylanısıwına izafetlik konstruktsiya delinedi.

Mektep sabaqlıg'ında izafetlik anıqlawış u'ylesiwshi anıqlawış terminin menen ataladı. Bunın' u'ylesiwshi anıqlawış iyelik sepliginin' formasında qabil etip, anıqlanıwshı ag'za sog'an sa'ykes tartım formasın qabil etip u'ylesip baylanısadı. Mektep sabaqlıg'ı ushın bul termin birqansha qolaylı bolıwı mu'mkin.

İzafetlik anıqlawış orın ta'rtibi jag'ınan anıqlanıwshı ag'za menen qatar, jaqın (kantakt) turıp ta, yamasa aralarında basqa so'zler kelip uzaq (distant) turıp ta baylanısadı: Qa'pelimnin' arasında **A'bdi-ka'rimnin'** g'azı joq bolıp ketken (A.B.). **Adamlardıń** dawısları kewilli ha'm jigerli shıg'adı (O'.A.). **Jazdın'** bu'gingi aysız aqshamı biraz salqın edi (T.Q.). Bizin' kishkene sho'pker u'yimiz **Tazasuwdın' tuwrı jag'asına** salıng'an (S.K.).

Kontaktlik orın ta'rtipte kelgen izafetlik konstruktsiyalardıń komponentleri barlıq jag'dayda anıqlawış-anıqlanıwshı ag'za funktsiya-

sında kele bermewi mu'mkin. Olardın' eki komponenti birigip, bir ma'nige bara-bar qospa ag'za bolıp ta keledi: **G'arrının' taqıwa so'zine u'ydegilerdin' ha'mmesi** ken'kildep ku'listi (K.S.).

Bul ga'pte diqqat etilgen so'zler izafetlik konstruksiyaları birdey emes. Da'slepki izafetlik konstruksiya (g'arrının' so'zine) komponentleri anıqlawish-anıqlawishı qatnastag'ı eki ag'zanın' xızmetin atqaradı. Al son'g'ı izafetlik konstruksiyanın' komponentlerinen (u'ydegilerdin' ha'mmesi) anıqlawish — anıqlanıwshı qatnas an'lasılmaydı. Olar sol qa'lpinde bir qospa ag'zanın' (baslawishtın') xızmetin atqaradı.

Anıqlawishlıq qatnastag'ı izafetlik konstruksiya morfologiyalıq forması ha'm ma'nisine qaray iyelik sepliginin' jalg'awlı, jalg'awsız formalarında da qollanıladı. Usı sıyaqlı formalıq belgisine qaray eki tu'rli ma'nilik o'zgeshelikke iye boladı:

a) anıqlawish iyelik seplik formalı bolıp kelse, onın' anıqlanıwshı ag'zag'a ta'n menshikli ekenligi anıq bilinip turadı: **Paxtanın'** ta'rbiyası menen suwınan qutılıp, adamlardın' qolı biraz sawa boldı (S.S.). **Boyrashı japtın'** sag'ası suwdan biyiklew edi (B.B.);

b) eger izafetlik konstruksiyadag'ı da'slepki komponenti iyelik seplik affikssız ataw formasında kelse, onın' anıqlawishqa ma'nilik qatnası belgisizlenip ulıwmalıq sıpatqa iye boladı. Da'slepki komponentten anıqlawishlıq ma'ni an'lasılmaydı: Paxta ta'rbiyası tez ku'nde pitkerildi (Q.J.). **U'y iyesi** miymang'a quwanıp, onı hu'rmetli oring'a otırg'ızdı (T.Q.).

Izafetlik anıqlawishlar iyelik seplik formasındag'ı to'mendegi so'z shaqaplarınan boladı:

1) Adam atlarınan, basqa da menshikli ha'm g'alabalıq atlıqlardan boladı: Bul o'nimler, a'sirese **Qarjawbaydın'** atızınan ko'birek alındı. **Ananın'** ga'pi balag'a ma'da't berdi. (Q.J.). **Araldın'** jag'imlı salqın qon'ır samalı betten su'yip qarsı aldı (A.B.). Bir so'z benen sıpatlag'anda bul qa'dimgi mektepke alıp baratug'ın **oqıwshının'** portfeli (Sh.A.);

2) atlıq ornına qollanılatug'ın almasıqlardan boladı: **Bizin'** u'y u'lken emes. **Onın'** eki o'jresi ha'm bir kishkene da'lizi bar (S.K.). Ha'r bir padashı **o'zlerinin'** malların tu'wellep atır (Q.J.).

§ 50. Ayqınlawish

Ayqınlawish ayqınlanıwshı ag'zadan son' ya burın kelip, onı qosımsha ma'nide tolıqtırıp, tu'sindirip, ayqınlap keledi. Qatar kelgen eki so'zdin' qosımsha ma'ni beriwshi komponenti ayqınlawshı ag'za boladı. Mısalı: Qa'nigu'l **jen'gey** keshegi ketken jag'ınan ele kelmey atır. **Bas shipaker** Esemurat Tamarag'a na'wbetshi bolıwdı tapsırdı (Q.J.).

Bul ga'plerdegi diqqat etilgen so'zler ayqınlawish. Olardın' birinshisindegi **jen'gey** so'zi o'zinen burın kelgen atlıq so'zdi tuwısqanlıq qatnas, hu'rmet ma'nisinde tu'sindirip, ayqınlap kelgen. Ekinshi ga'ptegi diqqat etilgen so'z o'zinen son'g'ı atlıqtı ka'sibi boyınsha qosımsha ma'nide sıpatlaydı.

Ayqınlawish penen ayqınlanıwshı ag'za ma'nilik ha'm formallıq baylanısı jag'ınan jupkerlesiwshi anıqlawishqa usaydı. Usı sıyaqlı uqsashlıq jaqlarına qaray ayırım grammatikalıq a'debiyatlarda «ayqınlawish anıqlawishtın' bir tu'ri» dep u'yreniledi. Biraq, ayqınlawishlar da'l anıqlawishlıq funktsiyanı atqara almaydı, tek o'zinen son'g'ı ya burıng'ı atawish so'zlerdi tu'sindirip, ayqınlap, og'an qosımsha ma'ni beriw menen sheklenedi. Anıqlawish penen anıqlawshı ag'zalarday atributivlik qatnastag'ı so'z dizbegin du'ze almaydı. Ol ayqınlanıwshı ag'za menen birge so'z dizbeginin' bir komponenti boladı ha'm ga'ptin' bir qospa ag'zası xızmetin atqaradı: **Atamurat ag'a da, Qa'nigu'l jen'gey de** kelmedi (Q.J.). **Lyotshik-kosmonavt Yuriy Gagarin** kosmosqa birinshi bolıp ushtı (gazetadan). **Qa'dirbay atamnın'** u'yine Xorezmnen qa'dirli qonaqlar keldi (A.Bek.).

Ayqınlawishlar orın ta'rтіbi jag'ınan ayqınlanıwshı ag'zanın' son'ında da, aldında da keledi. Biraq, ayqınlawishtın' ayqınlanıwshı ag'zadan son'g'ı orında keliwi tilde ken' qollanıladı. Onın' aldın'g'ı orında keliwi onsha o'nimli emes. Ayqınlawishtın' ayqınlanıwshının' aldında keliwi basqa tillerdin' a'sirese rus tilinin' ta'siri bolıwı tiyis: **Razvedshik** Orazbay on' ta'repke qarap ketti. **Traktorshı** U'derbay bulardın' kewlin basqa burıw ushın jubatiw so'zlerin ayttı (A.T.).

Eki pozitsiyada da ayqınlawish ayqınlanıwshı arza menen ma'nilik jaqtan tıg'ız baylanışlı bolıp, intonatsiyalıq jaqtan bir pu'tin bolıp keledi. Bul jag'day ayqınlawishtın' ayırımlapbag'an tu'rin belgileydi. Eger ayqınlanıwshı ag'zadan keyin kelip, onın' ma'nisin ken'eytip, ayırımlap kelse, ayqınlanıwshı ag'zadan pauza arqalı bo'ınıp ayırımlanıp ayıladı: «Luna-9» dın' juwmaqları biz - **kosmonavtlarda** orınlı maqtanış tuwdıradı (gazetadan). Alista - **ko'z ushında** qayır tewip bo'linip qalg'an suw mo'ldirep ko'rinedi (S.S.).

Ayqınlawishlar joqaridag'ı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray, *ayırımlanbag'an ayqınlawishlar ha'm ayırımlang'an ayqınlawishlar* bolıp ekige bo'linedi (Bunin' ayırımlang'an tu'ri sabaqlıqtın' §86 da).

Ayqınlawishlar ayqınlanıwshı ag'zag'a qatnaslı onı ha'r tu'rli leksika-semantikalıq ma'nilerde sıpatlaydı:

1. Tuwısqanlıq qatnas, hu'rmet, millet, jas, laqap t.b. belgilerdi bildiredi: Shamurat ata, Ayjan apa, Qa'nigu'l jen'ge, Dospan g'arri, Sapargu'l kempir, Ernazar keneges, Ernazar alako'z, Arzi da'w, O'mir-bek laqqı t.b.: Atamurat **ag'a** menen Qa'nigu'l **jen'gey** bug'an ne boldı

dep tan'lanisti. Barliq oy iqlasi Ayjan kempirdin' bul du'nyada bar-jog'in biliw edi (Q.J.). Ko'pti ko'rgen adamlar Mo'min g'arri, da'lbirek Mo'min deytug'in edi (Sh.A.). Ernazar alako'z Ernazar keneges penen zamanlas bolg'an (T.Q.).

2. Adamnin' ka'sibi, mamamlig'i, ha'meli ha'm t.b. belgilerin bildirip keledi: Sawinshi, traktorshi, etikshi, zerger, mergen, shopan, mug'allim, baliqshi, usta, pillekesh t.b.: Dosmurza **sawinshi** Biybisa'nem menen so'ylesti. **Vettexnik** kelinshek o'zinin' jo'nsiz islegen isine o'kindi (Q.J.).

3. En' joqari ma'mleketlik hu'rmetli ataqtı, a'skeriy, ilimiy, xalıq xojalıg'ı ha'm t.b. ataq-da'rejeni bildiredi: Dan'qi shıqqan ushqısh ha'm **a'sker bası**, u'sh ret Sovetler Awqamının' Qaharmanı, **aviatstsıya marshalı** (A.J.). Pokrishkinnin' ismi Ekinshi du'nya ju'zi uris jıllarında-aq tillerge da'stan bolg'an edi (gazetadan). **Rossıya, Qazaqstan, Tu'rkmenstan ha'm Qaraqalpaqstan'a miyneti sin'gen ilim g'ayratkeri, filologiya ilimlerinin' doktori**, professor N.A.Baskakov qaraqalpaq tilin birinshi izertlewshilerdin' biri.

4. En' joqari ma'mleketlik lawazımdı, jergilikli ha'kimiyatlıqtı, ha'meldi bildiredi: O'zbekstan Respublikasının' Prezidenti, O'zbekstan Respublikası Ministrler Ken'esinin' baslıg'ı, Qaraqalpaqstan Respublikası Joqari Ken'esinin' baslıg'ı, No'kis qalasının' ha'kimi t.b.

5. Gazeta-jurnal, kitap, mektep, ka'rxana, da'rya, ko'l t.b. menshikli atamalar ayqınlawish ma'nisin bildiredi: «**Erkin Qaraqalpaqstan**» gazetasi, «**A'miwda'rya**» jurnalı, «**Qaraqalpaq qızı**» romani, **Volga** da'ryası, **Issiq** ko'l t.b.: «**Erkin Qaraqalpaqstan**», «**Ustaz jolı**», «**Qaraqalpaqstan jasları**» t.b. respublikalıq gazetalar No'kis qalasında basılıp shıg'adı. O'zbekstan Qaharmanı jazıwshı T.Qayıpbergenovtın' «**Tu'siniksizler**» romanında Ernazar alako'z da'wiri su'wretlenedi. («E.Q»). Shaqlı Maral **Issiq** ko'l jag'alawların taslap heshqayda ketpedi (Sh.A.).

6. Ayqınlawishlar ha'r tu'rli turmıs buyımlarının', transport tu'rlerinin', azıq-awqat ha'm t.b. zatların' atamaların bildirip keledi: Tejen ta'repten aq nikellerin ku'nge shag'ılistırıp, tap-taza «**Volga**» avtomashınası ko'rindi. Barlıq jaylarda «**Krasnaya Moskva**» a'tirinin' iyisi an'qıp tur. «**Yauza**» mag'nitofonı islep tur (B.S.).

7. Eki g'alabalıq atlıq qatar juplasıp kelip, son'g'ısı da'slep kisinin' sapalıq belgisin, qanday ka'sipke qatnaslılıg'ın bildiredi: lyotshik-kosmonavt, lyotshik-istrebitel, injener-mexanik, vagon-u'y, shıpaker-terapevt, mexanik-aydawshı, ana-watan, du'kan-mashina t.b.: lyotshik-kosmonavt A.A.Serevrov 1944-jılı 14-fevralda Moskvada tuwıldı. V.G.Titov a'skeriw hawa ku'shlerinde lyotshik-**instruktor** bolıp xızmet etti. Ol «1-klass a'skeriy **lyotshik**» ha'm 3-klass lyotshik-sınawshı degen mamalıqqa iye. («E.Q»). Du'kan-**mashina** kiyatır (Sh.A.).

8. Ayqınlawish ayqınlanıwısh so'zdi jınıslıq belgisi boyınsha sıpatlaydı: **ul** bala, **qız** bala, **nashar** bala, **hayal** kosmonavt, **hayal** injener, **ma'kiyen** tawıq, **qoraz** tawıq, **erkek** qozi t.b.

Sorawlar

1. Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarının' son'g'ı jıllardag'ı sintaksislik u'yreniwlerdegi o'zgesheliklerin aytn'? 2. Ekinshi da'rejeli ag'zalar neshe tu'rge bo'linedi, olardıń bir-birinen o'zgesheligi qanday? 3. Toliqlawish qanday tu'rlerge bo'linedi. Toliqlawish xızmetindegi so'zlerdin' ma'nisi qanday, olar qanday sepliklerde qollanıladı? 4. Pisiqlawishlar qaysı ag'zag'a qatnaslı bolıp keledi ha'm sol o'zi qatnaslı ag'za menen qanday ma'nilerdi an'latadı? 5. Determinantlar degen ne? Onın' o'zine ta'n o'zgesheligi qanday? Determinantların' tu'rlerin aytn', misallar keltirin'? 6. Anıqlawishtın' sintaksislik belgilerin aytn'? Olar baylanısw usılına qaray qanday tu'rlerge bo'linedi? Misallar keltirin'?

A'debiyatlar

Баскаков Н.А. Простое предложение в каракалпакском языке. - Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. III, Синтаксис. М., 1992, 125-199-бетлер.

Хазирги каракалпак әдебий тилиниң грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1992, 46-97-бетлер.

Дәўлетов М. Каракалпак тилинде гәптин детерминант ағзалары. - «ӨзРИАҚБ Хабаршысы», 2002, N3, 93-96-бетлер.

Дәўлетов М. Гәптин екинши дәрежели ағзаларының дәстүрий хәм хазирги синтаксислик илимде үйренилиўи. - «ӨзРИАҚБ Хабаршысы», 2003, 3-4, 137-141-бетлер.

Гуламов А. Аскарова М. Хазирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1987, 68-120-бетлер.

Махмудов Н. Нурманова А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. (синтаксис). Тошкент, 1995, 59-94-бетлер.

Балакаева М. Б. Современный казахский язык. Синтаксис. Алма-Ата, 1959, 119-205-бетлер.

Закиев М. З. Хазирге татар әдаби теле синтаксиси хәм пунктуациясе. Оқытыўшылар хәм студентлер ушын кўлланма. Казан, 1984 40-86-бетлер.

Дәўлетов М. Каракалпак тилинде пысыклаўыш категориясы. Нөкис, 1982.

V. GA'P AG'ZALARININ' ORIN TA'RTIBI

§ 51. Ga'p ag'zalarının' orin ta'rtibi haqqında tu'sinik

So'z dizbegi ha'm ga'ptegi so'zlerdin' orin ta'rtibi kommunikativlik, grammatikalıq ha'm stilistikalıq funktsiyalarına baylanıslı bolıp keledi. Ga'p bir so'z yamasa birneshe so'zler arqalı bildiriliwi mu'mkin. Biraq,

ga'ptegi so'zlerdin' orin ta'rtibi binarlı sıpatqa iye bolıp, so'z dizbegi ha'm ga'pti du'ziwshi eki yamasa birneshe so'zlerdin' formalıq ha'm ma'nilik baylanısıw nızamlılıqlarına tiykarlanadı. Bul nızamlılıqlar a'debiy tildin' barlıq stilleri ushın birdey bolmaydı. İlimiy publitsikalıq ha'm jay xabarlaw ma'nisindegi prozalıq shıg'armalarda so'zlerdin' orin ta'rtibi, ko'binese tuwra (a'dettegi) orin ta'rtip boyınsha jaylasadı. Al emotsional-ekspressivlik ma'nidegi ga'plerde, a'sirese poeziyalıq shıg'armalarda tuwra orin ta'rtiptin' saqlanıwı sha'rt emes. Bunday shıg'armalarda stillik talapqa ılayıq so'zlerdin' a'dettegi orin ta'rtibi buzılıp, inversiyalıq (keri) orin ta'rtip qollanıladı.

Qaraqalpaq tilinde ga'p ag'zaların' orin ta'rtibi, ko'binese erkin ha'm turaqlı bolıp keledi. Ga'p ag'zaların' erkin ha'm turaqlı oring'a iye bolıp keliwin ga'ptin' du'zilisi, ga'p ag'zaların' bir-birine qatnaslı qollanıwı ha'm bildiriliwi, intonatsiya ha'm t.b. faktorlar belgileydi. Ma'selen, tek bas ag'zalardan du'zilgen ga'pler baslawish-bayanlawish pozitsiyada, al bas ag'zalar ekinshi da'rejeli ag'za baslawish+ekinshi da'rejeli ag'za+bayanlawish pozitsiyalarında jaylasadı. Ga'p ag'zaların' bul ta'rtipte ornalasıwı olardin' obektiv orin ta'rtibin bildiredi.

Ga'p ishinde, ko'binese baslawish, orin, waqıt ra'wishlerinen bolg'an ha'm ken'islik seplik formalarındag'ı pısıqlawishlar, geypara tolıqlawishlar erkin orin ta'rtipke iye boladı. Misalı: **Jazda** barlıq ag'ash japıraq jayadı. **Quthı apay da** atızda isleydi (O'A.).

Bul ga'plerdegi diqqat etilgen ga'p ag'zaların usı orınan o'zgeritip qollang'anda da, sol orın awmastırılğan so'zlerdin' sintaksislik funktsiyası saqlandı. Bunda tek bayanlawish penen anıqlawishtın' orın turaqlı bolıp, bayanlawish ga'ptin' keyninde, anıqlawish o'zi qatnaslı anıqlanıwshı ag'zanın' aldına keledi: Barlıq ag'ash **jazda** japıraq jaydı. Atızda **Quthı apay da** isleydi.

Ha'zirgi a'debiy tilde tuwra orin ta'rtip penen qatar, inversiyalıq orin ta'rtip te ken' qollanıladı. Inversiyalıq orin ta'rtipte ga'p ag'zaları stillik talaplarg'a ılayıq orınlasadı. Bunday jag'dayda ga'ptin' bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zaları a'dettegi orin ta'rtipten o'zgerip, bayanlawish aldın'g'ı oring'a, al baslawish ha'm bayanlawishqa qatnaslı ekinshi da'rejeli ag'zalar keyingi oring'a (bayanlawish-baslawish) o'tedi. Ga'p ag'zaların' bunday inversiyalıq orin ta'rtibi, ko'binese poeziyalıq shıg'armalarda, emotsional-ekspresivlik ma'nidegi ga'plerde, tuwra ga'p ha'm monolog ga'pli qurılımlardag'ı avtor ga'plerinde ken' qollanıladı.

Tolqınların' tawdan qaytpas quwatlı,
Sarı sazanların' **bardur qımbatı**.

(S.N.).

A'y, aspanda jarqırıp qalqıg'an quyash, sen jer sharın aylanıp ju'resen', buni sen **aytıp ber adamlarg'a!** (Sh.A.). -Hey, jasawıllar, **tart qılıstı! Tiyme atama, shıg'in' urıs maydanına?** -degen g'awırılı otawdı qorshadı (K.S.). -**Raxmet sizge**. Otız santimetr teren'likte su'rip atırg'an ekensiz, **-dedi direktor** (T.Q.).

Ga'ptegi so'zlerdin' orin ta'rtibi sintaksislik ha'm stilistikalıq funktсалardı da atqaradı.

So'zlerdin' orin ta'rtibinin' sintaksislik funktsası, tiykarının, ga'p ag'zaların' arasındag'ı ma'nilik qatnasları arqalı bildiriledi. Bul jag'day, ko'binese turaqlı oring'a iye bolg'an ga'p ag'zalarına ta'n bolıp keledi. Turaqlı oring'a iye bolg'an ga'p ag'zaların' o'zgeriwi menen olardin' sintaksislik funktsiyası da o'zgeredi. Ma'selen, kelbetlik ha'm geypara ra'wishler atawish so'z dizbeginin' quramında atlıqtın' aldında kelip, anıqlawish xızmetin atqaradı: Ashıq hawa, o'nimli miynet, ko'p o'nim t.b. Eger bul so'z dizbegindegi so'zlerdin' orin ta'rtibi o'zgeritse, kelbetlik ha'm ra'wish so'z keyingi oring'a o'tiw menen sintaksislik funktsiyası da o'zgeredi. Olar predikativlikke iye bolıp, baslawish-bayanlawish pozitsiyasında keledi: Hawa ashıq, miynet o'nimli, o'nim ko'p. Bul so'zler feyil so'zlerge qatnaslı bolıp kelgende pısıqlawish xızmetin atqaradı: **ashıq** so'yledi, **o'nimli** isledi, **ko'p** jetistirdi t.b.

Sonday-aq, baslawish da, bayanlawish da atawish so'zlerden bolıp kelgen ga'plerde de ga'p ag'zaların' ornının' o'zgeriwine baylanış olardin' sintaksislik funktsiyası da o'zgeredi. Birinshi oring'a o'tken so'z baslawish, ekinshi orındag'ı so'z bayanlawish funktsiyasın atqaradı: Bunday jag'dayda predikativlik baylanısı bildiriwde bas ag'zalardin' arasında intonatsiya islenip, bas ag'zalar sızışsha arqalı bo'linedi: Erjan—biydin' atalas ag'ayini. Biydin' atalas ag'ayini—Erjan. Xan palwanı—bul. Bul—xan palwanı. (K.S.). Ja'miyettin' iygiligi ushın miynet etiw —ha'rbir adamnın' a'diwlı minneti.

Erkin orin ta'rtiptegi so'zler birinin' ornına biri almasıp keliw arqalı onın' birewine ayırıqsha diqqat awdarılıp, ma'nisi biraz ku'sheytilip ayıladı ha'm sol so'zdin' stillik xızmeti artadı. Bunday jag'dayda ayırıqsha diqqat awdarılıp, ma'nisi ku'sheytilip ayılğan so'zge logikalıq pa't tu'sedi. Logikalıq pa't tu'sken so'z bayanlawishtın' aldında keledi: Diyqanlar pu'tkil o'mir boyı **jerdi** u'yrendi. Pu'tkil o'mir boyı **jerdi diyqanlar** u'yrendi. (I.Q.).

A'sirese ga'p ag'zaların' orin ta'rtibinin' stilistikalıq funktsiya atqarıwı awızeki so'ylew tilde yamasa sol u'lgide jazılğan prozalıq shıg'armalarda ken' ko'rinedi. Bunday jag'dayda a'dettegi orin ta'rtiptegi so'zler stillik talapqa ılayıq inversiyalanıp qollanıladı. Bul jag'dayda so'ylewshi ha'm tin'lawshı ushın za'ru'rli bolg'an en' a'hmiyetli xabarlaw mag'lıwmatları aldın, onsha za'ru'rli bolmag'an mag'lıwmatlar son',

qosimsha ra'wishte beriledi: G'awashalar issi urg'anday solip atir. Ne qilarımızdı bilmey hayranbiz. **Ma'sla'hat berin'** bizge. Bizler de qosilamız sizin' pikir'izge. **Teren'ge suw jetispegenlikten** bolip atir bul ha'diyse (O'.X.).

Demek, bul orin ta'rtiptin' eki tu'rinde de—tuwra ha'm inversiyalıq orin ta'rtipte ga'p ag'zaları belgili grammatikalıq ha'm stilistikalıq talaplarg'a muwapıq orinalasadı.

§ 52. Baslawishtin' orin ta'rtibi

Ga'ptin' bas ag'zaları a'dettegi orin ta'rtip boyınsha baslawish-bayanlawish pozitsiyasında orinalasadı. Baslawish penen bayanlawish bir-birine qatnaslı orin turaqlı bolg'an menen ken'eytilgen jay ga'plerdin' quramında baslawish bayanlawishqa deyingi aralıqta ga'ptin' basında, ortasında ha'm bayanlawishtin' qarsı aldında kele beredi. Baslawishtin' ga'ptin' ha'rtu'rli orınlarında keliwine to'mendegi jag'daylar sebepshi boladı:

1. Baslawish pikirdin' baslanıw punkti, tiykari (temasi) bolip kelgende, ga'ptin' basında keledi. Bul pozitsiyada baslawish o'z tu'sindiriwshi ag'zasına iye bolip ta yamasa tu'sindiriwshi ag'zasız da keledi: **Jer** bul xalıqtın' ten'i-tayı joq og'ada bahalı baylıg'ı. Jer oyanıp atır, **ol** adamnın' jag'ımlı sheber qolların ku'tip turg'an sıyaqlı. **Jer** ba'rqulla jasqsılıqqa jaqsılıq penen juwap beredi («E.Q»).

2. Orın, waqıt pısıqlawishlar ha'm geypara tolıqlawishlar bayanlawishqa qatnaslı bolmay, pu'tin ga'pke qatnaslı determinant xızmetinde kelgende baslawish determinanttan keyin, so'ylem jan'alıg'ının' quramında keledi: **Qızılqum arasında**// a'ptap issi tu'ske taman ko'teriledi. Professorlarg'a// **Tilew** ayırıqsha hu'rmet penen qaraydı (G'.S.). Aspanda// **julduzlar** ku'ndegishe jimin'lasıp jarqıraydı (O'.A.).

3. Baslawishqa logikalıq pa't tu'sirip aytilg'anda, baslawish bayanlawishtin' qarsı aldına keledi. Bunday orin ta'rtipte de baslawish remanın' quramında jan'alıq bildiriwshi ag'za xızmet atqaradı: Ku'n awa/ / qa'pelimde aspandı ala sharbı **bult** qorshadı (G'.S.). Jaqın waqıtlarda/ / jawın-shashınlı **ku'nler** baslanadı. Son'ınan//bul jerlerdi qırpiq **qar** basadı (Sh.A.).

4. Emotsiyanal-ekspressivlik ma'nidegi, tuwra ga'plerdegi avtor ga'plerinde, poetikalıq talaplarg'a ılayıq qurılğ'an ga'plerde baslawish bayanlawishtan son' keledi: O'ltirdi ana **jasawıllar** (K.S.). Ayt shının'dı, kim edi **ol** (G'.S.). İsleyimiz. Paxta da, ma'kke de beremiz biyıl, -desti **ha'mme** (O'.X.).

G'azlar qong'an aydın-aydın **ko'lleri**,
Jasil lipas kiydi **watan jerleri**.

(J.A.).

§ 53. Bayanlawishtin' orin ta'rtibi

Ga'ptegi ayılajaq pikir, jan'alıq bayanlawish arqalı bildiriledi. Sonlıqtan bayanlawish a'dettegi orin ta'rtip boyınsha ga'ptin' aqırında kelip, turaqlı oring'a iye boladı: Hawa shımırı **ayaz** (K.S.). Diyqanlar **kewilli edi** (İ.Yu.).

Bayanlawish inversiyalıq orin ta'rtipte kelgende, bayanlawish-baslawish, bayanlawish-ekinshi da'rejeli ag'za pozitsiyalarında da inversiyalanadı.

Bayanlawish to'mendegi jag'daylarda bas pozitsiada keledi:

a) qosıqlarda poetikalıq talapqa ılayıq aldın'g'ı orında keledi: **O'rbitin'** nawqan qurtların, **ko'beytin'** jaqsı sortların (S.N.). Bul gu'res, bul hu'jim edi suw ushın, **qazbaq kerek boldı** bir ullı kanal (J.A.);

b) pikir o'tkir, ku'shli emotsional ma'nide ayılıw ushın bayanlawish bas pozitsiyada keledi. Bul jag'day, ko'binese buyırıq, u'ndew ga'plerge qatnaslı bolip keledi: **Tasla** endi jalqaw jaman oyın'dı, **tur** ornın'nan, ber tartayın qolın'dı, miynet-baxıt, miynet-hu'rmet, miynet-dan'q, **tu'sin** endi usı aytqan so'zimdi (M.D.). **Buzın'** esikti, **shıg'arin'** Ernazardı (K.S.);

d) dialoglarda avtor ga'plerindegi bayanlawish aldın'g'ı orında jaylasadı: -Joq, heshkim qıdırmadı —**dedi** ol oylanıp-oylanıp. Anıq bilesen'be, —**dedi** Orazbay Embergenov. —Anıq biletug'ın edim... (T.Q.);

e) so'ylew tildin' ta'sirindegi prozalıq shıg'armalarda baslawishtan da yamasa o'zine qatnaslı ekinshi da'rejeli ag'zalardan da burın keledi. Bunday jag'dayda bayanlawishqa ayırıqsha a'hmiyet berilip ayıladı: Qaytadan esin jıynag'anda betin shoqıp atırg'an ha'kkeni anıq **sezdi** ol. **Mun' bastı** onı, awır mun'. Men **tanıyman** onı.—Yaqshı, yaqshı. **Baqırmayman** endi. (Sh.A.). -Way qorqaq, **qorqaq dedim g'oy** burın buntı (G'.S.).

§ 54. Toliqlawishtin' orin ta'rtibi

Toliqlawishlar a'dettegi orin ta'rtip boyınsha o'zi qatnaslı ag'za-bayanlawishtan aldın orinalasadı. Ken'eytilgen jay ga'plerdin' quramında bayanlawishqa deyingi aralıqta ga'ptin' basında, ortasında ha'm bayanlawishtin' qarsı aldında kelip, erkin orin ta'rtipte boladı. Bul jag'day seplik formalı tolıqlawishqa qatnaslı bolip keledi.

Toliqlawishlar ga'p ishinde to'mendegi orınlarda keledi:

1) eger tuwra tolıqlawish seplik formasız kelse yamasa tolıqlawishqa logikalıq tu'sirilip qollanılsa bayanlawishtin' aldında qatar turadı: Mekteptin' a'tirapına ko'sheme-ko'she **daraqlar, gu'ller** ekken. Ol az jerden ko'p zu'ra'a't aldı (J.A.). Nikolay Bo'ribaydın' aytqan so'zlerin Alekseyge tu'sindirdi (A.B.);

2) toliqlawish pu'tin ga'pke qatnasli bolip, determinant ag'za xizmetinde kelgende ga'ptin' basinda keledi: Oni// Aydos ko'rip qalip edi (G'.S.). Shopanlarg'a//og'ada qolayli sharayat du'zildi (J.A.);

3) bayanlawishtin' aldinda turaqli oring'a iye ga'p ag'zalar kelgende yamasa pa't toliqlawishtan basqa ga'p ag'zalarina tu'sirilip aytilg'anda, toliqlawish ga'ptin' ortasinda keledi: Bizler **a'n'gimeni** 'a'dewir dawam etkizdik (M.D.). Ol barliq iqlasi menen **g'awashalarg'a** su'ysinip qaradi (O'.X.). Bu'gin Oksana **o'zinin' ag'asi menen** Ukraynag'a ketedi (M.K.);

4) toliqlawishlar inversiyalanip kelgende, postpozitsiyaliq orin ta'rtipte jaylasadi. Bul jag'day, ko'binese poetikalik talapqa qatnasli qosiqlarda, stillik o'zgeriske ushirag'an prozaliq shig'armalarda ushirasadi:

Ta'n'irim berdi seni bul **adamzatqa**,
Iris qazani bolip qaynap tursin dep.
(i.Yu.).

Jig'ilsam tu'rgeldim tag'i da,
Bag'indim **du'nyanın' zan'ina**.
(T.J.).

Aytin'iz **tilegin'izdi**. —Bar bolsa shig'ar **qamshin'di**? Teridey bo'zden tiksen' de, shidamaydi **bug'an** (K.S.).

§ 55. Pisiqlawishtin' orin ta'rtibi

Pisiqlawishlar a'dettegi orin ta'rtip boyinsha ga'ptin' qaysi orinda kelse de bayanlawishtan aldin jaylasadi. Al inversiyalang'anda bayanlawishtan son'g'i orinda keledi. Bul jag'day, stillik o'zgeriske ushirag'an ga'plerde ushirasadi.

Ga'ptin' quraminda ha'r tu'rli ma'nidegi birgelkisiz pisiqlawishlar kelgende, olardin' bayanlawish penen tig'iz baylanisli bolip kelgeni, yag'niy en' a'hmiyetlisi bayanlawishtin' aldinda qatar keledi de, basqalari ma'nilik qatnaslarina qaray basqa orinlarda jaylasadi: Marya hesh jerde irkilmesten tikke **monshag'a** bard (J.S.). Baydin' qabag'i u'yilgen menen jiynalg'anlarg'a **sir bermew maqsetinde** ku'ldi (T.Q.).

Orin ha'm waqit pisiqlawishlardin' orin ta'rtibi. Orin ha'm waqit pisiqlawishlarinin' orin ta'rtibi basqa tu'rlerine qarag'anda erkin bolip keledi. Olardin' erkin oring'a iye bolwi, ga'ptin' bir ag'zasina qatnasli bolip qoymay, pu'tin ga'pke qatnasliligi menen sipatlanadi. Ga'ptin' basinda kelgen orin, waqit pisiqlawishlardin' ma'nilik baylanisi bayanlawishtin' aldinda kelgen orin, waqit pisiqlawishlarg'a qarag'anda biraz ku'shsizlenedi. Sonin' menen qatar, bul pisiqlawishlardin' orin ta'rtibinin' erkin bolip keliwi olardin' qanday so'z shaqabi arqali bildiriliwine de baylanisli boladi. Ma'selen, orin (aldinda, joqarida,

to'mende, tisqarida), waqit (bu'gin, ha'zir, tu'nde, jazda), ra'wish ha'm ken'islik seplik formalarindagi atliqlar (qalada, atizda, jaylawda, an'izda t.b.) ga'pten tisqari turip-aq orin, waqit ma'nilerin bildiredi. Endi bul so'zler ga'ptin' quraminda kelip, pu'tin ga'pke yamasa is-ha'reketke qatnasli aytilg'anda, ha'rekettin' orin ha'm waqitliq begilerin ga'ptin' qa'legen orninda turip bildire aladi.

Orin ha'm waqit pisiqlawishlardin' ga'ptin' basinda ha'm son'g'i pozitsiyalarda keliwi to'mendegi jag'daylarg'a baylanisli boladi:

1) orin, waqit pisiqlawishlar pu'tin ga'pke qatnasli bolip, determinant funktsiyasinda kelgende, ga'ptin' basinda keledi ha'm kommunikativlik waziypasi boyinsha tema xizmetin atqaradi: **To'mende**//ko'gis do'nip tog'aylar ko'rinedi (S.X.). Batistan//bult ko'terilip kiyatir (T.Q.). **Bu'gin**/onin' o'zide kewilli edi (T.Q.);

2) orin, waqit waqit pisiqlawishlar is-ha'reketke qatnasli bolip, logikalik pa't tu'sirilip aytilg'anda bayanlawishtin' aldinda keledi ha'm rema waziypasin atqaradi: Vokzal keyinlep **izde** qaldi (O'.X.). Paydasi ne, olar jumisqa **ha'zir** keldi (T.Q.);

3) orin, waqit pisiqlawishlarina logikalik pa't tu'sirilmey aytilg'anda remadan distantliq orin ta'rtipte jaylasadi ha'm kommunikativlik waziypasi boyinsha remanin' quramiga kiredi: Keshqurin ag'am **qaladan** u'yg'e keldi (K.M.). Ol qiz **ha'zir** paxta atizina jetip keldi (A.B.).

Sin ha'm mug'dar-da'reje pisiqlawishtin' orin ta'rtibi. Sin ha'm mug'dar-da'reje pisiqlawishlar ha'r tu'rli so'z shaqaplar arqali bildiriliwi ha'm kommunikativlik waziypasina qaray to'mendegi orin ta'rtipte keledi:

1. Sin pisiqlawish sapa kelbetliginen, sin, salistiriw, ku'sheytiw ra'wishlerin, hal feyil ha'm eliklewish so'zlerden bolg'anda, ko'binese bayanlawishtin' aldinda qatar keledi ha'm kommunikativlik waziypasi boyinsha remanin' xizmetin atqaradi: Altinday ushqin atqan qizg'ilt sag'im atiz u'stine **gu'mistey** shashirag'an (gazetadan). Jaris tiykarinda jan'adan baslang'an is pa'ti **ju'da** qizdi (T.Q.). Da'slepki su'yemenler muzg'a **g'arsh-g'arsh** tiydi (O'.A.). Iq jag'i **tuyiq siyaqli** ko'rindi (T.Q.).

Eger ken'islik seplik formasina yamasa atawish so'zlerge **menen** tirkewishinin' dizbeklesiwinen bolg'an sin pisiqlawish determinant funtsiyasinda kelgende ga'ptin' bas pozitsiyasinda orinalasadi: Sol jatisinan// ol keshke shekem oylandi (T.Q.). Ta'rbiya menen// gu'l o'sedi, so'ylew menen til o'sedi (naql).

2. Mug'dar-da'reje pisiqlawishlari da sin pisiqlawishlar siyaqli, ko'binese orin turaqli bolip, bayanlawishtin' aldinda orinalasadi. Bunday jag'dayda olar remanin' quraminda so'ylem jan'aligi waziypasin atqaradi: Respublikamizdin' fermer xojalig'ari o'tken jilg'a qarag'anda biyl paxta o'nimin **ko'p** jetistirdi («E.Q»). Ju'k mashinalari Qaratawg'a ku'nine

eki qatnaydi. Dawitko'lge kelgende izshiller **biraz** hawlig'isayin dedi (T.Q.).

Eger de mug'dar-da'reje pisiqlawishi pikirdin' baslaniw punkiti — tema wazıypasında kelse, ga'ptin' basında ornasadı: **Birinshi bolip**// kosmosqa Gagarin ushti (gazetadan). **Moynaqtan Aralskige** barg'ansha// / men paroxodta oturdım (N.D.).

Sebep ha'm maqset pisiqlawishlarının' orin ta'rtibi. Sebep ha'm maqset pisiqlawishlari bildiriliwi ha'm kommunikativlik wazıpasına qaray to'mendegi orin ta'rtipte keledi:

1. Sebep pisiqlawish hal feyil ha'm hal feyilli toplamlardan bolg'anda, ko'binese bayanlawishtin' aldında keledi ha'm sonın' menen birge rema wazıpasın atqaradı: Dushpan// bizlerdi **ko'rip qalip** oqqa tutti (N.D.). Ol// **ku'rte-shalbar menen ju'rgenlikten** ton'a basladı (J.S.).

Sebep pisiqlawish shig'is seplik formasındagi atawish ha'm atawishlar menen tirkewishlerdin' dizbeginen, ha'reket atı feyil toplanınan bolg'anda, pu'tin ga'pke qatnaslı determinant wazıypasında kelip, ga'ptin' bas pozitsiyasında ornasadı: **Quwanishtan**// onin' eki betinin' alması qızara basladı (J.S.). **A'wezovtin' usınısı boyınsha**// olar ko'p irkilip turmadı. **Biytanı kisini ko'riwden**// ekewinin' de hu'reyi uship qorqısıp qaldı (T.Q.).

Sebep pisiqlawish ga'ptin' ortasında kelgende, sebep pisiqlawish penen bayanlawishtin' arasında basqa ekinshi da'rejeli ag'zalar — pisiqlawish ya toliqlawish keledi. Bunday jag'dayda da sebep pisiqlawish remanın' quramına keledi: Murat// **ılajsızdan** qoylardı baydın' u'yine aydap keldi (S.A.). Ol// **qızig'ıp oqig'anlıqtan** jildin' o'tip ketkenin de sezbedi (J.S.).

2. Maqset pisiqlawish baris, orin sepliklerindeki ha'reket atı feyil toplanınan bolg'anda, ga'ptin' bas pozitsiyasında keledi ha'm determinant wazıpasın atqaradı: **Jas a'wladlardı jigerli ruwxta ta'rbiyalawg'a**//ayırıqsha kewil bo'liniwi tiyis (gazetadan) **Qoylardı semiz etip bag'ıwda**// ha'm **olardın' o'nimliligin arttırıwda**// Ta'jibay ata erinbey isledi (J.S.).

Maqset pisiqlawish xızmetindeki so'zge ayırıqsha diqqat awdarılıp, logikalıq pa't tu'sirilip aytilg'anda bayanlawishtin' aldında keledi: Jas Jig'a//**o'zi oylag'an maqsetine jetiw ushın** gu'resti (J.S.). Tap usı ma'sele boyınsha Murat Qa'mekbayg'a **oylasıwg'a** barg'an edi (T.Q.).

Maqset pisiqlawish ga'ptin' ortasında da keledi. Dunday orin ta'rtipte de sebep pisiqlawish tag'ı sıyaqlı, bayanlawish penen maqset pisiqlawish-tin' arasında basqa ekinshi da'rejeli ag'zalar ornasadı: Sarıgu'l// **Ja'miylanı alıp qaytıw ushın** Aqda'riyag'a ketti (K.S.). Ol//**so'zden soqqı bergisi kelip** onı shımshıp so'yledi (A.D.).

Sha'rt ha'm qarsılas pisiqlawishtin' orin ta'rtibi. Sha'rt ha'm qarsılas pisiqlawishlar da kommunikativlik wazıypası boyınsha belgili orin ta'rtipte jaylasadı.

1. Sha'rt pisiqlawish, ko'binese remanın' quramında kelip, kommunikativlik wazıypası boyınsha so'ylem jan'alıg'ın bildiredi: Men// **qızıq bolsa** oqıyman. Ol// **kuzovtin' erneginen asılıp bekkem uslamag'anda** jig'ilıp ketetug'in edi (J.S.). Er//**shekinispey** bekinispeydi (naqıl).

Sha'rt pisiqlawish ga'ptin' basında determinant ag'za bolıp kelgende, kommunikativlik wazıypası boyınsha ga'ptin' baslanıw punkiti — tema xızmetin atqaradı: **Avtomatlastırılğ'anda** // miynettin' sıpatı tu'p tamırınan o'zgeredi (gazetadan). **Miynet etsen'**// hu'rmetke bo'lenersen' (naqıl).

2. Qarsılas pisiqlawishtin' orin ta'rtibi joqarıdag'ı taqlette qurıladi: Misal: Ol qatal ashıwlang'an jag'dayda **kimdi bolsa da** ayamaydı (T.Q.). Ol// **esitip turıp** u'ndemedi (G.I.). Jayın' menen **islegende de**// seni quwıp jibere almaydı. (T.Q.).

§ 56. Anıqlawishtin' orin ta'rtibi

Anıqlawishtin' orin ta'rtibi a'dettegi orin ta'rtip boyınsha anıqlawish-anıqlanıwshi pozitsiyada jaylasadı. Bul ta'rtip, ko'binese jupkerlesiwshi anıqlawishlarg'a ta'n bolıp keledi. Sebebi, jupkerlesiwshi baylanıstag'ı anıqlawish penen anıqlanıwshi ag'zanın' arasında basqa ga'p ag'zaların keltirip, bir-birinen uzaqlatıwg'a yamasa orin almasırtıwg'a bolmaydı. Olardın' ornı turaqlı boladı.

İzafetlik baylanıstag'ı anıqlawishlar da orin ta'rtibi jag'ınan, a'dette, anıqlawish-anıqlanıwshi pozitsiyada keledi. Biraq, olardın' orin ta'rtibi jupkerlesiwshi anıqlawishlarg'a qarag'anda erkin boladı. İzafetlik anıqlawishlar anıqlanıwshi ag'za menen kontakt ha'm distantlıq orin ta'rtipte de jaylasadı.

İzafetlik anıqlawishlar distantlıq orin ta'rtipte kelgende, anıqlawish-anıqlanıwshi ag'zanın' arasında, ko'bisi sapalıq anıqlawishlar, geyde bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalar da keledi: **Jazdın'** bu'gingi aysız **aqshamı** biraz salqın edi. (T.Q.). Qalmurattın' atın atag'an waqıtta **A'jiniyazdın'** Nigarxan menen Aysa'nem esine tu'sti. Qa'lmen **Qosıbaydın'** ahamaylıda o'zine beyim tartıp ju'rgen kewli jaqın **inisi** (K.S.). G'azlar ushti ko'limnen, **qutı** qashti **jerimnin'** (Jiyen jıraw).

Bir anıqlanıwshıg'a qatnaslı jupkerlesiwshi ha'm izafetlik anıqlawishlar kelgende izafetlik anıqlawish burın, sapalıq anıqlawishlar odan son' keledi. Bunday birgelkisiz bolıp kelgen anıqlawishlardın' anıqlanıwshi ag'zag'a en' jaqın kelgenine logikalıq pa't tu'sirilip aytiladı: Balanın' ko'z aldınan Xiywa, Buxaranın' aspan menen talasqan **biyik**

medreseleri sag'ımlanıp o'tip tur. Sol dumannın' eskimindey tan'nın' o'ipen' samalı esip tur (K.S.).

Anıqlawışlar da ga'ptin' basqa ag'zaları sıyaqlı, inversiyalanıp keledi. Bul orın ta'rtip, ko'binese izafetlik anıqlawışlarga ta'n boladı. Anıqlawış-anıqlanıwshı ag'zalardag'ı inversiya, ko'binese poeziyalıq shıg'armalarda, geyde prozalıq shıg'armalarda da ushırasadı:

Qoyın'dı baqtım men **senin'**

Bir jamanlıq ettim be?

(Jiyen Jıraw).

Mergenine qara **batshag'artın'**? — dedi Elmurat. — Ne jazıg'ı boldı bul **biysharanın'**! Iqlasın aytsan'o **onın'**! (K.S.).

§ 57. Kiriş ag'zamn' orın ta'rtibi

Kiriş ag'zalıdın' orın ta'rtibi u'sh pozitsiyada da keledi. Biraq, til faktlerinde giriş ag'zalıdın' ga'ptin' basında keliwi jiyi ushırasadı. Kiriş ag'zalıdın' ga'ptin' ha'r tu'rli orınlarında keliwi onın' qollanıw xızmetine, morfologiyalıq bildiriliwine, ga'p ha'm ga'p ag'zalarına qatnasına baylanışlı boladı. Ma'selen: **itimal**, **tuwrı**, **durıs**, **ıras**, **a'dettegishe** t.b. sıyaqlı modal so'zler giriş ag'za funktsiyasında kelgende ga'ptin' basında hesh bir ag'zadan g'a'rezli bolmay keliwi tiyis. Eger bul printsip buzılса, olar giriş ag'za bola almaydı, ga'ptin' basqa ag'zalınnın' xızmetin atqaradı: **İtimal**, usı jerde mug'allimlerden' 8 siezdinin' qatnasıwshıları bar shıg'ar (gazetadan). **Durıs**, bug'an sizler de gu'manlısız (T.Q.).

Kiriş ag'zalıdın' ha'r tu'rli orınlarda keliwi to'mendegi jag'daylarga baylanışlı boladı:

1. Kiriş ag'zalar ga'ptin' uluwma mazmunına qatnaslı bolıp kelgende, ga'ptin' basında orınlasadı ha'm ga'ptin' mazmunına tikkeley qatnaslıg'ı an'latılıp turadı: **Awa**, bul O'zbekstan menen Qaraqalpaqstannın' altını, —dedi hu'kimet basshılarının' birewi. **Shınında**, bul g'awashanı suwg'arıwg'a eki adam ko'plik etpeydi (O'.X.). **Yaqshı**, onday bolsa ha'zir baramız. —**A'lbette**, baraman joldas Ka'rimbekov. **Haqıyqatında**, O'mirbek g'arın ko'p qıyınshılıqlardı bastan keshirgen adam edi (T.Q.).

2. Kiriş ag'za ga'ptin' bir ag'zasına qatnaslı bolıp kelgen de, sol ag'zag'a jaqın, sonın' qasında orınlasadı: Awıldın' qarası ko'ringennenaq, **mine**, usı sorawlar onın' miyin qatırdı. Ol, **a'sirese**, Ja'nibek tarxanlardan qa'wıplenedi (T.Q.). Bug'an, **a'lbette**, maqtana alaman. Elge, **so'z joq**, jen'is penen keledi (O'.X.).

3. Kiriş ag'zalar ga'ptin' aqırında kelgende de uluwma ga'pke qatnaslı boladı. Bunday jag'dayda onın' ga'ptin' mazmunına qatnaslı

ma'nisi ku'shsizlenedi, intonatsiyalıq jaqtan pa'sen' aytiladı: Ha'zirgi da'wirde kitap oqımaytug'ın adam joq desem qa'telespeymen, **ba'lkim**. Bul shigit emes, suw tu'binen shıqqan hasil gawhar, **aqırı** (O'.X.). Menin' solarg'a qarşı bolıwım kerek qoy, **shaması** (T.Q.).

§ 58. Qaratpa ag'zalıdın' orın ta'rtibi

Qaratpalar, ko'binese ga'ptin' basında, aqırında, geyde ortada da kele beredi. Olardıñ bul sıyaqlı ha'r tu'rli orınlarda keliwi kommunikativlik wazıypasına, ga'ptin' du'zilisine, stıflık talaplarğa baylanışlı bolıp keledi.

Qaratpalar, ko'binese ga'ptin' bas pozitsiyasında keledi. Bul pozitsiyada keliwine to'mendegi jag'daylar sebepshi boladı:

a) so'ylewshi o'z so'zine, pikirine tin'lawshının' diqqatın tartıwı za'ru'r bolg'anda, a'dep tin'lawshının' diqqatın o'zine tartadı yamasa so'zi qaratılğan obiektti keltiredi, son' o'z pikirini bayanlaydı: **Aydana**, awıl-el bolıp bul isti jaqsı ko'rmeı otırıptı (O'.X.). **Azat**, sen bug'an qapalanba (A.B.). A'y, **ka'narı ken' Enesay**, sen ullı da'riyasan' (Sh.A.);

b) shaqırıq-urarlarda, u'ndewlerde, shıg'ıp so'ylewlerde, dialog ga'plerde, ko'binese qaratpalar ga'ptin' basında qollanıladı: **Joldaslar**, anıq aytaman, bul bayramda sizler menen birge bolıw mag'an ku'ta jag'imli. **Mexanizator**, ma'rtlik iste jawlap ur! (gazetadan). —Temirbekti tawıp bersen' qa'ytedi. —Jas u'lken, bul is kelispeydi (T.Q.).

Qaratpalardıñ ga'ptin' aqırında keliwi de jiyi ushırasadı. Bunday jag'dayda so'ylewshi tin'lawshıg'a, onsha a'hmiyet bermey, tin'lawshıg'a qatnaslı bolg'an o'z so'zine a'hmiyet berip, onı da'slep aytadı da, son'ınan tin'lawshını (qaratpanı) keltiredi: Jiynaqtı uzaqqa sozıp otırıwg'a waqt joq, **joldaslar!** —dedi Tilewmuratov (K.S.). Senin' ken'esin'di sorap keldim, qurdas. Jan'a ka'sip penen elge qa'demin qutlı bolsın, **azamat** (T.Q.). Bul Aral mol g'a'ziyne, zor ıns g'oy, **balalarım** (K.S.).

So'ylewshi o'z pikirini bildirip turg'anda, pikirinin' kimgе tiyisli ekenligin bildirgisi kelse, ga'ptin' bir bo'legi pitken orında tin'lawshısın-qaratpanı keltiredi de, so'zin dawam etedi: Hal- jag'dayım to'men emes, **qurdas**, ul-qızım erjetti (İ.Q.). Bul u'lken iste bizin' ja'miyetimiz en' aldı menen mektepke—**qa'dirli joldas mug'allimler**, sizlerge su'yenedi (gazetadan).

Sorawlar

1. Qaraqalpaq tilinde ga'p ag'zaları, ko'binese qanday orın ta'rtipte jaylasadı, a'sirese qaysı ag'zalar erkin ta'rtipte bolıp keledi? 2. Inversiyalıq orın ta'rtip degen ne, ol ko'binese qanday shıg'armalarda qollanıladı, misal keltirin'?

3. Bas ag'zalardın' orın ta'rtibi qanday? 4. Toliqlawish ha'm pısıqlawishtın' orın ta'rtibin aytın', olar qaysı ag'zag'a qatnaslı bolıp keledi? 5. Orın, waqıt pısıqlawishlar qaysı orında kelgende determinant xızmetin atqaradı? 6. Anıqlawishtın' orın ta'rtibi qanday, ol erkin orın ta'rtipke iye bolama?

A'debiyatlar

Хәзирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1992, 200-219-бетлер.

Хәзирги каракалпак тили. Синтаксис. (сабаклык) Нөкис, «Билим», 1996, 140-149-бетлер.

Ўзбек тили грамматикаси. II том, Синтаксис. Тошкент, 1976, 178-183-бетлер.

Фуломов А. Ф., Аскарлова М.А. Хозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1987, 121-127-бетлер.

Сафиуллина Ф. С. Татар телендә суз тәртибе. Казан, 1974.

VI bap

GA'PTIN' KOMMUNIKATIVLIK ASPEKTI

§ 59. Ga'ptin' aktual bo'liniwi

Sintaksislik ilimde ga'ptin' du'zilisi qurılımlıq-sintaksislik ha'm kommunikativlik-sintaksislik aspektlerde u'yreniledi. Bul bag'darlardın' birinshisi teoriyalıq ha'm a'meliy jaqtan erteden u'yrenilip kiyatır. Ekinshisi son'g'i izertlew obiekti bolıp o'tken a'sirdin' 50-jıllarınan baslanadı. Ha'zirge deyingi izertlewlerde grammatikalıq kategoriyaların' semantikalıq du'zilisın u'yreniwge qarag'anda formal du'zilisın u'yreniw birinshi planda qaralıp keldi. Bul jag'day tildin' qarım-qatnaslıq xızmetin ta'minlewshi ga'ptin' ishki mazmunın' izshilik penen ashıw'a tolıq mu'mkinshilik bermedi. Ga'ptin' ishki mazmunı tolıq ashılmay, formal belginin' ishinde u'yrenildi. Usı jag'daylar esapqa alınıp, rus til biliminde 60-jıllardan baslap ga'ptin' semantikalıq du'zilisın u'yreniwge ayırıqsha a'hmiyet berildi.¹ Ga'ptin' kommunikativlik aspektin (aktual bo'liniwin) u'yreniw ku'sheydi. Onın' aktual bo'liniwinin' teoriiyası semantikalıq sintaksistin' u'yreniw obiekti bolıp kirdi.

Ga'ptin' aktual bo'liniwinin' u'yreniliwi 70-jıllardan baslap tu'rkiy tillerinde de baslandı.²

¹ Аругюнова Н.Д. Предложение и его смысл. М., «Наука», 1976, 6-бет.

² Амиров Ф.С. Способы актуального членения в казахском языке. «Советская тюркология», 1970, №6; Сафиуллина Ф.С. Татар теледә суз тәртибе. Казан, 1974, 34-47-бетлер; Абдуллаев К.М. «Актуальное членение предложения в азербайджанском языке. «Советская тюркология» 1983, №1; Нурманова А, Махмудов Н, Ахмедов А, Салихужаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, 1992, 94-120-бетлер.

Ga'ptin' aktual bo'liniwi shex lingvisti V.Matezius ta'repinen usınıladı.¹ V.Matezius sintaksislik bo'liniw menen aktual bo'liniwdin' o'z ara qatnası ha'm o'zine ta'n ayırmashılıg'ın anıqlaydı. Sonın' menen qatar, ol ha'rbir tilde onın' formal bo'liniwi menen aktual bo'liniwdin' sol tillerdin' materialları tiykarında sistemalı izertlew en' a'hmiyetli ma'selelerdin' biri dep esaplaydı.

V.Matezius ga'ptin' aktual bo'liniwinin' komponentlerin kommunikativlik wazıpasına qaray «so'ylem negizi (osnova viskazivaniya) ha'm so'ylem o'zegi» (yadro viskazivaniya) dep eki bo'lekke bo'linedi.²

Ga'ptin' aktual bo'liniwinin' komponentleri son'g'i izertlewlerde ha'r tu'rli terminler menen: «dannoe» ha'm «novoe»,³ «osnova» ha'm «preditsiruemaya shast»,⁴ «tema» ha'm «rema»,⁵ «so'ylem predmeti» ha'm «so'ylem jan'alıg'ı»⁶ terminleri qollanıladı.

Ha'zirgi rus ha'm tu'rkiy tillerinin' akademiyalıq grammatikalari ha'm joqari oqıw orınlarına arnalg'an sabaqlıqlarda aktual bo'liniwdin' komponentleri qaliplesken tu'rde «tema» ha'm «rema» terminleri menen ataladı. Sonın' menen qatar, orı menen «dannoe» (begili) ha'm «novoe» (jan'alıq) terminleri de tema ha'm remanın' ornına qollanıladı.

Ga'ptin' kommunikativlik wazıypasına qaray tema ha'm rema bolıp eki bo'lekke bo'liniwine aktual bo'liniw dep ataladı.

Ga'ptin' belgili bir kontekst ya'ki situatsiyadan so'ylewshige ma'lim ha'm onın' pikiri ushın tiykar bolg'an bo'lek **tema**, tema haqqında jan'a informatsiya xabarlaytug'ın bo'lek-**rema** wazıypasın atqaradı.

Tema ga'ptin' baslanıw punkti, tiykari bolıp esaplanadı ha'm ga'ptin' jan'alıq xabarlaw informatsiyası bag'darlang'an predmetti bildiredi. Ol so'ylewshi ha'm tin'lawshig'a burınan belgiligi predmet ma'nisinde yamasa onın' belgililigi teksttegi o'zinen buring'i ga'p arqalı anıqlanadı. **Rema** tema haqqında qandayda bir jan'alıq xabarlaytug'ın bo'lek bolg'anlıqtan xabarlawdin' tiykarı mazmunın o'z ishine aladı. Sonlıqtan

¹ Матезиус В.О. О так называемой актуальном членений предложения. Сб:Пражский Лингвистической кружок. М., изд-во «Прогресс», 1967.

² Матезиус В.О. Көрсетилген мийнети.

³ Крушельницкая К.Т.К вопросу о смысловом членений предложения. «Вопросы языкознания», 1956, №5

⁴ Распопов И.Р. Строение простого предложения в современном русском языке. М., изд-во «Просвещение», 1970, 99-бет

⁵ Ковтунова И.И. Принципы словорасположения в современном русском языке. В кн: Русский язык. Грамматические исследования. М. «Наука», 1976, 102-бет; Махмудов Н, Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис). Тошкент, «Ўқитувчи», 1995, 45-бет.

⁶ Сафиуллина Ф.С. Татар тилиндә суз тәртибе. Казан.1974, 42-43-бетлер.

ol temag'a qarag'anda en' a'hmiyetli bo'lek retinde ga'ptin' kommunikativlik orayı (yadrosı) esaplanadı. Misalı: Bekbaydın' hayalı bolsa gu'ubilenip ju'rip, tu'kirinip A'jimurattın' jelkesinen nuqıp-nuqıp jiberedi de, biraq Ariwxan kempirge qaytarıp so'z ayta almaydı. Kempirden//ha'mme seskenetug'in edi (Sh.A.).

Bul misalda ekinshi ga'p tema ha'm rema bolıp, eki aktual ag'zag'a bo'linedi. Bundag'ı qos sızıq penen bo'lingen da'slepki bo'lek-tema. Ol so'ylewshige de tin'lawshig'a da belgili predmet ma'nisinde ug'ınıladı. Onın' belgili predmet ekenligi da'slepki ga'p arqalı ma'lim bolıp, kontekst arqalı anıqlanadı. Ekinshi bo'lek (rema) sol kompleksin buzbastan rema wazıypasın atqaradı. Tema haqqında jan'alıq xabarlaytug'in bo'lek retinde ug'ınıladı.

Ga'ptin' aktual bo'liniwi so'zlerdin' orın ta'rtibi ha'm intonatsiyası menen tig'ız baylanışlı bolıp keledi. Tema ga'ptin' baslanıw punkti bolg'anlıqtan remadan burın jaylasadı. Al rema tema haqqında jan'alıq xabarlaytug'in bo'lek bolg'anlıqtan, ko'binese temadan keyin grammatikalıq bayanlawishtan aldındı orında keledi.

Misalı: **Oqıwshılar// terek** ekti degen ga'p kommunikativlik wazıypası boyınsha oqıwshılardıń ne islegenligi tuwralı xabarlaydı. Bundag'ı **terek** so'zi grammatikalıq bayanlawış penen birlikte remanın' toparın (terek ekti) du'zedi. Oqıwshılardıń ne na'tiyje islegenligi tuwralı jan'alıq xabarlaydı. Al, oqıwshılar bo'legi pikirdin' baslanıw punkti-tema wazıypasın atqaradı. Eger so'ylewshi usı ga'ptin' wazıypasın basqasha quratuğın bolsa, onda so'zlerdin' orın ta'rtibin o'zgerтип qollanıwı mu'mkin. **Terekti oqıwshılar ekti.** Bunday orın ta'rtipke baylanışlı terek so'zi ga'ptin' basına o'tedi de, intonatsiyalıq o'zgeshelikke iye bolıp, o'z aldına bir sintagma du'zedi. Kommunikativlik wazıypası boyınsha so'ylewshige belgili predmet-tema wazıypasın atqaradı. Al grammatikalıq baslawış bayanlawış penen birlikte bir intonatsiya basımında ayılıp, remanın' toparın du'zedi. Bunday jag'dayda terekti kimler ekti sorawı qoyıladı da, tema soraw ma'nisin du'zedi, al rema sol sorawg'a juwap qaytarıw (oqıwshılar ekti) ma'nisinde keledi. Solay etip, orın ta'rtip ha'm intonatsiya ga'ptin' aktual bo'liniwin bildiriwshi aktuallastırıwshi qural xızmetin atqaradı.

§ 60. Aktual bo'liniw menen sintaksislik bo'liniwdin' o'z ara qatnası

Ga'ptin' sintaksislik ag'zalar'ga bo'liniwi menen aktual ag'zalar'ga bo'liniwi arasındag'ı uqsaslıq ha'm ayırmashılıqlardı ha'r bir tildin' materialları tiykarında anıqlaw u'iken a'hmiyetke iye. Aktual bo'liniw menen sintaksislik bo'liniwdegi ga'p ag'zaları bir-biri menen sa'ykes

keliwi de, sa'ykes kelmewi de mu'mkin. Sintaksislik bo'liniw menen aktual bo'liniwdin' bir-birine sa'ykesligi determinantsız ken'eyilmegen eki bas ag'zalı ga'plerdin' quramında anıq ko'rinedi. Eki bas ag'zalı ga'plerdin' quramı qansha ken'eyip kelse de, aktual bo'liniw binarlı sıpatqa iye bolıp, tema ha'm rema toparına bo'linedi. Bunday jag'dayda tema ha'm rema toparı sintaksislik bo'liniwdegi baslawış toparı ha'm bayanlawış toparına sa'ykes keledi. Eger ken'eytilgen jay ga'pler determinant ag'zalı bolıp kelse, sintaksislik bo'liniw baslawış toparı, bayanlawış toparı ha'm determinant toparı-bolıp u'sh toparg'a bo'linedi. Bul jag'dayda aktual bo'liniw menen sintaksislik bo'liniw bir-birine sa'ykes kelmewi mu'mkin: 1. Awıldan shıqqan eki atlı//tawg'a qaray bag'dar alg'an edi. 2. Azanda// taw jotalarınin' targ'il shoqqıları//tu'lki terisin jamılg'andaybolıp ko'rinedi (Sh.A.). Bul misallarda birinshi ga'ptegi qıysıq sızıq penen bo'lingen eki bo'lek sintaksislik bo'liniwi jag'ınan baslawış toparı ha'm bayanlawış toparı bolıp, eki toparg'a ajratıladı. Olar usı bo'liniw boyınsha aktual bo'liniwdegi tema ha'm rema toparına sa'ykes keledi. Biraq, sintaksislik ag'zalar'ga bo'liniwi jag'ınan sa'ykes emes. Bul ga'ptin' baslawış toparı u'sh sintaksislik ag'za — eki anıqlawış ha'm baslawishtan, al bayanlawış toparı pısıqlawış ha'm bayanlawishtan turadı. Usı ga'p neshe so'zden du'zilse de, aktual bo'liniwde tema ha'm rema bolıp eki bo'lekke bo'linedi.

Joqarıdag'ı ekinshi ga'p sintaksislik du'zilisi boyınsha u'sh sintaksislik toparg'a bo'linedi. Onın' birinshisi determinant pısıqlawış, ekinshisi baslawış toparı, u'shinshisi bayanlawış toparın du'zip kelgen. Bul ga'p sintaksislik bo'liniwi jag'ınan birneshe ga'p ag'zalarına bo'linedi. Bundag'ı determinant qanday du'ziliste kelse de, grammatikalıq baslawishtan aldın ga'ptin' basında jaylasadı ha'm ma'nilik jaqtan pu'tin ga'ptin' quramına qatnasılı boladı. Bul jag'dayda aktual bo'liniwge qatnası jag'ınan ga'ptin' baslanıwı tema wazıypasın atqaradı. Usı sıyaqlı ken'eytilgen jay ga'plerdin' quramında eki determinant kelip, eki basqışlı sıpatqa iye boladı.¹ Bunday jag'dayda birinshi basqıştag'ı determinant tema wazıypasın atqaradı da, ekinshi basqıştag'ı tema remanın' toparına kiredi. Misalı: Bekey apaydan keyin//bala//portfelin Gu'ljamal menen onın' qızına ko'rsetiw ushın juwırıp ketti.(Sh.A.). Ekinshi basqışta rema bo'legi tema ha'm rema bolıp, ja'ne bo'linedi: Bala//portfelin Gu'ljamal menen onın' qızına ko'rsetiw ushın juwırıp ketti. Bunda bala so'zi-tema, qalg'an so'zlerdin' ba'ri — rema.

¹ Ковтунова И. И. Көрсетілген мийнети, 112-114-бетлер; Нурманов А. Махмудов Н. хәм басқалар. Көрсетілген мийнети, 103-104-бетлер.

§ 61. Orin ta'rtip ha'm intonatsiya

Ga'ptin' aktual bo'liniwinde so'zlerdin' orin ta'rtibi ha'm intonatsiya tiykarig'i aktuallashtirish qural xizmetin atqaradi. Sonun' menen qatar, bulardan basqa, qosimsha aktuallashtirish qural retinde ku'sheytiv ha'm ayiriv-sheklew janapaylari, geypara almasiqlar, ayirim ta'kirarlanirish so'zler de qatnasadi.

Orin ta'rtip orqali aktuallasiv. Orin ta'rtip ga'p du'zilisinin' eki aspekti-sintaksislik bo'liniw ha'm aktual bo'liniwlerge qatnasli u'yreniledi. Sintaksislik bo'liniwdegi ga'p ag'zalar da'stu'riy u'yrenilip kiyatir'gan grammatikalik orin ta'rtipke tiykarlanadi. Ga'ptin' bas ag'zalar a'dettegi orin ta'rtip boyinsha baslawish-bayanlawish pozitsiyasida jaylasadi. Ekinshi da'rejeli ag'zalar bas ag'zalarg'a g'a'rezli ma'nilik qatnaslilig'ina qaray olardin' aldinda keledi. A'dettegi orin ta'rtip boyinsha bayanlawishtin' orn turaqli boladi, al logikalik pa'tke baylanisli bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalar a'dettegi orin ta'rtibinen o'zgerip, bayanlawishqa deyingi araliqta ha'r tu'rli orinda keledi, biraq logikalik pa't tu'sken so'z bayanlawish penen qatar, onin' aldinda jaylasadi. Ma'selen: Azat keshe Tashkentten keldi. Tashkentten Azat keshe keldi. Keshe Tashkentten Azat keldi. Bul ga'plerdin' ha'mmesinde bayanlawishtin' orn turaqli. Al bayanlawishqa deyingi basqa ag'zalardin' orin o'zgertiwe boladi. Logikalik pa't tu'sken so'z en' a'hmietli so'z retinde bayanlawishtin' aldinda keledi. Bul jag'day ga'ptin' aktual bo'liniwinin' tema-rema printsipinde ornalaswin bildiridi. Usi siyaqli ekspressivlik ha'm stillik o'zgeshelikke iye bolmag'an tema-rema printsipindegi orin ta'rtip obyektivlik orin ta'rtip dep ataladi. So'zdin' orin ta'rtibi awizeki so'ylew ya'ki ko'rkem shig'armalarda ekspressivlikke iye bolip, stillik talapqa ilayiq qurilg'anda keri orin ta'rtipte rema-tema pozitsiyasida jaylasadi. Bunday orin ta'rtip subyektivlik orin ta'rtip retinde u'yreniledi. Subyektivlik orin ta'rtipte rema waziyasindagi so'z ga'ptin' aldinq'i ya'ki ortan'g'i orinlarinda jaylasadi:

Berdaq edi // shayirlardin' danasi,
So'zine iyildi // adam balasi.

(O'tesh shayir).

Bul qosiq qatarlarinda stillik talapqa ilayiq rematizatsiyalanirish so'z aldinq'i pozitsiyag'a o'tip, rema-tema bolip qurilgan.

Tu'rkiy tillerindegi ga'ptin' aktual bo'liniwin izertlewshiler ta'repinen so'zlerdin' orin ta'rtibinin' bir-birine qarama-qarsi eki tu'rli o'zgesheligi ko'rsetiledi. P.S.A'mirov a'dettegi orin ta'rtip boyinsha bayanlawishtin'

aldinda kelgen aktuallasivdi aktiv aktuallasiv, al bayanlawishtan son'g'i pozitsiyadagi tu'rin passiv aktuallasiv dep ko'rsetedi. Ol bayanlawishtan son'g'i orinda kelgen aktuallasivdi so'ylewshi ushin minnetli emes dep esaplaydi.¹

Aktuallasivdin' bul eki tu'rli o'zgesheligi K.M.Abdullaevtin' aniqlaw boyinsha P.S.A'mirovtin' pikirine qarama-qarsi keledi. Ol aktualasivdin' ku'shli da'rejesi bayanlawishtan son' ga'ptin' aqirinda, al ku'shsiz da'rejesi bayanlawishtin' aldinda bolatuginin ko'rsetedi.²

O'zbek tilindegi miynetlerde bul tuwraq to'mendegishe pikir bildiriledi. «O'zbek tilinde ayirim ga'p ag'zalar (ma'selen, baslawish ha'm bayanlawish) aktuallasivdin' tek bir da'rejesine-ku'shli da'rejege iye.³ Baslawishtin' aktuallasivinin' ku'shli da'rejesi ushin ga'ptin' aqirg'i orn xarakterli boladi. Pisiqlawish ha'm toliqlawishlarda da bul eki da'rejeni ko'riw mu'mkin. Biraq, bul jag'day awizeki so'ylew ushin da, jazba til ushin da normal jag'day emes. A'dette, o'zbek tilinde pisiqlawish ha'm toliqlawishtin' orin ta'rtip orqali aktuallasiv orn bayanlawish aldi orn esaplanadi» dep ko'rsetedi.⁴

Joqaridagi siyaqli so'z etilgen jag'daylar qaraqalpaq tilindegi aktual ag'zalardin' u'yreniliwine de qatnasli. Ma'selen: 1. Marallar! Olar bul jerde ne qilip ju'r eken! Ne qilip ju'retugin edi **sag'an**. —Pay, pay, pay! — semizin qa'ytersen' bulardin', —dep tan'layin qag'a berdi **ol**. Pay shaqimin' jaraswin-ay **o'zine** (Sh.A.). Ne joq deysen'. Tseylonda, a'jayip nar'selerdin' ba'ri de bar **onda**. 2. Bizler on keshe ko'rgenbiz (Sh.A.).

Bul misallarda birinshi topar ga'plerdegi diqqat etilgen so'zler stillik talapqa ilayiq a'dettegi orin ta'rtipten o'zgerip, bayanlawishtan son'g'i pozitsiyada kelgen. Bul so'zlerdi sol orinda qollanbay aytsa da boladi, biraq ga'ptin' mazmun stillik jaqtan da'slep kisindey ta'sirlilikke, o'tkirlilikke iye bolmay qaladi. Sonliqtan so'ylewshi bul orinda sol so'zlerdin' ornin o'zgertiw orqali ga'ptin' mazmunin ku'sheytip beriwdi maqset etken. En' son'g'i ekinshi topar ga'pte bunday o'zgeshelik joq. Ondagi so'zler a'dettegi orin ta'rtip boyinsha jaylasqan. Bunda joqaridagi ular siyaqli ekspressivlik ma'ni joq. Tek a'dettegi orin ta'rtipke baylanisli bayanlawishtin' aldindagi so'zge logikalik pa't tu'siriw orqali aktuallasirish ma'ni bildiriledi. Bunday aktuallasivda orin ta'rtip ha'm logikalik pa't ekewi birlikte aktuallasirish qural retinde qatnasadi.

¹ Эмиров П. С. Көрсетилген мийнети, 35-бет.

² Абдуллаев К. М. Көрсетилген мийнети, 66-бет.

³ Нурманов А. Махмудов Н. Ахмедов А. Салихужаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, «Фан», 1992, 108-бет.

⁴ Сонда, 109-бет.

Intonatsiyaliq aktuallasıw. Aktuallasıwtırıwshı qural retinde intonatsiya, logikalıq pa't, so'ylew tempi ha'm pauza qatnasadı. Ga'ptin' du'zilisi so'ylewde intonatsiyalıq jaqtan birneshe sintag'malarg'a bo'linip aytiladı. Ma'selen: Do'gerekte // heshkim ko'rinbeydi. Atizlarg'a // ele // mallar jayılmag'an edi (Sh.A). Bul ga'plerde qos sızıq sintag'malardin' bo'liniwin bildiredi. Bulardag'ı son'g'ı sintag'malıq bo'lekler da'slepkişine qarag'anda logikalıq pa't tu'sip, intonatsiyalıq jaqtan ba'lentirek dawıs irkilisi (pauza) menen aytiladı. Sonın' menen qatar, kommunikativlik wazıypası boyınsha jan'alıq xabarlawshı en' a'hmiyetli bo'lek-reması xızmetin atqaradı. Sonday-aq so'ylewshı ga'p ishinde bir so'zge a'hmiyet berip, onı basqalarınan ajratıp ko'rsetiwdi niyet etse, sol so'zge logikalıq pa't tu'sirilip aytiladı. Bunday jag'dayda ga'ptegi so'zlerdin' a'dettegi orın ta'rtibi o'zgermeydi: 1. Azat erten' Tashkentke ketedi. Kim erten' Tashkentke ketedi Azat. 2. Azat Tashkentke erten' ketedi. Azat qashan Tashkentke ketedi-erten'. 3. Erten' Azat Tashkentke ketedi. Erten' Azat ne qıladı?- Tashkentke ketedi. Bul sıyaqlı aktuallasıwda logikalıq pa't tu'sip, ajratılıp aytilg'an so'z soraw talap etedi. Sol sorawg'a juwap retindegi so'z-reması, qalg'anları tema wazıypasın atqaradı.

Emfazalıq emotsional pa'tke iye bolg'an so'zler de aktuallasıtırıwshı qural xızmetin atqaradı. Emfazalıq pa't ga'ptegi belgili bir so'zlerge qatnaslı bolıp, sol so'zlerdegi dawıslı yamasa dawıssız so'zler sozin'qı aytiladı. Misalı: Senin' kelgenin' esin'de barma, Tolg'anay?-**Qayda-a** sag'an. Qıyın g'oy, onnan beri qansha waqıtlar o'tip ketti (Sh.A.).

Ga'p ishinde so'zlerdin' ta'kirarlanıp ayılıwı da emfazalıq emotsional pa'tke iye boladı. Qaysı so'zge emfazalıq pa't tu'sse, sol so'z ta'kirarlanadı. Anag'an qaran'lar, **anag'an**. Berman ayda, **berman**. Sa'l shetirek al, **shetirek**. Aqsham benzinge bardım, **benzinge** (Sh.A.).

Grammatikalıq qurallar arqalı aktuallasıw. Qosımsha aktuallasıtırıwshı xızmette ku'sheytıwshı (da/ de, tap, g'oy, aq) ha'm ayırım-sheklew (tek, g'ana, tek g'ana, ha'tteki) janapayları, geypara almasıqlar (o'zi, o'zi de, bul) ta'kirarlawshı so'zler ha'm t.b. grammatikalıq ha'm leksikalıq qurallar qatnasadı.

Janapaylar aktualizator xızmetinde kelgende tema ha'm remag'a qatnaslı boladı. Ku'sheytıwshı janapaylar o'zi qatnaslı so'zge qosımsha ku'sheytıwshilik ma'ni beriw arqalı aktuallasıtıradı: 1. Abat // asıqpay otırıp qozılardıń ekewin **de** paltosına oradı (T.Q.). 2. Ku'nnin' 40 graduslıq ıssılıg'ı // tikkeley **tap** tas to'ben'e kelip quyılıp turg'anday. 3. Jaz // qolaylı ma'wsim **g'oy**. 4. Ekspeditsiya qısqa mu'ddettin' ishinde-**aq** // artezian qudıqların qazıp pitkerdi (G.S.).

Bul ga'plerdegi dıqqat etilgen janapaylar o'zi qatnaslı so'zge yamasa so'zler toparına ku'sheytıwshilik ma'ni beriw arqalı aktuallasıtıradı. Olar so'ylew jag'dayında o'zi an'latıp kelgen ma'nini ga'p mazmunında

qosımsha ra'wishler jasırın an'latadı. Joqarıdag'ı 1-2-3-ga'plerdegi aktuallasıtırıwshılar ga'ptin' reması bo'legine, 4-ga'ptin' aktuallasıtırıwshısı tema bo'legine qatnaslı bolıp kelgen.

Ayırıw-sheklew janapayları tema ya'ki remag'a qatnaslı bolıp keledi. Bul janapaylar o'zi qatnaslı so'zdin' yamasa ga'ptin' bir bo'legin ayırımlap sheklew ko'rsetiw arqalı ku'sheytıwshilik ma'ni beredi: **Tek** janapayı, ko'binese o'z qatnaslı so'zdin' aldında, **g'ana** janapayı keyninde keledi. Tek Irisqul biy // tikeymey shayıqqa o'z to'rinen orın awıstırıw ushın sa'l jıhstı (T.Q.). 2. Ol jerde // **tek** u'sh xojalıq bar. Adam degen // **tek** ju'riwdı, ju'zidi **g'ana** bilmeytug'ınbedi. Du'rmiyinen // en' mayda-shu'yde na'rseler, **ha'tteki** esheyninde ko'zge tu'speytug'ın qıyım-sıyqımlarg'a deyin anıq ko'rinip turdı (Sh.A.).

Bul misallardag'ı birinshi ga'pte **tek** janapayı temag'a qatnaslı bolıp, onın' ma'nisin ayırıw-sheklew arqalı aktuallasıtırıp kelgen. Qalg'an ga'plerde aktuallasıtırıwshılar remanın' quramına qatnaslı tu'rde aktuallasıtırıwshı xızmet atqaradı.

Aktuallasıtırıw xızmetin **o'zi, o'zi de** almasıqları atqarıp kelgende, o'zinen buring'ı atawısh so'zge qatnaslı, yag'niy sol so'zge so'ylewshinin' dıqqatı awdarılıp, onın' xızmeti ku'sheytılıp ko'rsetiledi. Aktual bo'liniwde sol so'z reması wazıypasın atqaradı: 1. Endi // Tanabaydın' jalg'ız o'zi // jolg'a shıg'adı. A'kesi tiri halında kelse boldı. Sultamuratqa // sol baxıttın' **o'zi de** jetkilikli (Sh.A.).

Aktuallasıtırıwshı qural retinde artiklik xızmettegi **bul** almasıg'ı da qatnasadı. Bul almasıqg'ı artiklik xızmette kelgende, o'zi qatnaslı atlıq so'zge belgililik ma'ni beredi, so'ylewshı ha'm tın'lawshıg'a belgili predmet ma'nisinde ug'ınıladı. Bul jag'day **bul** almasıg'ının' aktuallasıtırıwshı qural xızmetin atqaratug'ınlig'in da'lilleydi. Sırılğan qara beshpentinin' sırtınan aq belbew orag'an **bul** kempir // an'ızdın' ortasında g'ı soqpaq penen a'ste aqırın ketip baratır (Sh.A.).

Bul ga'ptegi qıysıq sızıq arqalı bo'lingen da'slepki bo'lek aktuallasıtırıwdın' qatnasına baylanışlı reması, qalg'an bo'lek tema wazıypasın atqaradı. **Bul** almasıg'ı **kempir** so'zinin' aldında kelip, logikalıq pa'ttı o'zine aladı ha'm kempir so'zi menen birge logikalıq pa't tu'sken so'z retinde basqa so'zlerge qarag'anda intonatsiyalıq jaqtan ba'lent aytiladı. Sonlıqtan **bul** so'zi kommunikativlik wazıypası boyınsha **rema** bolıp keledi.

Aktuallasıtırıwshılıq xızmetti bolımsızlıq ma'ni beriwshı (emes, tu'we) janapayları ha'm tirkewishlik xızmettegi (tısqarı, basqa, menen birge) ko'mekshı so'zleri atawısh so'zler menen birge kelip atqarıwı mu'mkin: Elmurat o'z jerine **ju'zim, alma, anar, shabdal, qa'reli g'ana emes** // palız eginlerinde egedi (J.A.). Tek **jaslar g'ana emes** // bilayırta turıp,

bul oyın-ku'lkige bizlerdey ka'yanılar da qızıg'ıp qaradıq (Sh.A.). **Sen tu'we**//Azatta keledi. Og'an//tıp-tınısh jatqan **tog'aydan basqa** heshna'rse ko'rinbeydi (A.O.).

Bul ga'plerde aktuallastırıwshı qurallar o'zi qatnaslı so'zler menen birge rema wazıypasın atqaradı.

Demek, semantikalıq sintaksistin' u'yreniw obyektine kiretug'in ga'ptin' aktual bo'liniwi tekst du'zgende, awdarma jasawda, tekstlerdi redaksiyalaw jumıslarında ga'ptegi so'zlerdin' yamasa ga'p bo'leklerinin' ma'nilik jaqtan durıs izbe-izlik penen qurılıwın anıqlawda teoriyalıq ha'm a'meliy jaqtan a'hmiyetli orın iyeleydi. Sonlıqtan ga'ptin' sintaksislik ag'zalarg'a bo'liniwin u'yreniw menen sheklenip qalmay, tildin' qarım-qatnaslıq (kommunikativlik) xızmetin ta'minlewshi ga'ptin' aktual ag'zalarg'a bo'liniwin qaraqalpaq tilinin' materialları tiykarında u'yreniw ha'zirgi sintaksis iliminin' a'hmiyetli ma'selelerinin' qatarınan orın aladı. Bul jag'day mektep, orta arnawlı ha'm joqarı oqıw orınlarında til birliklerinin' qarım-qatnaslıq xızmetine a'hmiyet bermey, formalıq u'yreniwden qutqaradı. Uluwma orta bilim beretug'in mektep oqıwshıları ha'm studentlerdin' o'z betinshi oylaw ha'm teren' bilim alıwın arttıradı, teoriyalıq bilimin teren'letedi.

Sorawlar

1. Ga'ptin' aktual bo'liniwi en' da'slep kim ta'repinen usınıldı Ol aktual bo'liniwdin' komponentlerin qanday terminler menen ataydı? 2. Aktual bo'liniw son'g'ı izertlew ha'm sabaqlıqlarda qanday terminler menen atalıp kiyatır ha'm qaysı termin ha'zirgi izertlew ha'm sabaqlıqlarda ken' qollanılıp ju'r? 3. Aktual bo'liniw menen sintaksislik bo'liniwdin' ayırmashılıg'ı qanday? 4. Aktuallasıwdı bildiriwge qanday qurallar qatnasadı? Aktuallastırıwshı grammatikalıq qurallardı aytın', misallar keltirin'?

A'debiyatlar

Русская грамматика. II. Синтаксис. М., «Наука», 1980, 190-196-бетлер.
Современный русский язык. Под редакцией В.А. Белошапковой. М., «Высшая школа» 1981, 499-506-бетлер.

Нурманов А. Махмудов Н. Ахмедов А. Салихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Нөкис, 1992, 136-140-бетлер.

Дәўлетов М. Карақалпақ тилинде гәптин актуаль бөлиниўи.- «Өз РИАҚБ хабаршысы», 2002, №5-6, 106-109-бетлер.

Бабайцева В.В. Максимов Л. Ю. Современный русский язык. часть III, Синтаксис. Пунктуация. М., 1981, 117-132-бетлер.

VII bap

BİR BAS AG'ZALI GA'PLER

§ 62. Bir bas ag'zalı ga'pler tuwralı tu'sinik

Jay ga'pler bas ag'zalardın' qatnasına qaray, eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı bolıp ekige bo'linedi. Eki bas-ag'zalı ga'plerdin' quramın eki bas ag'za-baslawish ha'm bayanlawishtın' qatnası du'zedi. Bir bas ag'zalı ga'plerdin' quramın bir bas ag'zanın' orayı du'zedi.

Bir bas ag'zalı ga'pler basqa bas ag'zanı talap etpey-aq, ga'plik belgige-predikativlikke iye boladı. Pikir (informatsiya) sol bir bas ag'zanın' quramı arqalı tolıq bildiriledi: 1. G'awashanın' japıraqları tu'sirildi. Paxta teriw mashinaları terimge kiristi. Bıylg'ı qıyınshılıq jıl ko'p na'rselerdi ko'rsetti (gazetadan). 2. Onnan ko'p na'rselerdi alıwg'a ha'm juwmaq shıg'arıwg'a boladı (gazetadan). Jolg'a tu'stik. Birge qatarlasıp, bir jo'n ju'rip kiyatırız. Jol. Biymezgil waqıt. Imırt jabılıwdan qaran'g'ılıq baslandı (S.S.).

Bul misallarda 1-topar ga'pler eki bas ag'zanın' qatnasınan du'zilgen ga'pler. 2-topar ga'pler bir bas ag'zanın' quramınan du'zilgen bir bas ag'zalı ga'pler. Bulardın' quramına bas ag'zanın' birewi qatnaspag'an.

Bir bas ag'zalı ga'pler bas ag'zaların' bildiriliwine qaray, **feyl bir bas ag'zalı ga'pler** ha'm **atawısh bir bas ag'zalı ga'pler** bolıp ekige bo'linedi.

Feyil bir bas ag'zalı ga'p bas ag'zasının' bildiriliw o'zgesheligine ha'm feyil formaları arqalı is-ha'reket iyesinin' belgili, belgisizligine qaray: **iyesi belgili ga'p, iyesi belgisiz ga'p, iyesi ulıwmalasqan ga'p** ha'm **iyesiz ga'p** sıyaqlı tu'rlerge bo'linedi.

Atawısh bir bas ag'zalı ga'pti ataw ga'p du'zedi. Feyil bir bas ag'zalı ga'pler bas ag'zasının' bildiriliw o'zgesheligine qaray, belgili bir subyektin' is-ha'reketin yamasa iyesi belgisiz, ya pu'tkilley belgisiz is-ha'reketlerdi bildiredi. Misalı: 1. Pensiyag'a shıqtım. 2. Qol qawsırıp otıra almadım. 3. Ha'rqanday ayıl'g'an ga'pke isene beriwge bolmaydı (S.S.).

Bul bir bas ag'zalı ga'plerdin' bas ag'zası feyller arqalı bildirilip, feyil bir bas ag'zalı ga'pti du'zip kelgen. Olar bas ag'zasının' bildiriliw forması arqalı is-ha'reket iyesi belgili (da'slepki eki ga'p), iyesiz (3-ga'p) ga'p ma'nilerin bildiredi.

Atawısh bir bas ag'zalı ga'ptin' bas ag'zalarg'a qatnaslı feyl bir bas ag'zalı ga'plerden basqasha. Bul bir bas ag'zalı ga'pler ko'pshilik grammatikalıq a'debiyatlarda ataw formasındag'ı atlıqtan bolıwına baylanışlı baslawish bir bas ag'zalı ga'p dep u'yreniledi. Biraq, geypara

sabaqlıq¹ ha'm oqıw qurallarında² ataw ga'ptin' bas ag'zasının' tek baslawish funktsiyasında emes, bayalawish rolinde de keletug'ını ko'rsetiledi.

Haqiqatında, ataw ga'ptin' bas ag'zası formalıq jaqtan eki bas ag'zalı ga'plerdin' baslawish sıyaqlı ataw seplik formasındag'ı atıqlardan boladı. Bul ataw ga'ptin' bas ag'zasın formallıq belgisine qaray baslawish quramınan du'zilgen ga'p dep qarawg'a boladı. Biraq, atawish bir bas ag'zalı ga'ptin' predikativlikti bildirip, bayanlawishqa beyim keletug'ın jaqların da biykarlawg'a bolmaydı: 1. 1944-jıl. 2. Iyul ayı. 3. Tu'n. 4. Aqda'ryanın' jag'ası sig'asqan keme. 5. Da'ryadan su'wen awlaw ma'wsimi (K.S).

Bul misallarda diqqat etilgen 1, 2, 3, -ga'pler atawish bir bas ag'zalı ga'pler. Bul atawish ga'pler ma'nileri jag'ınan bir-birine ku'ta' jaqın. Olardın' ha'mmesinde de informatsiya predmet ma'nisindegi atawish so'zler arqalı bildirilgen. Biraq, bular bir bas ag'zalı ha'm eki bas ag'zalı bolıp bo'liniwde bas ag'zalarındı qatnasına, olardın' predikativlikti bildiriw belgilerine tiykarlanadı. Joqarıdag'ı 4-5 ga'ptin' ekewi de atawish ga'p. Olar mazmunı jag'ınan bir-birine ku'ta' jaqın xabardı bildiredi. Bulardag'ı ayırmashılıq olardın' strukturasında ko'rinedi. 4-ga'pte predikativlik atlıq so'zden bolg'an eki bas ag'za arqalı bildiriledi de, 5-ga'pte atlıqtan bolg'an bir bas ag'zadan du'zilgen. Bul ga'pte is-ha'rekettin' belgili bir waqıtqa, ma'wsimge qatnaslı ekenligi ko'rsetiledi. Onın' predikativlikke qatnasılıg'ı ha'zirgi ma'ha'l ha'm ga'plik intonatsiyag'a iye bolıwı menen sıpatlanadı.

Atawish bir bas ag'zalı ga'plerdin' bas ag'zalarındı qaysı bas ag'zag'a qatnaslı ekenligin kesip ayıw qıyın. Grammatikalıq a'debiyatlarda atawish bir bas ag'zalı ga'plerdin' tariyxiy shıg'ısı, qa'liplesiwı jag'ınan, eki bas ag'zalı ga'plerdin' o'zgeriske ushırap, transformatsiyalanıw arqalı bayanlawishtin' qollanılmawınan payda bolg'an dep ko'rsetiledi.³ Sonın'

¹ Современный русский язык. ч. II (Морфология. Синтаксис). Под ред. Е.М.Галкиной-Федарук. Изд-во МУ. 1964, 432-435-бет.

² Бабайцева В.В. Максимов Л.Ю. Современный русский язык. ч. III, синтаксис и пунктуация. М., «Просвещение», 1981, 111-113-бетлер; Дегтярова В.И. Основы общей грамматики. Изд-во Ростовского университета, 1973, 251-бет.

³ Современный русский язык. ч. II (морфология, синтаксис). Под ред. Е.М.Галкиной — Федарук. Изд-во МГУ, 1964, 434-бет; Расулов И. Көрсетилген макаласы, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1970, №6, 39-бет; Современный русский литературный язык. Под ред. Н.М.Шанского «Просвещение», Ленинградское отделение, 1981, 477-бет.

menen qatar, ataw ga'plerdin' barlıq jag'dayda joqarıdag'ı pikirge tiykarlana bermeytug'ın ta'repleri de bar. So'ylewshi ya jaziwshi aytilajaq xabarg'a qatnaslı predmet, waqiyalardı o'z aldına ataw ga'p tu'rinde beriwı de mu'mkin. Bunday ga'plerdi eki bas ag'zalı ga'plerdin' o'zgeriske ushırawınan payda bolg'an dep qarawg'a bolmaydı: Salıstırın': 1. Tu'n. 2. Yarım aqsham. Du'nya tınısh. 3. Ba'ha'r. Qıstın' qalın' ko'rpesi ashıldı. 4. Du't tog'ay. 5. Qapırıq ıssı. Tog'aydın' to'rt ta'repin temir da'rwaza menen bekitip qoyg'anday, esken samal, elp etken jel joq (J.A.). 6. Islam xojanın' Tazabag'dag'ı miymanxanası.

Bul misallardag'ı 1, 2, 3-ga'plerdin' ma'nisinen bayanlawishqa ta'n belgi an'latıladı. Olardın' du'zilisin (tu'n edi, tu'n boldı, ba'ha'r boldı, ba'ha'r kirdi t.b. formalarda) o'zgerkende de sol so'zler bir bas ag'zalı atawish bayanlawishqa barabar keledi. Al joqarıdag'ı 4-6-ga'plerdi ataw ga'ptin' bayanlawish quramındı o'zgeriske ushırawınan payda bolg'an dep tu'sinik beriwge bolmaydı. Olar is-ha'reketke qatnaslı predmetlik ma'nidegi orındı ha'zirgi ma'ha'l ma'nisinde atap ko'rsetedi. Bunday ataw ga'pler eki bas ag'zalı ga'plerge qatnassız-aq, o'zgeriske ushıramastan payda bolg'an ataw dep qaralıwı mu'mkin. Bul sıyaqlı ataw ga'plerdin' bas ag'zası baslawishqa jaqın keledi.

Ataw ga'plerdin' bas ag'zalarındı qanday jag'dayda baslawish ya bayanlawish rolinde keletug'ının anıqlaytug'ın anıq grammatikalıq belgi joq, olar eki jag'dayda da baslawish ya bayanlawish xızmetinde kelgende de uluwma atawish bir bas ag'zalı ga'ptin' morfologiyalıq belgisine ten' keledi. Sonlıqtan son'g'ı ko'pshilik sabaqlıq¹ ha'm akademiyalıq grammatikalarda² u'yrenilgeni sıyaqlı olardı bas ag'zalar'ga (baslawish ya bayanlawishqa) ajıratıp otırmastan, morfologiyalıq bildiriliw belgisi tiykarında *feyil bir bas ag'zalı ga'pler* ha'm *atawish bir bas ag'zalı ga'pler* dep u'yreniw maqsetke muwapıq boladı.

§ 63. Feyil bir bas ag'zalı ga'pler

İyesi belgili ga'p. Ayırım ga'plerdin' bayanlawishının' qaysı bette ha'm sanda turıwına qaray onın' qollanılmag'an baslawishı (ıyesi) belgili bolıp turadı. Bunday ga'pler iyesi belgili ga'p dep ataladı.

¹ Современный русский литературный язык. Под. ред. П.А.Лекента. М., «Высшая школа», 1982, 290-бет; Современный русский литературный язык. Под. ред. М.Н.Шанского. М., 1981, 486-бет.

² Грамматика современного русского литературного языка. М., «Наука», 1970, 560-бет; Русская грамматика. том II, Синтаксис. М., «Наука», 1980, 348 бет; Хәзирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1992, 220-бет.

Iyesi belgili ga'plerdin' bayanlawishlari, ko'binese anıqlıq, buyırıq meyiller arqalı bildiriledi. Sonday-aq, betlik formalı atlıqlar da iyesi belgili ga'ptin' bayanlawishi bolıp keledi (oqıwshıman, sawınshısan'). Iyesi belgili ga'ptin' bayanlawishi birinshi, ekinshi betlerde qollanıladi.

Baslawishi qolanılmay qaldırılıp, onın' ga'pte qaysı so'z ekeni belgili bolıp turatug'in jag'daylar to'mendegidey:

1. O'z ara baylanisli bolg'an, uzaq dawam etetug'in qospalı oydı birneshe jay ga'pler arqalı an'latqanda, bunday ga'plerdegi is-ha'rekettin' iyesi birew bolıp, son'g'ı jay ga'plerdin' baslawishi (iyesi) da'slepki jay ga'p arqalı belgili bolıp turadı: 1. Xoshım ag'a kolxoz qurulg'alı beri brigadir eken. Urıstan keyingi otız, qırq tsentnershilerdin' baslawishlarınan biri bolg'an. 2. Gu'z payıtlarında ol jerdi gu'zgi suw menen shayıp suwg'arıp, jer betindegi ashqıltım sorınin' joq bolıwın ku'tedi. Tapqa keliwden da'slepki shigitti sol jerge egedi. Buring'ı egile-egile anıqlang'an jerlerden sonsha mug'darda jer qaldırıp jon'ishqa septiredi (gazetadan).

Birinshi topar jay ga'plerge da'slepki jay ga'p arqalı son'g'ı jay ga'ptin' iyesi belgili boladı. Sonday-aq, 2-topar jay ga'plerde de son'g'ı eki jay ga'ptin' iyesi da'slepki jay ga'p arqalı belgili.

2. Iyesi belgili ga'ptin' baslawishi bayanlawishının' betlik, san formaları arqalı belgili bolıp turadı. Bul jag'day, ko'binese I-II betlerdegi anıqlıq yamasa buyırıq meyillerden bolg'an bayanlawishlarda anıq, belgili bolıp keledi: Jaqında razryad ushın imtixan **tapsırdım**. Qalada jer astı kabellerin **ju'ritemiz** (S.S.).

O'shin'di **al** dushpanın'nan,
Ku'shin'di **jiyna** jasıqnan,
Xalqın' **qalmasın** son'ınan
Kishi peyil bol jastan, balam.

(Berdaq).

Gawashanı ko'p ta'rbiyalasan', o'nimdi de ko'p **alasan'**.

Iyesi belgisiz ga'p. Iyesi belgisiz ga'plerde de iyesi belgili ga'p sıyaqlı, baslawish (ga'ptin' iyesi) qollanılmaydı. Iyesi belgisiz ga'ptin' bayanlawishlari, ko'binese anıqlıq meyildin' 3-bet ha'zirgi, keler ha'm o'tken ma'ha'llerinde keledi: Telefonogrammanı kesh aldı. Bul xabardı obyektlerdi aralap kelgennen keyin esitti (S.S.). Gazeta betindegi suwretke qarap otır (A.O.).

Iyesi belgisiz ga'plerde diqqat tiykarg'ı is-ha'rekettin' iyesine emes, is-ha'rekettin' o'zine qaratılg'an boladı. Is-ha'rekettin' iyesi aldın'g'ı ga'plerde qollanılıp, kontekst arqalı ma'lim bolıp turadı: 1. Shılımbet keldi de, adamlardı bo'listirdi. 2. Menin' shegim Bazarbay menen tu'sti.

3. Bug'an men quwanbayman. 4. Sebebi, Bazarbay tenteklew. 5. Ol egegisiwdi jaqsı ko'redi. 6. Qa'lesen', senin' menen to'belesiwden de qaytpaydı. 7. Shılımbetti de onsha jaqtırmaydı (S.S.).

Bul keltirilgen tekstegi 6-7-ga'p iyesi belgisiz ga'p. Bulardag'ı is-ha'rekettin' iyesi aldın'g'ı ga'plerde berilip, stillik talaplar'ga ılayıq son'g'ı eki ga'pte qollanılmag'an.

Iyesi belgisiz ga'plerde is-ha'rekettin' iyesi to'mendegi jag'daylarda qollanılmaydı:

1. Is-ha'rekettin' iyesi (orınlawshısı) ko'p bolıp kelse, ol anıq yamasa atpa-at qatnastırılıp aytilmaydı. Onın' is-ha'reket iyesi sheriklik da'reje formasındag'ı bayanlawishi arqalı belgisizlenip turadı: Basqılastı. Ku'listi. (T.Q.). Endi usı karalarda bir jerde qonayıq dep ken'esipti (N.D.).

2. Is-ha'rekettin' iyesi so'ylewshige de, tın'lawshı'ga da belgili bolıp kelgende, onı qatnastırıp aytıw sha'rt emes, stillik talapqa ılayıq qollanılmaydı: Ha'mme o'nerdi qurtıp, endi qosıq jazıp ju'ripti. Tınushına qarap ju'rmey jaqında mollasın a'jiwalap qosıq shıg'arıptı (K.S.).

Iyesi uluwmalasqan ga'p. Iyesi uluwmalasqan ga'ptin' bayanlawishınan is-ha'rekettin' iyesi yamasa belgili bir bettegi orınlawshısı an'latılıp turıwı mu'mkin. Biraq, mazmunı jag'ınan anıq bir betke qatnaslı bolmay, ko'pshilikke, yag'niy u'sh betke qatnaslı uluwmalıqtı bildirip turadı. Bunday ga'plerdin' bayanlawishlari, ko'binese buyırıq meyildin' ha'zirgi-keler ma'ha'l formasındag'ı II bet tu'rinde qollanıladi: Jaqsı ko'redi eken dep bara berme. Beredi eken dep ala berme. Bolmas iske polat bol, polattan da qattı bol. Bir ku'nlik jolg'a shıqsan', u'sh ku'nlik azıq al (Q.n.m.).

Bul ga'plerde **bara berme, ala berme** feyilleri II bet buyırıq meyil tu'rinde qollanıl'g'an. Olarg'a II betti bildiriwine ılayıq sol betke tiyisli baslawishın qollanıp aytıw'ga bolmaydı. Sonday-aq, son'g'ı ga'plerdegi **polat bol, qattı bol, sıqsan', al** bayanlawishlari da sonday. Sebebi, bul ga'plerdin' mazmunan tek bir betke g'ana emes, ulwma ha'mme betke, ko'pshilikke qarata aytilıp kelgeni ma'lim bolıp turadı.

Iyesi uluwmalasqan ga'pler, ko'binese naqıl-maqallarda ken' qollanıladi. Naqıl-maqal tu'rindegi ga'pler ko'pshilikke arnalg'an bolıp qa'liplesedi.

Iyesi uluwmalasqan ga'plerdin' bayanlawishlari feyildin' to'mendegi formalarınan boladı:

1. Buyırıq meyildin' 2-bet forması arqalı bildiriledi. Bul iyesi uluwmalasqan ga'ptin' en' o'nimli forması. Ol, ko'binese naqıl maqallarda qollanıladi: O'nimsiz dep jerden tu'n'ilme, suwı joq dep japtan tu'n'ilme. Attan tu'ssen' de, u'zengiden tu'spe. Mın'dı tamıg'ansha, birdin' atın bil (naqıl).

2. Anıqlıq meyildin' keler ma'ha'l tu'rinen boladı: Man'layda bolsa ko'rermen, ayag'ımda bolsa jalarman. Ko'shken jurtın' qa'dirin, qong'an waqta bilersen' (naqıl).

3. Sha'rt meyildin' II bet forması arqalı bildiriledi: Bul forma, ko'binese bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponentinin' bayanlawış bolıp keledi: Miynet etsen' pisesen', ko'p uyqılasan' isesen'. Qos jaqjaqqasqa is buyırsan', o'zin'e aqıl u'yreledi. Shin polattı jandısan', siltegen jerin kesedi (Q.n.m.).

İyesiz ga'pler. İs-ha'reketin' iyesi (baslawış) joq, ha'tte onı bayanlawış forması arqalı tawıp qoyıwg'a bolmaytug'ın feyil bir bas ag'zalı ga'pler iyesiz ga'ptin' strukturasin du'zedi. İyesiz ga'ptin' bas ag'zası (bayanlawış), ko'binese 3-bet, birlik san formasında qollanıladi. Bul jag'ınan iyesiz ga'p iyesi belgili ga'pke uqsas keledi. Biraq, iyesi belgili ga'ptey, onın' baslawışın tawıp qoyıwg'a hesh mu'mkin bolmaydı. Salıstırın': 1. Ol so'ylep kiyatır. 2. Anda-sanda eglenip, na'zerin ku'nge tigedi. 3. Al tın'lap kiyatır'ın menin' keypime qaramaydı (S.S.). 4. Ta'biyattan jaqsılıq ku'tip turıwg'a bolmaydı. (O'.X.). 5. Ko'zi toymay qarag'an sayın qarag'ısı keledi (O'.A.).

Bul ga'plerdin' ha'mmesinde de bayanlawışlar 3-bet, birlik sanda kelgen. Biraq olardin' sol belgisine ılayıq is-ha'reket iyesinin' barı-joqlıg'ı ha'mmesinde birdey emes. En' da'slepki 1-ga'pte 3-betke qatnaslı baslawış (ol) anıq ko'rinip kelgen. 2-3-ga'plerde baslawış ko'rinip turg'an joq, biraq baslawışları bayanlawış arqalı belgili. Al son'g'ı 4-5-ga'plerdin' bayanlawışları 3-bette kelgen menen, bayanlawış forması arqalı baslawışın tawıp qoyıwg'a bolmaydı. Bul iyesiz ga'pler ushın a'dettegi jag'day bolıp esaplanadı.

İyesiz ga'ptin' bayanlawış, ko'binese qospa bayanlawış formasında keledi, olar to'mendegi so'z formaları arqalı bildiriledi:

1. **-ıw/-ıw-w, -maq/mek** formalı ha'reket atı feyiline **kerek, mu'mkin, da'rkar, lazım** t.b. so'zlerdin' dizbeklesip keliwinen boladı: Gawashanı tez-tez **suwg'arıp turıw kerek**. Onın' ta'rbiyasın puxta **ju'rgiziw lazım** (O'.X.). Ju'reginin' yoshı nege jumsalg'anın **umıtw mu'mkin emes**. Kerek waqtında **ko'meklesiw da'rkar** (A.B.). Ba'lkı, menin' onday ga'plerge joqlıg'ımnan **bolıwı da itimal** (S.S.).

2. Analitikalıq formadag'ı tilek meyil arqalı bildiriledi: Ko'shenin' shetine shekem **ju'rip qaytqısı keldi** (S.S.). Bug'an Seyilxannın' **otırğısı kelmedi** (O'.A.).

Qonqpay ushıp barıp qıyag'a,
Qarshıg'aday **qong'ım keledi**.
A'lem tar gewdeme sıyama?
Jayg'astırıp ko'rgim keledi.

A'zelden de tolı du'nyag'a,
Toppelem bolg'ım keledi.

(U.X.).

3. **-ıwg'a/-ıwge** formalı infinitivge **tuwra keldi, bol** ko'mekshi feyillerinin' dizbeklesip keliwinen boladı: Menin'de irkiliwime **tuwra keldi** (S.S.). Bunday pikir menen **kelisiwge bolmaydı**. Ayırım waqıtları ma'mleketlik rezervlerdi rawajlandırıwg'a **tuwra keldi** (gazetadan). A'ne, sonnan keyin barlıq baspashılardı shetinen **qıyratıwg'a boladı** (Yu.L.).

4. **-ıp/-ip, -p** formalı hal feyilge **bolmaydı** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwinen boladı: Jerdin' batpaqlıg'ınan **ju'rip bolmaydı**. Ha'zir traktordı sol jerge **aparıp bolmaydı**. Onı so'zden **utıp bolmaydı** (A.A.). Aydı etek penen **jawıp bolmaydı** (naqıl).

5. III bettegi sha'rt meyilge **bol** (bolımlı ha'm bolımsız formada) ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwi arqalı bildiriledi: Olarg'a isense boladı. Ko'p keshige berse bolmaydı (T.Q.). Gawashanı tez qandırıp **suwg'arıp turmasa bolmaydı** (gazetadan).

6. Anıqlıq meyil ha'm buyırıq meyil formalarındag'ı belgisiz da'reje feyillerinen boladı: Ko'pirge usı jol menen **barıladı**. Qolda bar mu'mkinshiliklerden tolıq **paydalanılsın** (gazetadan). Rossiyanın' sheriklerinin' ha'reketleri haqqında gazetada **jazıladı** (Yu.L.).

7. İyesiz ga'ptin' bas ag'zası **tan' attı, ay tuwdı, gewgim tu'sti, ku'n awdı, kesh boldı, ba'ha'r kirdi, gu'z boldı** t.b. ta'biyat qubılıslarına baylanışlı qollanılatug'ın turaqlı dizbeklerden, sonday-aq **pisi qurıdı, ju'regi ha'wlirdi, mazası qashtı, tu'si qashtı, uyqısı qashı, keypi qashtı, ko'zi jetti, ishi pisti, jani shıqtı, jani ashıdı** t.b. sıyaqlı adamnıń psixologiyalıq halatın bildiretug'ın frazeologiyalıq dizbeklerden boladı: **Tan' attı**. Tan' sholpanı tuwıl'g'an balıqtay ko'k ten'izinin' ko'ksine kirip ketti (J.A.). Jaz o'tti. Gu'z keldi. O'simliklerdi qıraw urıp, ko'k japıraqlar sarg'aya basladı (S.A.). Imırt jabıldı. Qas qaraydı (O'.X.). İshi pisti. Maza ketti. (O'.A.).

ATAWISH BİR BAS AG'ZALI GA'P

§ 64. Ataw ga'pler

Bas ag'zası ataw seplik formasındag'ı atlıq yamasa atlıqlasqan so'zlerden bolg'an bir bas ag'zalı ga'plerge ataw ga'p delinedi. Ataw ga'pler predmet, qubılıs yamasa ha'diyselerdin' barlıg'ın tastıyıqlap, atap ko'rsetedi. Predikativlikke qatnasılıg'ı jag'ınan ha'zirgi ma'ha'l, ga'plik intonatsiyag'a iye boladı: Tu'n. Tastay qaran'g'ı. Qıs. Tu'p degen tu'kirik jerge tu'speytug'ın qattı suwıq (N.D.).

Ataw ga'pler, ko'binese xabar, geyde u'ndew, soraw intonatsiyalari menen aytiladi: Gu'z. Qon'ir salqin. Tim-tus shoqalaq-shoqalaq qum (O'.X.).

Paraxatshiliq!
Bul so'zde erk.
Tuwisqanliq, la'zzat, baxit ha'm
Bul so'zde ja'm ma'rt adamlardin'
Berk birligi, mehr ha'm hu'jdan.

(G.Ts.).

Paxta? Onin' ta'g'diri? Xalq qalin' jaylasqan Tu'rkstannin' tiykarg'i ka'sibinin' ta'g'diri-paxtanin' ta'g'diri! (gazetadan).

Ataw ga'pler kontekstten bo'lek, dara tu'rinde qollanilmaydi. Ataw ga'p penen kelgen ga'pler ataw ga'pke ma'nisles bol'gan is-ha'reket, waqiyalardi bayanlap, onin' mazmunin' toliqtirip, ken'eytip keledi: **To'rtku'l jag'isi. Biq-jiq adam.** Keme qoyiwg'a jer joq. Bir keme da'ryani o'rlep kelip atirsa, bir keme iqqa ya o'rge ketip atir. Tim-tus shawqim-su'ren (O'.X.).

Ataw ga'pler ataw seplik formasindagi' atliq ha'm atliqlasqan so'zlerdin' barlig'inan bola bermeydi. Olar aytilajaq pikirdin' mazmunina tikkeley qatnashi bar, ta'biyat, ken'eslik obiektleri, orin, waqitqa qatnashi atawishlar, turmus buyimlari ha'm t.b. atliq so'zler arqali bildiriledi:

1. Ataw ga'pler ta'biyat, ken'islik, ma'wsimnin' atamaları ha'm awil, qala, geografialiq atamalardi bildiretug'in so'zlerden boladi: **Tu'n.** To'rtku'l aspaninda juldizlar jaynap tur. **Qis ma'wsimi,** A'miwda'rya ele buring'isnsha tolip-tasip burqip ag'ip tur (O'.X.). **Ba'ha'r tan'i.** Ku'n shug'lası Qizilqum menen Qaraqumnin' arasına nur taratti (X.S.). **Uytig'an dawil. Gu'wildegen ko'k ten'iz.** Gu'n'irengen ashiwli buyra toliqin dawil menen alisiwda. (N.D.).

2. Orin ha'm waqit ma'nili atliqlarg'a **boyi, etegi, jag'asi, ortasi, ishi, aldi, gezi, waqti, t.b.** ko'mekshi atawishlardin' dizbeklesip keliwinen boladi. Bunday du'zilistegi ataw ga'ptin' quramindagi' so'zler izafetlik konstruksiyada tartimlanip qollaniladi: **Aqbulaqtin' boyi. Tawdin' etegi.** Tawdan to'men qarap bulaq ag'ip tur. **Jaz waqti** (N.D.). **Tu'n ortasi.** Aspandagi' shabira bultlardin' arasinan altin ay sig'alap qaraydi. (K.S.).

Sunday-aq, ko'mekshilik xizmettegi **ma'ha'l, waqit, jer** t.b. waqit, orin ma'nili atawish so'zlerdin' kelbetlik feyildin' basqariwindagi' so'zlerge dizbeklesip keliwinen boladi: **Tu's awg'an ma'ha'l.** Aqqalag'a qaray sozilg'an gu'zar jol menen mashina zitqip kiyatir. Tawdin' etegi. **Ku'n shug'ip kiyatirg'an waqit.** Da'rbent tawdin' etegi. **Bayraqtan at keletug'in jer.** Altin qabaq quriwli tur (N.D.).

3. Sanliq so'zlerdin' waqit ma'nili atawishlar menen dizbeklesiw arqali bildiriledi: **On tog'izimshi jildin' ba'ha'ri.** A'miwda'ryada muzlar

erip, paraxodlar ju're basladi (J.Sh.). **1943-jil.** Qis. Ku'n qaqaman suwiq. (O'.X.). Saat 4. Belgilengen waqit o'tti. On minuttan keyin samolyetlar qaytip keliwi tiyis (N.D.).

4. **A'ne, mine** siltew almasiqlarının' atliqlar menen dizbeklesip keliwinen boladi: **A'ne saxna! A'ne zal!** Sunday suliw! Jaqinda g'ana bunday ma'deniyat sarayi joq edi,-dedi Hamza ko'zin zal ha'm saxnadan ayirmay (J.Sh.). **Mine jigit!** Nag'iz Araldin' toliqiminda tuwlg'an jigit (K.S.).

Ataw ga'pler du'zilisi jag'inan ken'eyilmegen ha'm ken'eytilgen du'zilisilerde qollaniladi:

a) ataw ga'p ken'eyilmegen bolip kelgende dara so'z formasında yamasa tek bas ag'zanin' quramınan du'zilgen eki ya birneshe so'zdin' dizbeginen du'ziledi. So'z dizbegi formasında kelgen ataw ga'pler sintaksislik ag'zalarg'a bo'linbeytug'in bas ag'zanin' quramınan turadi: **Qis.** Diyqan qarap jatpaydi eken. Ha'mme jerde g'ajja-g'aj miynet (S.S.). **Oktyabr ayi.** Jamg'ir tindi, shan'i burqirap atirg'an jollarg'a suw sebilgendey boldi. **On segizinshi jildin' ba'ha'ri.** A'miwda'ryanin' muzi erip, shep jag'alıqtan on' jag'alig'ına qayıq penen o'tetug'in waqit baslandı (J.Sh.);

b) ken'eytilgen ataw ga'plerdin' bas ag'zası o'z anıqlawishlarına iye bolip, du'zilisi jag'inan ken'eyip keledi. Bunday du'ziliste kelgen ataw ga'p bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zag'a ajratiladi. Bas ag'zanin' quramı, ko'binese anıqlawish, geyde pisiqlawishliq du'zilisten turadi. Misali: **Tastay tu'nek qaran'g'i tu'n.** Qizketken qaziwshilari qatti uyqida. A'miwda'rya burqip aqpaqta (J.A.). **Qala ha'kiminin' ken' jayi.** Ha'mme tim-tiris. Ha'mme xalq bir ulli adamdi ku'tip otir (Sh.A.). **Jawzada jawday egis baslang'n ma'ha'l.** Tim- tustan zan'qildag'an a'tsho'ktin', jug'irlasqan shimshuqlardin' dawisi esitiledi (O'.X.). **Tog'ayda tinishliq.** Toran'g'ildin' dushpani taq-tuq etken aybaltalardin' taqildisi esitilmeydi (J.A.). **Ko'shemizde oyun-zawiq.** Kewil jaqin adamlar Nawriz bayramin bayramlamaqta (gazetadan).

§ 65. Ataw ga'ptin' semantikalıq tu'rleri

Ataw ga'pler semantikalıq jaqtan tasiyiqlawshi ataw ga'p, eleslewshi ataw ga'p ha'm menshikli ataw ga'p bolip, u'sh semantikalıq tu'rlerge bo'linedi.

1. **Tasiyiqlawshi ataw ga'p.** Ataw ga'ptin' bul tu'ri predmet, waqiya ha'm ha'diyselelerin' ha'zirgi waqitta barlig'in atap, tasiyiqlap ko'rsetiw ma'nisinde qollaniladi. Olar o'z ishinde to'mendegi semantikalıq tu'rlerge bo'linedi:

1) tasiyiqlawshi ataw ga'p is-ha'reket, waqiyalar qatnashi bol'gan ta'biyat obiektlerinin' barlig'in xabarlaydi: **Jariq ayli tu'n.** Alistan

munarlanıp taw ko'rinedi. **Bir jaqta jaltırap ag'ıp atırg'an da'rya** (N.D.). **Isqırg'an qıs.** Sıqırlap qar da jawar. Muz u'stine qızıl suw shıg'ıp balıqshılardı abırjıtar (O'.A.).

Tu'n. Tıp-tımış ko'k aspan,
Uyqılamastan qaradım.

(Muwsa Ja'ilil).

2) is-ha'reket, waqıyalardıń belgili ken'isliktegi orın ha'm waqıtqa qatnaslı ekenligin bildiredi: **O'zbekstan. Mirzasho'l. Ken' sahra dala.** Poezd pa't penen alg'a umtilmaqta. **Ken' maydanlıq.** Bul jerde o'mir ushın gu'res ju'rip atır (O'.A.). **Saratannın' tamılgı'an ıssı ku'ni. Tu's mezgili.** Artqı shiyi tu'rılgen qara u'ydin' to'rinde Nazlı kempir, japsarda Jamila otır (K.S.). **Ullı sa'ske.** Arnanın' suwı jag'ag'a shawıldap urıp jattı (O'.A.);

3) ha'r tu'rli predmet, qubılıslardıń ha'zirgi waqıtta barlıg'ın tastıyıqlap ko'rsetedi: **Mal ha'm adamlar!** Ku'n ju'zi, a'tırap-aynala barlıq na'rse joldın' ala burqan shan'ınan ko'milgen (S.S.). **Du'p-du'ziw ko'she. Zırıldap ju'rgen avtomobil. Gu'rildegen traktor. Telegraftın' bag'anaları. Ayqış-uyqış tartılğ'an sım temir. Elektrostantsiya.** Tu'n jarıq (N.D.);

4) emotsionallıq ma'ni bildiredi: **Uris!..** A'psherin' a'beshiy! Ne degen atı-shuwlı jıyınсан? Sag'ıyranın' ju'regine ha'siret salasan'! (K.S.). **Ayralıq!** Ayralıqtın' otı jaman bolar eken (J.A.).

2. Eleslewshi ataw ga'p. So'ylewshi ko'rgen yamasa esitken na'rselerinen (predmet, qubılıs-ha'diyeselerden) ta'sirlenedi, onı ko'z aldına keltirip, o'zinin' oyı qatnaslı obıekt retinde o'z so'zinin' ishinde keltirip aytadı. Bunday oylaw adam sanasında eleslewshi atlıqlar ataw ga'pke usap, ataw seplik formasında qollanıladı. Olar intonatsiyalıq jaqtan eki tu'rli o'zgeshelikke iye boladı:

1. **Ooo, A'muwim,** sen tasıp jag'an'dı qansha jemirsen' sonsha quwanış (T.Q.). 2. **A'miw!** Usı bir asaw A'miwdin' ko'rınisine tan'lanıp qarap turg'an jas jigittin' yadına GRES basqarmasının' baslıg'ı Shereminnin' ko'zi tu'sti (J.S.).

Bul misallarda diqqat etilgen so'zler ekewinde de ataw formasındag'ı atlıq so'z arqalı bildirilgen. Olardıń da'slepkisi bir jay ga'ptin' quramında ayırıw intonatsiyasına iye bolıp, u'tir arqalı bo'linip jazılğ'an. Ekinshisi o'z aldına ga'plik intonatsiyag'a iye bolıp, kommunikativlik birlik sıpatında qollanılg'an. Bul ga'plerdin' birinshisinde, diqqat etilgen so'z stillik talapqa ılayıq, pikiridin' tiykarg'ı tu'yini usı so'zde ekenligi so'ylewshi ta'repinen eskertilip, stillik obıekt retinde qollanıwshı atawish

funktsiyasını atqaradı. Al, ekinshi ga'ptegi diqqat etilgen so'z intonatsiyalıq pu'tinlikke iye bolıw arqalı ga'plik funktsiyasını atqaradı.

Eleslewshi ataw ga'p morfologiyalıq bildiriliwi boyınsha tastıyıqlawshı ataw ga'p penen birdey. Al, ma'nisi, qollanılw ha'm bayanlanıwı jag'ınan olar bir-birinen o'zgeshelikke iye.

Tastıyıqlawshı ataw ga'p funktsiyasındag'ı predmet, waqıya, ha'diyeler so'ylewshi ta'repinen ha'zirgi ma'ha'lge qatnaslı atap, tastıyıqlap ko'rsetedi. Bul jag'dayda sol predmet tuwralı oylaw, elesletiw protsessi an'latılmaydı. Al, eleslewshi ataw ga'p-funktsiyasındag'ı atlıqlar so'ylewshinin' ko'z aldında yamasa sanasında eleslewshi predmet ma'nisinde ug'ınıladı. Sahstırın': 1. **Qaqaman qıs.** Ha'rbir shopan jılğ'anın' ishi yamasa qumlardıń arasındag'ı oypawıt jerlerdi tawıp alıp, qara u'ylerin tigip qoy qoralarnı islep qıslap atır (T.N.). 2. **Ba'ha'r!** Jıldın' bul ma'wsimi gu'llan na'zikliktin', joqarı muxabbattın', jaslıqtın' bası, quwanıştın' sag'ası (T.Q.).

Bul ga'plerdin' da'slepkisi ha'zirgi ma'ha'lge qatnaslı tastıyıqlap, atap ko'rsetiw funktsiyasını atqaradı. Al, ekinshi ga'ptegi diqqat etilgen **ba'ha'r** so'zinen ha'zirgi ma'ha'lge qatnaslı tastıyıqlaw, atap ko'rsetiwshı ma'ni an'lasılmaydı. Ol ma'nilik jaqtan so'ylewshinin' sol obıektı ko'z aldına keltirip, oylaw, eleslew ma'nisin bildiredi.

Eleslewshi ataw ga'ptin' ma'nisi kontekst arqalı ma'lim boladı. Olar kontekstten dara halında qollanılmaydı. Eleslewshi ataw ga'pler basqa ga'pler menen qatar keliw arqalı ken' ug'im an'latadı. Olar jay eleslewshi atawish ga'p funktsiyasında keliw menen qatar, emotsional-ekspressivlik tu'ske iye boladı.

Bul ma'nidegi ataw ga'pler, ko'binese **o, ox, hey, hay, ah** t.b. tan'laqlar menen qollanılıp keledi: O, Jen'is! Bizler seni qanshelli zang'ıp ku'tken edik! **Oooh, o'mir!** Abaysız aljasqan islerin' ushın juwap beriwden artıq musallat bar ma? **Hay, hay jarıqlıq!** Senin' tasıp ırasın'dı kemirgenin'e qansha waqıt boldı! Buring'ı keypin'e qarasam, eski qa'ddin'di tiklep kiyatırg'ang'a megzeysen'. Tasiy ber menin' ıg'balım -A'miwim!

Demek, bul sıyaqlı ataw sepliktegi atlıqlar intonatsiyalıq pu'tinlikke iye bolıwı ha'm kontekstte ken' ma'nide ga'plik ug'im bildiriwi jag'ınan atawish bir bas ag'zalı ga'plerdin' ayırıqsha bir tu'ri - eleslewshi ataw ga'p dep qaraladı. Eleslewshi ataw ga'p, ko'binese haqıyqatlıqqa so'ylewshinin' subyektivlik qatnasın bildirip keledi. Sonlıqtan onı subyektiv ataw ga'p dep qarawg'a da boladı.

3. **Menshikli ataw ga'p.** Ataw ga'ptin' bul tu'rine kitap, gazeta-jurnal, ko'rkem shıg'arma, mekeme, ka'rxana, oqıw ornları ha'm t.b. Menshikli atamaların' atları kiredi: **«Qırq qız»** (da'stan), **«Qaraqalpaq qızı»**

(roman), «Erkin Qaraqalpaqstan» (gazeta). No'kis ma'mleketlik instituti. Awıl xojalıq kolledji. «Aydın jol» (sawda orayı) t.b.

Bul sıyaqlı menshikli atamalardıń ga'pke qatnası grammatikalıq a'debiyatlarda ha'r tu'rli qaraladı. Olardıń bir qatarında menshikli atamalar belgili bir predmet, qubılıs tuwralı ken' tu'sinik beretug'ını esapqa alınıp, ataw ga'ptin' bir tu'ri retinde u'yreniledi.¹ Ekinshi birewlerinde bul atamalar ga'p emes, zatlardıń jay ataması dep ko'rsetiledi.²

Haqıyqatında, menshikli atamalardıń jazıwı ga'p emes. Olardıń tiykarg'ı funktsiyası-predmetlerdin' menshikli atın bildiriw. Biraq ataw ga'p retinde qaralıp ju'rgen kitap, gazeta-jurnal, ko'rkem shıg'arma, ma'keme t.b. menshikli jazıw atları joqarıda atalg'an miynetlerge ko'rsetilgendeı ken' tu'sinik bildiredi. Bul tuwralı N.K.Dmitriev to'mendegishe tu'sinik beredi: Eger «zimnee utro» degen so'z Pushkin qosıg'ının' basında tursa, onda bul so'zler qosıqtın' ataması haqqında xabarlaydı ha'm ataw ga'p bola almadı, al basqa jag'daylarda «zimnee utro» degen so'z jay so'z dizbegi (anıqlawısh-anıqlınıwshı) g'ana boladı³ deydi. Sonday-aq, ma'keme aldına ha'm qapılarına, magazinlerge qıstırılğ'an jazıw atamaları, a'debiy shıg'arma, gazeta-jurnal, maqalalardıń atları ataw ga'p boladı dep esaplaydı.

Menshikli atamalardıń jazıwlarınan' bunday jag'daylarda ataw ga'p funktsiyasın atqarıwına shek keltiriwge bolmaydı. Ma'selen, gazetanın' basındag'ı «Erkin Qaraqalpaqstan» ataması, gazetada basılğ'an «Paraxatshılıq isine u'les», «Mashina-ma'detka'rimiz» t.b. sıyaqlı atamalar ataw ga'ptin' talabına juwap beredi.

Ataw ga'plerdin' bul tu'ri dara so'z formasında, so'z dizbegi yamasa jay ga'p formalarında keliwi mu'mkin: «Boz ataw» (K.Sultanovtin' romanının' atı); «Erte kelgen tırnalar» (Sh.Aytmatovtin' shıg'armasının' atı). «Adamlarg'a baxıt inam et» (Yu.Leontishevtin' romanının' atı) t.b.

Demek, kitap, gazeta-jurnal, ko'rkem shıg'arma, ma'keme, oqıw ornı t.b. menshikli atamalar joqarıda bayan etilgeni sıyaqlı, ken' tu'sinik bildiriliwine baylanıslı ataw ga'p xızmetinde qollanıladı.

¹ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7-е, М., 1956, 380-бет; Дмитриев Н. К. Башкорт теленен грамматикасы. Өфө, 1950, 258-259-бетлер; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, 456-бет; Руднев А. Г. Көрсетілген мийнети, 48-бет; Бабайцева В. В. Көрсетілген мийнети, 136-137-бетлер.

² Гвоздев А. Н. Көрсетілген мийнети, 99-бет; Фуломов А. Аскарлова М. Көрсетілген мийнети, 135-бет;

³ Дмитриев Н. К. Көрсетілген мийнети, 258-259-бетлер.

Sorawlar

1. Qanday ga'pler bir bas ag'zalı ga'pler dep ataladı ha'm olardan eki bas ag'zalı ga'plerden ayırmashılıg'ı qanday? 2. Bir bas ag'zalı ga'pler bas ag'zalarınan' bildiriliwine qaray qanday tu'rlerge bo'linedi? Mısallar keltrin'. 3. Feyil bir bas ag'zalı ga'plerdin' tu'rlerinin' bir-birinen o'zgesheligin ha'm olardıń ne ushin iyesi belgili, iyesi belgisiz, iyesi ulıwmalasqan, iyesiz ga'p atalıw sebeplerin aytn'? 4. Iyesiz ga'ptin' bildiriliwi boyınsha tu'sinik berin', mısallar keltirin'. 5. Ataw ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligin ha'm semantikalıq tu'rlerin aytn', mısallar keltirin'?

A'debiyatlar

Хазирги каракалпак әдебий тилиниң грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992, 219-233-бетлер.

Хазирги каракалпак тили. Синтаксис. Нөкис, 1996, 97-116-бетлер.

Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л. 1960, 400-405-бетлер.

Ўзбек тилининг грамматикаси. II том. Синтаксис. Тошкент, 1976, 184-195-бетлер.

Фуломов А., Аскарлова М. Хазирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1987, 129-137-бетлер.

Закиев М. З. Хазерге татар адади теле синтаксиси хәм пунктуациаси. Казан, 1984, 132-143-бетлер.

SO'Z-GA'PLER

§ 66. So'z-ga'pler tuwralı tu'sinik

Ha'zirgi sintaksislik u'yreniliwlerde jay ga'pler du'zilisi jag'ınan ga'p ag'zalarına bo'liniw, bo'linbew imkaniyatına qaray, ag'zalarg'a bo'line-tug'in (eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı) ga'pler ha'm bo'linbeytug'in (so'z ga'pler) ga'pler bolıp ekige bo'linedi. Bo'linbeytug'in ga'plerdin' strukturasin sintaksislik ga'p ag'zası xızmetinde emes, xabarlaw intonatsiyası arqalı kommunikativlik funktsiya atqaratug'in so'zler du'zedi.

So'z ga'pler morfologiyalıq bildiriliwi jag'ınan, tiykarınan, leksikalıq ma'nisi tolıq bolmag'an so'z shaqapları arqalı (modal so'z, tan'laq, modallıq ma'nige o'tken basqa da so'zler) bildiriledi.

So'z ga'plerdin' du'ziliwinde intonatsiya baslı roldi atqaradı. Olardıń predikativligi de, modallıg'ında intonatsiya arqalı ta'nınlenedi.

So'z-ga'plerdin' ma'nisi, ko'binese kontestke qatnaslı boladı. So'z ga'pler menen qatar kelgen tiykarg'ı ga'pler onın' ma'nisin anıqlaydı yamasa onın' tu'sindiriwshisi sıpatında keledi. Mısalı: -Qaraqalpaq-stannan kiyatırsız ba? -Awa. Men de qaraqalpaqpan. -Qaysı rayonnan? -Shimbaydan. -Ele xabar joq pa? -Kimnen? -Kiyikbaydan. -Joq

(J.A.).-Ha', **a'ttegen-ay!** Senin' jasin'da o'zim bolg'anda ma, o'zin'dey jig'itler mashina aydap ju'r (Sh.A.). -Tiniq ko'l boyinda o'sken jal qamisti ko'rdin' be? -Ko'rdim. **Way-oy!** Kirpiklari sonday ma? -Sonday (T.Q.).

Bul misallarda diqqat etilgen awa, joq so'zler so'z-ga'p funksiyasida kelgen. Olardin' ma'nisi kontekst penen baylanisli bolip, soraw ga'plerge maqullaw ha'm biykarlaw ma'nidegi juwapti bildiredi. Son'g'i ga'plerdegi **ha', a'ttegen-ay, way-oy** tan'laq so'zleri tikarg'i ga'pke qatnasli so'ylewshinin' o'kiniw ha'm tan'laniw ma'nisindegi unamli ha'm unamsiz sezimlerin bildiretug'in so'z-ga'p funksiyasin atqaradi.

Demek, bir so'z ya'ki bo'linbeytug'in so'zlerdin' dizbegi arqali bildirilip, so'ylewshinin' ha'r tu'rli modalliq, emotsional-ekspressivlik qatnaslarin bildiretug'in so'zlerge **so'z-ga'p** dep ataladi.

§ 67. So'z ga'plerdin' tu'rleri

So'z-ga'pler struktura-semantikalik ha'm kommunikativlik funktsiyasi boyinsha birneshe ma'nilik tu'rlege bo'linedi. Olar aytiliw maqseti ha'm intonatsiyasina qaray, a'dettegi jay ga'pler siyaqli xabar, soraw, juwap, buyriq ha'm u'ndew ga'p funksiyalarin atqaradi. Ishki semantikalik belgisi boyinsha maqullaw, biykarlaw, soraw, imottsional tan'laq, buyriq, qarim-qatnas, bokativ so'z-ga'pler siyaqli tu'rlerge bo'linedi.

Maqullaw ha'm biykarlawshi so'z-ga'pler. 1. **Maqullawshi so'z-ga'pler** tiykarg'i ga'pten an'latilg'an pikirdi maqullaw, kelisim beriw yamasa juwap qaytariw ma'nisinde qollaniladi. Maqullawshi so'z-ga'plerdin' xizmetin, tiykarinan, awa, bar, a'lbette, duris, tuwri, ju'da' maqul t.b. siyaqli modal so'zler atqaradi.

Maqullawshi so'z-ga'pler to'mendegi ma'nilerde keledi:

1) soraw-juwap tu'rindagi dialog ga'plerde juwap ma'nisin bildiredi: -Qaysi Mirzagu'l ol. Sizin' klastag'i ma? -**Awa.** (Sh.A.). Sonda oni usi jerge tigesiz be? -**A'lbette** (O'.X.);

2) tiykarg'i ga'ptegi pikirge kelisim beriw ma'nisin an'latadi: Sen barip qazini alip kel! -dedi. -**A'jep.**

-Yaqshi, qansha waqit kerek?-dedi oylanip xatker.

-Bir ha'pte. - **Maqul.** Sol komissiyag'a siz, a'lbette, qosilasiz. - **Meyli** (T.Q.). Erten' seni o'zim mashinag'a mindiemen, yaqshima?-**Yaqshi.** (Sh.A.);

3) maqullawshi so'z-ga'p jay maqullaw ma'nisin bildiredi. Bunday jag'dayda so'z-ga'p da'slepki pikirdi maqullaydi yamasa so'ylewshi o'z pikirinin' durislig'in o'zi maqullaydi: -Bizin' sharayatimizda ha'r bir atiz bir jil, eki jildan keyin qayta tegislewdi talap etedi. -Qosimsha shig'in

g'oy.-**Duris.** Biraq, ekinshi tegislew ha'r gektag'a en' keminde ja'ne on-onbes tsentner zu'ra'a't qosadi (T.Q.). -**Awa.** A'lbette paxta bizin' ko'zimizdin' qarashig'inday qa'dirli (S.X.). Elge basshi bolw qiyin. Awa. Ha'r xojaliqtin' talabi bar. Mine, joldas Na'jimovke de sizin' kandidaturan'iz unaydi. -**A'lbette!**-dedi Najimov (T.Q.).

4) eske tu'siriw ma'nisinde keledi: -**Awa.** Maman haqiqat Maman dana.. (T.Q.). -**Duris! Duris!** Bular Bekbaydin' atlari, -dep tastiyoqladi shekish g'arri (Sh.A.). Bul jig'it sol bala. Awa! Awa! Oni qalay ko'rgenin esine tu'sirdi (S.X.).

2. **Biykarlawshi so'z-ga'pler.** Bul so'z-ga'pler tiykarg'i ga'p arqali bildirilgen pikir ha'm sorawlarg'a biykarlaw yamasa kelisim bermew ma'nilerinde qatnas jasad. Biykarlawshi so'z ga'plerdin' xizmetinde joq, yaq, yag'-a, hesh, hesh te, heshna'rse, heshqanday, naduris, duris emes t.b. biykarlaw ma'nisindegi so'zler qollaniladi. Biykarlawshi so'z-ga'pler tiykarg'i ga'ptin' mazmunina qatnasli ha'r tu'rli ma'ni ottenkilerine iye boladi:

1) soraw-juwap ma'nisindegi dialog ga'plerdegi soraw ga'plerge biykarlawshi juwap ma'nisin bildiredi: -Ol adamdi tanisiz ba? -**Joq.** Atin esitkenmen (S.X.). -Siz ayibin'izdi moyinlaysiz ba?-**Yaq.** -Joldas Bekasov, siz o'zin'izdin' etken ha'reketin'iz tuwrali ne aytasiz?-**Heshna'rse;**

2) emotsional-ekspressivlik ma'ni an'latadi: Ol keshegi Ayimg'a aytqan jala so'zlerin qaytaladi. Aqbalanin' tu'gi tebedey shanshildi. -**Joq!** Bul bolmag'an ga'p. Eger iras bolsa, ol menin' perzentim emes. -**Joq!** Men bul qorliqqa shiday almayman! Qojban! Qojban! (S.X.);

3) biykarlawshi so'z-ga'pler ku'sheytishilik ma'nige iye boladi. Bunday jag'dayda so'z-ga'p xizmetindagi so'z qaytalanip yamasa qospalanip qollaniladi: -No'ker jynawg'a ko'mek etesen' be, joq pa? -**Joq, joq, joq!** (T.Q.). -**Yaq, yaq!** kewilge kelgen is, a'lbette, boladi. Men tek aytip qoya bermeymen (R.F.). Bul siyirdi «aldi» dep kempirine barmaq bastirip qag'azlarin'izdi almadin'izlar ma? -**Yaq! Heshqanday.** (A.S.);

4) pikirler arasindagi qarama-qarsiliqtı bildiredi: -Basshi xaliqtin' bilgenin bilse jetkilikli, -dedi Da'wletov. -**Duris emes!** -dep qarsilasti basqa dawis (T.Q.).

3. **Soraw so'z-ga'pler.** Soraw so'z-ga'pler tiykarg'i ga'pten an'latilg'an pikirge qatnasli soraw ma'nisin bildiredi. Soraw ga'ptin' keynine soraw belgisi qoyiladi. So'z-ga'plerdin' bul tu'ri nege, newe, ne ushin, ya, solay ma, ma'selen, irastan ba, duris pa, solay de, bul nesi, ne ba'le, qa'ydem t.b. soraw ma'nili so'zler arqali bildiriledi.

Soraw so'z-ga'pler aniq soraw ma'nisinde keliw menen qatar, emotsional-modalliq ottenkilerge de iye boladi:

8-A. Da'wletov ha'm basqalar

1) tiykarg'ı ga'ptegi pikirge buyırqlı ma'nidegi soraw ma'nisin bildiredi: Bug'an xojalıq basshıları ayıplı, - dedi brigadir. —**Nege?** Direktordın' qısqa ha'm qatal sorawı Aralbaevti alıbrattı. Brigadir menen ma'lelimiz ko'p. —**Nege?** Bıyl brigadir ku'ta' qıtırır. Bıtır bunkerdi neshe kilogramg'a jazsa, bıyl jartısı da joq. —**Ne ushin?** Siz ruqsat etpeytug'ın ko'rinesiz (T.Q.);

2) soraw ma'nisindegi emotsional-modallıq ottenkilerdi bildiredi. Bul ma'nide, ko'binese tan'lanıw, gu'dikleniw ma'nisin bildiretug'ın **ya, he, ne, ne ba'le** t.b. soraw ma'nisindegi so'zler qollanıladı: —Awa, usı jerde gu'jimlı ha'wız bar edi. Ol joq. —**Ya?** Joq deysen' be?! —**He?** Ku'lip atırsan' ba?! —Joq, Ayım apa (S.X.). — **Ne ba'le?** Shının' menen ku'le almaysan' ba? (T.Q.).

Emotsional-modallıq ma'ni so'z-ga'pler qaytalanıp yamasa sol xızmettegi so'zler qospalanıp qollanılg'anda ku'sheytilip ayılıadı: — Ag'a, waqtında shıqqan ku'ndi qayıtıp uyasına tıg'a almaysan'! —Ya, ya? Mınaw ne deydi-ay! —Awa. Ol qız Mırzan ag'anın' u'yinde toqtag'an eken. Mırzan ag'anı bir jazıw atıp ketipti. —**Ya? Ne ushin?** (S.X.);

3) sorawlı ma'nidegi maqullawdı bildiredi. Bul ma'nide, tiykarnan, **xosh** modal so'zi qollanıladı: Mırza Ulug'bek saraymang'a qarap:

- Ma'wlana Muxitdinge xabarshı ketti me?-dep soradı.
- Xabarshılar barıp, qayıtıp keldi anha'ziretim..
- Xosh?
- Ma'wlan Muxitdin awır qa'ste qusaydı, anha'ziretim.
- Qaysı kitap, qaysı qoljazbalar qozg'alanın jaqsı bilesiz be?
- Biliw qıyın emes, da'wletpana.
- Xosh?
- Mırza Ulug'bek ha'ziretin' bahalı kitapların.

(A.Ya.).

Buyırq ha'm tan'laq so'z-ga'pler. So'z ga'plerdin' buyırq tu'ri tiykarg'ı ga'p arqalı an'latılğan pikirge qatnaslı buyırq, o'tinish etiw, jekiriniw t.b. ma'nilerdi bildiredi. Buyırq so'z ga'pler modallıq ma'nige o'tken feyiller, tan'laqlar ha'm eliklewishler so'zlerden boladı.

Buyırq so'z-ga'pler de birneshe ma'nilik o'zgesheliklerge iye boladı:

1) keskin ma'jbu'rlew ma'nisindegi buyırqtı bildiredi: **Boldı!** Usı ku'lgenin' jeter! — dep ashıwlang'an edi. **O'sh!** Ol ga'pin' biykar (A.S.). — **Qoysın!-a!** Ha'rkimnen bir bilmeslik kete berse, mın'san eki adam bar, aqibeti ne bolmaqshı bunun'? (İ.Q.). —**Toqtat!** Senin' tilin'di qırqıw kerek! (K.M.);

2) O'tinish-tilek ma'nisindegi buyırqtı bildiredi: **Boldı.** Tanabay jılag'annan payda joq, boldı endi (Sh.A.). — Senin' anaw Jumaq-

sumaqların'nan kelgen ba'le emes pe? — **Qoy!** Olardı awzın'a alma (S.X.);

3) adam ha'm haywanlarg'a qatnaslı biyırıw, belgi beriw ma'nilerinde qollanıladı: — Ne dedin'iz? — **Tsss!** — dedi Ubaydulla sultan (T.Q.). Posh! Posh! Jol ber, shug'ın' bir shetke (M.T.). **Hıqq! Shu'w!** - degen dawıslar ha'r jer-ha'r jerden esite basladı (A.S.).

Tan'laq so'z-ga'pler tiykarg'ı ga'p arqalı an'latılğan pikirge, waqıya ha'm ha'diyselelerge so'ylewshinin' ha'r tu'rli tan'lanıw sezimlerin bildiredi. Tan'laq so'z-ga'plerdin' wazıypasın o'z aldına ga'plik intonatsiyag'a iye bolg'an tan'laqlar atqaradı.

Tan'laq so'z-ga'pler tiykarg'ı ga'ptin' mazmunına qatnaslı birneshe ma'nilik o'zgesheliklerge iye boladı:

1) so'ylewshinin' haqıyqatlıqqa bolg'an unamlı ya unamsız **emotsional-ekspessivlik** qatnasların bildiredi: **Oho!** Ag'amnın' qolı tap temirshi ustanın' qolınday sira' qayıspaydı (A.B.). **Ya quday!** Seyilbek quwang'anınan baqırıp jiberdi (X.S.). **Ba'rekella.** Mine, buni qaharmanlıq dese boladı (R.F.). **U'wh!** Menin'she, onı G'ayıp xan demey, G'ayıp jumbaq degen abzal (T.Q.). —**A'tten!** Altın taqtımdı sag'an tapsırğ'anımda ne boldı (A.Ya);

2) so'ylewshinin' haqıyqatlıqqa bolg'an unamlı ya unamsız **emotsional bahasın** bildiredi: **Yasha!** A'hmiyetli ma'sele menen qızıqsınıp otırsan'. **Bereket tap!** Jumıslarımızdı pitkeridin', sag'an alg'ısımız ko'p. **Ay aqmaq!** Bul balanın' esi bolsa.. (Sh.A.). **Pah, pah!** Aytjan so'zlerin'iz qanday jag'imlı (A.B.). — **Ba'dbaq!** Qas qabag'ınan qar jawadı da ju'redi, -dep o'zinshe gu'birlendi Ermat (M.A.).

Tan'laq so'z-ga'pler qaytalanıp yamasa qospalanıp kelgen tan'laqlardan bolg'anda, ku'shli imotsional ekspressivlik ma'nige iye boladı: —A'ttegen-ay, a'ttegen-ay! Ko'rdin' be, bul dinsiz shoshqalardin' isine qaran', -dedi qazı. —Haw-haw! Bul ne ha'diyse! Haw, sen bayag'ı O'teshtin' qoyın baqqan bala emessen' be? —Awa, sol balaman. —A'y, qoya! (S.X.).

Etiketlik ha'm vokativ so'z-ga'pler. Etiketlik so'z-ga'pler ha'zirgi a'debiy tilde turmısqa baylanışlı ken' qollanıladı. Bul so'z-ga'plerdin' xızmetin qarım-qatnas, u'rip a'detke baylanışlı qollanılatug'ın sa'lemlesiw, xoshlasıw, alg'ıs aytıw, qutlıqlaw, harmasın aytıw, keshirim soraw, kewil aytıw t.b. ma'nilerde qollanılatug'ın so'zler atqaradı:

1) sa'lemlesiw, sorasıw, xoshlasıw ma'nilerindegi so'z-ga'p funksiyasında keledi: —Assalawma a'leykum. —Waleykum assalam. Eralı aman qayttın' ba? (S.X.).

— Qodalaq. **Amansız ba?**

— Gu'lsa'nem. — **Shu'kir.**

— Aysa'nem. — **Xosh, xosh.** Tez, tez xabar alıp turın' (S.X.);

2) qutlıqlaw, tilek bildiriw ma'nisin an'latadı: **Bayramın'ız benen! Jan'a jıl bayramın'ız benen!**(gazetadan).

— Qutlı bolsın, qudag'ay.

— **Birge bolsın** (R.F.).

— Amanlıq, sen ne qılatug'ın boldın'?

— Men kete bereyin biy ag'a.

— **Jolın' bolsın.** (T.Q.).

Ortadag'ı stol janında turg'an stuldı ko'rsetip, Aypang'a usındı Da'rman.

— **Raxmet.** Aypan bir qatar ko'z benen sholıp shıqtı (S.X.).

Vokativ so'z-ga'pler. Bul so'z-ga'pler o'z aldına ga'plik intonatsiyag'a iye bolıp, vokativ (qaratpa) so'z-ga'p xızmetinde keledi. Olar, ko'binese qaratıw ma'nisine ko'shken **apa, ag'a, balam, xalayıq, joldaslar** sıyaqlı g'alabalıq atlıqlar, geypara qaratpa ma'nisindegi menshikli adam atları ha'm turaqlı dizbekler arqalı bildiriledi.

Vokativ so'z-ga'pler tiykarg'ı ga'pke qatnaslı so'ylewshinin' qaratıw, dıqqat awdartıw, buyırıq ha'm emotsional-ekspressivlik ma'nilerdegi qatnasların an'latadı:

1) jay qaratıw, dıqqat awdartıw ma'nilerinde qollanıladı: **-Palman!** - labbay ag'a, qolın qawsırıp ishke kirdi de, ku'tip turdı.

-Bar attı ertle!

-A'jep ag'a. Palman shıg'ıp ketti. (S.X.). **Ata!** Marallar keldi! Marallar (Sh.A.);

2) buyırıq ma'nisin bildiredi: **A'y tabelshik!** Qosjanovqa ayıp bar, o'zin-o'zi urlaytug'ın tabelshik og'an kerek emes (T.Q.). **Tolg'anay! Brigadir! Tur!** Uyqın'dı ash! - dep daladan birew baqırdı (Sh.A.);

3) emotsional-ekspressiv ma'nide keledi: - **A'y, biyhaya!** xan wa'zirine bunday so'zdi ayıwg'a qalay tilin bardı (K.M.). **..Ha'y, shimshıq! Qırg'ıy bolg'ısı kelgen shimshıq!** Mamanbiydin' tislengen ashıwlı ga'pi Esengeldinin' jeti ju'yresinen o'tti (T.Q.).

Sorawlar

1. So'z ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgesheligi boyınsha tu'sinik berin'? 2. So'z ga'pler qanday so'zler arqalı bildiriledi, misal keltirin'? 3. So'z ga'pler qanday tu'rlerge bo'linedi, atap ko'rsetin'? 4. Maqullaw ha'm biykarlawshı so'z-ga'plerdin' qanday so'zler arqalı bildiriliwi, ma'nisi boyınsha tu'sinik berin'. Misallar keltirin'. 5. Tan'laq ha'm vokativ so'z-ga'plerdin' bildiriliwin ha'm ma'nilerin aytn', misallar keltirin'.

TOLIQ HA'M TOLIQ EMES GA'PLER

§68. Toliq ha'm toliq emes ga'pler tuwralı tu'sinik

Pikir bildiriw ushın za'ru'rli ag'zalarının' toliq qatnasıw ya'ki toliq qatnas paw o'zgesheliklerine qaray jay ga'pler toliq ha'm toliq emes ga'p bolıp eki toparg'a bo'linedi.

Du'zilisi ha'm mazmunı jag'ınan barlıq za'ru'rli ag'zaları toliq qatnasqan ga'plerge toliq ga'p dep ataladı. Toliq ga'pler, ko'binese za'ru'rli ag'zaları tu'sirilmey, eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı du'ziliste qollanıladı: 1. Shiraljinler qanday ra'ha't deysen'. 2. Arası tıptınısh. 3. Olar aspandı ko'legeylemeydi. 4. Tek qapırıqtıq'ı qarag'aylarday an'qıp tura beredi (Sh.A.).

Bul ga'plerde pikir bildiriwge za'ru'rli ga'p ag'zaları toliq qatnasıp kelgen. Olardın' ha'mmesi de toliq ga'p. Biraq, du'zilisi, yag'nıy eki bas ag'zalı bir bas ag'zalı bolıp bo'liniwi jag'ınan o'zgeshelikke iye. Da'slepki u'sh ga'p bas ag'zalıdın' toliq qatnasınan du'zilgen eki bas ag'zalı ga'p. To'rtinshi ga'p bayanlawısh quramınan du'zilgen bir bas ag'zalı toliq ga'p.

Toliq emes ga'plerde toliq ga'plerdegidey a'dettegi struktura saqlanbaydı. Pikir bildiriwge qatnaslı ga'p ag'zalarının' birewi yamasa birneshewi tu'sirilip te qollanıladı. Bunday ga'plerde a'dettegi jay ga'plerge ta'n struktura saqlanbasa da, ma'nilik jaqtan toliq boladı. Olardın' tolıqlıg'ı kontekst, so'ylew jag'dayı intonatsiyalıq qurallar arqalı tolıqtırılardı. Misalı: 1. - Qaysı awıldan bolasız? — Sarayko'ldin' an'garındag'ı batır molla awılınan (Q.D.).

Bul misalda da'slepki ga'pte baslawısh, son'g'ı ga'pte baslawısh ha'm bayanlawısh tu'sirilgen. Bularda ga'p ag'zalarının' qatnasıwı toliq bolmasada, ma'nilik jaqtan toliq pikir an'latılardı.

Pikir bildiriwge qatnaslı bas yamasa ekinshi da'rejeli ag'zalıdın' bir yamasa birneshewi stillik talapqa ılayıq tu'sirilip qollanılg'an ga'pke **toliq emes ga'p** delinedi.

Ga'pke qatnaslı bir yamasa birneshe ag'zalarının' tu'sirilip, toliq emes formada qollanıwı, ko'binese awızeki so'ylew ha'm dialoglarda ko'plep ushırasadı. Dialoglar soraw-juwap formasında qurıl'anda, juwap ga'p, ko'binese toliq emes ga'p bolıp keledi:

1. — Ondaı adamdı ha'rkim jaqsı ko'redi.

Qayerlik eken? — **Shımbaydan.** Al, onın' atın bilmeymen.

2. — Mirzabek mında kel.

— Qayerge barmaqshı edin'?

— **Rayong'a** (O'.A.).

3. — Gu'lzarmısan'?-dep ishte otırıp baqırdı.

— Awa.

— Qasındag'ı kim?

— Bektemir.

— Sıyırlardı tawıp keldin' be?

— **Taba almadım.** (X.S.).

Toliq emes ga'plerde qaysı ag'zahnı' qollanılmağ'anı logikalıq pa't, so'ylem jan'alıqlarına baylanışlı bolıp ta keledi. Olar qaysı ag'zanın' qollanılmauına qaray to'mendegi du'ziliste keledi:

1. Baslawışlı qollanılmaı keledi:

— İnim, neli bolsan'?

— Qon'iratlıman (men).

— A'ke-sheshen' bar ma?

— **Juq. Jaslayımda o'lgan.**

— Anan'nın' ne elinin' qızı ekenin bilmeytug'ın shıg'arsan'?

— **Bilmeymen.** Kenegesler dayım (T.Q.).

2. Bayanlawışlı qollanılmağ'an boladı:

— Garrıg'a da o'mir kerek, balam!

— Bizge de kerek!!!

— **Ba'rimizge de!** (O'.A.).

3. Bas ag'zalıdın' ekewi de qollanılmaı keledi:

— Aytpaqshı, Ja'ha'ngir ag'a biler bunı. Tez shaqırtıw kerek, -dep usınıs etti birew.

— Ol kisi juq.

— Qayda ketipti?

— **No'kiske.**

— Ne ushın?

— **Bir shaqırıqqa.** (O'.X.).

4. Ekinshi da'rejeli ag'zalıdın' qaysısı bolsa da birewi qollanılmaı keledi:

— Qa'ne, abadan turmısıımız ushın paxta beremiz be?

— **Beremiz.** Wa'deden shıg'amız.

— **Xojalıg'ımız oyaqta,** bizler buyaqta (O'.X.).

— Gu'z sizlerde jaman emes edi! — Awa. **Gu'z ju'da' ha'm a'jayıp!**(Q.J.).

§ 69. Toliq emes ga'plerdin' qollanılıwına qaray tu'rleri

Toliq emes ga'pler qollanılıw o'zgesheligine qaray, ko'binese dialoglıq qurılımlarg'a, siyregirek monolog ha'm qospa ga'plerdin' quramında keledi. Usı sıyaqlı qollanılıw o'zgesheligine qaray, olar **dialoglarda qollanılatur'ın toliq emes ga'pler, monologta qollanılatur'ın toliq emes**

ga'pler ha'm qospa ga'ptin' quramında qollanılatur'ın toliq emes ga'pler bolıp u'sh tu'rge bo'linedi.

1. **Dialogta qollanılatur'ın toliq emes ga'pler.** Dialog-bul eki yamasa birneshe adamnı' o'z ara so'ylesiwi. Ol soraw-juwap tu'rinde qurılıdı.

Dialoglıq ga'plerde soraw belgili bir maqsetke muwapıq beriledi de, juwap sol maqsetke ılayıq iqsham ha'm dıniq qaytarıladı. Bunday ga'plerde ga'ptin' mazmunına qatnaslı so'ylem jan'alıg'ın bildiretug'ın ga'p ag'zaları qatnasadı da, sol ga'p ushın onsha za'ru'rli bolmağ'an, so'ylewshi ushın burın belgili bolğ'an ga'p ag'zası (predmet) tu'sirip qaldırıladı.

— Assalawma a'leykum, ag'ay,-dedi ol. Men og'an qolımdı sozıp:

— Alısqa baratırsız ba?-dedim.

— Awa. **Alıs dese de boladı,** -dedi ol.

— **Pamirge baratırman.**

— Pamirge deysiz be? Onda joldas boladı ekenbiz. Men Oshqa baratırman.

— Sizin' bayag'ı saparı mennan qattı kewlin'iz qalg'an shıg'ar, ag'a?-dedi.

— **Qashan? Yadımda juq!**-dep onı qolaysız jag'dayg'a tu'sirgim kelmedi (Sh.A.).

— Qayda baratırsan'? **Qalag'a.** — Nege? — **Biydaydı sataman** (J.A.).

— Apan' qayda? — **U'yde.** — Ne pisirip atır? — **Neshna'rse** (T.Q.).

Bul dialoglıq so'ylesiwlerdin' ha'mmesinde de pikirge tikkeley qatnaslı en' a'hmiyetli ag'za-so'ylem jan'alıg'ı tu'sirlimeı qollanılğ'an.

2. **Monologta qollanılatur'ın toliq emes ga'pler.** Toliq emes ga'plerdin' bul tu'ri o'zine ta'n qollanılıw o'zgesheligine, geypara ag'zalıdın' tu'sirilip qaldırılıw sebeplerine ha'm t.b. belgilerine qaray: 1) kontekstlik toliq emes ga'pler; 2) situativlik toliq emes ga'pler ha'm 3) elliptikalıq toliq ga'pler bolıp bo'linedi.

1) **Kontekstlik toliq emes ga'pler.** Toliq emes ga'plerdin' bul tu'rindegi qollanılmağ'an yamasa tu'sirilip qaldırılğ'an bir yamasa birneshe ag'zaları alding'ı ga'p yamasa ga'plerde berilgen bolıp, kontekst arqalı belgili bolıp turadı. Sonlıqtan bunday du'zilistegi ga'pler kontekstlik toliq emes ga'pler dep ataladı: 1. Men de Seydandı u'gitledim! **Tu'sinbeydi.** Tu'sinbew bılay tursın, a'llenetken jat so'zlerge erip ju'r (I.Yu.). 2. Sapargu'l renjiw menen Gu'lzardıñ qayg'ısın bo'lisiw menen boldı. Anasınday g'amxorlıq ko'rsetti, hu'rmet-izzet penen oturg'ızdı. Gu'lzardıñ ko'z jasın tuyg'ızdı. **Ken'es berdi. Jubattı** (J.A.).

Bul birinshi, ekinshi topar ga'plerdegi **Tu'sinbeydi. Ken'es berdi. Jubattı**-toliq emes ga'pler. Olardag'ı toliq emeslik, tu'sirilgen ag'zalar aldın'g'ı ga'pler arqalı ma'lim bolıp, kontekstlik toliq emes ga'p wazıypasın atqaradı;

2) Situativlik toliq emes ga'pler. Ayırım toliq emes ga'plerdegi qollanilmag'an ga'p ag'zaları so'ylew jag'dayı yamasa situatsiya arqalı belgili bolıp turadı. Bunday ga'plerdegi tu'sirilgen yamasa qollanilmag'an predmet, belgi, waqıya ha'm ha'diyseler, ko'binese so'ylewshi ha'm tin'lawshig'a burınnan belgili bolg'anlıqtan, olardı son'g'ı ga'plerde qaytalap ayıwdın' keregi joq ekenligi ug'mıladı. Mısalı: 1. Ol jerde tek bolg'anı u'sh xojalıq bar. Sonda da avtolovka anda-sanda u'ylerdin' tusında irkilip o'tedi. U'sh u'ydin' arasındag'ı jalg'ız bala bolg'an bul avtolovkanın' kiyatır'g'anın en' da'slep ko'redi de: - **Kiyatır!** -dep baqıradı ol u'ylerdin' aynasının' aldına haplıg'ıp juwırıp kelip. -Du'kan-mashina kiyatır.

2. — **Keldi!** Du'kan-mashina keldi! — dep ju'regi sha'wkildep birden qattı baqırıp jiberedi (Sh.A.).

Bul keltirilgen eki u'zinde de «Kiyatır», «Keldi» so'zleri tekst ishinde —Kiyatır! -Keldi! tu'rinde toliq emes ga'p formasında du'zilgen. Olardın' ekewinde de bir ag'za-baslawish qollanilmag'an. Bul toliq emes ga'pler mazmunı jag'ınan situativlik toliq emes ga'p bolıp, olardag'ı tu'sirilgen ag'za situatsiyag'a (so'ylew jag'dayına) baylanışlı anıqlanadı.

Situativlik toliq emes ga'plerde kontekstlik toliq emes ga'pler sıyaqlı, ga'ptin' bas ag'zaları tu'sirilip qollanıladı;

3) **Ellipsislik toliq emes ga'pler.** Bul tu'rdegi toliq emes ga'pler kontekstlik ha'm situtivlik toliq emes ga'plerden o'zine ta'n o'zgesheligi menen ayırılıp turadı. Bunın' o'zine ta'n o'zgesheligi kontekst yamasa situattsiyag'a baylanışlı qollanılatug'ın toliq emes ga'plerdey emes, olar bayanlawishsız o'z aldına dara tu'rinde qollanıladı.

Ellipsislik toliq emes ga'pler du'zilisi, mazmunı ha'm stillik ta'sirililigi jag'ınan a'debiy tildin' qa'liplesken norması bolıp esaplanadı. Onın' sol qa'liplesken normasın buzıp, tu'sirilip qaldırıl'g'an ag'zası-bayanlawishtı qayta ornına qosıp qollanıwg'a bolmaydı.

Ellipsislik toliq emes ga'pler, ko'binese awızeki so'ylew ha'm naqıl-maqallarda, ko'rkem shig'armalarda ken' qollanıladı: Er azıg'ı elden, el azıg'ı jerden. Ananın' kewli balada, balanın' kewli dalada. Er tuwg'an jerine, iyt toyg'an jerine. Qus-qanatı menen, adam-elatı menen (naqıl).

Bul toliq emes ga'plerdin' ha'mmesinde bayanlawish qollanilmag'an. Olardın' qollanilmag'an bayanlawishı ga'ptin' mazmunınan anıq belgili bolıp turadı. Bular erteden xalıq tilinde usı formasında qa'liplesip ketken.

Ellipsislik toliq emes ga'pler ko'rkem shig'armalarda, publitsistikalıq stillerde ha'm gazeta maqalalarında qollanılg'anda belgili bir da'wir ha'm waqıtqa baylanışlı turmıstı bayanlaw mazmunına iye bolıp keledi: Maman biy murtların tawlap qoyıp, aybatlı na'zer menen jigitlerine burıldı. **Na'wbet-sizlerge. Ba'ri dana biydin' danalıg'ınan.** (T.Q.). Ana ha'm balanın' salamatlıg'ı-ba'rham qorg'awda. İnsannın' jasaw huquqı-

en' joqarı baylıq. Son'g'ı kilogrammg'a shekem-tayarlaw punktine. Oqıwshılardı ka'sipke bag'darlaw-tiykarg'ı wazıypamız (gazetadan).

Ellipsislik ga'pler du'zilisi jag'ınan, ko'binese baslawish ha'm bayanlawishı tu'sirilgen, bayanlawishqa qatnaslı ekinshi da'rejeli ag'zalırdın' quramı-nan turadı: Balıqtın' tirishiligi-suw menen, baqanın' ku'ni ko'l menen. Mal shaqınan, adam-tilinen (naqıl). Barlıq ku'sh-jigerimiz-xalqımızdın' iygiligine! Onimdi ko'beytiw-ku'timnen (gazetadan). On' qaptalda ag'ash ka't. To'rde stol. U'stinde ayna (N.D.)

Geyde tek ekinshi da'rejeli ag'zadan du'ziledi: **Alg'a! Atakag'a! - On'g'a! -Solg'a!** (N.D.).

Sorawlar

1. Toliq ha'm toliq emes ga'pler dep atalıw sebeplerin tu'sindirin'? 2. Toliq ga'plerdin' qollanıw tu'rleri qanday, atap ko'rsetin', misallar keltirin'? 3. Monologta qollanılatug'ın toliq emesler ga'pleride geypara ga'p ag'zalarının' tu'sirilip qollanılıw sebebine ha'm basqa da o'zgesheligine qaray bo'liniw tu'rleri qanday, atap ko'rsetin', misallar keltirin'?

VIII bap

QOSPALANG'AN JAY GA'PLER

Tayamish so'zler: *qospalang'an ga'p, feyil toplamı, hal feyil toplamı, kelbetlik feyil toplamı, ha'reket atı feyil toplamı, sha'rt meyil toplamı birgelkili ag'zalı ga'pler, birgelikli ag'zalarda baylanıstırıwshi qurallar, intonatsiya, da'nekerler, ayırımlang'an ag'zalı ga'pler, ayırımlang'an ag'zalırdın' tu'rleri, kiris ag'za, kiris ga'p, kiritpe ga'p, qaratpalar, qaratpalardın' intonatsiyası t.b.*

§ 70. Qospalang'an jay ga'pler tuwralı tu'sinik

Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi jay ga'plerdin' strukturası ken'eytilmegen ga'pler ha'm ken'eytilgen ga'pler bolıp, eki toparg'a bo'linedi. Ken'eytilmegen jay ga'plerdin' strukturalıq sxeması ga'ptin' bas ag'zalarının' qatnasınan du'ziledi.

Ken'eytilgen jay ga'plerdin' quramına ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları, ken'eytilgen ag'zalar (feyil toplamları), birgelkili ag'zalar, ayırımlang'an ag'za, kiris ha'm qaratpa ag'zalar kiredi. Ken'eytilgen jay ga'pler o'z ishinde a'dettegi ken'eytilgen jay ga'pler (qospalanbag'an jay ga'pler) ha'm qospalang'an jay ga'pler bolıp ja'nede ekige bo'linedi. A'dettegi ken'eytilgen jay ga'pler ken'eytilmegen ga'ptin' quramına ekinshi da'rejeli ag'zalar kirip ken'eyedi.

Qospalang'an jay ga'pler ken'eytilmegen ha'm a'dettegi ken'eytilgen jay ga'plerdin' quramına feyil toparları, birgelkili, ayırımlang'an ag'zalar

yamasa kiris ha'm qaratpa ag'zalardin' biri qatnasip, qospalanip keliwinen du'ziledi. Bul sintaksislik kategoriyalardin' qatnasindag'i ga'plerden qospalanbag'an jay ga'plerdey, bir pikir an'latilip qoymastan, ga'ptin' uluwmalıq mazmunı ya'ki onın' bir ag'zasına qatnaslı qosımsha ekinshi pikir qatnasadı. Ga'p mazmunı jag'ınan da, du'zilisi jag'ınan da ken'eytip, qospalang'an sıpatqa iye boladı. Salıstırın': 1. Paxta terim baslandı. 2. Gawashanın' go'gekleri ashılıp, paxta terim baslandı. 3. A'rmanlardı haqıyqatlıqqa aynaldıra otırıp, miynetkesh adamlar suwsız sho'listanlarga suw jetkerip atır, jan'a fabrika ha'm ha'm zavodlar salıp atır, atızlardin' zu'ra'a'tin arttırıp atır — bizin' elimizdin' bunnan bılay da gu'llenip jasawı ushın ha'mme na'rseni islep atır (gazetadan).

Bul ga'plerdin' birinshisi qospalanbag'an jay ga'p. Ol bas ag'zalardan du'zilip, paxta teriminin' baslang'anlıg'ın xabarlaydı. Ekinshi ga'p bir-birine ma'nilik jaqtan baylanisli bolg'an eki jay ga'ptin' du'zilgen qospa. Bunda go'reklerin' ashılga'nlig'i, paxta teriminin' baslang'anlıg'ı xabarlang'an. Al, u'shinshi ga'p joqarıdag'ı eki ga'pke salıstırğ'anda ko'lemi ken'eyip, intonatsiya arqalı bo'lingen to'rt komponentten du'zilgen. Bul intonatsiya arqalı bo'lingen komponentler sırtqı du'zilislerine qarag'anda ha'mmesi ga'plik qurılımdı eske tu'siredi. Biraq, olardin' ha'mmesi bir baslawishqa qatnaslı is-ha'reket, waqıyalardı bildiredi ha'm jay ga'pke ta'n monopredikativlik birlikti du'zdi. Bunın' da'slepki bo'legi baslawishtın' qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'rekettin' bildirip, ayırımlang'an hal feyil toplamı, al basqaları baslawishtın' tiykarg'ı is-ha'reketin bildirip, birgelkili bayanlawish xızmetinde kelgen. Olardin' ha'rbir komponentine sol baslawishtı qatnasırıp ayırıwga boladı. Biraq, ga'ptin' qurılıwı stillik jaqtan usılay qa'liplesken. Demek, bul jag'daylar feyil feyil toplamlı ha'm birgelkili ag'zalı ga'plerdin' qospalanbag'an jay ga'plerden o'zine ta'n o'zgeshelikke — jay ga'plerdi qospalandırıwshı sıpatqa iye ekenligin bildiredi.

Qospalang'an ga'plerdin' ayırım tu'rlerinin' (ayırımlang'an ag'zalı, kiris ag'za, kiris ha'm kiritpe ga'pli, qaratpa ag'zalı tu'rleri) o'zine ta'n intonatsiyasına iye boladı.

Qospalang'an ga'pler a'dettegi jay ga'plerdi qospalandırıwshı sintaksislik kategoriyalardin' qatnasına qaray: 1) feyil toplamlı ga'pler; 2) birgelkili ag'zalı ga'pler; 3) ayırımlang'an ag'zalı ga'pler; 4) kiris ag'zalı, kiris ha'm kiritpe ga'pli quramlar; 5) qaratpa ag'zalı ga'pler sıyaqlı tu'rlerge bo'linedi.

I. FEYİL TOPLAMLI GA'PLER

§ 71. Feyil toplamları tuwralı tu'sinik

Qospalang'an ga'plerdin' strukturasını feyil toplamlı sintaksislik konstruktsiyalar du'zedi. Feyil toplamlı ga'plerdin' quramına hal feyil,

kelbetlik feyil, ha'reket atı feyili, sha'rt meyil ha'm basqa da bet bildiretug'in feyillerdin' basqarıwındag'ı so'zlerdin' dizbegi kiredi. Bul feyil toplamları jay ga'ptin' quramında onın' bir ag'zasına yamasa pu'tin ga'pke qatnaslı boladı. Olar ko'lemi ken'eyip pu'tin ga'pke qatnaslı bolıp kelgende, ma'nilik ha'm strukturalıq jaqtan bag'ının'qı ga'plerge usap, bas ga'ptin' is-ha'reketin pısıqlawishlıq ma'nide sıpatlaydı, tiykarg'ı is-ha'rekettin' subyektinin' qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildiredi.

Feyil toplamlarının' ayırımlang'an ha'm ayırımlanbag'an tu'rlerinde (a'sirese pısıqlawishlıq ma'nide kelgende) uluwma du'zilisi ha'm ma'nisi, olardin' ga'pke qatnası jag'ınan ayırmashılıq az. Bulardag'ı ayırmashılıq orın ta'rtıp, intonatsiya ha'm sintaksislik xızmetlerinde g'ana ko'rinedi.

Ayırimlang'an feyil toplamları orın ta'rtibi jag'ınan, o'zi qatnaslı ag'zadan (bayanlawishtan) uzaq jaylasadı ha'm intonatsiya arqalı ayırımlanıp turadı. Sintaksislik xızmeti jag'ınan tek ayırımlang'an pısıqlawishlıq ma'nini g'ana an'latadı.

Ayırimlanbag'an feyil toplamları, ko'binese o'zi qatnaslı ag'za jaqın turadı ha'm intonatsiyalıq jaqtan ayırımlanbaydı. Olar sol toplam formasında o'zi qatnaslı so'z benen sintaksislik baylanisqa tu'sip, ken'eytilgen so'z dizbegin du'zedi. Sintaksislik xızmeti jag'ınan ga'ptin' bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zaların' xızmetin atqaradı. Salıstırın': **Qumnın' biyik to'besinde otırıp**, ken' jaylawdag'ı ha'wkesi salıng'an sıyırlarg'a, otlaqlı dalalıqlarg'a mashqı etip qaradı (X.S.). Ol jon'ishqanı **dizden shıqqa bilg'anıp** ora basladı. (I.Yu.). Men **bunı jan'a maydang'a shıqqanımda** abayladım (O'.X.). Bul misallarda da'slepki ga'ptegi diqqat etilgen feyil toplamı ga'ptegi bayanlawishtan uzaq jaylasıp ayırımlanıp kelgen. Son'g'ı eki ga'ptegi toplamlar bayanlawishqa jaqın jaylasıp ayırımlanbag'an. Olar baylanisqa jaqın tu'rip onın' menen jupkerlese baylanisada ha'm ken'eytilgen pısıqlawish xızmetin atqaradı.

Hal feyil, kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyilinin' basqarıwındag'ı sintaksislik konstruktsiyalar strukturalıq jaqtan eki tu'rli o'zgeshelikke iye boladı. Olardin' biri o'zine ta'n baslawishlı, ekinshisi baslawishsız strukturada keledi. Bul feyillerdin' qatnasındag'ı sintaksislik qurılımlar tiykarg'ı is-ha'rekettin' (bayanlawishtın') baslawishınan basqa, ataw tu'rindagi ekinshi bir baslawishtın' is-ha'reketin bildirip kelse bag'ının'qı ga'p xızmetin atqaradı: Bultlar a'ste-a'ste **ko'ship**, aspan ashıla basladı (O'.X.). Ol sa'lem berip **kirip kelgende**, Temirbek gazeta oqıp otır edi. Mug'allım **kirip keliwden**, barlıq oqıwshılar orınlarına jaylastı (T.Q.).

Hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyillerinin' basqarıwındag'ı sitnaksislik konstruktsiyalar o'z aldına ayırım baslawishına iye bola almay, tiykarg'ı is-ha'reketin baslawishına qatnaslı, onın' qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildirip kelse, feyil toplamın du'zedi.

Feyil toplamlari jay ga'plerdin' quraminda kelgende, to'mendegi o'zgesheliklarga iye boladi.

1. Feyil toplamlari neshe so'zden du'zilse de, ga'plik belgige (predikativlikke) iye bola almaydi, so'z dizbeginin' ayiriqsha bir tu'ri retinde qaraladi. Olar ayirirlanbay kelgende, pu'tin ga'pke emes, onun' bir ag'zasina qatnasli, sol ag'za menen baylanisip, ken'eytilgen so'z dizbegin du'zedi.

2. Feyil toplamlarinda ga'p du'ziwshi grammatikalik baslawish ha'm bayanlawish bolmaydi.

3. Feyil toplamin du'ziwshi betlik emes feyiller tiykarg'i is-ha'reketin' baslawishina qatnasli onun' qosimsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildiredi.

4. Feyil toplamlari bayanlawish penen feyil formaları, seplik affiksleri ha'm tirkewishler arqali baylanisadi.

5. Betlik emes feyil toplamlari o'zi qatnasli is-ha'reketke (bayanlawishqa) jaqin kelgende intonatsiya arqali ayirirlanbaydi.

Feyil toplamlari basqariwshi feyillerdin' morfologiyaliq bildiriliwine qaray, **hal feyil toplami, kelbetlik feyil toplami, ha'reket atı feyil toplami** ha'm **sha'rt meyl toplami** siyaqli tu'rlerge bo'linedi.

HAL FEYİL TOPLAMLI GA'PLER

§ 72. Hal feyil toplamlı ga'pler tuwralı tu'sinik

Hal feyiller ha'r tu'rli formadag'i toliqlawish ha'm pisiqlawish ma'nili so'zlerdi basqarip, hal feyil toplamin du'zedi. Hal feyiller feyil toplamin du'zip kelgende, ha'reketlik ma'nisin saqlap, eki ta'repleme sintaksislik xizmet atqarip turıwı tiyis: birinshiden tiykarg'i is-ha'reketke qatnasli onu pisiqlawishliq ma'nide sipatlaydi, ekinshiden, tiykarg'i is-ha'reketin' iyesine qatnasli onun' qosimsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildiredi.

Hal feyildin' qatnasindag'i to'mendegi siyaqli so'zlerdin' dizbegi hal feyil toplami dep esaplanbaydi:

1) ha'reketlik ma'nisi ha'lsizlengen hal feyildin' yamasa idiomaliq ma'nige ko'shken so'zlerdin' dizbegi hal feyil toplami bola almaydi: Olar tu'rt atli bolip awilg'a **ku'n shig'a** ketti. Sonda da ol **miyiq tartip** so'yledi (T.Q.). Ha'miyda **pisi qurip, bawırı o'rtenip, tu'si sup suwiq bolip** u'ye kirdi (O'.X.);

2) ma'nisi ko'mekshilik xizmetke o'tken hal feyildin' qatnasindag'i so'zlerdin' dizbegi hal feyil toplamin du'ze almaydi: Tu'rli elesler ko'z aldınan **kinonın' lentasında bolip** birim-birim o'tip turdı (X.S.). Ol ma'mlekettin' mu'lkin **ko'zdin' qarashig'ınday etip** saqlaydı (A'.T.).

Hal feyil toplamlari strukturalıq jaqtan to'mendegishe du'ziledi:

1) hal feyil tek toliqlawish yamasa pisiqlawish ma'nili so'zlerdi basqarip, ekinshi da'rejeli ag'za ha'm logikalıq predikattan turadı: **Basımdı ko'terin'kirep**, jazıqlıqqa qarayman (S.S.). Bizler **to'beden jılsıp** aldımızdag'i pa'slikke tu'stik (N.D.). Samosavallar **ka'rwanday dizilisip** kelip tur (O'.X.);

2) hal feyilli toplamlardin' quramı toliqlawish ha'm pisiqlawish ma'nili so'zlerge iye bolip, ken'eyip keledi: Orınbay **qol pulemyotin dushpang'a qarata u'sti-u'stine** atıp alg'a qaray baratır (X.S.). Ekewi **birden oshaqtın' aldına abına otırıp** otqa jılınıp aldı (A.A'.);

3) hal feyilli toplamlardin' quramındag'i toliqlawish ha'm pisiqlawishlar o'z anıqlawishlarına iye bolip ken'eyip keledi: Da'ryanın' ku'nbatır arqasındag'i Porlitawdın' a'jjesi **bultsız aspannın' quyashına shag'ılısıp** jarqıraydı (T.Q.). **Go'nege qarap ketetug'in joldın' u'stinde dizbeklesip** segiz arba tur edi (J.S.).

§ 73. Hal feyil toplaminın' struktura-semantikalıq tu'rleri

Hal feyil formalarınin' barlıq tu'rleri hal feyil toplamin du'ze aladı. Olar to'mendegi sturktura-semantikalıq tu'rlerge bo'linedi:

1. **p (ıp/-ip) formalı toplan.** Hal feyildin' -p formalı tu'ri feyil toplamin du'zip kelgende, semantikalıq jaqtan tiykarg'i is-ha'reketi ha'r tu'rli pisiqlawishliq ma'nilerde sipatlaydı:

-p formalı toplan tiykarg'i is-ha'reketi sin, waqıt, sebep, maqset, sha'rt ma'nilerinde sipatlaydı: Iri toran'g'ıllar, juwan ermanı jin'g'ıllar **izshilerge jol siltegendey dizilisip** artta qalıp baratır (T.Q.). Ol o'zinin' **tuwıl'gan Shıbıqlı awılında oqıp ju'rip** miynet etiwge qızıqsındı (X.S.). **Senin' erlik islerdi ko'rip** ju'da' quwandıq (A'.T.).

Da'rya, ten'iz, kanallarda, ko'llerde,
Xalıq ju'gin tasıp paraxod ju'zdi

(J.A.).

Suw tan'sıqlıg'in **u'lkemizdin' ishki suw resurslarınan paydalanbay turıp** sheshiw mu'mkin emes (gazetadan).

2. **-a, -e, -ma+y formalı toplan.** Hal feyildin' bul formalarınan du'zilgen toplanlar tiykarg'i is-ha'reketke (bayanlawishqa) sin, waqıt, sebep, sha'rt ha'm qarsilasliq ma'nilerde qatnas jasaydı: Traktor jerdegi **batpaq-satpaqtı tın'lamay** alg'a jılıdı (O'.A.). Tu'n yarımında esiktin' qag'ılıwınan Aytbay **u'st kiyimin jamıla** dalag'a shıqtı (A.B.). Ol **sonshellı jaylaw ko're ju're, neshshe shopanlar menen u'yirsek bola ju're** bunday orınlı talaptı heshkimnen esitken joq edi (O'.X.). At **ju'ktin' awırlıg'ına shıdamay** bir jambaslap jig'ıldı. Men-men degen sa'ten' jigitler **mala-**

qayımın' qulag'm tu'sirmey ju're almaydı (A.A'). O'zi molla bola tura urlıqtı jaqsı ko'redi (T.Q.).

3. -g'ansha/-genshe, -gali/-geli, -mastan/-mesten formalı toplanlar:

1) -g'ansha/-genshe formalı toplan mug'dar, salıstırıwshılıq, sha'rt pısıqlawısh ma'nilerin bildiredi: A'kem biyday qırmanın alg'ansha qaldı (T.Q.). G'arrını sinag'ansha 'qa'dirin biliw kerek (O'.A.). Qandar dushpanınan o'sh alalmay kelgen adamlardıñ **Bekmurzanı o'z qolı menen jazalamag'ansha** kewli kenshimedi (X.S.);

2) -g'ali/-geli formalı toplanı sol formasında ha'm beri, berli tirkewishi menen dizbeklesip kelip te, waqıt pısıqlawısh ma'nisinde keledi: Ol usı u'ye kelgeli dalag'a shıqpag'an edi (T.Q.). Yasın ag'a menen Nikolay azang'ı saat jetilerde ketkeli berli ele qayıp kelgen joq (S.S.);

3) -mastan-mesten formalı toplan tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı sin ha'm waqıt pısıqlawısh ma'nilerin bildiredi: Olar bir grammada paxtanı atızda qaldırmastan ma'mleketke jıynap tapsırdı (X.S.). Aradan bir ay o'tpesten kolxoz Tursınayg'a biraz pul, biyday berdi (N.S.). Erten'ine ku'n shıqpastan burın Da'niyar ekewimiz atlardı qırmang'a a'keldik (SH.A.);

4) -ganday/-gendey, -g'anlıqtan/-genlikten formalı toplanlar:

a) -ganday/-gendey formalı toplan tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı sin ha'm salıstırıwshılıq ma'nilerde keledi: Ku'nnin' suwıqlıg'ı kem-kem basılıp kiyatırg'anday seziledi. Ol qız u'lken bir saltanatlı toyg'a kelgendey bolıp kiyinipti (A.A'). Jigittin' keletug'ın ku'nin' aspandag'ı juldızlardı sanag'anday etip bayag'ı ju'regi menen sanag'anı da ju'rđi (O'.A.);

b) -g'anlıqtan/-genlikten formalı toplan tiykarg'ı is-ha'reketin' isleniw-sebebin bildirip, onı sebep pısıqlawısh ma'nsinde sıpatlaydı: Bul diywal ko'shege jantas joldın' u'sti bolg'anlıqtan qa'wıplı edi (Q.E.). Ol ku'rte shalbar menen ju'rgenlikten ton'a basladı (J.S.).

KELBETLIK FEYİL TOPLANLI GA'PLER

§ 74. Kelbetlik feyil toplanı tuwralı tu'sinik

Kelbetlik feyiller ha'r tu'rli formadag'ı so'zlerdi basqarıp, kelbetlik feyil toplanın du'zedi. Kelbetlik feyil toplanın du'ziwde, tiykarınan, onın' -g'an-gen (-qan-ken) forması qaraqalpaq tilinde ken' qollanıladi.

Qaraqalpaq tilindegi kelbetlik feyil boyınsha arnawlı izertlew ju'rgizgen D.S.Nasırov bul feyildin' morfologiyalıq o'zgesheliklerin izertlew menen qatar, sintaksislik funktsiyasında a'dewir ken' so'z etedi.

Bul avtordın' izertlewinde kelbetlik feyil formaların' ha'mme tu'rinin' feyil toplanın du'zip keletug'ını ko'rsetiledi.¹

Qazaq tilindegi qospalang'an ga'pti izertlewshi Q.Esenov kelbetlik feyil toplanın jasawg'a usı feyildin' barlıq formaları emes, tek -g'an formalı tu'ri qatnasıp otıradı dep ko'rsetedi. Sonın' menen qatar, geyde kelbetlik feyildin' -ar formalı tu'ri de qatnasatug'ınının' eskertedi.²

Haqıyqatında, qaraqalpaq tilinde kelbetlik feyil formaların' barlıq tu'rleri feyil toplanın du'ze aladı. Biraq, olardıñ ko'pshiliginin' feyil toplanın du'ziw o'risi -g'an formasınday o'nimli emes.

Kelbetlik feyiller ataw formasında, seplik affiksli, tirkewishli ha'm tirkewishlik xızmettegi ko'mekshi so'zli bolıp keledi. Olar formalıq o'zgesheliklerine qaray birneshe ma'nilik o'zgesheliklerge iye boladı.

§ 75. Kelbetlik feyil toplanın' struktura-semantikalıq tu'rleri

G'an formalı toplan. 1. Kelbetlik feyildin' -g'an formasının' basqarıwında du'zilgen toplan ataw formasında kelgende o'zi qatnaslı so'z benen jupkerlesiwshi baylanısta kelip, tiykarınan, anıqlawshılıq qatnas bildiredi: Jaydın' ku'n shıg'ısında a'kem egip berip ketken bir atız ju'weri pisip, orıwg'a kelip tur edi («Jetkenshek»). Gu'laydın' jandırıp atırg'an sho'plerinin' jalını ko'zine elesleydi (T.N.).

2. Ataw sepligindegi -g'an formalı toplan tartımlanıp kelip, tiykarg'ı is-ha'reketin' baslawıshı boladı: Bul balalardıñ qara qus asırag'anı qustın' tilin bileği eken (Q.x.e).

3. -Gan formalı toplan tabis sepliginde obyektlik qatnas bildiredi: Sırta ju'rgen jasawıllardıñ biri Mamanlar kiyatırg'anın xabarladı (T.Q.).

4. -Gan formalı toplan baris seplik affiksli kelip, tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı sebep pısıqlawısh xızmetin atqaradı: Biybigu'ldin' birotala kelgenine Ulbosın qa'dimgidey-aq quwanıp qaldı (A.A').

5. Orın seplik affiksli -g'an formalı toplan tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı waqıt, orın ha'm sha'rt pısıqlawıshların' xızmetin atqaradı: Kewlimjaw qurılısqa jumısqa kelgende sarras on jeti jasta edi. Mashina Shimbay shayxanag'a kelgende pısıdap barıp toqtadı (Sh.S.). Sarı ala sıyırdı ta'wıp kelgenin'de bunday shappatlar jemes edin' (X.S.).

Bul keltirilgen -gan formalı toplanlar du'zilisleri bir-birine ku'ta' jaqın. Bulardı bir-birinen ajratıwda is-ha'reketke qatnaslı olardıñ sıpatlaw ma'nilerine qaraladı. Ma'selen, da'slepki eki ga'ptin' birin-

¹ Насыров Д.С. Каракалпак тилинде келбетлик феиіл. Нөкис, 1964.

² Есенов К. Казак тилиндеги күрделенген сөйлемдер. Алматы, 1974, 149-бет.

shisinde waqıt ma'nisi basım, ekinshisinde orınlıq ma'ni basım bolıp kelgen. Sebebi bulardın' quramında waqıt, orın ma'nili so'zlerdin' qatnasıwı da olardı ajıratıwǵa sebepshi boladı.

6. — **G'annan** formalı toplam to'mendegi ma'nilerde keledi:

a) obiektlik qatnasta keledi: Bul ko'rsetkishler **Aysultannın' zootexnikalıq qa'delerdi o'zine a'dewir da'rejede o'zlestirgeninen** da'rek beredi (G.T.);

b) **g'annan** formalı toplam tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı waqıt, sebep ha'm salıstırıwshılıq ma'nilerdi bildiredi: **Geybirewlerdin' bası dastıqqa tiygennen** qurıldap uyqılap ketti (S.S.). **Jan'ag'ıbir na'rselerden qorıqqaninan** onın' eki dizesi ele qalt-qalt etedi (Sh.S.).

Aq biydayı turıp, **sulı sepkennen**,
Taza salı turıp, **shigin ekkennen**,
Jo'nsız qırq ku'n qayg'ı-uwayım shekkennen,
Den sawlıqta bir ku'n shadlıq jaqsıraq.

(Berdaq).

Tirkewishli -g'an formalı toplam. Kelbetlik feyildin' -g'an/-gen forması tirkewishli kelip te feyil toplamın du'ziwde ken' qollanıladı. Tirkewishli **-g'an** formalı toplamlar to'mendegi ma'nilik qatnaslardı bildiredi:

1) tirkewishli **-g'an** formalı toplam seplik affiksli yamasa affikssiz kelip, **son', keyin, waqıtta, ma'ha'lde**, beri (berli) t.b. tirkewishler menen dizbeklesip, waqıtlıq ma'ni an'latadı: Huwildegen samal **tog'ayg'a kirgen son'** biraz pa'seydi (T.Q.). Aynaxan **u'yine ku'n awıp baratırǵan ma'ha'lde** keldi (X.S.);

2) sıyaqlı, ta'rizli, jag'dayda, pishinde, taqlette t.b. tirkewishli toplamlar sın ma'nisin bildiredi: **Abdırasu'wlnın' qabag'ı u'yilip tu'sinde qorqqan ta'rizli** birden shorshıp ketti (O'.X.);

3) -g'an+sayın, son', keyin, boyınsha, sebepli, ushın t.b. tirkewishli toplamlar sebeplik qatnasta keledi: **Bizlerdin' u'ylerge kirip ju'rgenimizdi ko'rgen sayın** ol tıprshıp bir orında tura almadı. **Basqa u'ylerge de baratug'ın bolg'anı sebepli** u'yden tez shıg'ıp ketti (A'.T.);

4) -g'ang'a+shekem, deyin formalı toplam is-ha'reketke qatnaslı mug'dar ma'nsin beredi: Istominnin' bul jumısı **Orenburgqa jetkenge shekem** dawam etti (O.B.);

5) -g'anı menen, -g'anına qaramay, qaramastan toplamlar qarsılaşlıq ma'ni bildiredi: **Anaw ku'ni aqsaqalg'a qarsılıq etken menen** onnan heshna'rse shıqpadı (M.D.). Olar **ko'p bolg'anına qaramay** tım-tıraqay qashtı (A'.T.).

6) -g'an tuwralı, haqqında, jo'ninde tirkewishli toplam tiykarg'ı is-ha'reketti obyehtlik ma'nide sıpatlaydı: O'tegen **o'zinin' kelgeni tuwralı** bildirdi. Jiyemurat **onın' ag'ash shabıwǵa ne ushın barmay qalg'anı jo'ninde** so'ylese basladı (T.Q.).

— **Tug'ın, -ar, -mas formalı toplamlar.** 1. a) -tug'ın formalı toplam ataw formasında kelgende anıqlawıshlıq qatnas bildiredi: **O'zi ju'retug'ın** apparattın' jumısın basqarıw alıs kosmoslıq baylanıs orayınan ju'rgiziledi (gazetadan);

b) **-tug'ın** formalı toplam ataw formasında substantivlenip baslawısh xızmetin atqaradı: Ctudentlerdin' arasında **qosıq aytatug'ın da, saz shertetug'ın da** ko'p edi (Sh.S.);

d) **-tug'ın** formalı toplam tabıs, barıs, shıg'ıs seplik formalarında ha'm tuwralı, haqqında, jo'ninde tirkewishleri menen kelip, obyehtlik qatnas bildiredi: Men **medtexnikumda oqıwdı qa'leytug'ınımdı** aytım (T.Q.). **Sizin' qorqpaytug'ının' ızg'a** inanaman (N.D.). **Bu'rkittin' qanday an'lardı alatug'ını** jo'ninde sorastırıp ko'rdik (T.N.).

2. a) **-ar/-er, -r** formalı toplam ataw formasında anıqlawıshlıq qatnas bildiredi: An'shı adamlar **tu'lkinin' ju'rer** jolına qaqqan quradı eken (Q.x.e.);

b) **-ar** formalı toplam tabıs sepliginde obiektlik ma'nide keledi: **Bul istin' boların** men de bilgenmen (N.D.);

d) **-ar** formalı toplam orın seplik formasında ha'm **aldında, waqıtta** ko'mekshi so'zli kelip, waqıtlıq ma'ni bildiredi: Mashinanın' o'nimli isleniwi ushın **jumısqa tu'serde** onı ha'r ta'repleme texnikalıq jaqtan ko'zden o'tkeremen (gazetadan). **Onın' sorawına juwap berer aldında** mug'allım girtley aylanıp turdı (T.Q.).

3. a) Kelbetlik feyildin' bolımsız **-mas/-mes** formalı toplamı ataw formasında ha'm ko'mekshi so'zli kelip, anıqlawıshlıq ma'nide qollanıladı:

Tu'lki ju'rmes tu'nekten tu'nde ju'rip kelemiz.
Sag'al jurmes saylardan sarg'ayıp o'tip kelemiz.

(A'.Sh.)

b) **-mas** formalı toplam geypara tirkewishli ha'm ko'mekshi atawıshlı kelip, orın, waqıt, maqset pısıqlawısh ma'nilerin bildiredi: **Dushpan ko'rmes jaqqa** uzatıp salayıq (J.A.). Tan' atıp, **adam o'yer-bu'yerdı ko'rer-ko'rmes ma'ha'lde** Bekman menen onın' qon'sısı Erniyaz baxıt izlep, an' awlamag'a shıqtı (B.B.).

§ 76. Ha'reket atı feyil toplamı tuwralı tu'sinik

Ha'reket atının' morfologiyalıq forması eki toparg'a bo'linedi. Birinshi toparg'a **-iw/-iw,-w; -maq/mek; is/-is, -s; -q/-ki** formalı tu'rleri, ekinshi toparg'a: **-g'anlıq/-genlik; -tug'inlıq;-arlıq/-erlik (-rlıq/rlik); -jaqlıq; -maslıq/-meslik; -maq/-meklik** qospa formalı tu'rleri kiredi.

Ha'reket atının' **-iw/-iw,-w** forması qaraqalpaq tilinde en' o'nimli affiks bolıp esaplanadı. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde bul formanin' ha'reket atı feyilli toplam du'ziwi basqa tu'rlerine qarag'an ken' qollanıladi.

Ha'reket atı feyili o'zine qatnaslı ha'r tu'rli formalardag'ı so'zlerdi basqarıp feyil toplamın du'zedi. Olar strukturalıq jaqtan o'zine qatnaslı logikalıq subiekti ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalarına iye boladı. Sol o'zine qatnaslı so'zler menen birlikte ken'eytilgen ag'za xızmetin atqaradı.

Feyil toplamın du'ziwge ha'reket atının' to'mendegi formaları qatnasadı.

§ 77. Ha'reket atı feyilleri toplamın' struktura-semantikalıq tu'rleri

1. -w (-iw/iw) formalı toplam ha'm onın' ma'nilik qatnasları. Ha'reket atının' **-w** formalı tu'rinen du'zilgen toplam ataw formasında, seplik formalı ha'm tirkewishli kelip, to'mendegi ma'nilik qatnaslardı bildiredi:

1) -w formalı toplam ataw formasında kelip tiykarg'ı is-ha'reketin' baslawışı ha'm bayanlawish xızmetin atqaradı: Jerdi su'digarlaw topiraqtın' qurılısın jaqsılaydı («E.Q.»). **Tan' atpay jumısqa shig'ıp ketiw** onın' su'yegine sin'gen a'det (Q.D.). En' jaman na'rse—**jumista birewdin' aytqanın birew tın'lamaw** (T.N.);

2) -w formalı toplam atlıqlar menen jupkerlesiwshi baylanısqa tu'sip anıqlawishlıq qatnas bildiredi: Bunnan tag'ı da mayda salmalar alınıp, **ko'p jerlerdi suwg'arıw** isi ko'zde tutılğan (T.Q.).

3) Seplik formalarında kelip tiykarg'ı is-ha'reketke ha'r tu'rli obyektlik ma'nide qatnas jasaydı: **Ayxannın' keliwin** Serkebay biraz tayarlıqlar ku'tken edi (T.Q.). Men **ele paxtanı mashina menen teriwde** o'zimdi ko'rsetemen (A.B.);

4) -w formalı toplam ken'islik seplik formalarında kelip, waqıt, sebep, maqset pısıqlawishı ma'nilerin bildiredi: **Paxtanı egiwde, onı ta'rbiyalawda** mexanizatorlarg'a ja'rdem etti (X.S.). **Biytanıs kisini**

ko'riwden ekewinin' de hu'reyi uship qorqısıp qaldı (T.Q.). Ha'rkim o'z **jumısın sapalı etip orınlawg'a** umtilg'an (N.D.);

5) -w formalı toplam tirkewishli kelip te pısıqlawish ha'm obyektlik ma'nilerdi bildiriledi:

a) -w formalı toplam menen, boyına, waqtında, keyin, son' t.b. tirkewishli qollanılg'anda waqıt pısıqlawish ma'nsinde keledi: Jen'gey **telegrammanı alıw boyına** oqıp shıqtı (S.S.). Al **tu'nde eldin' jatiwı menen** sol sag'allar ulı-shuwda qum-quwit bolıp shuwlasadı (T.N.). Shasha menen Nurnazar **bayag'ı tanısıwdan keyin** bir-birinen ayırılmas dos bolg'an edi («A'miwda'rya»);

b) menen, arqasında, na'tiyjesinde ko'mekshi so'zli **-w** formalı toplam sin pısıqlawish ma'nsin bildireredi: Ol qolın ko'terip, **vishkag'a qaray soziwı menen** bir na'rselerdi Kolyag'a aytıp atır (S.S.). Bul o'simge tek **paxta teriw mashinasının' o'nimli islewi na'tiyjesinde** eristi (J.S.);

d) -w (ı)+ushın, menen, sebepli tirkewishli toplamlar **sebepl** ma'nsinde keledi: **Ko'teriwshi krannın' to'men tu'siriwı ushın** rıshagıt bastı (S.S.). **A'bdimurat Polatovtın' kirip keliwı menen** ba'ri de orınlarınan o'rre turdı (T.N.);

e) -w formalı toplam + **ushın, maqsetinde** tirkewishli kelip, is-ha'reketin' isleniw maqsetin bildiredi: Sawınshılarımız **siyr jelininin' taza bolıwı ushın** gu'resedı (G.T.). **Bul isti tezletiw maqsetinde** balıq zavodına Ta'jekenin' o'zi ketti (O'.A.);

f) -w (ı)+na qaramastan tirkewishli toplam tiykarg'ı is-ha'reket penen qarsılaslıq ma'nide baylanısadı: Jerdin' **izg'ar, ku'nnin' suwıq bolıwına qaramastan** okoptan bir adım jılıswıg'a bolmaydı (A.A.);

g) -w+tuwralı, haqqında, jo'ninde tirkewishli toplam obyektlik ma'ni bildiredi: Aysultan **sawın siyrlardı ku'tiw, onnan ko'p mug'darda su't sawıp alıw jo'ninde** o'zine ko'p ta'jiriye o'zlestirdi (G.T.). Fermer xojalıq basqarmasının' kontorasında **egisti o'tkeriw tuwralı** ken'es boldı (gazetadan).

2. -Maq/-mek formalı toplam. Ha'reket atı feyilinin' **-maq/-mek** formaları da o'zine qatnaslı so'zler menen baylanısıp, ha'reket atı feyilli toplamlardı du'zedi. Olar seplik formalı ha'm ko'mekshi so'zli bolıp keledi. Biraq, bul o'zgesheligi ju'da' shekelengen da'rejede boladı.

-Maq formalı toplam to'mendegi seplik ha'm ko'mekshi so'zli qollanılıp, ha'r tu'rli ma'nilerdi bildiredi:

a) -maq formalı toplam ataw formasında kelip, tiykarg'ı is-ha'reketin' subyekti (baslawish) xızmetin atqaradı: Jol boyı duwshakerleskende dos bolsın, dushpan bolsın, **jol soramaq** burınnan qalg'an edi («Qoblan»);

b) -maq formalı toplam baris sepliginde ha'm **ushın** tirkewishli kelip, is-ha'reketin' isleniw maqsetin bildiredi:

Ashılısqan taza gu'ldey bolmag'a,
Ig'bal berse bes ku'n da'wran su'rmege,
Jilaman'ız eki birdey ata-anam,
Atlandım dushpang'a sawda salmag'a

(«Qoblan»)

Bunnan keyin Qoblan qırq jigitin sinamaq ushın atının' erin aladı («Qoblan»).

3. -g'anlıq/genlik formalı toplam. -G'anlıq/-genlik formalı toplam. nan, ko'binese substantivlik ma'ni an'latıladi. Olardın' substantivleniwi ko'plik, tartım affikslerin qabil etiw arqalı bildiriledi.

-g'anlıq formalı toplanlar da basqa ha'reket atı feyilli toplanlar sıyaqlı seplik affiksli ha'm ko'mekshi so'zli kelip, ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı an'latadı:

a) -g'anlıq formalı toplam tartım affiksli qollanılıp, tiykarg'ı is-ha'reketin' subyekti boladı: **Eki aydan beri suwdın' kesilip qalg'anlıg'ı** ha'mmeden burın usı g'arrıg'a qattı battı (J.S.);

b) **-g'anlıq** formalı toplam tabıs seplik formalı ha'm haqqında, tuwralı, jo'ninde tirkewishli kelip, obiektlik qatnas bildiridi: To'rt atlı adamnın' **onlag'an sıyırdı quwıp aydap baratır'anlıg'm** ko'rdik (J.S.). Klasqa kelgennen keyin Men'limurat ag'a **bu'gingi bolg'an waqıyalar tuwralı** so'ylep berdi (T.Q.);

d) -g'anlıq formalı toplam tartımlanıp kelip, barıs, shıg'ıs seplik affiksli ha'm **ushın** tirkewishli qollanılıp, tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı sebep ma'nisin bildiridi: Murtaza **ba'ygige atın qospag'anlıg'ına** o'kindi. **Za'rresi ushıp qorqqanlıg'ınan** ol beindegi qılıshın suwırıp aldı (J.S.). **Qa'pelimde komandirdin' ha'm basqa ofitserlerdin' sudno komiteti qararına bag'mıwdan bas tartqanlıg'ı ushın** saparg'a shıg'ıw irkildi (E.J.). Ol **tapsırmanı orınlawdan bas tartqanlıg'ı ushın** ayıplandı (J.S.).

§ 78. Sha'rt meyil toplamı

Sha'rt meyil o'zine qatnaslı so'zler menen ken'eyip sha'rt meyil toplamın du'zedi. Sha'rt meyil toplamı jay ga'plerdin' quramında eki is-ha'reket boladı. Bulardın' ekewi de bir subyektkke qatnaslı bolıp, onın' birewi tiykarg'ı, ekinshisi qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reket wazıypasın atqaradı. Ekinshi da'rejeli is-ha'reketin' basqarıwındag'ı so'zler sha'rt meyil toplamı dep qaraladı.

Eger de bir sintaksislik konstruksıyanın' quramında eki sha'rt meyil bir betke qatnaslı bolmay, ha'r qaysısı o'z aldına baslawishına iye bolıp kelse, olar qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi du'zedi. Mısalı: Eger biz ku'nnin' qızıwın ku'tsek onda keshigip qalamız (J.S.). Paxtanı

erte eksen' utasan'. Kesh egilse, uttırasan' (gazetadan). Eger olar haqıyqatlıqtı aytıwıg'a sharshamasa, men ba'rqulla jazıwıg'a tayarman (O'.X.).

Bul ga'plerdin' ha'mmesinde de sha'rt meyilli konstruksıyalar bar. Da'slepki eki ga'ptegi is-ha'reketler bir betke, bir baslawishqa ortaqlasadı. Al son'g'ı eki ga'ptegi sha'rt meyilli konstruksıyalar bag'ının'qı ga'ptin' talabına juwap beredi. Olardag'ı eki is-ha'reket ha'rquaysısı ha'rtu'rli subiektin' is-ha'reketin bildiridi. Bul sıyaqlı sha'rt meyilli konstruksıyalar bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı sın'arı boladı: Demek, bul jag'day sha'rt meyilli konstruksıyalardın' sintaksislik xızmetin anıqlawda onsha talaslı pikir tuwdırmawı mu'mkin.

-Sa formalı sha'rt meyil toplamı tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı to'mendegi ma'nilerdi bildirip keledi:

1) -sa formalı toplam tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı sha'rt ma'nisin an'latadı: Eger biz usı waqıtta Qa'dırbayg'a asılsaq erten' elden-jurttan posamız (A.B.). Miynet etsen' hu'rmetke bo'lenesen';

2) -sa formalı toplam waqıtlıq ma'nidegi sha'rtti bildiridi: Men **ekinshi ret kelsem** a'kelemen (S.S.). **Suwattı eslesem** jaylawdı oylawman (Sh.S.);

3) -sa formalı toplam salıstırmalı qatnas bildirip keledi: Ma'mleketke paxtanı qansha ko'p bersek, sonsha utamız (A'.T.);

4) -sa da formalı toplam qarsılaslıq ma'ni an'latadı: Quwırdaqshının' ga'pindegi shımshımay astarg'a tu'sinse de qararıspadı (T.Q.);

5) -sa da formalı toplam sha'rt ma'nisin bildirip te keledi: Qay jerde bolsam da, kim menen ushırasam da o'zimdi ma'rtebeli adam retinde sanayman (X.S.);

6) -sa dep ko'mekshi so'zli toplam maqset pısıqlawısh ma'nisin bildiridi: **Baspaqshılarg'a usınsha qıyanatı ushın bir soqqı bersem dep** g'ayratlandı. Mına a'n'gimeden keyin **onı tezirek bir ko'rsek dep** a'rman ettik (A'.T.).

Sorawlar

1. Feyil toplanların qanday feyiller du'zedi, olardı atap aytın' h'a'm olardın' bir-birinen o'zgesheligin tu'sindirin'.

2. Feyil toplanları qanday jag'dayda ayırmlanadı h'a'm qanday jag'daylarda ayırmlanbay keledi, mısallar keltirip aytın'.

3. Feyil toplanları neshe tu'rge bo'linedi h'a'm olardı atap aytın', sonın' ishinde -sa/-se formalı toplanın' basqa toplanlardan o'zgesheligin tu'sindirin'.

4. Hal feyildin' affikslerin aytın' h'a'm olardın' qanday so'zlerdi basqarıp, feyil toplanların du'zetug'ının tu'sindirin'.

5. Kelbetlik feyildin' affikslerin aytın' h'a'm qaysısı feyil toplanında o'nimli qollanılıwın tu'sindirin'.

6. Ha'reket atı feyilinin' struktura-semantikalıq tu'rlerin aytın' h'a'm olardıñ qanday ken'eytilgen ag'za xızmetlerinde keliwin misallar keltirip tu'sindirin'.

II BİRGELKİLİ AG'ZALI GA'PLER

§ 79. Ga'ptin' birgelkili ag'zaları haqqında tu'sinik

Bir ag'zag'a qatnaslı birgelki ma'nili sintaksislik xızmet atqaratug'ın eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeklese baylanısınan du'zilgen ag'zalarg'a ga'ptin' birgelkili ag'zaları dep ataladı. Birgelkili ag'zalar ga'ptin' quramında neshew bolıwına qaramastan bir sorawg'a juwap beredi: Transport ha'm baylanıs tasqınlap o'sti (gazetadan). Jıynalıstıubunasına orta boyılı, qarapa'ren', janı ha'rna'rseni sezgish jigit ko'terildi (X.S.).

Ga'ptin' birgelkili ag'zaların anıqlawda to'mendegi belgilerine qaraladı:

1. Ga'ptin' birgelkili ag'zaları bir ag'zag'a qatnaslı birgelkili semantika-sintaksislik xızmet atqaradı.

2. Birgelkili ag'zalar o'z ara bir-biri menen dizbeklewshi da'nekerler ha'm dizbeklewshi intonatsiya arqalı baylanısadı.

3. Ga'ptin' birgelkili ag'zaları, tiykarınan, bir grammatikalıq formadag'ı bir so'z shaqabı arqalı bildiriledi, geyde ha'r tu'rli formadag'ı bir so'z shaqabınan da bolıwı mu'mkin. Biraq bunday jag'dayda birgelkili ag'zalardıñ o'zi qatnaslı ag'zag'a bolg'an ma'ni birligi saqlanadı: Ol **russha, qaraqalpaqsha, tu'rkmenshe, o'zbekshe** mu'ltiksiz so'yleydi. Ol orta boyılı, qırma saqal, basında sha'pkisi bar, russha kiyingen jigit (N.D.).

Birgelkili ag'zalar morfologiyalıq bildiriliwi jag'man seplik affiksli ha'm ko'mekshi so'zli formalarda keledi. Seplik jalg'awları ha'm ko'mekshi so'zler birgelkili ag'zalardıñ ha'rbir komponenti menen qaytalanbay, olardıñ en' son'g'ı komponenti menen kelip te da'slep-kilerine ortaqlasa aytiladı:

Qara suwıq qıstı eldi,
Bultlar basıp **ten'iz, ko'ldi**.

(Berdaq).

Na'zik qashılar **taslar** ha'm **topıraqlar** menen toltırıldı (J.A.). Atlı a'skerler Shabbaz, Biybazar arqalı qır menen ju'rđi (Q.D.).

Birgelkili bayanlawishlar morfologiyalıq forması jag'man ha'r tu'rli bolıp ta keledi. Olardıñ da'slepki komponentleri hal feyil yamasa sha'rt meyil formalarda keledi de, son'g'ı komponenti betlik formadag'ı feyillerden boladı. Bunday jag'dayda en' son'g'ı komponenttegi betlik affiksi da'slepki komponentlerge de uluwmalıq ortaqlı boladı, da'slepki

komponentler son'g'ı betlik formalı bayanlawish arqalı tiyanaqlanadı: Jumabaydın' ajarı birese **surlanıp**, birese **qızaradı** (K.S.). A'ste so'ylesken sesleri qulag'ına birde **esitilse**, birde **esitilmeydi** (O'.X.).

Sonday-aq birgelkili bayanlawishtın' da'slepki komponentleri hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyillerinen bolıp, son'g'ı komponenti ko'mekshi ha'm tolıqsız feyil yamasa geypara modal so'zli bolıp ta bildiriledi. Bunday jag'dayda da son'g'ı komponenttegi ko'mekshi so'zler da'slepki komponentlerge uluwmalıq ortaqlı bolıp keledi: Jol boyı paxta edi. Sonı ko'rgende Palwan **toyınıp ta, tolg'anıp ta, oylanıp ta** qaldı (O'.A.). Basınan keshirgen qayg'ılı ha'diyseler onın' bet a'lpetinen **ko'riner, bayqalar edi** (Aybek). Albette, sonsha du'nyasınan, ma'rtebesinen ayırılıp turg'an bay balası bul sha'rtke **oylanbawı, tolg'anbawı mu'mkin be?** (K.S.). Dawısı gewdesindey iri emes, **jin'ishke, ashshi, qatın dawıshı eken** (T.Q.).

Birgelkili ag'zalardıñ ha'rbir komponentine diqqat awdarılıp, logikalıq pa't tu'sirilip aytilg'anda, olardıñ ha'rqaysısı seplik affiksli yamasa tirkewishli bolıp keledi:

Shet eldegi **bayerlarg'a, doslarg'a**,
Okean, taw, ten'izlerden asıp bar.

(J.A.).

Paxtakesh diyqanlar tag'ı da qaytpas **g'ayrat penen, qızg'ınlı pa't penen** iske kiristi (M.D.).

Ga'ptin' birgelkili ag'zaları du'zilisi jag'man dara so'zlerden, eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeklesiwinen bolg'an qospa ha'm ken'eytilgen ag'za formalarda keledi: Bul saparı ol tawg'a **du'rmiyinin de, portfelin de** alıp kelgen edi (Sh.A.). A'miwda'rya boyları **sulıwlıqqa, ra'ha'tli baylıqqa, jaynag'an jan'a o'mirge** iye boldı (J.A.). Brigada ag'zaları mektepte traktordı u'yreniw ha'm onı **erkin tu'rde basqara biliwdi** qızg'ıwshılıq penen ju'rgizdi (J.S.).

§ 80. Birgelkili ag'zalardı baylanıstırıwshı qurallar

Ga'ptin' birgelkili ag'zaları bir-biri menen intonatsiya ha'm dizbeklesiwshi da'nekerler arqalı baylanısadı. Ko'pshilik izretlewshiler bul grammatikalıq qurallardıñ birgelkili ag'zalardı ha'm qospa ga'plerdi baylanıstırıwda tariyxıy jaqtan en' da'slepki ha'm go'nesi intonatsiya dep esaplaydı. Bul tuwralı M.Z.Za'kiev: «Tu'rkiy tillerinde da'nekerler payda bolmastañ burın-aq dizbeklewshi baylanıstırıwshı qurallar sanaw ha'm qarsı qoyıw intonatsiyaları boldı. Dizbeklesiwshi intonatsiya baylanıstırıwshı qural retinde tariyxıy birinshi ha'm onın' ha'zirgi tilde

ha'reket etiw radiusı dizbeklewshi da'nekerlerdin' ha'reket etiw radiusına qarag'anda a'dewir ken'»¹ dep ko'rsetedi.

Haqıyqatında, intonatsiya tuwralı joqarıdag'ı sıyaqlı pikir tariyxıy shıg'ısı jag'ınan durıs. Sebebi, ko'mekshi so'zlerdin', sonın' biri da'nekerlerdin' tariyxıy shıg'ısı jag'ınan a'dewir son', ma'nili so'zlerdin' da'slepki leksikalıq ma'nisinen uzaqlasıp, ga'ptegi so'zlerdi bir-biri menen o'z ara baylanıstırıwshı ha'm ma'nilik qatnas bildiriwshi grammatikalıq quralg'a aynalg'anlıg'ı tastıyıqlaydı.²

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' barlıq stillerinde intonatsiya ha'm da'nekerler ken' qollanıladı. Olardın' qollanıwının' birewi az, ekinshisi ko'p dep sheklewge bolmaydı. Bul grammatikalıq qurallar stillik talapqa ılayıq ga'ptegi so'zlerdin' o'z ara grammatikalıq baylanısın bildiriw, ga'ptin' anıqlılıg'ı ha'm ıqshamlılıg'ın artırıw ushın ken' qollanılp keledi.

Dizbeklewshi intonatsiya. İntonatsiya birgelkili ag'zalarđı baylanıstırıwshı tiykarg'ı grammatikalıq qurallardın' biri retinde xızmet atqaradı. Birgelkili ag'zalar intonatsiya arqalı baylanısıp kelgende, birgelkili ag'zalarđın' komponentleri arasında dawıs irkilisi sanamalı sıpatqa iye boladı. En' kemi eki yamasa birneshe birgelkili ag'zalarđı baylanıstıradı.

Birgelkli ag'zalarđın' intonatsiyası ma'nilik qatnaslarına qaray: 1) sanaw intonatsiyası; 2) qarsılas intonatsiya ha'm 3) sebep intonatsiya sıyaqlı u'sh tu'rge bo'linedi.

1. Sanaw intonatsiyası, ko'binese birgelkili ag'zalarđın' ko'p komponentli tu'rlerin' baylanıstıradı. Sanaw intonatsiyası arqalı baylanısqan birgelkili ag'zalarđın' ma'nisi o'z ara ten' ma'nili bolıp keledi. Olardın' arasındag'ı intonatsiya da bir tekles bolıp aytiladı: Awıldın' shetinde mallar, buzawlar, qoy-eshkiler jayılp ju'r (A.O.). Bo'ribay ag'ag'a, Ernazar dostıma, Eshimbetke, Ayshagu'lge o'lgenshe minndarman (A.B.). Nawqan ma'wsimi baslanaman degenshe pillekeshlik boyınsha ko'p adamlar menen ken'esti, oylastı, sırlastı (T.Q.);

2. Qarsılas ma'nili intonatsiya, tiykarınan, ma'nileri qarama-qarsı bolg'an eki komponentli birgelkili bayanlawıshlardı baylanıstıradı:

a) ha'r tu'rli ma'nidegi is-ha'reketlerdin' bir-birine qarama-qarsı ekenligin bildiredi: Men onı a'ri-beri izlestirdim, tappadım (O'.X.). Ol tislendi. Nuqıl tislari astındag'ı erinin bo'lgenshe tislendi, bo'lmedi (T.Q.).

¹ Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Изд-во Казанского университета, 1963, 233-бет.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, 163-бет; Шоабдурахманов Ш. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар. Тошкент, 1953, 3-бет.

b) birgelkili is-ha'reket bir-birinin' ma'nisin ku'sheytip ko'rsetedi: Org'an sayın ortalanıw tu'we, g'awlap o'se berdi (K.S.). Murtaza atalıqtın' og'ı altın qabaqqa tiymek tu'we, jaqınlasqan da joq (J.S.);

3. Sebeup ma'nili intonatsiya biri ekenshisinin' sebebin bildirip kelgen eki komponentli feyil bayanlawıshlardı baylanıstıradı:

a) birgelkili is-ha'reketin' da'slepkinsinin' isleniw sebebi son'g'ı komponent arqalı bildiriledi: Olar tu'nde ju'rmeıdı, qorqadı. Ha'zir men usı maqsette a'n'gimelesip otırıwdı minasıp ko'rmedim, ko'nbedim (O'.X.);

b) birgelkili is-ha'reketin' son'g'ısının' isleniw sebebi da'slepki is-ha'reket arqalı ma'lim boladı: At mingesikke a'lleqashan boldırg'an edi, mamırladı (T.Q.).

Dizbeklewshi da'nekerler. Da'nekerler ga'ptin' birgelkili ag'zaların' arasında tek baylanıstırıwshılıq xızmetin atqarıp qoymay, birgelkilikti da'l anıqlaydı ha'm birgelkili ag'zalarđın' arasında ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı bildiredi.

Ga'ptin' birgelkili ag'zaların biriktiriwshı, qarsılas ha'm awıspalı da'nekerler baylanıstıradı.

1. Biriktiriwshı da'nekerler (da/de, menen, ha'm, a'ri, ja'ne, tag'ı). Bul da'nekerler ma'nileri o'z ara ten' bolg'an eki yamasa ko'p komponentli birgelkili ag'zalarđı baylanıstırıp keledi.

Ha'm, ja'ne, menen, tag'ı, a'ri da'nekerleri, ko'binese eki komponentli birgelkili ag'zalarđı baylanıstıradı: Neft ha'm gaz xalıq xojalıg'ının' barlıq tarawında paydalanıladı (gazetadan). Aldına dasturqan tolı nan menen qant qoydı (J.A.).

Ha'm, ja'ne, tag'ı da'nekerleri ko'p komponentli birgelkili ag'zalarđın' arasın baylanıstırıp kelgende qaytalanıp qollanıladı: Men ushın menin' Eshimbetim ha'm aqıllı, ha'm sulıw ha'm jag'ımlı (A.Bek.).

Da/de, ta/te da'nekerleri birgelkili ag'zalarđı baylanıstırıp kelgen menen, barlıq jag'dayda haqıyqıy da'nekerlerlik xızmetti atqara bermeydi. Olar ko'p komponentli birgelkili ag'zalarđın' ha'rbiri menen qaytalanıp kelgende da'nekerlik xızmeti menen qatar, o'zleri qatnaslı so'zlerge ku'sheytiwlik ma'ni beredi. Bunday jag'dayda da/de da'nekerlerinin' janapaylıq xızmeti basım keledi.

Da/de ko'mekshi so'zi to'mendegi jag'daylarda haqıyqıy da'nekerlik xızmet atqaradı:

a) eki sın'arlı birgelkili ag'zalarđın' arasında baylanıstırıwshı da'nekerlik xızmette keledi: Ol qapının' aldında sa'lkem eglenip turdı da, iskerige kirip ketti (K.S.);

b) eki komponentli dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jag'plardi baylanıstıradı: Qapı qattı ashıldı da, awızdan u'lken deneli adam ko'rindi (K.S.);

Da/de ko'mekshi so'zi to'mendegi jag'daylarda janapayliq-da'nekerlik xizmet atqaradi:

a) dara so'zlerge ku'sheytivshilik-janapayliq ma'ni beriw arqali son'g'i so'z benen baylanistiradi: Abat asiqpay otirip qozilardin' ekewin de paltosina oradi (T.Q.);

b) birgelkili ag'zalardin' ha'rbiri menen qaytalanip kelip, ku'sheytivshilik-janapayliq ma'ni beriw arqali birgelkili ag'zalardi baylanistiradi: Da'rya da, ko'l de jumjirt. Baliqtin' gu'mis qalashi ko'riniwden qarmaqshimin' sha'pikligi de, sheberligi de, ta'silxorlig'i da kerek (K.S.).

2. Qarsilas da'nekerler (biraq, lekin, so'ysede, sonda da, degen menen, onin' menen). Da'nekerlerdin' bul tu'ri birgelkili ag'zalardi o'z ara bir-birine qarsilashq ma'nide baylanistiradi.

Qarsilas da'nekerler birgelkili ag'zalardi baylanistirawda basqa tu'rlerine qarag'anda az qollaniladi. Olar, tiykarinan, birgelkili bayanlawishlardi, geyde birgelkili aniqlawishlardi da baylanistirip keledi: Jawingerler aqirg'i oq qalg'ang'a shekem sawash ju'rgizdi, biraq keyin sheginbedi (gazetadan). Boyi kishkene, biraq og'iri iri dawishi Su'yindik biy orinsiz qizbaytug'in g'arri edi. Maman biyden basqalar heshna'rse uqpay qalsa itimal, esitiwge qumarlanip jaqinladi, onin' menen tu'sinbedi (T.Q.).

Qarsilas da'nekerler to'mendegi siyaqli birgelkili ag'zalardi baylanistirip keledi:

1) biri tastiylawshi, ekinshisi biykarlawshi birgelkili ag'zalardi baylanistiraldi: Mamandi ko'rse jayatug'in bulttay tu'nerdi, biraq jawmadi (T.Q.). Jumagu'l sezdi, biraq betinen almadı (O'.A.).

2) ma'nileri bir-birine qarama-qarsi bolmag'an birgelikili ag'zalarg'a qarsilashq ma'ni beriw arqali baylanistiradi: Izbasar jasawil so'ylemedi, lekin Bayqoshqar biyden na'zerin almaydi (T.Q.) Mashinadan shashi buwril bolg'an orta boyli, biraq shirayi ele jaslaw birew shıqtı (O'.X.).

3. Awispali da'nekerler (ya, ya'ki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, a'lle, ne). Bul da'nekerler birgelkili ag'zalardi ayrimlap, pikirdin' yamasa is-ha'reketin' birinin' ornina biri awisip keletug'inin bildiredi.

Awispali da'nekerler, ko'binese birgelkili ag'zalardin' ha'rbiri menen qaytalanip qollaniladi. Bunday jag'dayda olar ha'rbir komponenttin' aldında keledi ha'm birgelkili ag'zalardin' arasında pauza islenedi: Bunı **ya** Jiemurat, **ya** Da'rmenbay bayqamadi. **A'lle** qartayip miyi ortalang'anlıqtin' a'lamati, **a'lle** elin basharta almay ju'r (T.Q.). **Ne** atizshelde, ne jolda qıbrılag'an jan joq (O.B.).

Awispali da'nekerler qaytalanbay, eki komponentli birgelkili ag'zalardin' arasın baylanistirip kelgende pauza islenbeydi: Kitaplardi

otin ayırıw'ga barg'anda otınxanada yamasa tam basında oqıytug'in edim (M.G.). Men erten' ya arg'i ku'ni keshte kelermen (T.Q.).

4. Gezekles da'nekerler (ga', ga'hi, ga'de, bir, birese, birde, bazda, a'ri). Ko'binese birgelkili ag'zalardi baylanistirawda ga', birese da'nekerleri o'nimli qollaniladi. Bul da'nekerler arqali baylanisqan birgelkili ag'zalar gezekleslik ma'ni bildiredi.

Gezekles da'nekerler, ko'binese birgelkili ag'zalardin' ha'rbiri menen qaytalanip qollaniladi, birgelkili ag'zalardin' arasında pauza islenedi: Ol ga' tu'rgelip, ga' ju'rđi, ga' otirip, ga' jattı (A.B.). Ja'lmen birese o'zinen o'ktemirek Jemuratqa, birese esik bettegi Temirbekke qaraydı. Serkebay bir qızardı, bir bozardı. Bazda xan sarayındag'ılar o'lip qalg'anday tımtırıs, bazda iytin' ketegindey ulı-shuw (T.Q.). Ol jipektey jumsaq qoli menen ga'hi basımnan, ga'hi shashımnan sıypadı (O'.X.). Aradag'i usı azg'ana jumjırtlıq a'ri qorqınışlı, a'ri qa'weterli edi (X.S.).

§ 81. Ga'ptin' birgelkili ag'zalarının' tu'rleri

Jay ga'plerdin' quramı bir baslawishqa qatnaslı eki yamasa birneshe bayanlawishlı ha'm bir bayanlawishqa qatnaslı eki yamasa birneshe baslawishlı du'ziliste keledi. Sonday-aq, ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalanı da o'zleri qatnaslı ga'p ag'zaların birgelkili ma'nidegi eki yamasa birneshe so'zler arqalı sıpatlaydı. Uluwma ga'ptin' barlıq ag'zalrı birgelkili ag'za xızmetinde keledi.

1. Birgelkili baslawish. Jay ga'plerdin' quramında bir bayanlawish penen birgelkili ma'nide baylanisip kelgen eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbegi birgelkili baslawishtin' xızmetin atqaradi. Birgelkili baslawishlı ga'plerdin' bayanlawishi birew yamasa birneshe bolip keliwi mu'mkin. Bunday ko'p komponentli birgelkili bas ag'zalar, ko'binese atawish so'zler arqalı bildiriledi: Ortag'a dasturqan jayılp **nan, qant, konfeta** qoyıldı (A.B.). **So'ylesiwleri, son'g'i kelgen jas u'ikenlerge otirip-turiwları** ha'mmege ibirat alarlıq, jen'il, shaqqan, a'lpayım (T.Q.).

2. Birgelkili bayanlawish. Jay ga'plerdin' quramında eki yamasa birneshe bayanlawish bir baslawishqa qatnaslı bolip, onin' birneshe is-ha'reketin, belgisin bildiredi. Birgelkili bayanlawish xızmetinde, ko'binese feyiller, atawish so'zler keledi. Feyil ha'm atawish so'zlerden bolg'an bayanlawishlar aralasip kelip te birgelkili bayanlawish xızmetin atqaradi: Bul barısında ol heshkimnin' so'zin tın'lamaydı, so'ylespeydi de, do'geresine qaramaydı (İ.Q.). Paxta bizin' maqtanishımız, bizin' ku'ta' ullı baylıg'ımız. Suw g'awashanın' xanı ha'm janı (gazetadan). Babalarımız dana bolg'an, bilgen. Shayıq ko'p so'ylemeydi, oyılı (T.Q.).

3. Birgelkili aniqlawish. Eki yamasa birneshe belgi predmetke yamasa predmetlik ma'nidegi so'zlerge qatnaslı bolip, onı birgelkili ma'nide sıpatlaw arqalı birgelkili aniqlawish xızmetin atqaradi. Aniqlawishtin'

eki tu'ri de— **jupkerlesiwshi** ha'm **izafetlik anqlawish** birgelkili bolip keledi: Ashılǵ'an esikten tolıq deneli, ko'zi ilmeygen, jası qırıqtan o'tken birew kirip keldi (O'.A.). Qazaqstannın', Uraldın', Sibirdin', Povoljyeninin' burınları adam turmag'an ken' dalalarında onlag'an ha'm ju'zlegen kolxozlar payda boldı (gazetadan).

4. Birgelkili tolıqlawish. Obyektlik ma'nidegi eki yamasa birneshe tolıqlawishlar birgelkili tolıqlawish xızmetin atqaradı. Birgelkili tolıqlawishlar morfologiyalıq bildiriliwi jag'ınan, ko'binese seplik formalı ha'm tirkewishli bolip keledi: Sadulla ag'a **jerge, suwg'a** iye boldı (N.D.). Ha'rkim o'z **awılı menen, toparı menen, shan'lag'ı menen** oylassin. Ol Esimbıydı shaqırıp aldırıp, **Amanlıq haqqında, onın' kelinshigi haqqında** so'z basladı (T.Q.).

5. Birgelkili pısıqlawish. Is-ha'reket protsesin birgelkili pısıqlawishlıq ma'nide sıpatlap kelgen bir tu'rdegi eki yamasa birneshe so'zler birgelkili pısıqlawishtın' xızmetin atqaradı. Pısıqlawishtın' barlıq tu'rleri birgelkili bolip keledi: Ol birese **qızarıp**, birese **bozarıp** ashıwlandı (A.B.). Ol ha'r ku'ni **azanda, tu'ste, keshte** buzawlarına rejim menen ot saladı (J.S.). Bizler olardı **uzaq** ha'm **ko'p** ku'ttik (J.S.). Onı-bunı aytısqanlıqtan, ku'liskenlikten ha'mme bir jerge jıynalg'anlıqtan tu'ski demalis kewilli o'te berdi (A'.T.). Men miynet etpege, miynetim arqalı maqsetke jetpege kelgenmen (A.B.). Ba'ha'rgi egiske erte tayarlanbag'anda, onı jaqsılap sho'lkemlestirmegende bunday mol n'nim alınbag'an bolar edi (gazetadan).

§ 82. Birgelkili baslawish penen bayanlawishtın' kelisiwi

A'dettegi jay ga'plerde baslawish penen bayanlawish u'shinshi betten basqa betlerde bette, sanda kelisedi. Bul jag'day birgelkili ag'zalı ga'plerde u'nemi saqlanbaydı. Birgelkili baslawishtın' bildiriliwine qaray olardıń kelisiwi to'mendegi o'zgesheliklerge iye boladı.

1. Birgelkili baslawishlar ko'p komponentli bolip kelse de bayanlawish penen, ko'binese birlik sanda baylanısadı. Bul jag'day, tiykarınan, 3-bettegi baslawishlarg'a ta'n bolip keledi: Al Abat baba menen Fatima jen'gem onı ku'ta' izzet etipti, hu'rmetlepti (O'.X.).

2. Birgelkili baslawishlar ha'r tu'rli bettegi atlıq ha'm betlik almasıqları arqalı bildirilgende, bayanlawish penen I bett, ko'plik sanda kelisedi: Matevosyan, Nikonova ha'm men Moskvag'a qaray jol aldıq (S.S.). Aldı menen so'z baslawg'a ol da, men de batına almadıq (O'.X.). Men de, sen de adambız g'oy (J.A.).

3. Egerde birgelkili baslawishlar betlik almasıqlarınan bolip, awıspalı da'nekerler arqalı baylanısıp kelse, bayanlawish birgelkili baslawishtın' qay jaqını menen kelisedi: Bul jumıstı ya sen, ya men orınlayman. Bunı ya'ki men ya'ki sen orınlaysan'.

§ 83. Birgelkili ag'zalı ga'plerde uluwmalastırıwshı so'zler

Jay ga'plerdin' quramında birgelkili ag'zalar menen qatar, uluwmalastırıwshı so'zler de qollanıladı.

Birgelikli ag'zalı ga'plerdegi uluwmalastırıwshı so'zler, ko'binese birgelkili ag'zalardan son' kelip, olardı ja'mlep, uluwmalastırıp ko'rsetedi: Olardıń ılg'allı miynet, texnika ha'm ximiya — **ha'mmesi** eginlerge xızmet etiwge jumsaladı. Turizm, awg'a shıǵ'ıw, balıq uslaw — **bulardıń ha'mmesi** adamdı g'ayratlandıradı (gazetadan).

Uluwmalastırıwshı so'zler morfologiyalıq belgilerine qaray to'mendegi so'z shaqapları ha'm so'zlerdin' dizbeginen boladı:

a) ja'mlew, siltew ha'm bolımsızlıq almasıqlarınan: Aw, qayıq, sholan, keme-ha'mmesi awıl ken'estin' erkinde boldı. Sonı an'lag'anlıqtan ba, ya hayalı bolip, ya ba'shir shabarmanı bolip-heshkim basın suqpaydı. (K.S);

b) jıynaqlaw sanlıqlardan: Bul waqıtta Ernazar, Pirim, Muxammed-u'shewi izirekte a'n'gimelesip kiyatır edi. Azg'ana waqıttan son' Tilemis, Niyazov, Qalila tag'ı eki balıqshı-besewi quyılıp kirip keldi (K.S);

d) almasıq ha'm atlıqlardıń dizbeginen boladı: Alatug'ın aylıq, payok ha'm anda-sanda keletug'ın posılkalar — bulardıń barlıǵı da ten' bo'linip beriledi (X.S.). Taplang'an jer, sing'an qurallar, kenep qaltadan tu'sip qalg'an qa'lem, alısraqta jatırǵ'an qamshı, shala shegilgen shılım — bul belgilerdin' barlıǵı da balanın' qatan' qarsılasqanın ko'rsetedi (V.K.).

Uluwmalastırıwshı so'zler o'zi qatnaslı birgelkili ag'zalar qaysı ag'zanın' xızmetin atqarsa, bular da sol xızmetti atqaradı: Aq saqal, qara saqal, aq jawlıq, qızıl jawlıq, aydarlı bala, tulımshaqlı qız — ha'mmesi da'rya jag'asında sap tartıp tur. Bul ko'sheden bay, ha'meldar atag'ı keship ju'rgen Xalmurat, Ma'demiyn, Qudiyar — u'shewi (K.S.). Onın' sanaatında da, awıl xojalıǵında da, ma'deniyat maydanında da — ha'mme jerde entuziastler ha'm o'z isinin' sheberleri atanıp ju'rgen nag'ız patriotları miynet etip atır (gazetadan).

§ 84. Ashıq ha'm jabıq qatarlı birgelkili ag'zalar

Birgelkili ag'zalar eki komponentli ha'm komponentli bolip keliwine qaray strukturalıq o'zgesheliklikke iye boladı. Olar baylanıstırıwshı pauza, sanaw intonatsiyası, da'nekerler ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnasına qaray, strukturalıq jaqtan **ashıq qatarlı** ha'm **jabıq qatarlı birgelkili ag'za** bolip eki toparg'a bo'linedi:

Ashıq qatarlı birgelkili ag'zalar. Birgelkili ag'zalardıń qatarın (komponentlerin) ele de dawam ettiriwge, olardıń qatarına jan'a so'zler qosıp tolıqtırıwǵa bolatug'ın tu'ri birgelkili ag'zalardıń ashıq qatarın du'zedi.

Ashiq qatarli birgelkili ag'zalar da'nekerli ha'm da'nekersiz, intonatsiya arqali baylanisadi.

1. Ashiq qatarli birgelkili ag'zalar da'nekerlerdin' birgelkili ag'zalardın' ha'rbiri menen qaytalanıp keliwi arqali du'ziledi. Ashiq qatarli birgelkili ag'zalardi du'ziwge to'mendegi da'nekerler qatnasadi:

a) ha'm, ja'ne, tag'i, da/de biriktiriwshi da'nekerlerdin' ha'rbir komponent penen qaytalanıp keliwi arqali, misali: Bul jag'day jigitlerdi ha'm terletti, ha'm yoshtirdi (T.Q.). Elmurat ag'ag'a men de, Borisov ta, Murat ta, xatkeri joldas Batirov ta tu'sindirip aytti (J.A.);

b) g'a, g'a'hi, bir, birese, birde t.b. gezekles da'nekerler eki yamasa ko'p komponentli birgelkili ag'zalardın' arasinda qaytalap qollanılıw arqali, misali: Ol ga' ashıwlandı, ga' o'kpeledi. Mashinanın' kizovına bir minedi, bir tu'sedi (O'.A.). O'mir bul — ga' biyikke shıg'ıw, ga' shuqırg'a qulaw, ga' ıssıg'a ku'yiw, ga' muzg'a ton'law. (T.Q.);

d) ya da'nekerinin' qaytalanıp keliwi arqali, misali: ya o'zi, ya ustasi ko'rinsesh. Ol menin' xatımdı sira' oqımag'anday, ya ga'p qozg'amaydı, ya juwap bermeydi. (T.Q.).

2. Da'nekersiz ashıq qatarli birgelkili ag'zalar sanaw intonatsiyası arqali du'ziledi. Intonatsiya arqali du'zilgen ashıq qatarli birgelkili ag'zalarda eki qatarli ha'm ko'p qatarli bolıp keledi: Atız ishindegi o'nim ba'rinen de qımbat, ba'rinen qızıqlı (O'.A.). Ko'k jipektey ko'gergen jon'ıshqalar, g'alıday bolıp qulpi do'nip jatqan gu'zlik biydaylar, eritken aq gu'mistey bolıp jarqırıp, uzag'ıraqla dirildep sag'ımlar ko'rinedi (M.D.). Qızım ku'ta' miynet su'ygish, g'ayratlı, hu'jdanlı, anasıday ar-namıslı (A.B.).

Jabıq qatarli birgelkili ag'zlar. Birgelikli ag'zalardın' qatarın sol du'zilisten artıq arttırıwga bolmaytug'm tu'ri birgelkili ag'zalardın' jabıq qatarın du'zedi. Jabıq qatarli birgelkili ag'zalar da da'nekerli ha'm da'nekersiz du'ziliste keledi.

1. Birgelkili ag'zalar jabıq qatarli bolıp kelgende, da'nekerler eki komponentli birgelkili ag'zalardi yamasa ko'p komponentli birgelkili ag'zalardın' en' son'g'i eki komponentin baylanıstırıp jabıq qatardi du'zedi. Jabıq qatarli birgelkili ag'zalar to'mendegi da'nekerdin' qatnası arqali du'ziledi:

a) ha'm, ja'ne, tag'i, menen, da/de biriktiriwshida'nekerler arqali, misali: Qar astınan qiltıyıp bas shıg'arg'an qarabaraqlar menen so'ksiz jantaqlar izde qalıp atır (T.Q.) Ma'teke ku'iki menen ayg'ızlang'an ajarının' tolıqın basıp, o'zin shıyraqlattı da, ga'p basladı (K.S.);

b) **biraq, lekin** t.b. qarsilas da'nekerleri arqali, misali: Mamannın' ishi quwanishqa tolıp ketti, **biraq** marapatlanbadı (T.Q.);

d) yamasa, ya'ki, bolmasa awıspalı da'nekerleri arqali, misali: Ol qıstın' yamasa ba'ha'rdin' la'mgershilik mezgillerinde kelse kewilsizlew

ko'rinedi (İ.Yu.). Ilajı bolsa, olarg'a berman keliwdi na'siyat etedi, bolmasa Xiywa xanına barıp so'ylesedi (T.Q.).

2. Jabıq qatarli birgelkili ag'zalar intonatsiya arqali baylanısıp kelgende, tiykarınan, eki qatarli bolıp, qarsilas, sebep intonatsiyaları ha'm ulıwmalasırıwshi so'zdin' qatnası arqali du'ziledi: Irısgul biy ko'z astınan bayqadı, u'ndemedi. Ol usılayınsha ha'r ku'ni xabar almaqshi edi, oylag'anı bolmadı. Alistan bolsa da ko'rip, bir so'gip mawqın basqısı keldi, irkildi (T.Q.). U'iken - kishi, ag'ayın - jegjat ba'ri xoshlasıwga keldi (K.S.).

Sorawlar

1. Ga'ptin' birgelkili ag'zalarının' anıqlanıw belgilerin aytnı? 2. Ga'ptin' birgelkili ag'zaları qanday grammatikalıq qurallar arqali baylanısadı? Misallar keltirin'. 3. Birgelkili ag'zalardi qanday da'nekerler baylanıstıradı, atap aytnı. Misallar keltirin'. 4. Ga'ptin' qaysı ag'zaları birgelkili bolıp keledi? 5. Birgelkili baslawish penen bayanalawıstın' kelisiwi qanday? 6. Birgelkili ag'zalar qanday jag'dayda ashıq ha'm jabıq qatarli bolıp du'ziledi? Misallar keltririn'.

III. AYIRIMLANG'AN AG'ZALI GA'PLER

§ 85. Ga'ptin' ayırlang'an ag'zası tuwralı tu'sinik

Ga'p ishinde ma'nilik ha'm intonatsiyalıq jaqtan ayırlanıp kelgen ga'p ag'zalarına ga'ptin' ayırlang'an ag'zası delinedi.

Ga'ptin' ayırlang'an ag'zası o'zi qatnaslı so'zge yamasa ga'pke qosımsha ma'ni beredi, Olardan intonatsiya yamasa pauza arqali ayırlanıp turadı: Biz, **jaslar**, elimizdin' haqıyqiy azamatı ekenimizdi iste ko'rsetiwimiz kerek («E.Q»). Bunı Xiywa a'tırıpında tek eki adam-xan ha'm ha'kim biletug'in edi. **Tawdın' janbawırınan o'rmelep**, olar joqarı ko'terildi (T.Q.).

Bul ga'plerdegi diqqat etilgen so'zler ga'p ishinde ma'ni ha'm intonatsiyalıq jaqtan ayırlanıp, ga'ptegi bir ag'zag'a yamasa pu'tin ga'pke qatnaslı olardın' ma'nisin qosımsha tolıqtıradı.

Ga'p ag'zalarının' ayırlanıwına to'mendegi jag'daylar sebepshi boladı:

1. Ga'p ag'zaları o'zinen burın kelgen so'zlerdin' ma'nisin tu'sindirip, ayqınlawish ma'nisinde keliw arqali ayırlanadı: Biz, basshılar, ullı isti de, kishkene isti de xalıq penen ma'sla'hatlasıp sheshemiz. Aydos keyingi betke-shıg'ıs jaqqa na'zer tasladı (G'.S.).

2. Ga'p ag'zaları du'zilisi jag'ınan ko'lemi ken'eyip, predikativlik sıpatqa biyimlenip keliwi arqali ayırlanadı. Bul tiykarda, ko'binese feyil

toplamları ayırılmalı keledi. Olar ayırılmalı kelgende bayanlawishtan uzaq jaylasadı: **Miltig'imdi arqalap**, Qarateren'ge jetip bardım (A'.Sh). **Alislarg'a qansha qarasan'da**, ko'p-ko'mpek suwdan basqa heshna'rse ko're almaysan' (S.S.). Qız qıpsa beline tu'setug'in bilektey shashın **eki aynaldıra basına orap**, oramalı menen tan'ıp taslaptı (G.I.).

3. Ko'mekshi so'zli bolıp kelgen feyil toplamları ayırılmalı. Ayırılmalı ag'zanın' bul tu'ri -g'an/-gen formalı kelbetlik feyildin' basqarıwındag'ı toplamlardan boladı: Rossiyadan qayıtıp kelgen son', Qılıshbay ko'p waqtın u'yinde o'tkerdi. Allekimdi izlegen **siyaqlı**, ol jan-jag'ına jaltaq-jaltaq qaraydı (O'.X.).

4. Ga'p ag'zaların' ayırılmalıwına so'ylewshinin' bir so'zge ayırıqsha diqqat awdarıp, basqa so'zlerden ayırılmalı ayıwı da sebepti boladı: Maman balam, an'sat sawda emes, qıstanba, elin'e, jigitlerin'e, **Irisqul biyge** oylas,-dedi Ayg'ara biy (T.Q.).

Bul siyaqlı ayırılmalı ag'zanın' aldında ayırılmalı ma'nisindegi **a'sirese, ayırıqsha, ha'tte, yag'ınıy** t.b. siyaqlı ko'mekshi so'zler qollanıladı: Mal sharwashılıg'ında islewshi adamların', **a'sirese uzaq jaylawlarda ju'rgen shopanların'** turmıs jag'dayların ayırıqsha esapqa alıw kerek (gazetadan). Ku'n, ay, juldız, minaw taw, **ha'tte anaw tas qapı da** za'ru'r bolg'anı ushın turıptı (T.Q.).

5. Ga'p ag'zaları invertsiyalanıp kelip te ayırılmalı. Invertsiyalanıw arqalı ayırılmalıwda ayırılmalı ag'zag'a diqqat awdarılıp, sol ag'zanı ayıwıdan aldın intonatsiya biraz ko'terin'ki boladı. Ayıwıda pauza islenip, ga'ptin' uluwmalıq intonatsiyasınan bo'linip ayıladı: Haw, joldas G'ayıpov, **Zootexnik**, bul qay kelisin'iz (O'.X.).

İsenemen, Xasan — ma'rt nag'ız
Altınnan da taza ju'regi.

(M.T.).

Bizin' diyqan qıyınlıqtan taymag'an,
Bizin' diyg'an — nag'ız batır awmag'an.

(İ.Yu.).

§ 86. Ayırılmalı ag'zalardı tu'rleri

Ga'ptin' ayırılmalı ag'zaları struktura-funksionallıq printsip boyınsha to'mendegi tu'rlerge bo'linedi: ayırılmalı ayqınlawish, ayırılmalı anıqlawish ha'm ayırılmalı pısıqlawish.

Ayırılmalı anıqlawish. Ayırılmalı anıqlawish o'zinen buring'ı ga'p ag'zasının' ma'nisin tu'sindirip, ayqınlap, onnan ajratıwshı intonatsiya arqalı ayırılmalı ayıladı.

Ayqınlawish tu'sindirip, ayqınlap kelgen so'z ayqınlanıwshı ag'za dep ataladı. Ayqınlanıwshı ag'zanın' tu'sindirıwshı so'zi qawısqa alınıp ta ayırılmalı keledi: Ol u'yde (G'ayıptın' u'yinde) su'yegin izleytug'in adam joq (K.S.). Serafimovish qalasının' shig'ıs jag'ında jag'anın' boyı menen 21-armiya (u'sh atqışlar diviziyası) jaylasıp ornalastı (gazetadan).

Ayırılmalı anıqlawishlar ayqınlanıwshı ag'zag'a qatnaslı to'mendegi ma'nilerge iye boladı:

1. Ayırılmalı anıqlawish tu'sindirıwshı ma'ni bildiredi: 1750-jılga shekem eldi gu'ziliske tu'sirgendey g'awg'a, **daw-ja'njel** sırttan da, ishten de bolmadı (T.Q.). Shayırlar aytqan gorizonttı, ana tilindegi **ko'k jiyegin** bu'ginde ko're almadıq (S.S.).

2. Ayırılmalı anıqlawish anıqlawshı (konkretlestiriwshı) ma'nige iye boladı. Bunday jag'dayda ayqınlanıwshı ag'za almasıqtan yamasa uluwmalıq ma'nidegi atawishlardan bolıp, olardı ma'nisi anıq atlıqlar arqalı ayqınlanadı: Biz, jaslar, ana Watang'a shin berilgenligimizdi, elimizdin' ha'qıyqat patrioti ekenligimizdi iste ko'rsetiwimiz kerek. Ilg'allı qurılıs na'tiyjesinde Orta Aziya xalıqları-o'zbekler, ta'jikler, qırq'ızlar, tu'rkmener, qaraqalpaqlar orta a'sirlik turmıstan progreske qaray og'ada u'lken sekirip o'tiwdi iske asırdı (gazetadan).

3. Ayqınlanıwshı ag'zanın' ma'nisi ten'ew, salıstırıw arqalı ayqınlanadı:

Urıstan keyin salıng'an sawlatlı jaylar,
Sa'lem jas ju'rekler — **jasil tog'aylar.**

(İ.Yu.).

4. Ayırılmalı anıqlawish ayqınlanıwshı ag'zanın' ma'nisin ku'shetip, ayırılmalı ko'rsetiw arqalı ayırılmalı. Ku'sheytıwshı ma'ni bildirgende, ayqınlawishtın' aldında ayırıqsha, a'sirese, ta'nha, ha'tte, yag'ınıy, bilayınsha aytqanda t.b. ko'mekshilik ma'nidegi so'zler qollanıladı: Xalqımızga, **a'sirese qala xalqına**, arzan ovosh ha'm palız eginlerinin' o'nimlerin ko'p jetistirip bereyik (gazetadan). Qaqaman suwıq, qattı qıs, **bilayınsha aytqanda jut** uzaqqa sozılıp ketti (O'.X.). Ullı xanımızdın' sizge, **ta'nha sizge** o'tinish buyrıg'ı bar (T.Q.).

Ayırılmalı anıqlawishlar ga'ptin' tiykarg'ı ag'zaların' barlıq tu'rlerine qatnaslı bolıp, olardı tu'sindirip, ayqınlap keledi. Ayqınlanıwshı ag'za qaysı ag'zanın' xızmetin atqarsa, bular da sol xızmetti atqaradı.

1. Ayırılmalı anıqlawish baslawishtı ayqınlaydı: Awıl xojalıg'ı ha'm onın' jetekshi tarawı - **paqtashılıq** joqarı pa't penen rawajlanıp atır («E.Q»). Biz, ot oratug'in mashına aydap atırg'an balalar, Da'niyardı birinshi ret ko'rdik (Sh.A.).

10—A. Da'wletov ha'm basqalar

2. Toliqlawishtı ayqınlaydı: Onı, To'reshti ko'p uzamay balalar u'yine jiberdi (N.D.). Sag'ındıq bahadırdan' ornına bizden-man'g'ıtlardan, adam almaqshı eken (T.Q.). Bu'gin biz bul jerde en' za'ru'rlı na'rse-suw haqqında so'z etip otırmız (gazetadan).

3. Anıqlawishtı ayqınlaydı: To'mendegi-ıqtag'ı awıl'g'a bizler toyg'a barg'an joq edik (Sh.A.). İlim menen texnikanın' ten'i joq ko'lemde rawajlanıwına erisken xalıqtın'-rus xalqının' tilin u'yreniw ku'ta' u'lken qızıg'ıwshılıq tuwg'ızdı (gazetadan).

4. Pısıqlawishtı ayqınlaydı: Bala-shag'am Taxtako'pir bette, Bo'rshi tawının' eteginde jasaydı (T.Q.). Urıstan keyin ol da demobilizatsiyalanıp, u'yine - Armenyag'a jo'nep ketti (S.S.).

5. Bayanlawishtı ayqınlaydı: Qus jolınday nurlı galaktikanın', bir jaqtı juldızı - qaraqalpaqpan (İ.Yu.). Jeke adamnın' shıqqan jerin tabıw gu'man - du't tog'ay (T.Q.).

Ayrımlang'an anıqlawish. Anıqlawishlar ayrımlanıp kelgende, inversiyalanıp anıqlanıwshı ag'zadan son' keledi. Ayrımlang'an anıqlawishlar da jay anıqlawishlar sıyaqlı, predmettin' sin sıpatın, belgisin bildirip keledi. Olar ayrımlanbag'an anıqlawishqa qarag'anda anıqlawshı ag'zanı ku'shli ta'sirli etip sıpatlaydı. Intonatsiyalıq jaqtan anıqlanıwshı ag'zadan pauza arqalı bo'linip ayıladı:

Bir jag'ında Gissar oypatı -

Aspanda ken' ashıq hawalı.

Bir jag'ında Baxış oypatı -

Qulpi do'ngen gu'lge oranıp.

(M.T.).

Ayrımlang'an anıqlawishlar ko'pshilik jag'dayda anıqlanıwshı azg'ag'a jaqın, qatar kelip, salıstırıwshılıq ha'm ku'sheytıwshilik ma'nilerde ayrımlanadı:

Xasan-zawıqlı, qolları rulde,

Aldında jol, yarı qasında

(M.T.).

Xorezm, Tashawız ha'm qaraqalpaq,

Bir japtan suw isken jerimiz jalpaq,

Bir maqsetke shapqan u'shat - **arg'ımaq.**

(İ.Yu.).

Awıl arası ag'ash, **sup-sulıw**, ırg'alıp sıldır-sıldır etedi (O'.A.).

Geyde ayrımlang'an anıqlawish penen anıqlanıwshı ag'zanın' aralıg'ında ga'ptin' basqa ag'zaları bayanlawish ha'm og'an qatnaslı ga'p ag'zaları kelip ayrımlanadı: Barlıg'ı da top-tolı, jiltır monshaqtay, **jup-jumalaq**. G'o'rekleri bir tegis ashıl'gan, **misalı appaq shag'aladay** (O'.X.).

Ayrımlang'an anıqlawishlar morfologiyalıq bildiriliwi jag'man, tiykarınan, sapa ha'm qatnaslıq kelbetliklerden, kelbetlik feyildin' basqarıwındag'ı toplamlardan boladı: **Gu'ller: aq, sarı, ko'k, qızıl, jasil** (A.B.).

Xa'san-seyis, **arbakesh degen**

At ta kem-kem qalıp baratır.

(M.T.).

Bul toy-ku'n shıg'ıstın' mayag'ı bōlg'an

Qos ordenli O'zbekstannın' toyı.

(K.S.).

Bul toy -ullı tan'da qayta tuwıl'gan

Azat Aziyanın' quwanış toyı.

(İ.Yu.).

O, tut bag'ı, **gu'lgin japıraqı,**

Qushag'in'dı sag'ınıp keldim.

La'zzetine, **mol ra'ha'tli,**

Bayag'ıday bag'ınıp keldim.

(T.S.).

Bizin' kishkene g'ana Arzımas, **eski diywallar menen qorshalg'an**, bag'ları mol tınısh bir qala edi (A.G.).

Ayrımlang'an pısıqlawish. Feyil toplamlarının' ayrımlang'an tu'rleri sintaksislik funktsiyası jag'ınan, tiykarınan, pısıqlawishlıq ma'nide keledi. Olar bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalıdın' basqa tu'rlerinin' funktsiyasının' xızmetin atqarmaydı. Bul funktsiyalıdın' feyil toplamlarının' ayrımlanbag'an tu'rleri atqaradı.

Ayrımlang'an pısıqlawishlardın' ma'nileri tiykarg'ı is-ha'reketke (bayanlawishqa) qatnaslı bildiriledi. Olardıñ ma'nileri to'mendegi tu'rlerge bo'linedi:

1. Ayrımlang'an sin pısıqlawish. Ayrımlang'an sin pısıqlawish to'mendegi feyil toplamları arqalı bildiriledi:

a) **-ıp/-ip, -p, -may/-mey, -mastan/-mesten, -g'anday/-gendey** formalı hal feyil ha'm hal feyilli toplamlar arqalı: **Da'riyadan jıqqın ketkendey, haplıg'ıp**, ha'mme u'yinen juwırıp shıqtı (O'.A.). **O'zli-o'zi g'awırlasıp, bug'an burılıpta qaramastan**, aldına qaramay kete berdi (J.S.);

b) kelbetlik feyildin' basqarıwındag'ı toplamlar'ga **ku'yinde, qa'lpinde, halda**, sıyaqlı t.b. tirkewishlerdin' dizbeklesiwinen boladı: **Basın bir qaptal qıysaytqan qa'lpinde**, Ja'miyla teren' oyg'a shu'mip, sol otırısında bu'lk etpesten otıra berdi (Sh.A.). Kerisinshe, **jamg'ır** kem-kem **ku'sheygén sıyaqlı**, tezletip ha'm iriletip ketti (A.B.);

d) tartımlanıp kelgen **-ıw/-ıw,-u** formalı ha'reket atı feyil toplamına **menen** tirkewishinin' dizbeklesiwinen: G'arri sharshag'anın umıtip, ketik tislerin ko'rsetip, u'nsiz ku'liwi menen, ku'shendi Mamannın' moynına kiygizdi (T.Q.).

2. **Ayrımlang'an salıstırıw pısıqlawish.** Ayrımlang'an salıstırıw pısıqlawishı is-ha'reket protsesin ekinshi bir is-ha'reketke yamasa predmetke salıstırıw arqalı bildiriledi:

a) **-day/-dey** formalı atawishlar anıqlawishlıq qatnastag'ı **-g'an/-gen,-tug'in** formalı kelbetlik feyil ha'm kelbetlik feyilli toplanılardı basqarıp kelgen konstruksiyalardan boladı: Ko'shtin' aldı **sho'llegen padaday**, Xorezm shuqırına quladı. **Jaw menen arpalısqa g'alma-g'al ku'nde bola beretug'in waqıyaday**, jurt bug'an da u'yrenipti (T.Q.);

b) **-g'anday/-gende** formalı ha'l feyilli toplanılardan: **Qudıyar seyis haqqında ga'p qılıwdı sag'ınıp ju'rgende**, ju'da' uzaq so'yledi (T.Q.). **Bir waqıtta qasharmannan buyırıq alg'anday**, atlardıń basın arqağa qayıp, sawırsına qamışını tartıp-tartıp jiberdi (K.S.);

d) **-g'ansha/-genshe** formalı hal feyilli toplanılardan: **Ba'rha suwg'a u'n'ilgenshe**, jer tırnag'an shep emes (T.Q.). **Qorqaqlıq etip o'mir su'rgenshe**, ma'rtlik penen o'lgan artıq, Jılgeldi ag'a (O'.X.).

3. **Ayrımlang'an waqıt pısıqlawish.** Bul ma'nidegi pısıqlawishtın' xızmetin hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyilli toplanılardı atqaradı: **Aydana ken'sege baratırıp**, o'tken kesh gu'zekte bolg'an waqıyalardı esine tu'sirdi. **U'ye kirip kelgende**, burın eljiregen ju'regim tas temir muzday boldı. (O'.X.). **Da'ryadan o'tkennen keyin**, piyadaların' izi ja'ne jog'aldı. Aytıw'ın jasawıl **jas biyden buyırıq alıwı ma'ttal**, padanı du'rkiyetiwi menen qublag'a qaray aydap, jin'g'ıllıqqa kirip ketti (T.Q.).

4. **Ayrımlang'an orın pısıqlawish.** Bul pısıqlawish ken'islik sepliktegi **-g'an/-gen** formalı kelbetlik feyil toplanılardan ha'm sol feyil toplanılardı **jerde, jaqqa** t.b. tirkewishlik xızmettegi ko'mekshi atawishlardın' dizbeklesiwinen boladı: **Dawıt ko'lge kelgende**, izshiler biraz hawlıg'ısayın dedi (T.Q.). **Taqiyatashtın' tusına kelgende**, o'zi en' da'slep shatır qurg'an a'tıraplarga qumarlına qaradı. **Lenin ko'shesinen o'te bergen jerde**, ko'sheni kesip o'tken Bazarg'a ko'zi tu'sti (J.A.).

5. **Ayrımlang'an mug'dar-da'reje pısıqlawish.** Mug'dar-da'reje pısıqlawishı is-ha'reketin' isleniw ya islenbew mug'darın, shamasın, waqıtlıq sheklengenligin an'latadı. Bul ma'nidegi pısıqlawish feyil toplanılardı ha'm ko'mekshi so'zli konstruksiyalar arqalı bildiriledi:

a) **-g'ansha/-genshe, -g'alı/-geli** formalı hal feyilli toplanılardan arqalı: To'mengi qaraqalpaq biyleri Or da'ryasın jag'alap, **shaqırtıl'g'an qorg'a jetkenshe**, usı ma'wsim almasıwın baqlap bardı (T.Q.). Ol **Aydana menen islas bolg'alı beri, onın' menen sır minez bolg'alı**, istin' teris jag'ına shıqqan adamdı jaqsı ko'rmeytug'ın biledi (O'.X.);

b) shıg'ıs seplik formalı kelbetlik feyilli toplanılarda **beri, berli** tirkewishleinin' dizbeklesiwi arqalı: Ayqız Moynaqqa **kelgennen berli**, pa'rtiya degen so'zdi azmaz ug'ınatug'ın boldı (A.B.).

6. **Ayrımlang'an sebep pısıqlawish.** Sebeb pısıqlawish is-ha'reketin' isleniw ya islenbew sebebin bildiriledi:

a) **-ıp/-ip, -p** formalı hal feyil toplanılardan arqalı: **İsinip terisine sıymay u'ye kirgen Seyilbekti ko'rip**, A'bdi ornınan ushıp turdı (X.S.);

b) shıg'ıs sepliktegi kelbetlik feyil toplanılardan ha'm sol toplanılardan tirkewishli qollanıw arqalı bildiriledi: Sa'liwıya **Baymurattın' atın esitkennen**, bir na'rseden seziklengende tınıshsızlına basladı (A.B.). **Bul otırta ashılıp so'ylese almaytug'ın bilgen son'**, Serkebay hayalın suwg'a jumsap jiberdi (T.Q.). **Aydananın' so'zin esitkennen keyin**, onın' shırayına irenjigen adamnın' o'n'i kirdi (O'.X.).

7. **Ayrımlang'an tiykar pısıqlawish.** Tiykar pısıqlawish is-ha'reket protsesinin' isleniw-islenbew tiykarın, onın' isleniwine ne tiykar bolg'anın bildiriredi. Pısıqlawishtın' bul tu'ri, ko'binese ga'ptin' uluwma-lıq mazmunına qatnaslı boladı. Ga'ptin' tiykarı bo'legi arqalı aytilajaq pikirdin' ekinshi bir predmet yamasa is-ha'reketin' tiykarında iske asatug'ın an'latıladi.

Ayrımlang'an tiykar pısıqlawish **-ıw/-ıw,-w** formalı ha'reket atı feyilli toplanılarda **qarag'anda, boyınsha** ko'mekshi so'zlerdin' dizbeklesiwi arqalı bildiriledi: **Xannın' ha'zirgi izge tu'siwine qarag'anda**, bizlerdi tappay qoymadı (J.S.). **Xabar etiwine qarag'anda**, korabl ekipajının' hal-jag'dayı jaqsı (gazetadan). **Son'gı jıllardag'ı ta'jiriybenin' ko'rsetiwı boyınsha**, salı tuqımların egiw norması tag'ıda o'zgerip ketti (T.N.).

8. **Ayrımlang'an maqset pısıqlawish.** Pısıqlawishtın' bul tu'ri ko'mekshi so'zli atawish ha'm feyil toplanılardan konstruksiyalar arqalı bildiriledi: **Yarım xan ag'asınan da'mego'y bolıp**, sol jılları Qulımbet te atqa mindi (K.S.). **Jumıs jag'dayına bola**, bul qalag'a ko'ship kelgen edi (J.A.). **Endigi jılı xojalıq boyınsha usı sorttan egiw ushın**, jıynap alıng'an paxtanın' shigitleri tuqımg'a tag'ı bo'lek qoyılatusın boldı (O'.X.).

9. **Ayrımlang'an sha'rt pısıqlawish.** Bul ma'nidegi pısıqlawishtın' xızmetin **-sa/-se** formalı sha'rt meyil, **-g'anda/-gende** formalı kelbetlik feyil ha'm **-ıp/-ip, -p, -g'ansha/-genshe** formalı hal feyilli toplanılardan atqaradı: **Eger senin' o'rkeshlengen tolıqın menen aynaday jarqırag'an aydının'a qarasam**, qos bawırın besik etip terbegen miyirmanımdı ko'remen (A.B.). **Bekbay attın' jalın bekkem uslamag'anda**, tas bolmasa shu'y to'besinen tu'sip edi (X.S.). **Buyımlardıń assortimentin esapqa almay turıp**, san ko'rsetkishlerinin' o'zig'ana ka'rxanalardıń jumısı tuwralı durıs tu'sinik bere almaydı (gazetadan). **Axun oydag'ı paxtalardı ko'rip jo'n-josag'ın bilmegenshe**, kewli kenshimeydi (O'.X.).

10. **Ayrimlang'an qarsilas pisiqlawish.** Bul ma'ni tiykarg'i is-ha'reketke qarama-qarsi bolg'an ekinshi bir is-ha'reket arqali bildiriledi:
a) **-sa/-se** formasidag'i sha'rt meyil ha'm sha'rt meyil toplamina janapayliq xizmettegi **da/de** ko'mekshilerinin' dizbeklesiwi arqali: Seyilbek **aytarin aytisa da**, jas baladan qa'wipsindi (X.S.). **Jynahstan og'ada shad qaytsa da**, Jiyemurat o'z batrashkomu tuwrali ko'p oylandi (T.Q.);

b) ko'mekshi so'zli feyil toplamlari arqali bildiriledi: **Suwlqti alg'an menen de, bir-eki simirgeni bolmasa**, onsha urinip suw ishpedi (O.B.). **Kambag'al bolwina qaramastan**, Yolshinin' u'yine halinin' kelgeninshe qol-g'abis etip ju'rgen de usi kisi (Aybek). **G'abir-g'ubir asig'ip kiyinbegen menen**, shaltlasip at baylawli qorag'a keldi (T.Q.).

Sorawlar

1. Ga'p ag'zalarinin' ayrimlaniw sebeplerin aytin', misal keltirin'.
2. Ga'ptin' qaysi ag'zaları ayrimlanip aytiladi?
3. Ayrimlang'an ayqinlawishlar ayqinlaniwshi ag'zalarg'a qatnasli qanday ma'nilerdi bildiredi? Misallar keltirin'.
4. Ayrimlang'an ayqinlawish qanday feyillerdin' basqariwi arqali bildiriledi?
5. Ayrimlang'an pisiqlawishtin' ma'nilerin aytin', misallar keltirin'?

IV. KIRIS AG'ZA HA'M KIRIS GA'P

§ 87. Ga'ptin' kiris ag'zaları tuwrali tu'sinik

Kiris ag'zalar ga'ptin' mazmunina yamasa onin' bir ag'zasina qatnasli so'ylewshinin' ha'r tu'rli modalliq, emotsionalliq, maqullaw ha'm biykarlaw t.b. qatnaslarin bildiredi: Bug'an, **a'lbette**, maqtana alaman. **Mu'mkin**, 50 tsentnerden de asar (O'.A.). **Alla ba'rekella**, o biysharanin' hali neshik bolar eken. **Awa**, o'zimnin' barg'im keldi. **Joq**, keliwi mu'mkin emes (O'.X.).

Ga'ptin' kiris ag'zaları o'zleri qatnasli ga'ptin' uluwmalıq mazmunı yamasa onin' bir ag'zası menen ma'nilik qatnasqa tu'sip, intonatsiya arqali baylanisadi. Sol o'zi qatnasli ga'pke ya'ki onin' bir ag'zasina ma'nilik jaqtan muwapıq aytiladi, yag'niy o'z ara muwapıqlasadi: 1. **Irasında da**, Ayparshanin' meni satip ketkeni me? 2. **Mu'mkin**, iras shig'ar (G.I.). 3. **So'z joq**, bir jan'aliq penen keledi (T.Q.). 4. **Duris**, bul altin oypat. 5. **Pay-pay-pay**, en'bek esh boldi-aw (O'.X.). 6. **Joq**, ele de a'bden tu'sinin'kiremedim (A.B.).

Bul ga'plerdegi diqqat etilgen kiris ag'zalar modalliq, emotsionalliq, biykarlaw ha'm t.b. ma'nilerdi bildirip ga'ptin' mazmunina muwapıq aytiladi.

Demek, kiris ag'zalardin' pu'tin ga'pke ya'ki gap ag'zalarinin' birine ma'nilik jaqtan muwapıq keliw o'zgeshelikleri kiris ag'zalar menen

pikirdin' tiykarg'i bo'legi arasindag'i «muwapıqlasiwshi baylanisti» bildiredi. Muwapıqlasiwshi baylanis pu'tin ga'pke ya'ki ga'p ag'zalarinin' birine qatnasina qaray: 1) pu'tin ga'pke qatnasli kiris ag'za ha'm 2) ga'p ag'zasina qatnasli kiris ag'za bolip ekige bo'linedi.

1. Pu'tin ga'pke qatnasli kiris ag'zalar bir ya'ki birneshe jay ga'pten an'lasilg'an pikirge uluwma qatnasli boladi. Bul jag'dayda olar, ko'binese ga'ptin' basında ha'm aqırında keledi: **Mu'mkin**, og'an Aydananin' so'zleri ta'sir etken shig'ar (O'.X.). Bes-altı tsentner shig'ar, **shaması** (K.S.). **Duris**, suw ju'rek qorqaqlar da dus kelip qaldi, olar awirmanshılıqqa shıdam bere almay qashıp ketti (gazetadan).

2. Ga'p ag'zasina qatnasli kiris ag'zalar ga'ptin' tiykarg'i ag'zalarinin' birine qatnasli boladi. Bul jag'dayda kiris ag'za orin ta'rtibi jag'inan o'zi qatnasli ag'zag'a jaqin keledi: **A'lbette**, bulardin' barlig'i da turmis talap etken jan'a jag'daylar edi (O'.X.). Oqip bilim alg'an, **a'lbette**, **jaqsı**. (G.I.). Siz Gu'lar Qaraqalpaqova haqqında, **ba'lkim**, bilmeytug'in shig'arsız (T.Q.). Oqiwdan ko'p qalıw, **a'lbette**, o'zin'e ziyan (G.I.). Bul bas saqlap qalıwdın', **durısraq aytqanda**, jag'impazlanıwdın', ko'zge tu'siwdin' jolin oylag'an (O'.A.).

§ 88. Kiris ag'zalardin' morfologiyalı bildiriliwi

Kiris ag'zalar, tiykarınan, o'zinin' da'slepki leksikalıq ma'nisinen uzaqlasip, ekinshi bir leksika-grammatikalıq ma'ni-modal so'zler toparına o'tken so'zlerden yamasa tiykarg'i leksikalıq ma'nisin saqlaw menen qatar, ga'pte qollanılwı jag'inan modallıq, emotsionallıq ha'm ekspressivlik ma'nilerge iye bolg'an so'z shaqapları ha'm so'z dizbekleri arqalı bildiriledi.

1. Modal so'zlerden boladi. Bul topardı **a'lbette**, **ba'li**, **ba'lkim**, **mu'mkin**, **itimal**, **ma'selen**, **so'zsiz**, **demek**, **qullası**, **qa'ydem** t.b. modal so'zler du'zedi: **A'lbette**, bilmewin'iz itimal, Ra'met ag'ay. **Ba'lkim**, olar dim indmey til biriktirip ju'rgen shig'ar (O'.X.). **Mu'mkin**, ketip qalg'an shig'ar (G.I.). Itimal, usi jerde, zalda mug'allimlerdin' sol ken'eske qatnasıwshıları bar shig'ar (gazetadan).

2. **Atawish so'zler**: 1) abstrakt atlıqlardan: o'tinishim, ta'wekel, baxtıwıg'a, haqıyqatında, durısında, shınında, negizinde, tiykarında t.b.: **O'tinishim**, ekewinin'de esigin arqadan ashıp ala qoyın'. **Ta'wekel**, men erten'ge deyin oylanıp ko'reyin (T.Q.). **Shınında**, endi bizge ju'k ko'teretug'in nar kerek (O'.X.);

2) kelbetliklerden boladi: tu'sinikli, belgili, duris, tuwri, iras, so'zsiz t.b.: **Tu'sinikli**, a'depten solay degenizde boladı g'oy. (T.Q.). **Duris**, balam mallar toq bolsa, baylıg'ımız arta beredi (G.S.);

3) qatarliq sanliqlardan: birinshi, ekinshi, u'shinshi, birinshiden, ekinshiden, u'shinshiden t.b.: Bizlerdi ko'rgenin'iz haqqinda tisin'nen shig'armaysan', bul bir, ekinshiden, bizlerdi quwdalamaysan', u'shinshi begler begilik guwahaman'di mag'an beresen' (J.S.);

4) almasiqlar arqali bildiriledi. Bul xizmette, a'ne, mine, a'nekey, minekey t.b. siltew ha'm qa'ne, qa'nekey, qalay t.b. modalliq ma'nige o'tken soraw almasiqlari qollaniladi: **A'ne**, shardanin' u'sti qiz-jigitke tolip ketti (J.S.). So'ytken adam, **minekey**, basqarma ag'zasiman dep, heshna'rseden xabarsiz (O'.A.). Sonda ol ja'birin sa'l son'iraq ko'reme, **qalay?** (T.Q.);

5) ra'wishlerden boladi: a'ytewir, sira', endi, aqiri, aqirinda, menin'she, a'dettegishe, kerisinshe, ba'ribir, so'ytip, sira' t.b.: **Sira'**, bug'an Gu'lbiyke kempirdin' ko'zi de taymaydi. **Endi**, Quteke jora elin'nin' jigitleri tinishlansin (T.Q.). Aqiri adam tu'we tas ta o'zgeredi g'oy. **So'ytip**, sirttan biraz so'zlerdi aytip tasladi (O'.X.).

3. **Feyiller**. Feyiller kiris ag'za funksiyasida kelgende, o'zinin' leksikalik ma'nisinen biraz ajralg'an sipatqa iye bolip, ha'r tu'rli modalliq ma'nilerdi an'latadi. Bul funktsiyada to'mendegi feyil formaları qollaniladi:

a) betlik formadagi aniqliq meyil formasida keledi: **bilmedim, bilmeymen, jaraydi, aytayiq** t.b. **Bilmedim**, o'zin'iz xabarlasip bilersiz. **Jaraydi**, jayg'astira berin'ler (T.Q.). **Aytayiq**, ta'jiriybeli baliqshilar az (O'.A.);

b) buyriq, sha'rt meyil formalarindagi feyillerden: qara, qoy, qoysa, aytsa, aytshi, qa'ytsin, bilmesem, bimesen', qa'lesen' t.b. **Qara**, qanday miywalı dep Aleksandır en'keygen halında bir shekelep joqari qaraydi. **Qa'ysin**, heshkim aqillandirmasa, adam eken dep soraspasa (T.Q.). **Qoy**, oynap aytip otirg'an shig'arsiz (A'.O'). **Bilmesem**, Ta'jen murt degen kisi ba'rha'ma tu'nletip kelip, tu'nletip ketedi (T.Q.);

d) —**paqshi, -g'anday** affiksli kelbetlik feyil formalaridan boladi: **Aytpaqshi**, Aydana biyil paxtanin' jartisin mashina menen teremiz degen edi. **Aytpanday**, aktiv o'tkeriliwi kerek edi g'oy (O'.X.).

4. **Tan'laqlar**. Kiris ag'zalaridin' wazıypasin to'mendegi tan'laq so'zler atqaradi: pay, haw, hay-hay, o'ybey, a'tten', ba'rekella, alla ba'rekella, yapirmay, uwh, oy, a'h t.b. **Pay**, o'zin'iz bir ku'ta' qayirqom, ten'i joq adamsizdag'i. **Hay-hay**, janım jan'a jay berdi g'oy. **Haw**, o'zine alıp qalmay, ba'rin mag'an nege berip atırsan'. **Ba'rekella**, ja'bir shekken adamlar shıdan'lar. **A'tten'**, usı waqıtta Zerxan ıolar ma edi (T.Q.). —**Oy**, mına on'bag'an ne deydi (S.S.).

5. **Awa, joq so'zleri**: Awa, aytbay bolshoydin' awzında sonday ızım-sızım ga'p bar ko'rinedi. **Joq**, olar ko'p so'ylese almadı. **Joq-a**, birden isense jaqsı (T.Q.). **Awa**, tek onin' saqiylg'ınan gu'der u'zbesen' bolg'ani (S.S.).

Awa, joq so'zleri kiris ag'za funksiyasında kelgende, ga'ptin' mazmunına qatnaslı maqullaw ha'm biykarlaw ma'nisinde qollaniladi, intonatsiyalıq jaqtan ga'plik emes ayırımlawshı intonatsiyag'a iye boladi.

§ 89. Kiris ag'zalaridin' ma'nileri

Kiris ag'zalar ga'ptin' tiykargi bo'lgenin an'latilg'an pikirge ya'ki onin' bir ag'zasına qatnasına qaray birneshe ma'nilik o'zgesheliklerge iye boladi. Bul ma'nilik o'zgeshelikler to'mendegi tu'rlerge bo'linedi.

1. Kiris ag'zalar ga'ptin' tiykargi bo'lgenin an'latilg'an pikirge modalliq ma'nilerde qatnas jasaydi:

a) pikirdin' shınlıg'ın, tasiyqlaw ha'm maqullaw, isenim bildiriw ma'nilerin an'latadi: **Shında da**, qaywaq-birwaq usınday a'lem-juwa so'zdin' baslanatug'ınına Su'yindiktin' ko'zi jetken edi. **Duris**, bug'an sizler de gu'manlisiz (T.Q.). **A'llette**, bul sizin' qolin'ızdan keledi (O'.X.). Elge, **so'z joq**, jen'is penen keledi (O'.X.);

b) boljaw, shamalap aytiw, gu'man etiw ma'nilerin bildiredi: **Mumkin**, olar jerlerin a'lleqashan su'rip qoyg'andi. Shaması, bir jerlerge tayıp ketip qulag'an bolsa kerek. Ma'gar, usı mashina menen Aydan kiyatirg'an shig'ar (O'.X.). Ba'lkim, ol u'ydin' a'tirapın aynalıp ju'rgen shig'ar (T.Q.).

2. So'ylewshini emotsional qatnasların an'latadi: a) quwanıw, kewli toliw, qıynalıw ma'nilerinde keledi: **Menin' baqtıma**, Peshorin Kavkaz tawlarınin' buldırap ko'ringen taslarına qarap, birna'rselerdi oylanıp, jol ju'riwge onsha asıqpay otırdı (M.L.). **Tilekke qarsı**, ol kisi bu'gin joq, erten' keledi, -dedi. **Ne qılayıq**, ba'rimizdin' de belimiz qayıstı (T.Q.). **Ba'rekella**, isin' on' bolsın, tabısın' menen qutlıqlaymız, -dep quwan-g'anınan Mariya Lavrentevna eki ko'zine jas aldı (A.B.);

b) tilek ha'm o'tinish yamasa a'rman etiw ma'nilerin bildiredi: **A'ytewir**, usı jalg'ız balanin' u'ylengenin ko'rip o'lse, a'rmanımız joq emes pe, — dep qoydı (G.İ.). — Keshikpe qarag'im. Za'rre jerde so'zge qalıp ju'rme, **a'ytewir**. **Meyli**, biyshara jigit baxitlı bolsın (T.Q.);

d) tan'lanıw, o'kiniw, irenjiw ha'm g'arg'anıw ma'nilerin an'latıp keledi: **Haw**, onda Doshjanovtin' meni aldag'anı ma (G.İ.). **Pay**, qudayımnın' ku'nide jandı aw!. **A'tten'**, bul quwanış uzaqqa sozilmedi (T.Q.). **Qap**, burınıra q sezbeğenimdi aytsh. **A'stapırilla**, shayırlar da ba'le eken, ta'riplewin qoya ber, sira' (K.S.).

3. Bayan etilgen pikirdin' kimgе tiyisiligin, da'regin an'latadi: **Menin'she**, ol senin' sanan'a tug'im sebe alg'an joq (T.Q.). **Olardin' oyınsha**, bul paxtalar ha'mme jag'ınan parg'i bar bolıp shıqtı (O'.X.). **Pa'mlewimshe**, bul albiraytug'in na'rse emes qusaydı (O'.X.).

4. So'ylewshinin' pikirinin' ta'rtibin, izbe-izligin ko'rsetedi: Jilli suw qoylar ushin ju'da' paydali. Bul, **birinshiden**, qoylarga bir ret jem bergen menen barabar bolip, olardin' tez semirwine alip kelse, **ekinshiden**, jilli suw ishken qoylar ish taslamaydi (J.S.).

5. So'ylewshinin' pikirinin' da'slepki pikir menen baylanislilig'in, birgeligin, na'tiyjesin, sheshimin bildiredi: **Sonin' menen birge**, Aydana o'tken jili ha'r gektardan 30 tsentnerden paxta bergenin de aytti. **Demek**, sizlerdin' rayong'a barıwın'ızdın' keregi joq. **Qisqası**, paxta ushin gu'reste da'slepki jen'iske qa'dem attın'. **Aqırı**, bir japraq paxtamızg'a za'lel tiygeni bizin' o'zimizge za'lel tiygeni g'oy (O'.A.).

6. Aytilg'an pikirdi anıqlaw ha'm ku'sheytiwshilik ma'nide keledi: **A'sirese**, birinshi suwdın' waqtında bunın'day qag'ıydanı saqlaw joqarı zu'ra'ra't toplawdın' girewi ekenin olar bes sawsag'ınday biletug'ın edi. **Ha'tte**, ayırım ta'jiriybelerdi sizden u'reniwge boladı (O'.X.). **Bılayınsha aytqanda**, sizin' familiyan'ız bir millettin' atı (T.Q.).

7. Pikirdi eske tu'siriw, eskertip o'tiw ma'nisin an'latadı: **Aytpaqshi**, o'tken jumada ustazımız benen Xiywag'a barıp edik (T.Q.). **Aytqanday**, men keshe bir jumıs penen du'kang'a barıp edim (S.A.). **Ma'selen**, To'rtku'l rayonında irrigatssiya tarawların ma'wsimge tayarlaw da'slepten qizg'ın qolg'a alındı (gazetadan).

8. Ga'ptegi aytilg'an pikirge kelisim beriw, qayılshılıq bildiriw, ta'wekel etiw ma'nilerinde keledi: **-Yaqshi**, u'yin'e qayta ber, bir batpan ju'weri bergizip jibereyin,-dedi. **Meyli**, endigi ga'pti Amanqul biy ayta qoysın. **A'jep**, ka'ramatlı jasawıl bası (T.Q.). **Iqtıyari**, kimdi alsa da aldına shıqpa (G.I.). Onda tap usı ta'repke qaray ju'reyik, **ta'wekel** (K.S.).

9. Aytilg'an pikirge diqqat etiw, qaratıw, ko'rsetiw ma'nilerin bildiredi: **-Qa'ne**, Maman, ne oylap qayttın', ne ken'es beresen' (T.Q.). **A'ne**, ba'ri de kiyatır (O'.X.). **Minekey**, aldımızda eki jol ashılga'ın sıyaqlı (O'.A.). **Qara**, olda bizler menen birge ku'nnin' shıg'ıwın qarsı alıp tur,-dedi lyotshiklerdin' birewi (A.B.).

10. Maqullaw ha'm biykarlaw ma'nilerinde keledi: **Awa**, anaw biyik tawg'a qarap bag'darlap ayday ber (T.N.). **Joq**, ol traktorshılıq oqıwg'a barsın (T.Q.). **Qoy**, bul na'ma'rtlik mag'an jaraspaydı (J.S.).

11. Ga'ptigi aytilg'an pikirge ekspressivlik ma'nidegi sorawlıq qatnas jasaydı: **qalay**, ka'tqudalar jaman elge qon'sı bolmag'anbız-a? Batrash-kom joq pa edi? **Bilmedim**, ol Temirbekler menen ketken be, **qalay**. **Bune**, jerden altın tapqanday quwanasan'. **Aytarsız ba**, za'ru'riyatlıq degen ne? (T.Q.).

§ 90. Kiriş ga'pler

Kiriş xızmetindeg' so'zler predikativlikke iye bolıp ga'p tu'rinde de keledi. Kiriş ga'pler ma'nilik ha'm intoatsiyalıq jaqtan kiris ag'zalarğa

uqsas, al du'zilisi jag'ınan baslawish-bayanlawishlıq qatnasta yamasa ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları menen ken'eyip keledi. Olar da kiris ag'zalar sıyaqlı ga'ptin' ajıralmas bir bo'legi retinde tiykarg'ı ga'ptin' quramında keledi ha'm so'ylewshinin' sol ga'pten an'latılga'ın pikirge bolga'ın ha'r tu'rli qatnasların bildiredi. İntonatsiyalıq jaqtan ga'ptin' tiykarg'ı bo'leginen pauza arqalı bo'linip aytiladı: **O'zim bilemen**, olardin' zeynine tiymey, jasırın ruqsat berip qoyıppan (T.Q.). **Durısın aytsam**, su'wretimdi ku'nde sorap, mazamdı alıp ju'r (O'.A.).

Kiris ga'pler, ko'binese ga'ptin' basında keledi. Geyde ortada ha'm son'ında da keliwi mu'mkin.

Kiris ga'pler, tiykarınan, jay ga'p tu'rinde keledi. Olardin' qospa ga'p retinde keliwi ju'da' az ushırasadı. Kiriş ga'plerdin' qospa ga'p du'zilisinde keliwi a'dettegi jay ga'pler sıyaqlı eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı, ken'eyilmegen ha'm ken'eytilgen t.b. du'zilislerge keledi: **Men so'ylesem**, taqsır, men bularday sholasqan bay emespen (K.S.). **O'zin'iz bilesiz**, ha'zir kadrlar tan'law bas ma'sele bolıp otır (O'.A.). **O'zin' aytqanday**, adamlar da bir birewdin' haqıyqat qa'dirin biletug'ın boldı (O'.X.). **Kim bilsin**, jastan miynet ko'rmey, sada o'sken bala shıg'ar (K.S.).

Bir bas ag'zanın' quramınan du'zilgen ga'pler bir bas ag'zalı kiris ga'ptin' strukturasin du'zedi.

Bir bas ag'zalı kiris ga'plerdin' bas ag'zası, tiykarınan, feyil so'zler arqalı bildirilip, tek feyil bir bas ag'zalı kiris ga'p toparınan turadı: **Rasımdı aytsam**, a'wel basta men de o'mirdin' jan'a an'g'ar menen baratırg'anın tu'sinbedim (O'.X.).

Bilemen, du'nyada sulıw jerler ko'p,

Ko'rdim ten'izlerdi, jasıl **tawları**. (İ.Yu.).

Aytip ketiw kerek, mag'an arnap Moskvadan geografiya kartası alıng'an edi (A.P.). **Durısın aytiw kerek**, jan'a qon'sı menen tez tanıs kettik (A.A.).

Kiris ga'plerdin' ma'nileri. Kiriş ga'pler de kiris ag'zalar sıyaqlı ma'nilik jaqtan ha'r tu'rli ma'nilerde keledi. Olar so'ylewshinin' tiykarg'ı ga'ptegi aytilg'an pikirge ha'r tu'rli subektivlik-modallıq t.b. qatnasların bildiredi:

1. Tiykarg'ı ga'ptegi aytilg'an pikirge so'ylewshinin' diqqatın awdarıw ma'nisin bildiredi: **Esin'de bolsın**, biz biletug'ın a'lemde Aydos biyden diyanetli, bir so'zli, beti qarasa taw qulatatug'ın ku'shli adam joq. **Bayqadan'ız ba**, ko'kmar qaysı atlımın' qolında ko'p boldı (T.Q.). **Isenesiz be**, menin' o'zim de sag'an ta'n qaldım (O'.A.).

2. Aytilg'an pikirdin' tın'lawshıg'a ma'lim ekenligin an'latadı: **O'zin' bilesen'**, ko'len'kede betke perde tutup jasay almaymız. **O'zlerin'iz bilesiz**, bizde paxta egilmeydi (T.Q.).

3. Ga'ptin' mazmunına qatnaslı tastıyqlaw, maqullaw ma'nisin bildiredi: **Duris aytın'ız**, ullı xanımız, bul-quda ha'miri (T.Q.). **Sizin' aytqanın'ız duris**, ol haqqında men heshna'rse de oylamag'an edim (O'.X.).

4. Aytıl'g'an pikirdin' haqıyqatlıqqa, shınlıqqa qatnaslı ekenligin an'latadı: Ullı Qon'ıratın' ha'kimi, **haqıyqatlıqtı aytsam**, bul balanın' ga'pi demessiz, dep oylayman. **Irasın aytayın**, men sizdi «xalqımın' atın shıg'araman, pu'tkil du'nyanı bag'ındıraman» dep, o'z eli elin apatqa ushıratqan Napoleong'a megzettim (T.Q.).

5. Tiykarg'ı ga'pten an'latıl'g'an pikirdin' so'ylewshige tanıs ekenligin bildiredi: **Bilemen**, usı tilge shorqaqlıg'ım o'zimnen basqag'a zıyanın tiygizip ju'rgen joq (Sh.S.). Bilemen, Maman irasın aytın'. Murat shayıq, Mamang'a aqboz atın'nın' balasın enshi qılğ'ansan', bilemen. (T.Q.).

6. Aytıl'g'an pikirge isenim bildiriw ma'nisinde qollanıladı: **Men oylayman**, bul jer keleshekte gu'llengen ma'ka'ng'a aynaladı (gazetadan). Kretsyán balaların kim ko'p ko'rgen bolsa - **men oylayman** - sol o'mirdi su'yedi (N.N.).

7. Tın'lawshının' erkine salıw, ıqtıyarına beriw ma'nisin bildiredi: Birewdin' atap bergén aqshası menen zatın almasan' da uyat, **o'zin' bil. Kerek desen'**, ha'zir olardı shaqırtıp o'zin' menen ju'zlestiremen (A.B.).

8. So'ylewshinin' tiykarg'ı ga'pten an'lasıl'g'an pikirge gu'manlı ekenligin an'latadı: **A'llekim bileği**, onın' kewlinin' nelerdi pa'rwaz a'ylep ju'rgenin. **Kim bileği**, qaran'g'ı tu'sken son' tag'ı qayıqqa shıg'ıp ketetug'ınımızdı (S.S.). Bul shabıwıl'g'a baylanıslı biy babanın' iske asırıwg'a tiyis oyları bar ma, **kim bilsin?** (T.Q.).

§ 91. Kiritpe ga'pler

So'ylewshi o'z pikirın bayan etip turg'an payıtında tiykarg'ı ga'ptin' mazmunına ya'ki onın' bir ag'zasına qatnaslı eskertiw ma'nisinde qosımsha tu'sinik, pikir keltiredi. Bunday qosımsha tu'sinik retinde keltirilgen ga'pler tiykarg'ı ga'ptin' ishine kiritiledi yamasa ga'ptin' keynine qıstırılıp aytiladı. O'zi kiritilgen ga'ptin' mazmunına ya'ki onın' bir ag'zasına jol-jo'nekey qosımsha mag'lıwmat berip tolıqtırıladı: Rayonlıq atqarıw komitetinin' baslıg'ı da- **ol da qa'nigesı boyınsha ag'ronom edi**-bir kolxozg'a baslıq bolıp ko'ship ketti (O'.X.). Awqattı bızın' u'yden ishte **internatta jata ber**. (Mekteptin' janında alıstan kelgen oqırwshılar ushın internat bar edi). (G.İ.).

Kiritpe ga'plerdi kiris ga'plerden ayırıwdag'ı tiykarg'ı belgiler:

1) Kiritpe ga'plerdin' mazmunı kiris ga'plerdin' ma'nisine sa'ykes kelmeydi. Bular so'ylewshinin' o'z pikirine modallıq qatnasların bildiremeydi, olar ga'ptin' uluwmalıq mazmunına ya'ki onın' bir

ag'zasına qatnaslı so'ylew waqtındag'ı jol-jo'nekey kiritilgen qosımsha tu'sinik, anıqlıq, eskertiwler jasaw ma'nisinde qollanıladı;

2) Kiritpe ga'plerdin' ornı turaqlı boladı. Olar tiykarg'ı ga'ptin' ortasında ha'm aqırında keledi. Kiris ga'pler u'sh pozitsiyada da kele beredi;

3) Kiritpe ga'pler du'zilisi jag'ınan kiris ga'plerge qarag'anda ko'lemi biraz ken'eyip keledi. Kiris ga'pler bolsa, eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı bolıp kelgen menen, ko'binese ken'eytilmegen, tolıq emes ga'p du'zilisinde qollanıladı.

Kiritpe ga'plerdin' intonatsiyası, tiykarınan, eki tu'rli boladı. Olardın' biri kiris ga'plerdin' intonatsiyasına usap, tezlesken temp, ko'terin'ki dawıs penen aytiladı. Bunday intonatsiyada kiritpe ga'pler sıziqsha arqalı bo'linip jazıladı. Ekinshisi, tezlesken temp, pa'sen' dawıs penen aytiladı. Bunday intonatsiyada kiritpe ga'pler qawısqa alınıp jazıladı. Qaraqalpaq tilinin' faktlerinde intonatsiyanın' birinshi tu'ri ekinshisine qarag'anda ju'da' kem ushırasadı.

Kiritpe ga'pler du'zilisine qaray eki bas ag'zalı, bir bas ag'zalı jay ga'p ha'm qospa ga'p tu'rinde keledi.

Eki bas ag'zalı kiritpe ga'pler ken'eytilgen ga'p, eki bas ag'zalı tolıq ga'p ha'm eki bas ag'zalı tolıq emes ga'p formalarında qollanıladı: Sen, dedi ol u'yine kelip hayalı Bag'dagu'lge (To'rebay da'stu'r boyınsha hayalının' atın aytpaytug'ın edi), jumagu'l menen so'ylesip ko'rdin' be? (T.Q) Orazg'aliy bu'gin de bar kiyimin kiyip, mag'an elikleğen be, jala'n'bas (men jala'n'bas ju'retug'ın edim) kiyatır (G.İ.). Na'ha'n bir ko'p tartpalı emen stol (ken'sesi spisaniege shıg'arıp berse kerek) (Sh.S.).

Bir bas ag'zalı kiritpe ga'pler: a) iyesi belgili bir bas ag'zalı ga'p: Sherniyaz degen dayılarının' (menin' ruwlas ag'aların ekenin tu'sinip otırg'an shıg'arsan') Ulbosın degen qızı bar edi (T.Q.);

b) iyesi belgisiz bir bas ag'zalı ga'p formasında keledi: Ol on bir jaslardag'ı qız (qız rolinde A'ljan suwpının' qızı edi) daladan juwırıp keldi (T.Q.).

Kiritpe ga'pler du'zilisi jag'ınan eki yamasa birneshe jay ga'pten du'zilgen qospa ga'p tu'rinde de qollanıladı: Olay emes Nurtay ag'a (Temirovtın' atı Nurtay edi, ko'binese onı awıl adamları familiyası menen ataydı), siz qa'telesip kiyatırsız (O'.X.). Samolyottın' tu'ssem boldı, meni ha'mme ku'tip alatug'ınday.. jigitler, qızlar aldım shıg'ıp, gu'l toplamlarına oraytug'ınday (Aytpaqshı, detdomda Sibirde ta'rbiyalan-g'anman. Qaraqalpaqstan aprel-maydan baslap-aq gu'l orayına aynaladı, ha'mme na'rse gu'lleydi, iyunda bir a'jayıp qala boladı, bul-No'kis) (T.Q.).

Kiritpe ga'pler tiykarg'ı ga'ptin' uluwmalıq mazmunı ya'ki onın' bir ag'zasına qatnaslı to'mendegi ma'nilerdi bildiredi:

1) tiykarg'ı ga'ptegi o'zi qatnasli so'zge tu'sinik beredi: Batbatqa ushirap ta qaldi (qumda kesirtkege usag'an batbat degen jer bawirlawshi ja'nlik boladi). Iyegindegi saqali qalin', eliwlerdin' shamasindagi' murti joq birewdi ko'rip, suwpıma eken dep oyladi (suwpilar murtın qidırıp, saqalın qaldıradi). (T.Q.);

2) tiykarg'ı ga'ptegi diqqatqa aling'an so'zdin' da'regin anıqlaydı: Maman qosqa kirip to'rdegi shaldıwardı su'yewge ko'milgen ag'ashqa asıwlı qılıstı alıp (bul-a'kesi Orazan batırdın' Amanlıqqa inam etken qılıshı), man'layına tiygizip, ornına ildirdi. Ken'esin tın'lag'anım ushın ol miyig'ınan ku'lip, mardıyıp, emlewxa nag'a zvonit etti (sondag'ı zvonit etkeni usı emlewxa edi) (T.Q.);

3) tiykarg'ı ga'ptin' mazmunına ya'ki onin' bir ag'zasına sıpatlama beredi: Etten o'tip su'yegine tayalg'an ayna ashıwı (onı Palwang'a turmısqa shıqpastan burın aldırğ'an edi) batıp otırğ'anda, kimnin' bolsa da turalag'ı uslar edi (O'.X.). Amanlıq penen Allayar Mamandı Murat Shayxtın' u'yinin' (bala oqıtaturğ'ın ekinshi u'yi bar) ko'len'kesinen taptı (T.Q.);

4) tiykarg'ı ga'ptegi waqıyanın', is-ha'rekettin' bolıw sebebin bildiredi: Men Bazarbaydın' mag'an qaray awdarılıp tu'skenin (ekewin'izdin' ka'timiz qatar qoyılğ'an edi) ka'tinin' shıyqıldısınan sezıp atırman (S.S.);

5) tiykarg'ı ga'ptegi o'zi qatnasli so'zge eskertiw jasaydı: o'zinen en' u'lken ag'ası Pavel sıyaqlı (ol haqqında keyinirek aytiladı) Nikoloy Petrovish te Rossiyanın' tu'slik ta'repinde tuwıldı ha'm on to'rt jasına shekem u'y ta'rbiyasında boldı (I.T.).

Sorawlar

1. Kiris ag'za pu'tin ga'ptin' mazmunı ya'ki onin' bir ag'zası menen qanday ma'nilik baylanısqa tu'sedi ha'm intonatsiyalıq jaqtan qanday o'zgeshelikke iye boladı? 2. Kiris ag'zanın' morfologiyalıq bildiriliwin aytın', misallar keltirin'? 3. Kiris ga'pler qanday belgige iye boladı ha'm onin' kiris ag'zadan ayırmashılıg'ı qanday? 4. Kiris ga'plerdin' ma'nilerin aytın', misal keltirin' 5. Kiritpe ga'pler tuwralı tu'sinik berin', olar kiris ga'plerden qanday belgileri menen ayırılıp turadı? 6. Kiritpe ga'pler tiykarg'ı ga'ptin' ulumalıq mazmunı ya'ki onin' bir ag'zasına qatnaslı qanday ma'nilerdi bildiredi?

V. Qaratpa ag'zalı ga'pler

§ 92. Qaratpa ag'za tuwralı tu'sinik

So'ylewshinin' so'zi qaratılğ'an adam yamasa basqa bir predmet, ta'biyat qubılısların bildiretug'ın so'zlerge ga'ptin' qaratpa ag'zası delinedi.

Qaratpalar aytilajaq pikirge ya xabarlarg'a tın'lawshinin' diqqatın awdarıw ushın qollanıladi. Olar, ko'binese ataw seplik formasındagi' atlıq so'zler arqalı bildiriledi: Biz, joldaslar, erisilgen tabislar menen toqtap qala 'almaymız («E.Q»). A'y, **ka'narı ken' Enesay**, sen ullı da'rya-san'. Men sag'an usılardı aytayın dep ju'rip edim, **Enesay-aw** (Sh.A.).

Sa'lem, **Tashkent**, mehirbanlı bas qalam,
Jer ju'zine dan' ko'tergen astanam.

(T.J.).

Qaratpalar ga'ptin' tiykarg'ı ag'zaları menen sintaksislik baylanısqa tu'speydi. Olar ga'ptin' uluwmalıq mazmun ya'ki onin' bir ag'zasına ma'nilik jaqtan qatnaslı boladı. Ga'ptin' quramında intonatsiyalıq o'zgeshelikke iye bolıp, ga'ptin' basqa ag'zalarınan bo'linip aytiladı.

Qaratpalar uluwma ga'pke, onin' bir ag'zasına ma'nilik qatnaslılıg'ına qaray, to'mendegi jag'daylarda baylanısadı:

1. Qaratpalar uluwma ga'pke qatnaslı bolıp kelgende ko'pshilikke yamasa ga'ptin' uluwmalıq mazmunına qaratıladi: Qa'ne, **balalar**, a'n'gimeni son' so'ylesemiz. Jiynalıstı uzaqqa sozıp otırıwğ'a waqıt joq, **joldaslar** (K.S.).

2. Qaratpalar ga'ptin' bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalarına qatnaslı bolıp, onin' ekvivalenti sıpatında keledi:

a) II bet, birlik ha'm ko'plik sanlardagi' betlik almasıg'ınan bolğ'an baslawıshqa qatnaslı boladı. Bunday jag'dayda o'zi qatnaslı baslawıshdan burında, son'da kele beredi. Baslawıshdan keyin kelgen qaratpalar ayqınlawıshlar sıyaqlı baslawıshın' ma'nisin ayqınlastıradi: **Bektemir**, sizler egis jer tayaran'lar (T.Q.). Sen, **qarındasım**, bıyl so'zsiz «TU» g'a minesen' (O'.X.);

b) betlik ha'm o'zlik almasıqlarınan bolğ'an tuwra ha'm qıya tolıqlawıshlarga qatnaslı boladı: **-Min, inim**, seni uzatıp salaman, -dedi (T.Q.). **-Ha'y, jen'ge**, sag'an ne boldı bunshama? (SH.A.).

d) qaratpalar iyelik sepligindegi betlik almasıg'ınan bolğ'an anıqlawıshlarga qatnaslı bolıp keledi: **-Yaqshı, qaraqalpaqlar**, biz sizlerdin' tilegin'izdi ullı da'rejeli patshamız Elizaveta Petrovnag'a jetkeremiz (T.Q.);

Qaratpalar ha'zirgi a'debiy tilde ha'r tu'rli stiller-ko'rkem adebiyat ha'm publistikada, ku'nelik gazeta betlerindegi shığ'armalarda, bayanatlarda jiyi ushırasadı: Diyqan, jer suwg'arıw. Qa'dirli joldaslar ha'm doslar, sizlerge u'lken tabislar tileymen («E.Q.»).

Kavkaz, sa'lem jasıl tawların' sebi,
Salem jer juldızı gu'lge orang'an.

(I.Yu.).

§ 93. Qaratpalardın' morfologiyalıq bildiriliwi

Qaratpa ag'zalar morfologiyalıq bildiriliwi jag'ınan, ko'binese ataw sepligindegi atlıq ha'm atlıqlasqan so'zlerden, geyde almasıq ha'm basqa da so'z shaqapları ha'm so'z dizbekleri arqalı bildiriledi. Qaratpalardın', ko'binese atlıqlardan bolıwı olardıń leksika-semantikalıq jaqtan adamlarg'a, janlı ha'm jansız zatlarg'a, ta'biyat qubılıslarına qaratıwına baylanıslı bolıp keledi. Sebebi, bul ma'nidegi tu'siniklerdi, tiykarınan, atlıqlar bildiredi.

Qaratpalar, tiykarınan, to'mendegi so'z shaqapları ha'm so'z dizbeklerinen boladı:

1. **Atlıqtan bolg'an qaratpalar.** Qaratpalar to'mendegi atlıqlar arqalı bildiriledi:

a) ataw formasındag'ı menshikli adam atları, adamlarg'a qatnaslı atlıqlar, u'y haywanlarınan' menshikli ha'm g'alabalıq atları, geografiyalıq atamalardı bildiriwshi menshikli atlıqlar arqalı bildiriledi: **-Begdulla**, sen berman bir kelshi. Senin' astın'da o'mirdin' mol azıg'ı jatıraw, **Aral** (O'.A.). -Irazı bol, xosh endi, **Gu'lsarı** (Sh.A.). Aqsaqal, raxmet sizge, -dedim men og'an (O'.X.). **Ata**, bag'manlıqtı qaydan u'yrengendin'iz (N.D.);

b) ta'biyat obiektleri ha'm ta'biyg'ıy qubılıslardıń atın bildiretug'in atlıqlardan:

Ele an' tolıma maqpal sayın'a,
Tag'ı nur qondıma ma'kan-jayın'a,
Izlep bara qoysam Shortanbaydın'a,
Shayqalıp aldımnan tabıl, **toran'g'ıl.**
(T.S.).

O shınarlar, **biyik shınarlar**,
Jasarıpsız, qanat jayıpsız.
(M.T.).

Dawıl, qarastın' qoy!
(O'.A.).

d) qaratpalar awıspalı ma'nidegi atlıqlardan boladı:
Urıstan keyin salıng'an sawlatlı jaylar,
Sa'lem, **jas** ju'rekler, **jasıl tog'aylar.**

(I.Yu.).

-Ey, g'arri qasqır, jiber shashımdı?-dedi qaytpay, xabar etken tildi baylawg'a uring'ansha, elin'nin' g'amın je (T.Q.).

2. **Atlıqlasqan so'zlerden bolg'an qaratpalar.** Bul xızmette atlıqlasqan kelbetlik ha'm geypara feyil so'zler qollanıladı. Bular qaratpa wazıypa-

sında kelgende, adamg'a qollanılatug'in so'z ma'nisinde an'latadı: O'ytıp sadalıq etpe, **nadan**. Ju'zin'e ju'zim tu'spesin, **opasız** (O'.X.). Joq, **arızılım**, ba'lkim olay emesti. **Qaran'lar**, eldi tug'ıyansız qaldıracaq eken (T.Q.).

3. **Almasıqlardan bolg'an qaratpalar.** Almasıqlardıń qaratpa ag'za wazıypasında keliwi ju'da' az ushırasadı. Olardan II bet betlik ha'm ko'plik sandag'ı **sen**, **siz** almasıqları qaratpa wazıypasında qollanıladı. **Sen** almasıg'ı qaratpa wazıypasında kelgende, ko'binese ma'nilik jaqtan turpaylıq, hu'rmettsizlik ma'nidegi qaratıw ma'nişin an'latadı: -Ko'ksen, ju'da' pispegen ko'k tu'ynesken', **sen**. **Sen**, Jiyemurattın' to'segin salıp bersesh, -dedi Serikbay gu'birtiklep ju'rgen kempirine. **Sizler**, azmaz otırın'lar, ne ushın ko'zdi jumıp qaraysızlar (T.Q.).

Qaratpalar birlik ha'm ko'plik sandag'ı **sen**, **siz** almasıqlarınan bolıp kelgende, ko'pshilikti qaratıw, shaqırıw intonatsiyası menen ayılıp, pauza arqalı bo'linip turadı: **Sen**, jan'a oqıw jılına tayarsan' ba? (gazetadan). **Sizler** Seydulla da'wdin' eshki satıp alg'anın esittin'iz be? (T.Q.). Al endi, **sizler**, anaw qurt degen ba'leden birotala arılsan'ız kerek? (O'.X.).

4. **Tan'laqtan bolg'an qaratpalar.** Tan'laq so'zler qaratpa wazıypasında kelgende, adam yamasa so'ylewshinin' so'zi qaratılğ'an predmet ma'nisin bildiredi: **A'y**, kim shashınan tartqan?-dedi Alliyar balalarg'a (T.Q.).

Ag'in'lar, **ha'y**, tolqıp ag'in'lar,
Asfalt u'stindegi sag'ımlar.

(I.Yu.).

Qaratpalar tan'laqlar menen birge qollanılıp ta keledi. Bunday jag'dayda intonatsiyalıq jaqtan eki tu'rli o'zgeshelikke iye boladı. Olardıń biri tan'laqlar menen bir intonatsiyalıq pu'tinlikke iye boladı da, sintaksislik funktsiyası jag'ınan bir ag'za — qaratpa ag'za wazıypasın atqaradı. Bul jag'dayda tan'laq so'z qaratpa ag'zanın' ekspresivlik ma'nisin ku'sheytıdi: -A'y **Qudıyar**, tart tilin'di, -degen Turımnın' ashılıw dawısı zan'q etti. **Ha'y A'wez**, barmag'in'dı bu'ge berme, jora (K.S.).

Tan'laq so'zler qaratpalar menen qollanılg'anda intonatsiyalıq jaqtan ayırılınıp ta keledi. Bunday jag'dayda da tan'laqlar qaratpalarg'a ku'sheytiwshilik ma'ni beredi: -A'y, O'mirzaq, mallardı shashpay aydan'lar! **Ha'**, qarındas, saw ju'rsız be?-dedi Zayrov (T.Q.). **Ha'y, Turdimurat**, sag'an ne ba'le ko'rindi (G'.S.).

5. **So'z dizbekleri arqalı bildiriledi:**

a) erkin so'z dizbekleri arqalı: Sabırlılıq et, adamlar altın bulag'in'dı aspang'a atlıqtırar, **su'yikli ma'kanım!** Tan' atsa moyın'a dar arqanı tu'sedi. Shap Qon'ıratqa, **aqılsız dostım...** (K.S.). **Qon'ıratın' miyrim sha'pa'ha'tli biyi**, balamızg'a isim-sha'riyp bersen'iz (T.Q.);

b) frazeologiyalıq dizbeklerden boladı: **Jası u'iken**, siz A'bdimurat ag'ay emessiz be?-dedim (G.I.). **Jaqsı jigit**, Jumagu'l qaysı u'yde (T.Q.).

§ 94. Qaratpalardıń leksika-semantikalıq tu'rleri

Qaratpalar leksika-semantikalıq jaqtan adamg'a qatnaslı qaratpalar, janla predetlerge qatnaslı qaratpalar ha'm jansız predmetke, ta'biyat qubılıslarına qatnaslı qaratpalar bolıp bo'linedi.

Adamlarg'a qatnaslı qaratpalar. Qaratpalardıń bul tu'ri so'ylewshi menen tın'lawshı arasındag'ı qatnaslardı bildiredi. So'ylewshi o'z so'zine tın'lawshınıń dıqqatın awdarıw ushın onıń atın familiyasın, lawazımın, ataq-laqabın yamasa adamg'a qatnaslı aytilatug'ın tuwısqanlıq qatnas t.b. basqa da so'zlerdi qollanadı. Adamlarg'a qatnaslı qaratpalar qollanılıwına qaray ekige bo'linedi.

1. **Tın'lawshıg'a qaratılǵan qaratpalar.** Bul qaratpalar leksika-semantikalıq ma'nilerine qaray to'mendegi tu'rlerge bo'linedi:

a) adamnıń atı, familiyasın bildiredi: Jaqsı, **Asqar O'tewlievish**, onda bizlerdin' ketiwimizge ruqsat etin'iz (G.I.). Ka'sibin'nen kamal tap, tabısın'ız arta bersin, **Orazgu'l** (gazetadan);

b) ha'mel-ataq, ka'sip-o'ner, mamanlıq, laqap bildiriwshi: Bul qa'telik ekilenbeydi, **joldas xatker** (O'.A.). **Qa'dirli oqıwshım**, Kamal aytqan «O'mirdin' suwıq tamshısı» usı shıǵ'ar (T.Q.);

d) tuwısqanlıq qatnas, jaqınlıq -doslıq ma'nisindegi qaratpalar: - **Ajag'a**, seni atam shaqırıp atır. Men be, men de biydin' awılınıń adamınan, **ag'a** (K.S.). Hal jag'dayım jaman emes, **qurdas**, ul-qızım erjetti (I.Q.);

e) hu'rmet-sıylasıq, erkeletiw ma'nisin bildiredi: -Tu'rgeo's **ag'ası!** Kel, ten'iz ha'mmemizge de jetedi g'oy, **aqsaqal**. -**A'jiniyazjan**, mına kitaptı da sal, bunday kitap Xiywadan tabıla bermeydi (K.S.);

f) ayaw-ashınıw ma'nisinde keledi: **Shıraqlarım**, sizlerdin', baxtıńızg'a ne boldı (Jiyen jıraw), Barlıq awırmanlıqtı jelkesi menen ko'terdi, **bawırım** (O'.X.);

g) jek ko'riw, g'arg'aw, kek etiw, ma'nisin bildiredi: Aytqan arg'ısına kelmeydi, **naymat! Juwermek**, jamıl ana shapandı!-dep jekirindi. **A'y, pushıq**, usı ha'kis so'zin' menen otaw tiktin'be?-dedi mushirip (K.S.).

2. **So'ylewshinin' o'zine qaratılǵan qaratpalar.** Bul qaratpa so'ylewshinin' o'zine yamasa o'z jırına qaratıladı. Qaratpanın' bul tu'ri shayır-dın' o'zine qarata so'ylewi arqalı sırtqı du'nyag'a, o'z zamına bolǵan ha'r tu'rli sezimlerin bildiredi:

Omar, so'yle qayg'ı etpe, qamıqpa,
Qıya sho'ldede a'rman menen jabıqpa.

(Omar shayır).

Ay, kewlim, oylanıp, ko'p sabır qılǵıl
O'zin'nin' isine mustaqam bolǵıl

(Ku'nxoja).

Jırlarım, siz zıtqıp shıǵıp ju'rekten,
El-qırında gu'llep sheshek attın'ız.

(Musa Ja'lil).

Al men bolsam, **o su'yikli jırlarım**,
Jan'a ilha'm, jan'a yoshqa ashıqpan.

(Sh.X.).

Janlı maqluqlarg'a qatnaslı qaratpalar. So'ylewshi janlı maqluqlarg'a qarata so'ylew arqalı o'zinin' ha'r tu'rli sezimlerin, arzuw-a'rmanların bildiredi. Janlı maqluqlarg'a qatnaslı qaratpalar leksika-semantikalıq o'zgeshesheliklerine qaray to'mendegishe qollanıladı:

a) u'y haywanlarına atap qoyılǵan menshikli atama arqalı: - Adamday aqıllısan'-aw, **Sarı jorg'a** (K.S.).

Jaraqlar asınıp sawıtın kiygen,
Dushpang'a ozalda qabag'ın u'ygen,
Dan'qı asqan batır u'stin'e mingen,
Jan joldasın' qayda qaldı, **Aqboz at**.

(xalıq qosıǵ'ı).

b) u'y haywanlarının' g'alabalıq ataması arqalı:

Shasha, jaqsı malsan' maqtayın seni,
Go'shin' tan'layında tatıp ha'mmenin',
Jurtqa may kekirtip ju'rsen', **shoshqa**.

(I. Yu.).

—Ha, tu'yeler, tu'yeler,
Duzın' qayda tu'yeler.

(Xalıq qosıǵ'ı).

Jansız predmetke, ta'biyat qubılıslarına qatnaslı qaratpalar. Qaratpalardıń bul tu'ri ta'biyat qubılıslarına, geografiyalıq atamalg'a, g'alabalıq atamadag'ı predmetlerge qaratıladı. Jansız predmet ma'nisindegi qaratpalar arqalı so'ylewshinin' so'zinin' ha'r tu'rli modallıq-ekspressivlik sıpatqa iye ma'niler an'latıladı:

a) Watang'a ha'm siyasiy-ja'miyetlik sho'lkemlerge qatnaslı qaratpalar:

Usı quthı ma'kan, da'wranlar elden,
O, quyash u'lkesi, a'keldik sa'lem.

(gazetadan).

Sa'lem, **O'zbekstan**, altin aymag'im,
Maqtanishim, saltanatim, bayrag'im.
(K.S.).

b) orin-jay bildirivshi qaratpalar:

Basin'da seksewil, mayalish, shen'gel,
Jin'g'ulin' tag'i bar, senin' **Qizilqum**.
(Ku'nxoja).

Jan'a suw shalqisa elim bay edi,
Jag'asinda sharwalarim jay edi,
Ortamizdan aqqan jilg'a say edi
Xosh amanda bizden qaldin', Jan'a suw.
(Omar).

d) ta'biyat ha'diyselerin, ta'biyg'iy obyektlardi bildirivshi qaratpalar:

«Sende biyra bas bol» deymeken ma'gar,
Alip ketpe, **dawil**, alis jaqlarg'a.
(U.X.).

Xosh bolin', **tallarim!** Qosqa barayin,
Mardiyip otirip qawin jarayin.
(I.Yu.).

§ 95. Qaratpalardin' intonatsiyasi

Qaratpalar o'zine ta'n intonatsiyaliq o'zgeshelikka iye sintaksislik kategoriya. Qaratpalardin' intonatsiyasi ga'ptegi ornina qanday so'zlar orqali bildirilwine, so'ylewshinin' qaratpani qollaniv miynetine t.b. o'zgesheliklerine baylanisli ha'r tu'rli bolip keledi.

Ga'ptin' basinda kelgen qaratpalar tin'lawshini so'ylewshinin' so'zine qaratiw ushin shaqiriw intoatsiyasina iye bolip, basqa orinlarda kelgen qaratpalarg'a qarag'anda ko'terin'ki dawis penen aytiladi. Biraq, ko'terin'ki dawis penen aytilsa da, ga'ptin' sipatina (xarakterine) qaray olardin' arasinda intonatsiyaliq ayirimashiliktin' bar ekenligi seziledi:

a) qaratpalar xabar ga'plerde pa's intonatsiya menen aytiladi. Qaratpadan keyingi pauza qisqa boladi: **Balalarim**, men bul minberde bunnan 20 jil ilgeri bir so'ylegen edim (T.Q.). **Ja'digerjan**, A'bdi-murattin' u'yi de sen baratug'in rayonda (G.I.);

b) soraw ga'plerdin' quraminda kelgende, biraz ko'terin'ki dawis penen aytiladi, qaratpadan keyingi pauza sozin'qi boladi: **Balam**, o'tken aqsham qayda boldin'? -**Taqsir**, g'azimnin' ne jazig'i bar edi. G'az saqlama degen xannin' jarlig'i bolsa, ko'rsetin' qa'ne? (K.S.);

d) ku'shli emotsional-ekspressivlik ma'nidegi u'ndew ga'plerde, sonday buyriq ga'plerde qaratpalar ku'shli intonatsiya menen aytiladi: **Alliyar**, qayt keynin'e (T.Q.). **Mu'shirip jora**, qastin'di tige bermey, mina g'a'riplerdin' qis azig'in qaldir (K.S.).

Qaratpalar ga'ptin' ortasinda kelgende, olarg'a logikalik pa't tu'peydi. Sonliqtan olardin' intonatsiyasi kiris ag'zalg'a usap, tez ha'm pa'sen' aytiladi: Sarsila berme, sheshe, awqat je (K.S.).

U'gitley beremiz-da', **Qunnazar ag'a**, ne qiyameti bar?-dedi Ayto're (Sh.S.).

Qaratpalar ga'ptin' aqirinda kelgende de olardin' intonatsiyasi, ko'binese pa'sen' aytiladi, ga'ptin' basqa ag'zalarinin' intonatsiyasidan azi kem o'zgeshelikka iye boladi: Ol duris, **balalarim**. Minani shay puli etin', taqsir (K.S.). Adam o'z baxtina o'zi usta, **Jilgeldi ag'a** (O'.X.).

Geyde ga'ptin' aqirinda kelgen qaratpalar ekspressivlik ottenkige iye boliv o'zgesheligine qaray, ku'shli intonatsiya menen aytiladi: Kisinin' a'bireyin oylag'ansha o'z a'bireyin'di oylasan'shi, **man'layi sor!** (O'.X.). Ja'rdem bolmay shiqsa ne qilasan', **ladan!**-dep jekirindi xan (T.Q.).

Qaratpalar diolog ga'plerdin' quraminda kelgende, onin' aldinan intonatsiya biraz ko'terin'ki ha'm soziln'qilaw aytiladi:

— Assalawma a'leykum, Eseke!

— Waleykum assalam, Ja'digermisen'?

— Awa, Eseke!

— Allo, Ja'diger! Qashan keldin', qidrip ju'rsen' be? (G.I.).

Qaratpalar birgelkili bolip kelgende shaqiriw intonatsiyasina iye boladi. Olar ga'ptin' basqa birgelkili ag'zalarini siyaqli sanaw intonatsiyasi menen aytilip, aqirina taman intonatsiya azi kem ko'teriledi: -**Xanimiz, shayiq ata, bu'rkit atalar, ag'alar**, -dep buring'isha suwiq qanlilik penen.. so'zinin' aqirinda birlikke shaqiradi (T.Q.).

Qaratpalar ta'kirarlanip kelgende de shaqiriw intonatsiyasi menen aytiladi. Bunday jag'day da ta'kirarlang'an qaratpalardin' da'slepkilleri bir jo'n pa'sen' intonatsiya menen aytiladi da, aqirinda intonatsiya biraz ko'terin'ki boladi:

Aqboz at, Aqboz at, shapqir **Aqboz at**,

Turqin'di ko'rgende tolip tasaman. (A.Sh.).

So'ylewshi qaratpag'a a'hmiyet berip, ku'shli emotsional-ekspressivlik ma'nide qollanilg'anda, intonatsiya ko'terin'ki boladi:

A'kesin sag'ing'an balalardayin,
Solqildap turdin'iz ko'rsem ha'rdayim,
Kel, biz benen birge sirlas, **ibrayim**,
Dep tu'simde shaqirg'anday boldin'iz.

(I.Yu.).

Tan'laq so'zler menen qatar kelgen ya'ki o'zine qatnasli so'zler menen ken'eyip kelgen qaratpalar, ko'binese ga'ptin' basinda keledi ha'm shaqirw intonatsiyasi menen aytiladi: **O, qa'dirdan adamlar**, onin' bir da'pterin oqip ko'riw ushin sizlerge usinaman (I.Q.). **Qa'dirdan ana jer**, sen bizlerdin' ha'mmesizdi de siynen'nin' u'stinde saqlap tursan' (Sh.A.).

Qaratpa ag'za ga'ptin' basinda kelse son'inan, ortada kelse eki jag'inan, aqirinda kelse aldinan u'tir qoyiladi: **Tolg'anay jen'ge**, qalay etsen'de belin'di bekkem buwip, ko'pshilikdin' tapsirmasin orinlawg'a azamatlarsha taq turmasan' bolmaydi. Tu's, **Tolg'anay**, attan tu's,-dedi. Atizlar egilmey qalsa menin' ushin en' qa'wipli jaraqat sol g'oy, **Tolg'anay** (Sh.A.).

Qaratpa ag'zali ga'plerdin' son'inda qoyilatug'in irkilis belgiler ga'ptin' aytilw maqseti ha'm intonatsiyasina qaray noqat, soraw ha'm u'ndew belgilerine iye boladi.

Sorawlar

1. Qaratpa ag'zanin' qag'iydasin aytin', misal keltirin'? 2. Qaratpalar qanday so'z shaqapları arqalı bildiriledi, misal keltirin'? 3. Qaratpalar qanday leksika-semantikalıq tu'rlerge bo'linedi? Misallar keltirin'. 4. Qaratpalardin' vokativ (qaratpa) so'z-ga'plerden ayirmashılıg'ı qanday? Olardin' irkilis belgilerin aytin'? 5. Qaratpalardin' intonatsiyalıq o'zgesheliklerin aytin', misal keltirin'?

A'debiyatlar

Дәулетов М. Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәплер. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1976.

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992, 266-301-бетлер.

Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. Университет ҳам пединститут-тың филология факультетлери ушын сабақлық. Нөкис, 1996, 149-220-бетлер.

Есенов К. Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. Алматы, «Ғылым», 1974.

Махмудов Н. Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 97-136-бетлер.

Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. 1976, 202-289-бетлер.

Дәулетов М. Қарақалпақ тилинде гәптің айырымланған ағзалары. Нөкис, 1979.

IX bap

QOSPA GA'P

Tayanish so'zler: *qospa ga'p, qospa ga'ptin' tu'rleri, dizbekli qospa, dizbekli qospa tu'rleri, bag'inin'qili qospa ga'p, bag'inin'qi ga'p, bas ga'p, olardi baylanistirishli qurallar, so'z formalar, bag'indirishli da'nekerler,*

qatnasliq so'zler, bag'inin'qili qospa ga'ptin' tu'rleri, ko'p bag'inin'qili qospa ga'p, da'nekersiz qospa ga'p, aralas qospa ga'p t.b.

§ 96. Qospa ga'p haqqında tu'sinik

Qospa ga'p eki yamasa bir neshe jay ga'plerdin' grammatikalıq qurallar arqalı baylanisınan du'ziletug'in bir pu'tin sintaksislik birlik. Qospa ga'ptin' quramına kirgen jay ga'pler predikativlikke iye boladı, biraq olar o'z aldına qollanıl'gan jay ga'pler menen ten'be-ten' dep qaralmaydı. O'z aldına qollanıl'gan jay ga'pler neshe so'zden quralsa da, olardan bir na'wiya pikir tiyanaqlılıg'ı (mazmun) an'latiladı. Qospa ga'ptegi pikir tiyanaqlılıg'ı, olar neshe jay ga'pten du'zilse, sol du'ziliştin' bir pu'tinligi arqalı bildiriledi. Olardin' quramındag'ı jay ga'plerdi sol kompleksten u'zip alg'an jag'dayda o'z aldına qollanıl'gan jay ga'plerdey bolip ko'ringen menen, qanday da bir ma'nilik baylanıstın' u'zilgenligi bayqaladı. Misalı: 1. Azanda tuw uzaqtan o'rkesh-o'rkesh tawlar ko'rinedi. 2. Ol joldaslarına birna'rselerdi aytip baqıradı, joldasları og'an qaramaydı (O'.X.). 3. Gu'zgi batpaq gedir-budir bolip qatıp qalıptı, sonlıqtan ju'riw ju'da' qıyın (T.Q.).

Bul ga'plerdin' birinshisi o'z aldına qollanıl'gan jay ga'p, qalg'anları qospa ga'p. Bulardag'ı ayırmashılıq, o'z aldına qollanıl'gan jay ga'p belgili bir pikir tiyanaqlılıg'ına iye bolip, kommunikativlik xızmeti jag'inan bir waqiya tuwralı xabarlaydı. Al qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler mazmunı jag'inan bir-birine baylanisli bolg'an eki yamasa birneshe waqıyanın' birligi sıpatında qospa oydı bildiredi. Demek, qospa ga'p eki yamasa birneshe jay ga'plerdin' struktura ha'm ma'nilik baylanisınan du'zilip, kommunikativlik xızmeti jag'inan eki yamasa birneshe waqiya, ha'diyselerdin' bir pu'tin mazmunınin' birligi retinde ug'iniladı.

Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' o'z aldına qollanıl'gan jay ga'plerden ja'ne bir o'zine ta'n o'zgesheligi, qospa ga'ptin' du'ziliwi ushin baylanistirishli grammatikalıq qurallar-so'z formaları, da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zler, intonatsiya ha'm orin ta'rtip qatnasadı.

Qospa ga'ptin' quramına kirgen jay ga'pler grammatikalıq qurallar arqalı baylanisıw o'zgesheligi ha'm baylanis na'tiyjesinde payda bolatug'in ma'nilik qatnaslarına qaray, o'z ara ten' ma'nili (dizbekli) ha'm ten' ma'nisiz (bag'inin'qi) baylanista keledi. Ten' ma'nili baylanis, tiykarınan, dizbeklewshi da'nekerler ha'm dizbeklewshi intonatsiya arqalı bildiriledi. Ma'nileri o'z ara ten' bolmag'an baylanis so'z formaları, bag'inin'dirishli da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' baylanisınan du'ziledi.

Da'stu'riy tu'sinik boyinsha jay ga'plari dizbeklewshi da'neker ha'm intonatsiya arqali o'z ara bir-birine g'a'rezsiz, ten' ma'nili baylanista kelgen qospa ga'pler dizbekli qospa ga'p dep ataladi. Al quramindagi jay ga'plari so'z formalari, bag'indirish da'nekerler ha'm da'nekerlik xizmettegi so'zlar arqali baylanisip, biri ekinshisin tu'sindiriv arqali bag'inin'qili baylanista kelgen qospa ga'pler bag'inin'qili qospa ga'p boladi. Usi siyaqli o'zgesheliklerine qaray qospa ga'pler **dizbekli qospa ga'p** ha'm **bag'inin'qili qospa ga'p** bolip ekige bo'linedi.

Son'g'i waqtlari sintaksislik ilimnin' aniqlawi boyinsha qospa ga'plerdin' da'stu'rli u'yrenilip kiyatirg'an eki bo'limli klassifikatsiyasin u'shke (dizbekli, bag'inin'qili, da'nekersiz) bolip u'yreniw tipologiyasi orin aldi. Bul bo'liniwdin' da'nekersiz qospa ga'p tu'ri rus tili biliminde o'tken a'sirdin' 50-jillarinda N.S.Pospelovtin' miynetlerinde usinilg'an edi.¹ Ol da'nekersiz baylanista kelgen qospa ga'plardi dizbeklinin' de, bag'inin'qilinin' da quramina kirmeytug'in qospa ga'ptin' ayriqsha struktura-semantikalik bir tu'ri dep esaplaydi. Onin' aniqlawi boyinsha qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'plerdin' bir-biri menen da'nekersiz yamasa da'nekerlik xizmettegi so'zlerdin' qatnasisiz, intonatsiya arqali baylanisqan ga'pler da'nekersiz qospa ga'p dep ko'rsetiledi.²

Qospa ga'plardi u'shke bo'lip u'yreniw ha'zirgi rus tilinin' ilimiy miynetleri, joqari oqiw orinlari ha'm mektep sabaqlarinda qaliplesken tu'rde turaqli u'yrenilip kiyatir.³

Da'nekersiz qospa ga'plardi o'z aldina qospa ga'ptin' bir tu'ri retinde u'yreniw 50-jillardin' aqiri 60-jillardan baslap tu'rkiy tillerinde V.N.Xangildin, G'.A.Abdurahmanovtin' miynetlerinen orin aldi. V.N.Xangildinnin' aniqlawi boyinsha da'nekersiz qospa ga'ptin' basli belgisi retinde intonatsiya, pauza ha'm qospa ga'p quramindagi geybir forma ortaqlilqlari ko'rsetiledi.⁴

G'.A.Abdurahmanov qospa ga'plardi grammatikalik, semantikalik ha'm intonatsiyalik o'zegeshliklerine qaray: 1) da'nekersiz qospa ga'p; 2) dizbekli qospa ga'p ha'm; 3) bag'inin'qili qospa dep u'sh tu'rge

¹ Пospelов Н.С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений. «Вопросы синтаксиса современного русского языка». М., 1950, 338-354-бетлер.

² Сонда, 343-бет.

³ Белошапкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке. М., 1967, 138-157; Грамматика русского языка т. II. Синтаксис, часть II, М., 1954, 382-бет; Современный русский язык. Под редакцией В.А.Белошапковой. М., 1981, 546-552'-бетлер.

⁴ Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы. Казан, 1959, 603-бет.

bo'ledi.¹ Onin' aniqlawi boyinsha qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'plerdin' da'nekersiz, intonatsiya arqali baylanisqan tu'ri-da'nekersiz qospa ga'p, dizbeklewshi da'nekerlerdin' baylanistiriwınan du'zilgen qospa ga'pler-dizbekli qospa ga'p, bag'indirish da'nekerler ha'm da'nekerlik xizmettegi so'zlar, so'z formalari arqali bag'inıw joli menen baylanisqan qospa ga'pler bag'inin'qili qospa dep qaraladi. Bul bo'liniw boyinsha da'nekersiz qospa ga'p da'stu'rli u'yrenilip kiyatirg'an dizbekli qospa ga'ptin' da'nekersiz tu'rin o'z quramina aladi.

Qazaq tilindegi qospa ga'pti izertlewshi N.X.Demesinovanın' miynetinde de da'nekersiz qospa ga'ptin' formal belgisi retinde da'nekersiz, intonatsiya arqali baylanisiwı esapqa alınadı.²

Demek, tu'rkiy tillerindegi sholiw jasalg'an miynetlerde de, da'stu'riy u'yrenilip kiyatirg'an dizbekli qospa ga'ptin' da'nekersiz tu'rinin' dizbekli qospa ga'ptin' de, bag'inin'qilinin' da quramina kirmeytug'in qospa ga'ptin' ayriqsha struktura-semantikalik bir tu'ri ekenligi anıqlandı.

Son'g'i waqtlari qospa ga'pti izertlewshiler ta'repinen anıq pikirler usinılmaqta. M.I.Sheremisina ha'm T.A.Kolosovanın' rus tilindegi qospa ga'ptin' teoriyalik ma'selelerine arnalg'an miynetinde qospa ga'ptin' klassifikatsiyalanıwı to'mendegi u'sh printsipke tiykarlanadı: 1) qospa ga'ptin' quramindagi predikativlik komponentlerdin' da'nekerli (yamasa da'nekersiz) baylanista keliwi. Bul belgi boyinsha barlıq qospa ga'pler da'nekerli ha'm da'nekersiz bolip bo'linedi; 2) qospa ga'ptin' quramindagi predikativlik komponentlerdin' dizbeklilik ha'm bag'inin'qılılıq bolip qarama-qarsi qoyılıwı. Usig'an muwapiq qospa ga'p dizbekli qospa ga'p ha'm bag'inin'qili qospa ga'p bolip bo'linedi; 3) qospa ga'ptin' bag'inin'qi komponentinin' pu'tin bas ga'pke yamasa onin' bir ag'zasına qatnaslı bolip keliwi esapqa alınadı.³ Qospa ga'ptin' bul belgilerdin' tiykarında bo'liniwi onin' formallıq (du'zilislik) tipologiyasına qatnaslı ekenligin ko'rsetedi. Demek, qospa ga'pler joqanda atalg'an printsipier tiykarında *dizbekli qospa ga'p*, *bag'inin'qili qospa ga'p* ha'm *da'nekersiz qospa ga'p* bolip u'shke bo'linedi. Atalg'an printsipier boyinsha dizbekli qospa ga'ptin' du'ziliw biraz anıq onin' quramina kirgen jay ga'pler dizbeklewshi da'nekerler arqali baylanisip, *bir-birine g'a'rezsiz ten'* ma'nılilikke iye boladı. Olardın' jay ga'pleri arasındagi ma'nilik qatnaslar da'nekerlerdin' ma'nilik baylanistirıw

¹ Абдурахманов Г.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Ташкент, 1960, 8-бет.

² Демесинова Н.Х. Развитие синтаксиса современного казахского языка. Алма-Ата, 1974, 114-бет.

³ Черемисина М.И. Колосова Т.А. Очерки по теории сложного предложения. Новосибирск. Изд-во «Наука», 1987 96-97-бетлер.

Da'stu'riy tu'sinik boyinsha jay ga'plari dizbeklewshi da'neker ha'm intonatsiya orqali o'z ara bir-birine g'a'rezsiz, ten' ma'nili baylanista kelgen qospa ga'pler dizbekli qospa ga'p dep ataladi. Al quramindagi jay ga'plari so'z formalari, bag'indirish da'nekerler ha'm da'nekerlik xizmettegi so'zlar orqali baylanisip, biri ekinshisin tu'sindiriv orqali bag'inin'qili baylanista kelgen qospa ga'pler bag'inin'qili qospa ga'p boladi. Usi siyaqli o'zgesheliklerine qaray qospa ga'pler **dizbekli qospa ga'p** ha'm **bag'inin'qili qospa ga'p** bolip ekige bo'linedi.

Son'g'i waqitlari sintaksislik ilimnin' aniqlaw boyinsha qospa ga'plerdin' da'stu'rli u'yrenilip kiyatirg'an eki bo'limli klassifikatsiyasin u'shke (dizbekli, bag'inin'qili, da'nekersiz) bolip u'yreniw tipologiyasi orin aldi. Bul bo'liniwdin' da'nekersiz qospa ga'p tu'ri rus tili biliminde o'tken a'sirdin' 50-jillarinda N.S.Pospelovtin' miynetlerinde usinilg'an edi.¹ Ol da'nekersiz baylanista kelgen qospa ga'plardi dizbeklinin' de, bag'inin'qilinin' da quramina kirmeytug'in qospa ga'ptin' ayriqsha struktura-semantikalik bir tu'ri dep esaplaydi. Onin' aniqlaw boyinsha qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'plerdin' bir-biri menen da'nekersiz yamasa da'nekerlik xizmettegi so'zlerdin' qatnasiz, intonatsiya orqali baylanisqan ga'pler da'nekersiz qospa ga'p dep ko'rsetiledi.²

Qospa ga'plardi u'shke bo'lip u'yreniw ha'zirgi rus tilinin' ilimiy miynetleri, joqari oqiw orinlari ha'm mektep sabaqlarinda qaliplesken tu'rde turaqli u'yrenilip kiyatir.³

Da'nekersiz qospa ga'plardi o'z aldina qospa ga'ptin' bir tu'ri retinde u'yreniw 50-jillardin' aqiri 60-jillardan baslap tu'rkiy tillerinde V.N.Xangildin, G'.A.Abdurahmanovtin' miynetlerinen orin aldi. V.N.Xangildinnin' aniqlaw boyinsha da'nekersiz qospa ga'ptin' bashi belgisi retinde intonatsiya, pauza ha'm qospa ga'p quramindagi geybir forma ortaqliqlari ko'rsetiledi.⁴

G'.A.Abdurahmanov qospa ga'plardi grammatikalik, semantikalik ha'm intonatsiyaliq o'zegeshliklerine qaray: 1) da'nekersiz qospa ga'p; 2) dizbekli qospa ga'p ha'm; 3) bag'inin'qili qospa dep u'sh tu'rge

¹ Пospelов Н.С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений. «Вопросы синтаксиса современного русского языка». М., 1950, 338-354-бетлер.

² Сонда, 343-бет.

³ Белошапкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке. М., 1967, 138-157; Грамматика русского языка т. II. Синтаксис, часть II, М., 1954, 382-бет; Современный русский язык. Под редакцией В.А.Белошапковой. М., 1981, 546-552'-бетлер.

⁴ Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы. Казан, 1959, 603-бет.

bo'ledi.¹ Onin' aniqlaw boyinsha qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'plerdin' da'nekersiz, intonatsiya orqali baylanisqan tu'ri-da'nekersiz qospa ga'p, dizbeklewshi da'nekerlerdin' baylanistiriwınan du'zilgen qospa ga'pler-dizbekli qospa ga'p, bag'indirish da'nekerler ha'm da'nekerlik xizmettegi so'zlar, so'z formalari orqali bag'iniw joli menen baylanisqan qospa ga'pler bag'inin'qili qospa dep qaraladi. Bul bo'liniw boyinsha da'nekersiz qospa ga'p da'stu'rli u'yrenilip kiyatirg'an dizbekli qospa ga'ptin' da'nekersiz tu'rin o'z quramina aladi.

Qazaq tilindegi qospa ga'pti izertlewshi N.X.Demesinovanin' miynetinde de da'nekersiz qospa ga'ptin' formal belgisi retinde da'nekersiz, intonatsiya orqali baylanisiwı esapqa alınadi.²

Demek, tu'rkiy tillerindegi sholiw jasalg'an miynetlerde de, da'stu'riy u'yrenilip kiyatirg'an dizbekli qospa ga'ptin' da'nekersiz tu'rinin' dizbekli qospa ga'ptin' de, bag'inin'qilinin' da quramina kirmeytug'in qospa ga'ptin' ayriqsha struktura-semantikalik bir tu'ri ekenligi aniqlandi.

Son'g'i waqitlari qospa ga'pti izertlewshiler ta'repinen aniq pikirler usinilmaqta. M.I.Sheremisina ha'm T.A.Kolosovanin' rus tilindegi qospa ga'ptin' teoriyalik ma'selelerine arnalg'an miynetinde qospa ga'ptin' klassifikatsiyalanıwı to'mendegi u'sh printsipke tiykarlanadi: 1) qospa ga'ptin' quramindagi predikativlik komponentlerdin' da'nekerli (yamasa da'nekersiz) baylanista keliwi. Bul belgi boyinsha barliq qospa ga'pler da'nekerli ha'm da'nekersiz bolip bo'linedi; 2) qospa ga'ptin' quramindagi predikativlik komponentlerdin' dizbeklilik ha'm bag'inin'qılılıq bolip qarama-qarsi qoyılıwı. Usig'an muwapiq qospa ga'p dizbekli qospa ga'p ha'm bag'inin'qili qospa ga'p bolip bo'linedi; 3) qospa ga'ptin' bag'inin'qi komponentinin' pu'tin bas ga'pke yamasa onin' bir ag'zasına qatnaslı bolip keliwi esapqa alınadi.³ Qospa ga'ptin' bul belgilerdin' tiykarında bo'liniwi onin' formallıq (du'zilislik) tipologiyasına qatnaslı ekenligin ko'rsetedi. Demek, qospa ga'pler joqanda atalg'an printsipier tiykarında *dizbekli qospa ga'p*, *bag'inin'qili qospa ga'p* ha'm *da'nekersiz qospa ga'p* bolip u'shke bo'linedi. Atalg'an printsipier boyinsha dizbekli qospa ga'ptin' du'ziliw biraz aniq onin' quramina kirgen jay ga'pler dizbeklewshi da'nekerler orqali baylanisip, *bir-birine g'a'rezsiz ten'* ma'nilikke iye boladi. Olardın' jay ga'pleri arasındagi ma'nilik qatnaslar da'nekerlerdin' ma'nilik baylanistirıw

¹ Абдурахманов Г.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Ташкент, 1960, 8-бет.

² Демесинова Н.Х. Развитие синтаксиса современного казахского языка. Алма-Ата, 1974, 114-бет.

³ Черемисина М.И. Колосова Т.А. Очерки по теории сложного предложения. Новосибирск. Изд-во «Наука», 1987 96-97-бетлер.

o'zgesheliklari ha'm jay ga'plerdin' ma'nilik baylanisw mazmunina qaray aniqlanadi.

Bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'pler so'z formalari, bag'indirishu da'nekerler arqali baylanisip, biri ekinshisin tu'sindiriwshi bag'inin'qi baylanista keledi. Onin' quramina kirgen jay ga'plerdin' biri bag'inin'qi, ekinshisi bag'indirishu, bas'ga'p boladi. Sonliqtan bul du'zilistegi ga'pler bag'inin'qili qospa ga'p dep ataladi.

Da'nekersiz qospa ga'p dizbekli ha'm bag'inin'qili qospa ga'plerden da'neker ha'm da'nekerlik xizmettegi so'zlerdin' qatnasiz intonatsiya arqali baylanisw menen ayrilip turadi. Qospa ga'ptin' bul tu'rinin' quramindagi jay ga'pler intonatsiya, bayanlawish formalar ha'm geypara leksikalik qurallar arqali baylanisip, o'z ara ma'nilik qatnasqa tu'sedi.

I. DIZBEKLI QOSPA GA'PLER

§ 97. Dizbekli qospa ga'p tuwrali tu'sinik

Qospa ga'ptin' jay ga'pler inin' bir-birine g'a'ressiz, o'z ara ten' ma'nili dizbeklese baylanisqan tu'rine dizbekli qospa ga'pti du'zedi. Dizbekli qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'plerdi dizbeklewshi da'nekerler ha'm da'nekerlik xizmettegi sintaksislik janapaylar baylanistiradi. Bul grammatikalik qurallar arqali baylanisqan qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan o'z ara bir-birine jaqin bolg'an is-ha'reket, waqiyalardi bildiredi. Dizbekli qospa ga'ptin' quramina kirgen jay ga'plerdin' arasinda bir-birine baylanisli ma'nilik qatnas an'latilmasa, onday ga'pler bir pu'tin dizbekli qospa ga'pti du'ze almaydi: Jumis pitti de, xizmetkerler u'yerine qaytti (M.K.). Shayiqtin' bul ga'pi mag'an unamadi, biraq u'ndemedim. (T.Q.). Ton'lar ga' jibisti, ga' jer beti qatqalaq bolip qatip qaldi. (M.K.).

Bul da'nekerli dizbekli qospa ga'pler ma'nilik jaqtan bir-birine baylanisli is-ha'reket, waqiyalardi bildiredi. Olardin' da'slepkinsinin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan is-ha'reketin' bir waqitta islengenligin, ekinshisi is-ha'reket, waqiyanın' qarama-qarsilig'in, u'shinshisi is-ha'reket, waqiyanın' isleniwindagi gezekleslikni bildiredi.

Dizbekli qospa ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgesheligi, olar basqa qospa ga'plerden dizbeklewshi da'nekerlerdin' qatnasi arqali ayrilip turadi. Sonliqtan dizbekli qospa ga'plerdi da'nekersiz ha'm bag'inin'qili qospa ga'plerden ayirmashilig'i onsha talash pikir tuwdirmaydi.

Dizbekli qospa ga'pler da'nekerlerdin' baylanistiriw o'zgesheligi ha'm olardin' quramindagi jay ga'plerdin' ma'nilik qatnaslarina qaray du'zilislik-semantikalik jaqtan; 1) mezigilleslik dizbekli qospa ga'p; 2) qarsilas dizbekli qospa ga'p; 3) salistirmali dizbekli qospa ga'p; 4) awisपालi qospa ga'p; 5) gezekles dizbekli qospa ga'p tu'rlerge bo'linedi.

Dizbekli qospa ga'plerdin' semantikalik bo'liniwleri barliq jag'dayda dizbeklewshi da'nekerlerge tikkeley qatnasli bolmay, olardin' quramindagi jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqiyalarinin' ma'nilik jaqtan o'z ara jaqinliq, ma'niles bolip keliw o'zgesheliklerine qatnasli bolip keledi. Olardin' ma'nileri jay ga'pler arasindagi da'nekerlerdi alip taslap aytqanda da, sol ma'niden pu'tkilley uzaqlasip ketpeydi. Da'nekerler sol qospa ga'ptin' komponentlerin baylanistiriwda ku'sheytiwshilik, aniqlawshi qosimsha xizmetti atqaradi. Sol da'nekerlerdin' qatnasina qaray biraz aniqliqqa iye bolip, qospa ga'ptin' da'nekersiz tu'rine qarag'anda da'nekerli tu'rinin' tig'iz baylanislig'in ko'rsetedi: Bug'an o'zleri u'nsiz myiq tartip ku'listi (de), balanin' basman ekewi ten' siypap sa'lemlesti (T.Q.). Asqar a'tirapqa qaraydi, (biraq) hesh na'rse ko'rinbeydi (O'.X.).

Bul dizbekli qospa ga'plerdi da'nekersiz aytqan jag'dayda, olardin' quramindagi jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqiyalarinin' waqitliq izbe-izligi, qarsilashliq ma'nisi saqlanadi. Biraq, da'nekerli tu'rine qarag'anda tig'iz baylanisligi biraz ha'lsizlenedi.

Dizbekli qospa ga'plerdi barliq jag'dayda da'nekerlerdin' bir tu'rinin' qatnasi arqali du'ziliwine qaray, sol da'nekerlerdin' atı menen ma'nisin sheklep taslawg'a bolmaydi. Dizbekli qospa ga'ptin' semantikalik bo'liniwi dizbekli da'nekerlerdin' bo'liniwine qarag'anda ken'. Ma'selen, **al** da'nekeri biriktiriwshi da'nekerdin' quramında kirgen menen dizbekli qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'plerdi baylanistiriwda biriktiriwshi qatnas beriw menen qatar, qarsilas ha'm salistirmali dizbekli qospa ga'plerdin' komponentlerin de baylanistirip keledi: 1. Bizler ulli jumislardin' esigin endi g'ana ashtiq, **al** ilajlar menen jumislar gu'reste qushag'in ashqan palwanlarday bolip bizlerdi ku'tip turipti (T.N.). 2. Boran onı narttay mayisturg'isi keledi, **al** ol bir qirnlaw menen qoy qorag'a betleydi (O'.X.). 3. Elimizde da'nnin' uliwma o'nimi 1953-jildag'ig'a salisturg'anda 82,5 million tonnadan 1956-jılı 125 million tonnag'a arttı, **al** da'n tayarlaw 31 million tonnadan 54 million tonnag'a ko'beydi (gazetadan).

Bul dizbekli qospa ga'plerdin' u'shewinde de **al** da'nekeri qollanilg'an. Biraq, bul dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri arasindagi ma'nilik qatnaslar bir ma'nide emes, ha'r tu'rli. Birinshi dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri waqitliq izbe-izlikni, ekinshi ga'ptegi jay ga'pler qarama-qarsiligtı, **al** u'shinshi ga'ptegi jay ga'pler salistirmali qatnastı bildiredi. Sonliqtan dizbekli qospa ga'plerdi semantikalik jaqtan bo'liwde jay ga'plerdin' arasindagi ma'nilik qatnas ha'm onı baylanistiriwshi da'nekerlerdin' qaysı ma'nide baylanistiriw o'zgeshelikleri tiykarg'i belgi retinde qaraladi.

§ 98. Mezgilles dizbekli qospa ga'p

Dizbekli qospa ga'ptin' bul tu'ri da//de (ta//te), ha'm, ja'ne, tag'i, al siyaqli biriktiriwshi da'nekerlerdin' qatnası arqalı du'ziledi. Biriktiriwshi da'nekerler arqalı baylanısqa dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' is-ha'reket, waqiyaları mazmunı jag'ınan bir waqıtlı yamasa izbe-izli islengen waqıtlıq qatnaslardı bildiredi.

Dizbekli qospa ga'ptin' bul tu'rin du'ziwshi dizbeklewshi da'nekerler ma'nileri bir-birine jaqın bolg'an menen, jay ga'plerdi bir pu'tin qospa ga'pke biriktiriwde ha'rqaıysısının' o'zine ta'n o'zgeshelikleri bar.

Da//de da'nekerli dizbekli qospa ga'p. Da/de da'nekeri dizbekli qospa ga'ptin' komponentleri arasında bir ret kelip te, ha'rbir komponent penen ta'kirarlanıp ta qollanıladi. Olar eki jay ga'pti baylanıstırıp kelgende, da'slepki jay ga'ptin' bayanlawışına dizbeklesedi de, sol ga'pke ma'nilik tıyanaqsızlıq berip, onın' ekinshi jay ga'pinin' bar ekenligin bildiredi. Ga'p ma'nilik jaqtan is-ha'reket, waqiyaları **bir waqıyatta** bolg'an waqıtlıq qatnaslardı an'latadı: Usı tog'ayda qara narlı birew biraz waqıttan bermag'an qoyan, qırg'awıl atıp ju'rıdı **de**, ol keshke qaray keyin qayttı (M.D.). Ha'mme ornalasıp otırda da, olar kabinettegi otırg'an adamlardı ha'm buyımlardı aqırın ko'zden o'tkerdi (T.N.). Qızlar barlıq zatların avtobusqa saldı da, o'zleri onı ku'tpey-aq institutqa qaray jol aldı (gazetadan).

Da/de da'nekeri dizbekli qospa ga'ptin' ha'rbir komponenti menen ta'kirarlanıp kelgende de, bir waqıtlı qatnas bildiredi. Bul jag'dayda **da/de** da'nekeri da'nekerlik xızmeti menen qatar janapaylıq ma'ni de beredi. Olar janapaylıq ma'nide kelgende ha'rbir jay ga'ptegi atawış so'zlerge dizbeklesip ta'kirarlanadı: Ag'ayınler de keldi, bul jaqtan bizler de bardıq. Qırman da kewip qaldı, paxtanın' japırag'ı da tu'sirildi (O'.X.). Bul ekewinin' tartısıp ju'rgenin men de bilemen, basqa balıqshılar da bileği (O'.A.).

Da/de da'nekerli dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' is-ha'reket, waqiyaları **izbe-iz** islenetug'in waqıtlıq qatnas bildirip keledi: Altı shopan bag'ana azanda qoylardı jayıp ketti **de**, Erpolat da'rkar wa'jlerdi alıp izinen jetpekshi bolıp qalıp edi (M.D.). Bayterektin' tu'bine kelip attı otlatıp jiberdim de, o'zim toran'g'ılg'a o'rmeledim (Sh.S.).

Da/de da'nekerleri arqalı du'zilgen bir waqıtlı ya'ki izbe-izli dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'pleri waqıtlıq qatnası menen qatar, qarsılaslıq ha'm sebeplik qatnaslardag'ı qosımsha ma'nilerdi de bildirip keledi: Ba'ha'r bolsa ha'r tu'rli o'simlikler jelkildesip ketedi **de**, jaz ortasına barıp ba'ri quwrap qaladı (K.M.). Qolına orag'ı menen arqanın uslag'an Du'yshen otıng'a ketti **de**, bizler qapshıg'ımızdı arqalap awılg'a qaray

ju'rip kettik (Sh.A.). Gormonnın' jag'ımtalı dawısı jetip kelip qulag'imnan ko'kiregime qıyıladı **da**, tula boyımdı balqıtıp, oylarımdı sharıqlatıp jiberedi (Sh.S.).

Ha'm, ja'ne, tag'i, tag'i da da'nekerli dizbekli qospa ga'p. Bul da'nekerler dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi baylanıstırıw xızmeti jag'ınan o'z ara sinonimles bolıp keledi. **Ha'm, ja'ne, tag'i** da'nekerleri arqalı baylanısqa dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan **bir waqıttı** ha'm **izbe-izli** islengen waqıtlıq qatnaslardı an'latadı:

a) **bir waqıtlı qatnastag'ı dizbekli qospa ga'pler:** Endi ol turıwdı oyladı **ha'm** qarmalınıp ju'rip sho'ptin' bir putag'ına qolı tiydi (S.S.). Mine, eki qoy o'leyin dep atır **ja'ne** neshe janlıqtın' jaralang'anın bilmeymen (M.D.). Tu'nde men pu'tkil ja'ma'a't atınan qutılıqladım, **tag'i** o'zim quwandım ha'm rasında da (O'.X.). Bul oydı baslıq ta ko'rđi, **tag'i** bir o'lshewshı de ko'rđi (O'.X.);

b) **izbe-izli qatnastag'ı dizbekli qospa ga'pler:** Saylar menen jılg'alar og'an kelip qosıla beredi **ha'm** usılay u'lken da'rya payda boladı. Eshimbet taqatı shıdamay qaytadan turdı **ja'ne** ol esik betke kelip ses tın'ladı (A.Bek.). Men onın' qasına baraman **ha'm** ol meni bawırına basadı (S.K.).

Dizbekli qospa ga'plerdin' komponentlerin baylanıstırıwda o'nimli qollanılatus'ın **ha'm** da'nekeri waqıtlıq qatnası menen qatar, qosımsha sebeplik ma'nige de iye bolıp keledi: Aradan ko'p waqıt o'tpey-aq bottın' astınan sıdırlap suw kire basladı **ha'm** bizler jag'ag'a sekirip shıg'a basladıq (gazetadan). Usı g'arrının' sanasına, ko'kiregine g'ul-g'ula atlı sayasın salıp turg'an qorqınıştın' qaran'g'ı a'lamatı pitegene jaqtırtayın dedi **ha'm** g'arrı o'zin burıng'ıdan ma'rdanalaw sezdi (Sh.S.).

Al da'nekerli dizbekli qospa ga'p. Al da'nekerinin' sintaksislik xızmeti basqa biriktiriwshi da'nekerlerge salıstırg'anda a'dewir ken'. Ol biriktiriwshi da'nekerdin' toparına kirgen menen, tek usı ma'nide sheklenip qalmaydı. Ma'nilik jaqtan qarsılas, salıstırmalı dizbekli qospa ga'plerdin' komponentlerin de baylanıstıradı.

Al da'nekeri biriktiriwshi da'neker wazıypasında kelgende, dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerinen an'lasılg'an is-ha'reket, waqıyalardı **bir waqıtlı** ha'm **izbe-izli** islengen waqıtlıq qatnaslardı bildiredi:

a) **bir waqıtlı qatnastag'ı dizbekli qospa ga'p:** Ha'wizge tırıldap suw quyıwdan jan-jaqtan ha'kkelek atıp g'arg'ıldasqa qurbaqalar kele basladı, **al** o'li balıqlardıń taslıkleri aq qag'azday jıltırap suw betine qalıqtı. (T.Q.). Asqar jerge tu'siwge shulg'ıdı, **al** Muratov bolsa onın' u'yine qoy aydap qaytıw mu'mkinshiligin eslep tınıshsızlandı (O'.X.). Ten'izbay azanda g'arrının' eshegine mingesip ketip qalanın' sırtınan otın a'kelisti, **al** Rabibi olardıń kir-qon'ın juwıp, shay-suwına qarastı (A'.Q.);

b) **izbe-izli qatnastag'ı dizbekli qospa ga'p**: Sol waqıtta jay jang'an ottin' ushqını jaling'a aynaldı, **al** jalınnan o'rt payda boldı (X.S.). Ol qosıq aytıp otırıp uyadan tu'sip ketti, anası onın' izinen atlıqtı, **al** ko'zi masaladay jang'an targ'il pıshıq sol jerde tap boldı (Rus ertekleri).

§ 99. Qarsılas dizbekli qospa ga'p

Qarsılaslıq qatnas bildırıwshı dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyaları o'z ara qarama-qarsı mazmunga'ı iye bolıp keledi. Olardın' quramındag'ı jay ga'plerdi biraq, lekin, sonda da, solay da, so'ytse de, degen menen, al da'nekerleri ha'm tek, qalay da, a'tten', bolmasa t.b. da'nekerlik xızmettegi so'zler baylanıstıradı.

Qarsılas da'nekerler dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerin baylanıstırıwda geypara o'zegesheliklerge iye boladı:

Biraq, lekin da'nekerli dizbekli qospa ga'p. **Biraq, lekin** da'nekerleri arqalı baylanısqa dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawıshları birgelkili bolmaydı. Sonlıqtan **biraq, lekin** da'nekerleri dizbekli qospa ga'plerdi du'ziwde tiykarg'ı qarsılaslıq ma'ni bildirip kelse, birde qosımsha baylanıstırıwshılıq ma'ni menen g'ana sheklenedi:

1. **Biraq, lekin** da'nekerleri bir-birine qarama-qarsı bolmag'an eki jay ga'pti baylanıstırıp, qospa ga'ptin' mazmunına qarsılaslıq ma'ni beredi. Bul sıyaqlı ga'plerdi da'nekersiz aytqanda, sol pu'tinliktin' qarsılaslıq ma'nisi anıq bolmay qaladı, yamasa tig'iz baylanısliq u'zilip, stillik jaqtan kemshilikke ushıraydı: Dawıl tınayın dedi, **biraq** qar japalaqlap jawıp tur (S.S.). Malları bos ju'r, **lekin** atı joq (A.B.). Shıg'ırg'an ıssı, **lekin** awıl arası tınımsız (T.Q.). Qazan-tabaq, oshaq ornı joq, **biraq** ha'mme jerge do'n'gelene kiyiz to'selgen (T.Q.).

2. Bayanlawıshı birinshi komponentte bolımlı, ekinshi komponentte bolımsız formada kelgen eki jay ga'pti baylanıstırıp, qarsılas dizbekli qospa ga'pti du'zedi: Bilmeymen, o'zim de qanday da bir jaqsı na'rselerdi ku'seymen, **biraq** ne ekenin o'zim de tu'sinbeymen (Sh.A.).

3. **Biraq** da'nekeri birinin' ma'nisin biri tolıqtırıp kelgen eki jay ga'pti baylanıstırıw arqalı qarsılas dizbekli qospa ga'pti du'zedi: Bul ta'biy tu'rde den sawlıqtı buzıw qa'wpın tuwdırmaıdı, **biraq** qosımsha qıyınshılıqlar tuwdıradı (gazetadan).

Bul dizbekli qospa ga'pte da'slepki jay ga'pke son'g'ı jay ga'p qarama-qarsı qoyılıw arqalı da'slepki ga'ptin' ulıwmalıq mazmunınan qarsılaslıq ma'ni an'latıladı.

4. Dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawıshları birgelkili bolımsız formada kelgende de, **biraq, lekin** da'nekerleri arqalı baylanısadı ha'm onın' ma'nisin ele de anıq etip ko'rsetedi: Shayıqtın' bul ga'pi Mamang'a unamadı, **biraq** u'ndemedi. Izbasar jasawıl so'ylemedi, **lekin** ol Bayqoshqar biyden na'zerin almadı (T.Q.).

Sonda da, solay bolsa, solay bolsa da, so'ytse de da'nekerli dizbekli qospa ga'pler. Bul da'nekerler arqalı baylanısqa jay ga'pler de ga'p ishinde qollanılwına qaray, geypara o'zegesheliklerge iye boladı:

a) **sonda da** da'nekeri qarsılaslıq ma'nisi anıq bolmag'an jay ga'plerdi anıqlaw ushın qollanıladı: Ataların' su'yener joq, **sonda da** tas ju'reklik etkisi keledi (T.Q.). Og'an partsho'lkemnin' xatkeri de, baslıq ta mira't qıl'g'an edi, **sonda da** gostinitsada bolıwdı o'zine maqul ko'rđi (S.X.).

Soday-aq bayanlawıshı birinde bolımlı, ekinshisinde bolımsız formada kelgen jay ga'plerdi qarsılaslıq ma'nide baylanıstıradı: Baxıt biraz sharshayın dedi, **sonda da** ol jumısın toqtatpadı. Saraydın' ishi izey edi, **sonda da** jawızlıq etip jatatug'ın jerge saban to'sewge ruqsat etpedi (Q.D.);

b) **solay da, solay bolsa da, so'ytse de** da'nekerleri dizbekli qospa ga'plerdin' komponentlerin baylanıstırıwda **sonda da** da'nekerine sinonim bolıp keledi. Bul da'nekerler arqalı baylanısqa dizbekli qospa ga'plerde da'slepki jay ga'ptin' mazmunına, ko'binese son'g'ı jay ga'ptin' mazmunı qarama-qarsı keledi: Aqsulıw da Turdıbektin' turpayı so'zlerine ashıwlanıp qalg'an, **solay da** ol tuwısqa degen so'zdi ayırıqsha bahalaydı (S.X.). Xang'a bu'ytıp til tiygizetug'ın Xiywalı biydi ko'rmege Asqar biydin' ju'regi suwlap, abaysızda birew en'sesine qoyıp salg'anday pa'ti qaytıp jim boldı, **so'ytse de** kewli toq (T.Q.). A'llette, bir dizel qızıp ketedi, **solay bolsa da** onın' menen islep waqıttı utpasaq bolmaydı (T.N.).

Degen menen, ne degen menen, qa'ytken menen, qaytama da'nekerli dizbekli qospa ga'pler. Bul da'nekerlerdin' qatnasındag'ı dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' bayanlawıshlarının' biri bolımlı, ekinshisi bolımsız formada kelip te yamasa da'slepki jay ga'ptin' is-ha'reket, waqıyaları son'g'ı jay ga'p arqalı biykarlanıp qarsılaslıq ma'ni bildiredi: Bektemirler bul biydaydın' qosqa kirip turıp a'ketiletug'ının qızg'andı, **degen menen** Maman biyge ilaj ete almadı. Sha'rtnamanın' ha'rbrir so'zi onın' awzınan a'ri salmaqlı, a'ri ayırıqsha ma'nili bolıp esitildi, **degen menen** bala Ernazarg'a berilgen ishki bahalar berilmedi. Atızınan bir-eki iyttu'ynek shıqqanı menen hasıldar bag'mandı gu'nakarlaw a'dillikke jatpaydı, **qa'ytken menen** xan qattı g'a'zeplendi. Heshkim men bilemen demedi, **qaytama** quwanıp, o'rre-o'rre turıp dalag'a shıqtı (T.Q.). Ko'zlerimiz shıdamsızlıq penen ot izleydi, **degen menen** da'ryanın' ha'rbrir aylanbası bizin' isenimimizdi biykarg'a shıgaradı (P.K.).

Al, bolmasa da'nekerli dizbekli qospa ga'p. **Al** da'nekeri de dizbekli qospa ga'ptin' da'slepki komponentindegi is-ha'reket, waqıyag'a son'g'ı komponenti qarama-qarsı bolg'an dizbekli qospa ga'plerdi du'zedi. Olardın' jay ga'plerinin' bayanlawıshları bolımlı, bolımsız formalarda

kele beredi: Olar u'ylerine qaytıwg'a asıqtı, **al** men bolsam jan'a jumıs haqqında oyladım (gazetadan). Narbay is jo'ninde so'ylesajaq bolıp edi, **al** ol jo'nlep so'yleskisi kelmedi. Ulıwma onın' quwanışı qısqa bolg'an, **al** qayg'ısı ju'da' erte kelgen (A.B.). Qawın-qa'mek egiw ushın tayarlang'an onlag'an tanap jerdin' bir qıytag'ı da suwg'arılmadı, **al** egis waqtı bolsa o'tip baratır (J.S.). Birew sezbes, **al** birew sezer (T.J.). Jurtlardın' u'ylerinin' a'tırapında sa'n bergen eginler bar, **al** bunın' u'yinin' qasında egin de joq (T.Q.).

Bolmasa da'nekeri dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' arasında qollanılıp, olardı qarsılaşlıq ma'nide baylanıstıradı. Bul du'zilistegi dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' bayanlawışları bolımlı, bolımsız formalarda kele beredi: Dayın' ko'rip qayt degen son' barıp edik, **bolmasa** qonaq jerimiz quwg'an joq (Sh.S.). Qaljan bundaylarg'a tıym salıw kerek, **bolmasa** gilen' jalań'ayaqlardı jıynap jag'an'nan aldıradı (S.A.). Sonı biletura mag'an o'kpelegenin'e irenjiymen, **bolmasa** senin' kewlin'di qabartayın degen mende niyet joq (Q.D.). u'yden shıq, **bolmasa** men ketemen (O'.A.).

Tek, qalay da, a'tten' ko'mekshi so'zli dizbekli qospa ga'p. Bul da'nekerlik xızmettegi ko'mekshi so'zler qarsılas da'nekerler sıyaqlı jay ga'plerdi qarama-qarsı ma'nide baylanıstırıp, qarsılas dizbekli qospa ga'pti du'zedi.

Tek janapayı dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi baylanıstırıp kelgende, ma'nilik jaqtan **birag, sonda da** da'nekerlerine sinonim bolıp keledi. Stillik jaqtan **birag, sonda da** da'nekerlerine qarag'anda ga'ptin' mazmunın ku'sheytip, ta'sirlilik payda etedi: Apa, ha'zir men qus bolıp ushqım keledi, **tek** qanatım joq da'. Mende onday ku'lkili ga'p joq, **tek** Petkanın' basınan o'tkenlerdi aytıp otırman (Sh.S.).

Qalay da, a'tten' da'nekerlik xızmettegi so'zler eki jay ga'pti baylanıstırıp kelgende, son'g'ı komponentke ku'sheytiwshilik-modalıq ma'ni beriw arqalı da'slepki komponentke qarama-qarsı qoyıladı. Bul ko'mekshi so'zlerdin' **qalay da** tu'ri **sonda da** da'nekerine, **a'tten'** so'zi **birag** da'nekerine sinonim bolıp keledi: Onın' so'zleri joldasıma jaqpadı, **qalay da** ol shıdap otırdı (Q.D.). Biraq, jawrag'anım o'zime ma'lim edi, **qalay da** a'lleqashan umtılıp baratır'g'an erkeligim tuta qoymadı. Ishinde Nurımbet atam da bar edi, **a'tten'** o'zi esitpey ketti (Sh.S.). Qonıp ketsek-a'm bolar edi, **a'tten'** bulkara suwıqlıq qıladı (T.Q.).

§ 100. Salıstırmalı dizbekli qospa ga'p

Dizbekli qospa ga'ptin' bul tu'rin **al** da'nekeri arqalı baylanısqa jay ga'plerdin' dizbegi du'zedi. **Al** da'nekeri arqalı baylanısqa dizbekli

qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler salıstırmalıq ma'ni bildirip kelgende, olardı is-ha'reket, waqıyaları o'z ara salıstırıladı. Bul jag'dayda dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdegi tiykarg'ı diqqatqa alıng'an so'zler o'z ara salıstırıp arqalı salıstırmalıq qatnas bildiredi: Ata-anası jarlı qusaydı, **al** kelin bala miynet su'ygish, kishi peyil qız eken. Adam o'miri waqtı saati menen **belgilense, al** waqtımız saat tili menen belgilenedi (T.Q.). Adamlar jerde da'n o'sirip **jetistirse, al** jer adamlardıń o'zin o'sirip **jetistiredi** (gazetadan).

Al da'nekerli salıstırmalı dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' is-ha'reket, waqıyaları o'z ara bir-biri menen jay salıstırılıp ta keledi: Biz paxta **beremiz, al** hu'kimet bolsa bizge aqsha, tawar, mashina sıyaqlı kerek jarag'ımızdı berip turadı (İ.Yu.).

Al da'nekeri arqalı du'zilgen dizbekli qospa ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyaları waqıtlıq jaqtan salıstırmalıq ma'ni bildiredi: Burınları adamlar taksi **tuta almaytug'ın edi**, al endi taksiler adam **tuta almaytug'ın boldı** (O'.A.). Iri qarjılardıń o'simi 1981-1985-jıllardag'ı 125 milliard manattan son'g'ı jılları 170 millard manatqa shekem ko'beydi, **al** olardıń uluwma mug'darı son' trillion manatqa derlik jetedi (gazetadan).

Al da'nekerli salıstırmalı dizbekli qospa ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligi, onın' quramındag'ı jay ga'plerdin' bayanlawışları, ko'binese bir tu'bir so'zlerden boladı. Bunday o'zgeshelik **al** da'nekeri qatnasqa basqa dizbekli qospa ga'plerde ushıraspaydı.

§ 101. Awıspalı dizbekli qospa ga'p

Awıspalı dizbekli qospa ga'pler awıspalı da'nekerlerdin' qatnası arqalı du'ziledi. Awıspalı dizbekli qospa ga'plerdi du'ziw ushın ya, ya'ki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, ne, a'lle t.b. awıspalı da'nekerler qatnasadı. Bul da'nekerler arqalı baylanısqa dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' is-ha'reket, waqıyaları birinde bolmasa ekinshisinde iske asatug'ın awıspalılıqtı bildiredi.

Awıspalı da'nekerler dizbekli qospa ga'ptin' sın'arların baylanıstırıwda o'z ara o'zgeshelikke iye boladı:

1. **Ya, ya'ki, yamasa** da'nekerleri eki sın'arlı dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' arasında yamasa ha'rbir jay ga'p penen ta'kirarlanıp kelip te qollanılardı. Usı da'nekerlerdin' qatnasındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reketleri awıspalı ma'nide keliwi menen qatar, boljawlı ma'ni de an'latadı: **Ya** o'zi maqullamaydı, **ya** meni mun'aytpaydı (T.Q.). Oqıwshılar jazg'ı dem alıs waqtında mektep remontına qatnaspadı **yamasa** olar ata-anaların' atız jumıslarına ko'mek beredi (gazetadan). **Ya'ki** men so'yleyin, **ya'ki** bas wa'zir so'ylesin (T.Q.). Bul kisi yadınan

shiqpastay qorliq ko'rgen shig'ar **ya'ki** bir jaqin adamı o'lgan shig'ar (K.M.). **Ya** bul tu'ltinin' iytin' tarpiwına tu'siwi kerek ta', **ya bolmasa** eki adamnin' arasınan zip etip quwıstan qashıp shig'ıwdan basqa jolın tabıwı qıyın (Sh.A.).

2. Ne da'nekeri ma'nisi boyınsha ha'zirgi a'debiy tilde ya da'nekerinin' bir variantı retinde qollanıladı: Aw salsan', **ne** tosqa jolig'adı, **ne** ag'ıs penen jırtılıp pitedi (O'.A.).

3. **Bolmasa, ya bolmasa, ya'ki bolmasa** da'nekerleri awıspalı dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerin baylanıstırıp kelgende, bayanlawısh formaları, ko'binese modallıq ma'nide keledi ha'm ga'ptin' uluwmalıq mazmunınan boljawlı ma'ni an'latıladi: Ba'lkim, og'an shorılardin' o'zleri bir ba'le qılg'an shig'ar, **bolmasa** bizin' hayallar arag'a ot taslawı itimal (O'.X.). Endi anıqlap oylanıp qaran', qa'ne, shopandı sizlerge men tayarlap berdim be, ya'ki bolmasa mag'an sizler tayarlap berdin'iz be? (Sh.S.). Egor Mixaylovish qalqıp ketiwden qorıqtıma, **ya bolmasa** sha'pa'a'tlı xanıwız so'zge berilip ketti dep oyladı ma, a'ytewir ol salmag'in on' ayag'ınan shep ayag'ına awıstırdı, onnan son' u'rdis bolg'an ra'smiy so'zlerdi ayta basladı (R.T). Pul aynalista ju'rse pul, **bolmasa** ol a'piwayı bir nag'ıshlı qag'az (T.Q.).

4. **A'lle** da'nekeri dizbekli qospa ga'ptin' ha'rbir komponenti menen ta'kirarlanıp qollanıladı. Bul da'nekerdin' baylanısınan du'zilgen dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' uluwmalıq mazmunınan modallıq ma'ni an'lasıladi. **A'lle** da'nekeri arqalı baylanısqa jay ga'plerdin' bayanlawısh formaları da ya da'nekeri arqalı baylanısqa ga'pler sıyaqlı, ko'binese modallıq ma'ni beriwshi ko'mekshi so'zlerdin' qatnasınan boladı: **A'lle** birew keledi dep oylay ma, **a'lle** sol jaqtan bir xabar boladı deyme, a'ytewir jaltaq-jaltaq qaraydı (Sh.S.). **A'lle** oshaqta ot bar, a'lle shıra janıwlı (O'.X.).

§ 102. Gezekles dizbekli qospa ga'p

Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyaların' gezeklesip isleniwin bildiretug'in jay ga'plerdin' dizbegi gezekles dizbekli qospa ga'pti du'zedi.

Gezekles dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri **g'a, g'a'hi, birese, birde, geyde, ga'de, bazda** t.b. gezekles da'nekerleri arqalı baylanısadı. Gezekleslik ma'ni beriwshi da'nekerler de dizbekli qospa ga'ptin' komponentleri arasında, yamasa ha'rbir komponenti menen ta'kirarlanıp qollanıla beredi.

1. **Birese, birde, bazda** da'nekerleri ma'nilik jaqtan bir-birine ku'ta' jaqın, bir ma'nide keledi. Sonlıqtan bul da'nekerlerdi birinin' ornına birin almasıwıp qollanıwg'a boladı: Onın' **birese** qolları qıymıldaydı,

birese ayaqları shaltlıq ha'reketlerin tastıyıqlaydı (S.S.). Hawa rawı ku'nine qırq qubıladı: **birde** quyash ko'rinip aylananı usıladı, birde silpiligen jawın burshaqlı qarg'a ulasadı (T.Q.). Jol-jo'nekey aqsan'lap basqa awırıw ayag'ı **bazda** jer du'n'kiydi, **g'a'** sho'p tırnaydı (O'.X.).

2. **Ga, ga'hi, ga'de, geyde** da'nekerleri gezekles dizbekli qospa ga'plerdi du'ziwde o'gimli qollanıladı. Bul da'nekerler de dizbekli qospa ga'ptin' ha'rbir komponenti menen ta'kirarlanıp ta, yamasa eki jay ga'ptin' arasın baylanıstırıpta kele beredi: **Ga'** jas waqtın'esin'e tu'sip ketedi, **ga'** jaslıqta islegen tu'rli-tu'rli na'rseleın' ko'z aldın'a keledi. (İ.Yu.). **Geyde** ot bolıp bedeni ku'yedi, **geyde** jılıwg'a mantıg'ıp denesi qaltıraydı (K.S.). Suwıqqa ton'g'anlıqtan eki bende bir-birine tig'ılısadı, **ga'hi** qolların u'plep, ayaqların tapıldıatıp jılıtwg'a qaradı (O'.X.).

§ 103. Dizbekli qospa ga'plerdin' ashıq ha'm jabıq du'zilisli tu'rleri

Dizbekli qospa ga'pler eki, u'sh ha'm onnan da ko'p jay ga'plerdin' sintaksislik baylanısınan du'ziledi. Eki jay ga'pli ha'm ko'p jay ga'pli du'zilis dizbekli qospa ga'plerdin' du'ziliw o'zgesheligin belgileydi. Du'ziliw o'zgeshelikti belgilewshi tiykarg'ı grammatikalıq qurallardin' xızmetin dizbeklewshi da'nekerler ha'm jay ga'pler arasındag'ı ma'nilik qatnaslar atqaradı. Usı sıyaqlı grammatikalıq qurallardin' baylanıstırıw o'zgesheligine qaray, dizbekli qospa ga'pler ashıq du'zilisli ha'm jabıq du'zilisli qospa ga'p bolıp ekige bo'linedi.

Ashıq du'zilisli dizbekli qospa ga'pler. Dizbekli qospa ga'pler ashıq du'zilisli bolıp kelgende, eki, u'sh yamasa onnan da ko'p jay ga'plerden du'zilip, ma'nileri o'z ara ten', birgelkili bolıp keledi ha'm olardin' jay ga'plerinin' qatarına jan'a ga'pler qosıp ko'beytiwge boladı. Ashıq du'zilisli qospa ga'pti baylanıstırıwshı qurallardin' xızmetin birtiriwshi, awıspalı ha'm gezekles da'nekerler atqaradı. Olardin' qatnasında du'zilgen jay ga'plerdin' bayanlawıshları, ko'binese birgelkili formada keledi ha'm jay ga'pler arasındag'ı ma'nilik qatnaslar da ten' ma'nilikti bildiredi.

1. Dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' qatarın **da/de** (ta/te) da'nekerlerin baylanıstırıp, ashıq du'zilisli qospa ga'pti du'zedi. Bunday jag'dayda da/de da'nekerleri da'nekerlik janapaylıq xızmet atqarıp, ha'rbir jay ga'ptin' quramında ta'kirarlanıp qollanıladı ha'm ma'nilik jaqtan jay ga'pler arqalı an'latıl'g'an is-ha'reket, waqıyalardin' **bir waqıtlı** ha'm **izbe-izli** mezgilleslik qatnasların bildiredi:

a) bir waqıtlı mezgilles dizbekli qospa ga'pler: Qırman da kewip qaldı, paxtanın' japırag'ı da tu'sirildi (O'.X.). Ku'ni menen ko'rip ju'rgen birewim shig'ar dep ol da u'n qatpadı, men de u'ndemedim (Sh.S.);

b) izbe-izli mezgilles dizbekli qospa ga'pler: Saxna da ashıldı, konsert te basladı (O'.A.). Men de mashinag'a keldim ol da jetip keldi.

2. Ashıq du'zilisli dizbekli qospa ga'ptin' qatarın **ya, yamasa, ya'ki, a'lle** t.b. da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zler du'zedi: Qasaqana gezlespeymiz, **ya** ol menen burın o'tip ketip, **ya** jıynalıshsta irkilip qalg'an boladı (A.Bek.). **Ya** olar bir qaptalg'a o'tip ketkendag'ı, **ya** men basqa bir ta'repke o'tip ozıp ketkenmen (Sh.A.). A'lle oyın oynawdı na'she eteme, a'lle ishtegi sırın sırtqa shıg'arg'ısı keleme, a'ytewir bir maydannın' ishinde ku'ydim-jandım bolıp qaladı (O'.X.). **Ba'lkim** ko'birek jatarsan', **ba'lkim** xan shikardan kelse sorap shıg'arıp alarman (T.Q.).

3. **Ga, geyde, birese, bazda** t.b. gezekles da'nekerleri dizbekli qospa ga'ptin' ha'r bir jay ga'pi menen ta'kirarlanıp keliwi arqalı ashıq qatar du'ziledi: Qıs qattı keldi: **ga'** qar jawdı, **ga'** du'beley bolıp turdı, **ga'** isqırg'an qara suwıq boldı. Ol **geyde** shashın tsilendr qıladı, **geyde** o'zi rusalka boldı, **geyde** eki tal shashın qasının' u'stinen kekil etip tu'sirip, basqasın bir burım etip o'redi (T.Q.). Onın' **birese** qolları ko'teriledi, **birese** ayaqları shalthıq ha'reketlerin tastıyqlaydı (Sh.S.). Qıs ayının' da'slepki ku'nlerinen baslap-aq hawa rayı buzıldı: ga' burqasınlap qar jawdı, ga' ku'shli samal turıp, qar u'rgini baslanadı (O'.X.).

Jabıq du'zilisli dizbekli qospa ga'pler. Dizbekli qospa ga'plerdin' quramındag'ı jay ga'plerdi sol du'zilisten jan'a ga'pler qosıp artırıwıg'a bolmaytug'ın tu'ri jabıq du'zilisli qospa ga'pti du'zedi. Jabıq du'zilisli qospa ga'plerdin' du'ziliwi ushın da da'nekerler qatnasadı. Dizbekli qospa ga'pler da'nekerli jabıq du'zilisli bolıp kelgende, da'nekerler eki jay ga'ptin' arasında yamasa ko'p komponentli bolıp kelgen dizbekli qospa ga'ptin' en' son'g'ı komponentinin' aldında kelip, jabıq qatardı du'zedi

Jabıq du'zilisli dizbekli qospa ga'pler to'mendegi dizbeklewshi da'nekerler ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnası arqalı du'ziledi:

1. Biriktiriwshi **ha'm, ja'ne, da/de** da'nekerli jabıq du'zilisti du'zip kelgende, eki jay ga'ptin' arasında yamasa ko'p komponentli qospa ga'ptin' en' son'g'ı komponentinin' aldında bir ret kelip qollanıladı: Aq parxod kem-kem alıslap ketti **de**, ol zorg'a bilinetug'ın qara daqqa aylanadı (Sh.A.). Jumısshılarg'a topıraq ju'rite beriwege boladı dedik **te**, ekewimiz joldın' shetine shıg'ıp otırdıq (S.S.). 1968-jılı da'ryanın' an'g'arı Bayxoja rayonında baylandı **ha'm** 20 ku'n ishinde jag'alıqtag'ı jerlerge 500 million kubmetrden aslam suw aqtı (gazetadan). Muz ıg'ar waqıtta at arg'ı ju'zde qaldı **da**, shana o'zlerinin' qaptalında qalıp qoyıp edi (K.S.). Geyde bunday waqıtta adam o'zinin' jaqınların esine tu'siredi, pu'tkil o'miri ko'z aldına elesleydi **ha'm** o'zi tuwralı qanday da bir tiykarg'ı na'rseni ug'ıp u'lgeredi (gazetadan).

2. **Biraq, sonda da, lekin, al** qarsılas da'nekerleri eki jay ga'pli ha'm ko'p jay ga'pli dizbekli qospa ga'pti baylanıstırıp jabıq qatardı du'zedi. Bul da'nekerler dizbekli qospa ga'plerdin' komponentleri arasında qaytalanıp qollanılmaydı: Qar quptang'a deyin **tınbadı**, biraq waqıt uttırmaw ushın tan' ata atlandı (T.Q.). Bul iske qalay kirisiw kerek ekeni o'zine tu'sinikli, sonda da aqırg'ı so'z xatkerdiki (O'.A.). Bag'anag'ı izg'ırıq pa'seydi, **lekin** ku'n suwıq eken. Aspan ag'ara baslaptı, bag'dag'ı ba'lent aq tereklerdin' ushları jiltırap qalg'an, **lekin** ele ku'n shıqpag'an (A'.Ya.). Mu'mkin, olar da ketip qalg'an shıg'ar, **al** bizler bolsaq onı bilmeymiz (N.N.).

3. Awıspalı **ya, yamasa, ya'ki, bolmasa** t.b. da'nekerler ha'rbir jay ga'p penen qaytalanbay, tek eki jay ga'ptin' arasın awıspalı ma'nide baylanıstırıp jabıq qatardı du'zedi: Ol zorlap a'ketken be **ya** qız o'z tilegi menen ketken be? (K.S.). Siz jası u'lken bolg'anın'ız ushın o'zin'izdi o'zin'iz erterek tu'sinipsiz, ya'ki ko'p jasag'an baban'ız tu'sindirdi me? (T.Q.). Olar sag'an inandı ma **yamasa** ele de Ja'digerdi ku'tip ju'rsen' be? (G.I.) Ba'ribir Nawrızbay Saranı jaqsı ko'redi g'oy, **bolmasa** nege onın' ko'zinen ko'zin ayırmaydı (O.A.).

4. **Ga, birde, birese, bazda** t.b. da'nekerleri arqalı dizbekli qospa ga'plerdin' jabıq qatarı du'ziledi. Bul da'nekerler de jabıq qatardı du'zip kelgende eki komponentli jay ga'plerdin' arasın baylanıstıradı: Gu'zdin' keshki samalının' epkinen ku'sh alg'an aydın shalqar ko'k ten'izdin' aq bas tolqınları jag'ag'a kelip sog'adı, **ga'** to'selip atırg'an qıyırshıq taslar pa'ti qaytqan tolqınları kelgen izine uzatıp qaladı (O.A.). Olardın' bizlerden bir kemisi gazeta-jurnallarg'a jarımaydı, Ziyada bizin' u'ye sorap keledi, **bazda** oqıp bolg'anlarımıdı o'zim aparaman (T.Q.).

Geyde ko'p komponentli dizbekli qospa ga'plerdin' ha'mme komponenti ha'r tu'rli dizbeklesiwshi da'nekerler arqalı baylanısp kelip te jabıq du'zilisli qospa ga'pti du'zedi: Qollarımız qabardı, **bazda** suwıq qardı, **sonda da** tınım tappay atırmız (O'.A.). Jurt arqadan esken samal suwıq boladı deytug'ın edi, **al** bul qubla-shıg'ıstan esip tur, **sonda da** adamdı betletpeydi (O'.X.). Buxgalter ku'limsiredi **ha'm** ju'reginde biraz tınıshlıq ornag'anday boldı, **tag'ı da** ol gu'manıwdın' ku'shi menen ishi muzday bolıp qaltırap ton'a basladı (T.N.).

Sorawlar

1. Qospa ga'p du'zilisi ha'm ma'nisi boyınsha qanday tu'rlerge bo'linedi? Atap aytn'?

2. Dizbekli qospa ga'p qanday grammatikalıq qurallar arqalı du'ziledi? Onın' jay ga'plerin baylanıstırıwshı quralların aytn'.

3. Dizbekli qospa ga'plerdin' struktura-semantikalıq tu'rlerin atan' ha'm olar qanday da'nekerler arqalı baylanısadı?

4. Dizbekli qospa ga'plerdin' ashıq ha'm jabıq du'zilisli tu'rlerin aytn' ha'm olar qanday jag'dayda ashıq, qanday jag'dayda jabıq bolıp keledi? Mısal keltirin'.

Хазирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, «Билим» 1992.

Хазирги каракалпак тили. Синтаксис. (Сабаклык) Нөкис, «Билим» 1996. Грамматика современного русского литературного языка. М., «Наука», 1970, 656-681-бетлер.

Ўзбек тили грамматикаси. II том, Синтаксис. Тошкент. «Фан» 1976, 332-355-бетлер.

Казак тилинин грамматикасы. II, Синтаксис. Алматы, «Ғылым», 1967, 169-191-бетлер.

Дәўлетов М. Каракалпак тилинде коспа гәплердин гейпара теориялык мәселелери. Нөкис, «Билим» 1993.

Дәўлетов М. Каракалпак тилинде коспа гәплердин бөлиниў принциптери. «ӨзРИАҚБ Хабаршысы» 2005, N4, 93-96-бетлер.

II. BAG'ININ'QILI QOSPA GA'PLER

§ 104. Bag'inin'qili qospa ga'p haqqında tu'sinik

Bag'inin'qili qospa ga'plerdi du'ziwshi jay ga'pler ma'nileri o'z ara ten' bolmag'an, biri ekinshisin sipatlawshi, tu'sindiriwshi bag'inin'qiliq qatnasqa iye boladı. Olardin' «bag'inin'qili qospa ga'p» dep atalwinin' o'zi de usı sıyaqlı o'zgesheliklerine tiykarlanadı. Bag'inin'qili qospa ga'pti du'ziwshi jay ga'plerdin' biri bag'inin'qi, ekinshisi bag'ındırıwshi (bas) ga'p dep ataladı. Bag'inin'qi ha'm bas ga'p o'z ara bir-biri menen ma'nilik, grammatikalıq ha'm intonatsiyalıq jaqtan baylanısqa bir pu'tin qospa ga'pti du'zedi.

Bag'inin'qi ga'p bas ga'pke ma'nilik jaqtan qatnaslı bolıwına baylanıslı onın' (bas ga'ptin') quramındaǵı bir ag'zanın' yamasa pu'tin bas ga'ptin' tu'sindiriwshi ga'pi sipatında keledi. Sonlıqtan qospa ga'ptin' bag'inin'qi komponenti bir pu'tin bag'inin'qili qospa ga'pti du'ziwshi tiykarı bolıp esaplanadı. Eger bag'inin'qili qospa ga'pti du'ziwshi jay ga'pler usı sıyaqlı belgige iye bola almasa, onda olar bag'inin'qili qospa ga'p bola almaydı. Misalı: 1. Eger **kimde-kim** Ja'ha'ngirdi ku'l-opat etse, **ol** birden eki sawap aladı (O'.X.). 2. Sizler **ne** islesen'iz, men de **sonı** isleymen (S.A.). 3. **Qaysı jer** ıq bolsa, sol jerge u'rgin qar u'yildi (O'.X.). 4. U'ygе qonaqlar **kirip keliwden-aq**, Ayqa dalag'a shig'ıp ketken edi (T.Q.).

Bul ga'plerdin' quramındaǵı jay ga'plerdin' da'slepikleri bag'inin'qi, son'g'ıları bas ga'p. Bag'inin'qi ga'pler bas ga'ptin' quramındaǵı bir ag'zag'a qatnaslı, sonı sipatlap, tu'sindirip keliw arqalı bas ga'p penen baylanısadı. Birinshi ga'ptin' da'slepki komponentindeǵı **kimde-kim** soraw-qatnas almasıǵı bas ga'ptegi siltew almasıǵınan bolg'an

baslawishqa qatnaslı sonı sipatlap baslawish bag'inin'qili qospa ga'pti du'zip kelgen. Son'g'ı ga'plerdin' bag'inin'qi komponentlerindeǵı diqqat etilgen so'zler de joqarıdaǵı taqlette bas ga'plerdeǵı tolıqlawish, pısqılawish ag'zalıdı sipatlap, tolıqlawish, pısqılawish bag'inin'qili ga'plerdi du'zedi.

Bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramındaǵı jay ga'pler bir-biri menen bayanlawish formaları, bag'ındırıwshi da'nekerler, da'nekerlik xızmettegi janapaylar ha'm qatnaslıq so'zler arqalı baylanısadı. Bag'inin'qi ga'pti bas ga'pke baylanıstırıwshi grammatikalıq qurallar, ko'binese bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishinin' quramında qollanıladı.

Bag'inin'qili qospa ga'plerdin' bag'inin'qi Komponentleri bas ga'p penen baylanısw usılına qaray eki tu'rli du'zilislik o'zgeshelikke iye boladı. Olardin' biri bas ga'p penen sintetikalıq jol menen baylanısadı da, ekinshisi analitikalıq jol menen baylanısadı.

Sonın' menen qatar, bag'inin'qili qospa ga'plerdin' bag'inin'qi komponentleri bas ga'pke qatnaslı birneshe semantikalıq o'zgesheliklerge de iye bolıp keledi. Bag'inin'qili qospa ga'plerdin' atalg'an du'zilislik-semantikalıq tu'rleri kelesi temalarda so'z etiledi.

Bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramındaǵı bag'inin'qi ga'p penen feyil toplamlı jay ga'plerdin' arasında formal-du'zilislik jaqtan bir-birine ku'ta' jaqın uqsaslıqlar ushırasadı. Bul eki sintaksislik kategoriyalardin' arasındaǵı ayırmashılıqlardı ashıwda ilimiy izertlewlerde ha'r tu'rli pikirler orın alıp kiyatır. Bul tuwralı tu'rkiy tillerinde qanshama ken' ilimiy izertlewler alıp barılsa da, bulardin' arasındaǵı ayırmashılıq haqqında juwmaqlawshi bir sheshimge kelingен joq. Sonlıqtan feyil toplamlı jay ga'pler menen bag'inin'qili qospa ga'plerdin' izertleniwine qisqasha toqtap o'tiwge tuwra keledi.

§ 105. Bag'inin'qili qospa ga'plerdin' izertleniwi

Bag'inin'qili qospa ga'ptin' bag'inin'qi ga'pinin' baylanıswshi hal feyil, kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyillerden bolg'anda, du'zilisi jag'ınan usı feyillerdin' basqarıwında du'zilgen feyil toplamlarına ku'ta' jaqın, ha'tte birdey bolıp keledi. Sonlıqtan tu'rkoğiyalıq izertlewlerde bag'inin'qi ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligi, onın' feyil toplamlarınan ayırmashılıǵı tuwralı ha'r tu'rli ko'zqaraslar bar.

Ken'es da'wirine deyingi ha'm son'g'ı da'wirdegi geypara tu'rkoğlar (R.M.Meliorskiy, V.A. Gordlovskiy, A.K. Borovkov, N.R. Drenkova ha'm t.b.) feyil toplamlarınin' ha'mme tu'rin bag'inin'qi ga'p dep esaplaydı.¹

¹ Мелиоранский Р.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка.т. II, синтаксис. Спб.1897 33-51-бетлер; Гордлевский В.А. Грамматика турецкого языка. М., 1928, 140-151-бетлер; Боровков А.К. Учебник уйгурского языка. Р. 935, 135-136-бетлер; Дыренкова Н.Р. Грамматика ойротского языка. М., 1940, 286-бет.

Екинши топар ту'ркологлар (Ѐ.А. Batmanov, N.A. Baskakov, M.Sh. Shiraliev, A.Z. Abdullaev ha'm t.b.) kelbetlik feyil, hal feyil ha'm ha'reket atı feyilli toplamların' ha'mme tu'rin bag'inın'qı ga'p bolmaydı dep ko'rsetedi.¹

U'shinshi topar tu'rkologlar (N.K. Dmitriev, A.N. Kononov, E.V. Sevortyan, A.R. Potseluevskiy, M.Z. Za'kiev, N.Z. Gadjeva, G'.A. Abdurahmanov, M.A. Asqarova, M.B. Balaqaeu, E. Da'wenov t.b.) bas ga'ptin' baslawishınan basqa o'zine ta'n baslawishı bar, bayanlawishı hal feyil, kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyillerinen bolg'an qurılımlardı bag'inın'qı boladı ga'p dep qaraydı.² Feyil toplanlı ga'plerdin' o'z aldına ayırım baslawishlı kelgen tu'rinin' bag'inın'qı ga'p dep qaralıwı, ayrıqsha N.K. Dmitrievtin' miynetlerinen ken' orın aladı.³ Ol tu'rkiy tillerindegi bag'inın'qı ga'ptin' eki tu'rli tiykarg'ı belgisin ko'rsetedi: 1) pikirdin' logikalıq jaqtan o'z aldına ma'ni an'latıwı; 2) bet bildiretug'in (verbum finitum) feyilden bolg'an bayanlawish ha'm baslawının' bolıwı tiyis dep esaplaydı. Sonın' menen qatar, betlik emes feyil toplanlarınin' bag'inın'qı ga'p xızmetin atqarıwında olardin' o'z aldına ayırım baslawishına iye bolıwın esapqa aladı. Bul sıyaqlı ga'plerde bayanlawishtin' betlik formasında bolmaw kemisligi anıq ko'rsetilgen grammatikalıq baslawish penen tolıqtırıldı deydi. Egerde kelbetlik feyil, ha'reket atı ha'm hal feyilli toplanlar joqarıdag'ı sıyaqlı bag'inın'qı ga'ptin' talabına juwap bere almasa, bunday jag'dayda olar jay ga'plerdin' quramındag'ı feyil toplanları (oborotlar) dep qarawg'a boladı dep korsetedi.⁴

M.A. Asqarovannı son'g'ı izertlewlerinde feyil toplanlarınin' sintaksislik funktsiyasın anıqlawda biraz anıq pikirler ayıladı. Ol ko'pshilik tu'rkologlar ta'repinen tanıl'g'an bag'inın'qı ga'p o'z aldına ga'plik ma'ni bildiriwi, ayırım baslawishınin' bolıwı ha'm o'zine ta'n intonatsiyag'a iye bolıwı sıyaqlı tiykarg'ı belgileri menen qatar, betlik emes feyillerdin' belgili grammatikalıq qurallar arqalı bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawishı xızmetinde keletug'inin obyektiv faktler menen tolıqtıradı: 1) hal feyiller bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawishı bolıp kelgende, bayanlawish affiksin qabil etpeydi; 2) — **g'an** formalı kelbetlik feyil bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawishı xızmetinde kelgende, orın, shıg'is seplik affikslerin

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1992, 431-бет

² Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинин грамматикасы, 431-бет; Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1996, 263-бет.

³ Дмитриев Н.К. Башкорт теленен грамматикасы. Өфө, 1950, 267-бет.

⁴ Сонда, 265-бет

ha'm geypara tirkewishlerdi qabil etedi; 3) ha'reket atı feyili bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawishı wazıypasında kelgende tartım affiksi ha'm geypara tirkewishlerdi qabilaydı.¹ Betlik emes feyil toplanlarınin' joqarıda ko'rsetilgen talaplarg'a juwap bere almaytug'in tu'rlerin jay ga'plerdin' ken'eytilgen ag'zası dep esaplaydı.

Demek, bag'inın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'inın'qı ga'ptin' ta'biyatı, onın' betlik emes feyil toplanlarınan o'zine ta'n o'zgeshelikleri tuwralı tu'rkiy tillerin izertlewshiler ta'repinen a'dewir bahalı pikirler toplanı. Bag'inın'qı ga'p ha'm feyil toplanlarınin' ma'nilik jaqtan o'z ara sinonim bolatug'inı, al du'zilislik jaqtan olardin' o'zine ta'n o'zgesheliklerge iye ekenligi tuwralı biraz anıq pikirler ayıldı. Biraq, sog'an qaramastan, bag'inın'qı ga'p penen feyil toplanlı jay ga'plerdin' qatnası ma'selesindegi joqarıda sholw jasalg'an pikirlerdi juwmaqlastırıp qarag'anda bir sheshimge kelgen pikir joq. Sonlıqtan bul eki sintaksislik konstruksiyanın' shegarasın ashıw ha'r bir tu'rkiy tillerinin' faktleri tiykarında arnawlı izertlew ha'm anıqlawdı talap etetug'in ma'selelerdin' biri bolıp qalıp kiyatır.

§ 106. Bag'inın'qı ga'ptin' feyil toplanlarına uqsashlıg'ı ha'm ayırmashılıg'ı

Tu'rkologiyalıq a'debiyatlarda hal feyil, kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyilli toplanlarınin' du'zilislik jaqtan eki tu'rli o'zgeshelikke iye bolatug'inı so'z etiledi. Olardin' biri baslawishsız, ekinshisi baslawishlı bolıp keledi. Baslawishsız kelgen tu'ri tiykarg'ı ga'ptin' bir ag'zasına qatnaslı so'z dizbegi (ken'eytilgen ag'za) formasında, ekinshi tu'ri bas ga'ptin' baslawishınan basqa o'z aldına ayırım baslawışqa iye bolıp, baslawish-bayanlawishlıq qatnastag'ı predikativlikti du'zedi. Bul eki tu'rli du'ziliste kelgen sintaksislik qurılımlar pikir bildiriwi, sintaksislik funktsiyası ha'm intonatsiyalıq o'zgesheligine qaray, bir-birinen ayırılıp turadı.

Betlik emes feyiller bas ga'ptin' baslawishınan basqa, ataw formasındag'ı ekinshi bir baslawishtin' is-ha'reketin bildirip, birna'wige ga'plik ma'ni-predikativlikke iye bolsa, bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawishı xızmetin atqaradı. Misalı: 1. Bultlar a'ste-a'ste **ko'ship**, aspan ashıla basladı (O'.X.). 2. Ol sa'lem berip **kirip kelgende**, Temirbek gazeta oqıp otır edi (T.Q.). 4. Poezd **toqtawı menen**, olar Mahmud ag'anın' aldına juwırdı (N.S.).

¹ Аскарова М.А. К критериями придаточных предложений в современном узбекском языке. «Структура и история тюркских языков». М., 1971, 150-бет.

Bul ga'plerdin' ha'mmesi de bag'inin'qılı qospa ga'ptin' talabına juwap beredi. Dıqqat etilgen betlik emes feyillerden bolg'an bayanlawishlar o'z aldına ataw formasındag'ı baslawishlarına iye.

Bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qı komponentinin' bayanlawishi betlik emes feyil formalarından bolıp kelgende, bas ga'pke eki ta'repleme g'a'rezli boladı. Birinshiden bayanlawish forması arqalı g'a'rezli boladı da, ekinshiden, ma'nilik jaqtan g'a'rezli bolıp keledi. Formalıq jaqtan g'a'rezli bolıp kelgende bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishi tiyanaqsız formada (betlik emes formada) kelip, o'z aldına tiyanaqlı ma'ni an'latpaydı, onun' tiyanaqlılıg'ı bas ga'p penen birlikte bir pu'tin tiyanaqlı ma'nige iye boladı. Ma'nilik jaqtan g'a'rezliligi, pu'tin bas ga'pti yamasa onun' bir ag'zasın (ko'binese is-ha'reketin) ha'r tu'rli ma'nide tu'sindirip, onun' ajıralmas bo'legi g'ana bolıp turadı. Bas ga'p bag'inin'qısız, bag'inin'qı ga'p bas ga'psız bir pu'tinlikti bildire almaydı.

Bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishi betlik emes feyiller arqalı bildirilgende to'mendegi belgilerge iye boladı: 1) bag'inin'qı ga'p bir na'wiya ga'plik ma'nige iye bolıp, pu'tin bas ga'ptin' yamasa onun' bir ag'zasın tu'sindirip keledi; 2) bas ga'ptin' baslawishınan basqa o'z aldına baslawishına iye boladı; 3) bas ga'pten tamamlanbag'an (bag'inin'qı) intonatsiya arqalı bo'linip aytiladı.

Sonın' menen qatar, betlik emes feyillerdin' bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishi xızmetin atqarıp, bag'inin'qı ga'p du'zip keliwi olardin' o'zine ta'n morfologiyalıq belgilerine de qatnashlı bolıp keledi:

Bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishi bolıp kelgen **-p, -ıp/-ip, y, -g'anlıqtan/-genlikten, -g'ansha/-genshe** formalı hal feyiller usı formasında o'zgerissiz bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishi boladı. Al hal feyildin' **-g'a'li/-geli, -mastan/-mesten** formaları sol formasında ha'm tirkewishli bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishi xızmetin atqaradı: Qar **erip**, qarlı suw sarqılıp aqtı (K.S.). Juwapkerli wazıypanın' bir ushı **iske aspay-aq**, ta'biyat qın'ırlıq etti (O'.X.). Paroxod ko'z ushına **ketkenshe**, xalıq qaytpada (J.A.). Serimbet **ketkeli beri**, awılда ko'p o'zgerisler bolıptı (A.A.). Men barlıq pikirimdi **jazıp bolmastan-aq**, apam shaqırdı (Sh.S.).

2. Kelbetlik feyiller bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishi bolıp kelgende, ken'islik seplik affikslerin, pısıqlawishlıq ma'ni beriwshi tirkewishlerdi qabıl etedi: Biz jaylaw qoymay **ko'ship-qonıp ju'rgende**, ol rayon orayındag'ı orta mektepte oqıytug'ın edi (X.S.). Sabaq **pitkennen**, ol bizlerdi jıynap aldı (T.Q.). Vertolet kem-kemnen **alıslag'an sayın**, samal da pa'seydi (O'.X.).

Orın seplik affiksli **-g'an/-gen, -ar/-er** formalı kelbetlik feyiller tartımlanıp kelip te bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishi xızmetin atqaradı. Bunday jag'dayda bag'inin'qı ga'ptin' baslawishi, ko'binese ataw formasındag'ı betlik almasıqlarınan boladı ha'm o'z bayanlawishi menen

bette kelisedi: Men otındı **ayırıp bolg'anımda**, Petka keldi. A'skerlikke **ketkenimde**, murtı man'layıma bir basılg'an edi (Sh.S.). Irg'alıp sheshek atqan gu'llerdi **ko'rgenin'de**, ko'z aldın'a Moskvanın' sulıw bag'ları elesleydi (J.A.).

3. Ha'reket atı feyiller bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qı ga'pinin' bayanlawishi bolıp kelgende, ken'islik seplik affiksli ha'm geypara tirkewishli bolıp qollanıladı. Bul jag'dayda bayanlawish xızmetindegi ha'reket atları tartımlanıp ta, tartımlanbay da keledi: Ku'n **batıwdan**, samal ku'sheydi (Q.A.) Men shig'ırına **jaqınlawdan-aq**, Nurimbet asıg'ıs so'yledi (Sh.S.). Parovoz **kelip toqtawına**, son'g'ı vagonnıń esigin ashıp partizanlar tola mindi. Jaz **shig'ıwı menen**, bizin' u'y qaladan Ko'klisuw degen jerge ko'ship ketti (N.D.). Mıltıq sesti **shig'ıwı ma'ttal**, qır do'gerekten u'stilerine shu'ykildegen oq jawdı (S.X.).

Hal feyil, kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyillerinin' basqarıwındag'ı qurılımlar o'z aldına ayırım baslawishına iye bola almay, tiykarg'ı is-ha'reketin' iyesine (baslawishına) qatnashlı, sol baslawishqa ortaqlasa aytilg'an tu'ri baslawishsız feyil toplamların (ken'eytilgen ag'zalardı) du'zedi. Baslawishsız feyil toplamların du'ziwshi betlik emes feyiller ha'm sha'rt meyil tiykarg'ı is-ha'reketin' iyesinin' qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reketi bolıp keledi. Sonlıqtan baslawishsız feyil toplamlı ga'pler ha'mme waqıt jay ga'plerdin' quramına kiredi. Sebebi, bul du'zilistegi ga'pler qanshama ken'eyip kelse de, bir baslawish ha'm feyildin' betlik formalı (verbum finitum) tu'rinen bolg'an bir bayanlawishtan turadı.¹ **Mısali: Dawitko'lge kelgende**, izshiler biraz hawlıg'ısayın dedi (T.Q.). Ol jon'ishqanı **dizden shıqqa bıl'g'anıp** ora basladı (I.Yu.). Men bunı **jan'a maydang'a shıqqanımda** abayladım. Olar **ılg'allı miynet brigadası atag'ın alıw ushın** gu'resip atır (gazetadan). **Ahıslarg'a qansha qarasan'da**, ko'k-ko'mbek suwdan **basqa heshna'rseni ko'rmeysen** (S.S.).

Feyil toplamları jeke so'zler sıyaqlı, bir ga'p ag'zasının' xızmetin atqaratug'ın eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbegi. Olar eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginde kelgen menen, onun' quramındag'ı so'zler sol toplanınan bo'linip, ayırım-ayırım ga'p ag'zasına tallanbaydı, sol tobin buzbastan o'zi qatnashlı so'z benen birge bir so'z dizbegi-qospa dizbektı du'zedi¹, so'z dizbeginin' ken'eyttiriwshi ag'za xızmetin atqaradı.

Demek betlik emes feyil toplamları bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qı komponentinen to'mendegi o'zegeshlikleri menen aytilıp turadı:

¹Баскаков Н.А. Предложения с развернутыми членами каракалпакского языка. — «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. III, синтаксис. М., 1961, 111-бет.

1. Feyil toplamları neshe so'zden du'zilgenine qaramastan ga'plik belgige iye bola almaydı. Olar tiykarg'ı ga'ptin' quramında ayırımlanbay kelgende pu'tin ga'pke emes, onin' bir ag'zasına qatnaslı bolıp, sol ag'za menen birge ken'eytilgen so'z dizbegin du'zedi. Al ayırımlanıp kelgen jag'dayda pu'tin ga'pke qatnaslı determinantlıq xızmet atqaradı.

2. Betlik emes feyiller toplam du'zip kelgende, tiykarg'ı is-ha'reketin' baslawishına qatnaslı, onin' qosımsha ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildiredi.

3. Baslawishsız feyil toplamları tiykarg'ı bayanlawish penen feyil formaları, seplik affiksi ha'm tirkewishler arqalı baylanısadı.

4. Betlik emes feyil toplamları ayırımlanıp kelgende g'ana bolmasa, basqa jag'daylarda ga'p ishinde intonatsiya arqalı ayırımlanbaydı. Olar, ko'binese o'zi qatnaslı so'zge jaqın turadı. Al tiykarg'ı is-ha'reketten uzaqlasıp, ga'ptin' bas pozitsiyasında kelgende, ayırımlanıwshı sıpatqa iye boladı ha'm ga'ptin' tiykarg'ı bo'leginen intonatsiya arqalı bo'linip ayıladı. Feyil toplamları usı ko'rsetilgen o'zgeshelikleri menen bag'ının'qı ga'pten ayırılıp turadı.

§ 107. Bag'ının'qılıqtı bildiriwshı qurallar ha'm bag'ının'qılı qospa ga'ptin' baylanısıw tu'rleri

Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler bag'ının'qılıqtı bildiriwshı grammatikalıq qurallar arqalı formalıq ha'm ma'nilik jaqtan birigip, bag'ının'qılı qospa ga'pti du'zedi. Bag'ının'qılıqtı bildiriwshı qurallardın' xızmetin bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawish formaları: hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyili ha'm sha'rt meyil, bag'ındırıwshı da'neker ha'm qatnaslıq almasıqları, sintaksislik janapaylar, intonatsiya, so'zlerdin' orın ta'rtibi ha'm t.b. qurallar atqaradı. Bulardın' ko'pshiligi bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawishınin' quramına kiredi.

Da'stu'riy u'yreniw boyınsha bag'ının'qılıqtı bildiretug'in qurallardın' baylanısıw xızmetine qaray bag'ının'qılı qospa ga'pler du'zilislik jaqtan da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'p ha'm da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'p bolıp ekige bo'linedi.

Qaraqalpaq tilinde bag'ının'qılı qospa ga'ptin' da'nekerli tu'rinin' u'yreniliwi N.A.Baskakovtin' izertlewlerinen baslanadı. Onin' «Qaraqalpaq tilinde qospa ga'pler» degen maqalasında bag'ının'qılı qospa ga'pler «da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'p», «da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'p» ha'm «tuwra ga'pli bag'ının'qılı qospa ga'p» bolıp u'sh tu'rge bo'linedi.¹ 80-90-jıllarg'a kelip, bag'ının'qılı qospa ga'ptin' da'nekerli

¹ Баскаков Н. А. Сложное предложение в каракалпакском языке. — «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков». ч. III, Синтаксис. М., 1961, 223-226-бетлер.

tu'ri mektep ha'm joqarı oqıw orınlarına arnalg'an sabaqlıqlar ha'm ilimiy jumıslarda turaqlı u'yrenile basladı.¹

Tu'rkiy tillerinin' qaysısında bolsa da, joqarıdag'ı sıyaqlı da'nekerli ha'm da'nekersiz tu'rlerge bo'lip u'yreniw bar. Sonlıqtan qaraqalpaq a'debiy tilinin' materialları tiykarında bag'ının'qı ga'p penen bas ga'pti baylanısıwshı qurallardın' qatnasına qaray bag'ının'qılı qospa ga'p «da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'p», «da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'p» ha'm «qatnaslıq bag'ının'qılı qospa ga'p» sıyaqlı u'sh tu'rge bo'lip u'yreniledi. Bunin' qatnaslıq bag'ının'qılı qospa ga'p tu'ri ko'pshilik tu'rkiy tillerinde da'stu'riy u'yreniw boyınsha da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramında u'yrenilip kiyatır. Biraq, geypara tu'rkiy tillerindegi son'g'ı izertlewlerde qatnaslıq bag'ının'qılı qospa ga'p bag'ının'qılı qospa ga'ptin' o'z aldına bir tu'ri retinde bo'linedi.²

Joqarıdag'ı u'sh tu'rli bo'liniwdin' birinshi tu'ri (da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'p) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawish formaları arqalı, ekinshisi arnawlı bag'ındırıwshı da'nekerlerdin' baylanısıwı arqalı du'zilip, onin' quramındag'ı jay ga'pler ma'nilik jaqtan biri ekinshisin' tu'sindirip bag'ının'qılıqtı an'latadı. Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' u'shinshi tu'rinin' du'ziliwi ushın bag'ının'qı ga'ptin' quramında qatnaslıq almasıg'ı yamasa ra'wish so'z qatnasadı. Usınday qurılıstıg'ı qospa ga'plerdin' bag'ının'qı komponentinin' bayanlawishı sha'rt meyildin' — sa/-se forması arqalı bildiriledi.

Bag'ının'qılı qospa ga'pti du'ziwshı qatnaslıq so'zlerdin' da'nekerlerden o'zine ta'n ayırmashılıg'ı, olar, bir jag'ınan, baylanısıwshı qural xızmetin atqarsa, ekinshi jag'ınan, bas ga'ptin' quramında ga'p ag'zası xızmetin atqaradı.³

Da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'p. Da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'pleri da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnasısız bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawish formalar ha'm intonatsiya arqalı baylanısıp, bir pu'tin qospa ga'pti du'zedi. Bulardın' quramındag'ı

¹ Дәуленов Е. Дәулетов М. Каракалпак тили. VIII-IX класлар ушын сабақлық. Нөкис, 1983, 188-190-бетлер; Хәзирги каракалпак тили. Синтаксис. (сабақлық) Нөкис, 1996, 284-бет; Хәзирги каракалпак әдебий тилинин' грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1992, 450-451-бетлер.

² Закиев М. И. Современный татарский литературный язык. М. Изд-во «Наука», 1971, 190-бет; Гайдаржи Г. А. Способы подчинения и типы придоточных предложений в гагаузском языке. «Советская тюркология», 1971, №3, 43-бет; Есенов К. Сабактас курамалас сөйлемнин' курылысы. Алматы, 1982, 59-бет.

³ Бул тууралы сабақлықтағы «Катнасылык бағыныкылы коспа гәп» темасына караң.

bag'ının'qı ga'p penen bas ga'pti, tiykarınan, bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawısh formaları ha'm bayanlawishtin' quramina kirgen basqa da grammatikalıq qurallar baylanıstıradı. Sonlıqtan bag'ının'qı ga'p bag'ının'qılı qospa ga'pti formalıq ha'm semantikalıq jaqtan du'ziwshi tiykarg'ı xızmetti atqaradı.

Da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwda betlik emes feyiller (hal feyil, kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı) ken' qollanıladı. Olar baylanıstırıwshılıq xızmeti menen qatar, ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı da bildiredi.

Hal feyil forması arqalı baylanısıw. Hal feyildin' **-ıp/-ip, -p,** jekke siyrek **-a, -e,** bolımsız **-may** formaları sol do'rendi formasın o'zgerptesten bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı boladı. Hal feyildin' bul formaları arqalı du'zilgen bag'ının'qı ga'p bas ga'p penen sın, waqıt, sebep, sha'rt ma'nilerinde baylanısadı. Mısalı: Awıl aynası ko'k lipasqa **do'nip,** jazdın' sa'ni a'lle qashan kirip qalıptı. (Q.J.). Tu'n jarpısı **awa kele,** Serjan azg'antay esin jıynag'anday boldı. (T.Q.). Jumagu'l **oydan qutilmay-aq,** onı Jamiylanın' du'shkirigi bo'lip jiberdi (A.A').

Bag'ının'qı ga'ptin' **-g'ansha, -g'ah, -g'anday, -mastan, -g'anlıqtan** formaları bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin ha'r qıylı pısıqlawıshılıq ma'nilerde baylanıstıradı. Bunın' **-g'ah, -g'anday, -mastan** formalı tu'rleri geypara tirkewish ha'm basqa da ko'mekshi so'zler menen dizbeklesip kelip te bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshın du'zedi. Ma'nilik jaqtan waqıt, sın, sebep, maqset, sha'rt ma'nilerin an'latadı: Poezd **kelgenshe,** qızı mektepten qaytatug'ın edi (N.S.). Jerdin' u'stinde ha'reket **toqtap qalg'anday,** bir kese shay ishim tınıshlıq sho'kti (T.Q.). Bıyl qıs qattı kelgenlikten, muz qalın' qatqan edi (K.S.). Serimbet **ketkeli beri,** awılda ko'p o'zgerisler bolıptı (A.A').

Kelbetlik feyil forması arqalı baylanısıw. Da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'pti du'ziwde kelbetlik feyildin' **-g'an/-gen** forması o'nimli qollanıladı. Bul forma bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshın du'zip kelgende, ken'islik seplik affiksli yamasa tirkewishli kelip bas ga'p penen baylanısadı. Ma'nilik jaqtan ha'r tu'rli pısıqlawıshılıq qatnastag'ı bag'ının'qılı qospa ga'pti du'zedi: Ol jan'a birde qoy qorasın **ko'rip kelgende,** burshaq tu'we la'mde joq edi (O'.X.). İzden eki atlı **jetken son'**, so'ylesip turg'anlar bir bap penen ju'rip ketti. Sabaq **pitkennen,** ol bizlerdi jıynap aldı. Olar **ketken menen,** top buzılmadı (T.Q.).

Ha'reket atı feyil formaları arqalı baylanısıw. Ha'reket atı feyilleri de bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı bolıp kelgende, kelbetlik feyiller sıyaqlı, ken'islik seplik formalı yamasa tirkewishli kelip bas ga'p penen baylanısadı. Bayanlawısh xızmetinde ha'reket atının' **-ıw/-iw, -w** formaları ken' qollanıladı ha'm ma'nilik jaqtan waqıt, sebep, maqset, qarsılas bag'ının'qılı qospa ga'plerdi du'zedi: Gurskiy **ketiwden,** soldatlar

tez kiyinip maydang'a shıqtı (Q.D.). Qarasatug'ın qa'wenderi **bolmawi sebepli,** olar ko'p qıyınshılıqlar ko'rđi (M.D.). Quıyash qanshelli **ku'ydiriwine qaramastan,** biz jıyın-terimge tayarlıqtı dawam ettirdik («E.Q»).

Betlik feyil formaları arqalı baylanısadı. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı feyildin' betlik formaları arqalı bildirilgende, baslawısh penen bette, sanda kelisip baylanısadı.

1. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı sha'rt meyildin' **-sa/-se** formasınan bolg'anda, baslawısh u'sh bette, birlik ko'plik sanlarda baylanısadı. Ma'nilik jaqtan bas ga'pti, tiykarınan, sha'rt, geyde waqıt, sebep ma'nilerinde sıpatlaydı: Suw jerdin' u'stine **shıqsa,** Qızılqum ırg'alg'an egislik boladı (K.S.). Egerde qaynap turg'an ko'lden **ju'zip o'tsen'**, men sag'an mın' attı sıylıqqa beremen (A.x.e.). Men barsam, ol ketip qalıptı (O'.A.). Qara bult oynap shıg'ıp jılissa, a'lem jarq ete qaladı (K.S.).

2. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı buyırıq meyildin' III bettegi **-sın/-sin** bolımsız forması arqalı du'zilip, bas ga'p penen qarsılaslıq ma'nide qatnas jasaydı: Tu'rli qıyınshılıqlar, qanday sebepler ushıraspasın, bizler sha'rtnamanı orınlawg'a minnetlimiz («E.Q»). Awa, ol o'z o'mirinde qanshelli qa'te islemesin, qanshelli jan'ılıspasın, ilim-bilim jolında qırq jıl boyı islegen minneti zaya ketpepti (A'.Ya.).

Da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'p. Da'nekerli bag'ının'qı qospa ga'p tu'rkiy tillerinin' ko'pshiliginde erteden izertlenilip kiyatırg'an qospa ga'ptin' ayrıqsha biri ekenligi belgili. Biraq, qazaq, qaraqalpaq tillerinde bag'ının'qılı qospa ga'ptin' da'nekerli tu'rin du'zetug'ın bag'ındırıwshı da'neker joq dep u'yrenilip keldi. Usı tillerdin' son'g'ı izertlewlerinde bag'ındırıwshı da'nekerli qospa ga'pler bag'ının'qılı qospa ga'ptin' o'z aldına bir tu'ri ekenligi anıqlandı.¹

Basqa tu'rkiy tilleri sıyaqlı, qaraqalpaq tilinde de bag'ının'qılıq ma'ni bag'ındırıwshı da'nekerler arqalı bildiriledi. Qaraqalpaq tilinde bag'ının'qılıq ma'ni, **sebebi, o'ytkeni, nege desen', sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın, na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, eger, eger de, onda** da'nekerleri arqalı an'latıldı. Bag'ındırıwshı da'nekerler qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi birin ekinshisine bag'ındırıw joli

¹ Есенов К. Сабактас құрмалас сөйлемнің негізі типтері. «Вестник» А.Н.КазССР, 1971, №9, 47-бет; Демесинова Н.Х. Развития синтаксиса современного казахского языка. Алма-Ата, 1974, 160-бет; Дәуленов Е. Дәулетов М. Қарақалпақ тили. Синтаксис. VII-VIII класлар ушын сабақлық. Нөкис 1983, 190-бет; Хәзірги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992, 450-451-бетлер; Хәзірги қарақалпақ тили. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1996, 284-бет.

menen baylanıstıradı: Gulayda onın' bul so'zin esitpedi, sebebi bul waqıtta poezd ornınan qozg'alıp ju'rip ketken edi. Bala ko'len'kede tur edi, sonlıqtan ol jol boyınan anıq ko'rindi (T.N.). Eger sho'listannın' topılısı toqtamasa, onda sahranın' otlı ha'wiri bızın' respublikamızdın' o'kpesi bolg'an tog'aylar zonasına da jetedi («E.Q»).

Da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' semantikalıq du'zilisi da'nekerlik xızmettegi basqa ko'mekshi so'zler arqalı da an'latıladi. Sonlıqtan olardıń baylanıstırıwshılıq xızmeti esapqa alınıp, bag'ının'qı ga'p penen bas ga'pti baylanıstırıwshı qurallar xızmetine qaray u'shke bo'linedi: 1) arnawlı bag'ındırıwshı da'nekerler; 2) sintaksislik janapaylar ha'm 3) baylanıstırıwshı so'zler.

1. Bag'ındırıwshı da'nekerler arqalı baylanısıwı. Arnawlı bag'ındırıwshı da'nekerler qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi ma'nilik jaqtan biri ekinshisin tu'sindirip keletug'ın bag'ının'qılıq jol menen baylanıstıradı. Bul da'nekerlerdin' qatnası arqalı baylanısqa qospa ga'pler ma'nilik jaqtan *sebepl, na'tiyje* ha'm *sha'rt* ma'nili bag'ının'qılı qospa ga'plerdi du'zedi:

Sebepl da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler **sebebi, o'ytkeni, nege desen', ne ushin desen'** da'nekerleri arqalı baylanıs eki komponentli bolıp du'ziledi. Eki komponentli da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwshı da'nekerler bag'ının'qı ga'ptin' basında kelip, ma'nilik jaqtan bas ga'pke g'a'rezli, onın' is-ha'reketin sebepl ma'nisinde tu'sindiredi: Dushpanlar bızdı jen'e almaydı, **sebebi** xalqımız buzılmas miytindey bekkem (S.A.). Bul Balanı men hu'rmetleymen, **o'ytkeni** ol menin' sezimimdi oyattı (O'.X.). Bunın' ushin ele seni ayıplawg'a bolmaydı, **nege desen'** sen ele ko'p na'rselerdi ko'rgenin' joq (Sh.R.).

Na'tiyje da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'pleri **sonlıqtan, sol sebepli, sol ushin, sonın' ushin, na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, sonın' menen** t.b. da'nekerler arqalı baylanısadı. Bul da'nekerler arqalı baylanısqa bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pi menen bas ga'ptin' ma'nilik qatnası is-ha'reket, waqiyalardıń iske asıwındag'ı na'tiyjeni bildiredi. Na'tiyje bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pi burın, bas ga'p son' keledi. Eki jay ga'pti baylanıstırıwshı da'nekerler is-ha'reketin na'tiyjesin bildiretug'ın bas ga'ptin' aldında turadı: Ko'bisinin' nawaları, suw saqlag'ıshları joq, **sonlıqtan** qudıqlardıń suwları qumg'a sin'ip na'tiyjeli paydalanılmaı atır («E.Q»). Onın' berilip so'ylegen so'zleri ha'mmenin' ju'regine jag'ıp, kewline unap tur, **sonın' ushin** bul so'zler byurog'a qatnasıwshılardı qattı qızıqtırdı (Sh.R.). Geypara adamlar meni tin'lag'ısı kelmedi, **na'tiyjede** suwdın' kiyatır'ın jag'ındag'ı qayshını suw basıp ketti (T.N.). Tin' jer bunday natıqlardan tazardı, **sonın' menen** is jaqsı ju'rip ketti («E.Q»).

Sha'rt da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler **eger, eger de, onda** da'nekerleri arqalı baylanısıp, sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'pti du'zedi. Bul da'nekerler arqalı baylanısqa bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı sha'rt meyildin' **-sa/-se** ha'm kelbetlik feyildin' **-g'anda /-gende** ken'islik seplik formaları arqalı bildiriledi: **Eger** kem-kemnen boran **u'dey berse**, mo'min qoy biysharalar ne qıladı (O'.X.). **Eger de** brigada ag'zaları og'an tuwısqanlarsha **ja'rdem bermegende**, heshqashan da ol jaqsı burawlawshı bolıp jetise almag'an bolar edi (A.S.). Biraq, sol tawg'a **o'rmelesen', onda** jas tog'aylar menen qorshalg'an onlag'an ko'ller ha'm jasil tog'aylar ko'rinedi .

Sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramında da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' ekewi (eger, onda) qatnasıp ta keledi. Bunday jag'dayda **eger** da'nekeri bag'ının'qı ga'ptin' basında, **onda** so'zi bas ga'ptin' basında kelip, qospa ga'ptin' sha'rtlik ma'nisi a'dettegi sha'rtlik ma'niden ku'sheytilip ko'rsetiledi: **Eger** buzaw teris kelgende, **onda** sıyırın' tuwıwı qıyınlasadı (gazetadan). Eger qaza heshna'rsege **turmaytug'ın bolsa, onda** o'mirdin' de hesh qa'dir-qımbatı joq boladı da (Sh.A.).

Stillik talapqa ılayıq geyde sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pinin' **-sa** formalı bayanlawıshına ku'sheytiwshilik ma'ni beriwshı **g'ana** janapayı dizbeklesip kelip te du'ziledi. Bunday **g'ana** janapayı bag'ının'qı ga'ptin' sha'rtlik ma'nisin ele de anıqlap, ku'sheytip keledi: Eger tog'aydın' ishinde Alabas degen boz attı **minip ju'rsen' g'ana**, ol bunday u'rginlerden omırawlap alıp shıg'adı (SH.A.).

Sintaksislik janapaylar arqalı baylanısıwı. Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi formalıq ha'm ma'nilik jaqtan baylanıstırıwda sintaksislik janapaylıq xızmettegi ko'mekshi so'zler de ken' qollanıladı. Bul ko'mekshi so'zlerdin' xızmetin **ma/me, da/de, dep, boldı** t.b. sıyaqlı ko'mekshi so'zler atqaradı.

Ma/ me janapayı. Bul janapay, tiykarınan, bag'ının'qı ga'ptin' anıqlıq meyilden bolg'an bayanlawıshının' quramında kelip, onı bas ga'p penen baylanıstıradı. Ma'nilik jaqtan sebepl ha'm sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'plerdi du'zedi: Usı so'z **qamshı boldı ma**, ju'rsine otır'ın bir g'arnı a'n'gimege aralastı (K.S.). Esengeldi g'arnı birna'rse **demekshi boldı ma**, go'ne toran'g'ıldın' qabıg'ınday ju'zi bir quwardı, bir qızardı, erinleri jıbrılastı, saqalı qıbrıladı (T.Q.). Tınaxmet o'zinin' uzaq waqıt u'nsiz turıp qalg'anlıg'ın **jo'nsiz ko'rdi me**, a'kesine azmaz jaqınlasıp, ayaq ushına barıp otırdı (K.M.).

Da/de janapayı. Da/de ko'mekshi so'zi sintaksislik janapaylıq xızmette kelgende, qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'ının'qı ga'ptin' **-sa/-se** formalı bayanlawıshına qosılıp, **-sa da** formasında bag'ının'qı ga'pti bas ga'p penen qarsılas ha'm sebepl ma'nilerinde baylanıstıradı:

Qoydin' qa'dirin basqa **bilmese de**, Asqar bileli (O'.X.). Tosinnan iyt u'rse **de**, ol shorship ketedi (B.B.).

3. **Baylanistırıwshı so'zler.** Baylanistırıwshı so'zlerdin' xızmetin **dep, dese, dese de, degende, degen son', boldı, kerek** t.b. so'zler atqaradı. Bul so'zler N.A.Baskakov, A.N.Kononov, N.Z. Gadjievanın' miynetlerinde da'nekerlerdin' toparında qaraladı.¹ **Dep** ko'mekshi so'zi shıg'ısı jag'ınan **de** feyilinin' transformatsiyalang'an forması. Ol ko'pshilik tu'rkiy tillerinde qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'ının'qı ga'p penen bas ga'pti o'z ara ma'nilik jaqtan baylanıstıradı.

Qaraqalpaq tilinde bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponentinin' betlik feyilden bolg'an bayanlawışına **de** ko'mekshi feyilinin' **dep, degen she, degende, dese, dese de, degen menen, degen son'** formaları dizbeklesip, bas ga'p penen ha'r tu'rli pısıqlawıshlıq ma'nilerde qatnas jasıydı: Men Xojanazardın' qasına **barayın dep**, Qa'dirbay ornınan turdı (A.Bek.). Olar ha'mme waqıt joqarı bilim **aladı dep**, bizler u'mit etetug'ın edik (K.S.). Olar awılg'a endi **jettik degende**, mashina birden toqtap qaldı. Olar qubladag'ı da'rwazag'a **kelemen degen she**, atalıqtın' ko'k jorg'ası da'rwazanın' aldında tayar boldı (J.S.). Komandiri **solay boladı degen son'**, Sarimbet qayıp kelmedi (A.A.). Eger kimdekim alg'a **talpinaman dese**, jan'alıq **ashaman dese**, onı pu'tkil jurttı quwatlaydı (O'.X.). Ol mın' **bildirmeymen dese de**, Nesibeli an'lap qaldı (Sh.S.).

Sonday-aq, bag'ının'qı ga'ptin' **-sa/-se** formalı bayanlawışına **boldı** ko'mekshi feyili ha'm **kerek** so'zi dizbeklesip te, bas ga'p penen **sha'rt** ha'm **sebepl** ma'nilerinde baylanıladı: Ma'wlana zindannan **shıqsa boldı**, o'z elime alıp ketemen (A'.Ya.). Avtobustın' kelmegenine **ko'p waqıt bolsa kerek**, ku'tiwshiler nayatıy ko'p eken («E.Q»).

Qatnaslıq bag'ının'qılı qospa ga'p. Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' da'nekerlik xızmettegi qatnaslıq so'z ha'm sha'rt meyil forması arqalı baylanısqan tu'ri qatnaslıq bag'ının'qılı qospa ga'pti du'zedi. Qatnaslıq so'zlerdin' xızmetinde **kim, ne, qanday, qayda, qaydan, qalay, qansha, qanshelli, ol, sol, sonday, sonda, sonnan, solay, sonsha, sonshelli** ha'm t.b. soraw ha'm siltew almasıqları, geypara ra'wishler qollanıladı.

Qatnaslıq so'zler arqalı du'zilgen bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgesheligi sonnan ibarat, olardın' quramındag'ı bag'ının'qı

ga'p penen bas ga'pti baylanıstırıwshı qatnaslıq so'zlerdin' bas ga'pte qollanılg'an tu'rleri ga'ptin' bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalarınin' xızmetin atqaradı. Sol bas ga'pte qollanılg'an ga'p ag'zası xızmetindegi qatnaslıq so'z bag'ının'qı ga'p arqalı tu'sindiriliip, anıqlanadı: **Kim** jaman oqısa, **ol** jumıs islep te jarıtpaydı (Sh.A.). Aldın'g'ı arba **qaydan** ju'rse, son'g'ı arba da **sonnan** ju'redi (naqıl).

Da'nekerlik xızmettegi qatnaslıq so'zler arqalı baylanısqan bag'ının'qılı qospa ga'pler qaraqalpaq tili faktlerinde, ko'binese eki qatnaslıq so'zli bolıp qollanıladı. Olardın' bir qatnaslıq so'zli tu'rleri rus ha'm o'zbek tillerinin' ta'sirindegi awdarma materiallarda bayanlawısh ha'm tolıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' quramında siyrek ushırıatıw mu'mkin. Mısalı: Bundag'ı maqset **sol**, jumısta en' aldı menen qatan', anıq ta'rtıp-intizam ha'm, a'lbette, na'tiyje bolıw kerek («E.Q»). **Sonı** ayrıqsha atap o'tpekshimen, Prezident atqarıw ha'kimiyatınin' jumısı menen baylanısh tiykarg'ı ma'selelerden heshqashan shette turmaydı («E.Q»).

Bag'ının'qılı qospa ga'p eki qatnaslıq so'zli bolıp kelgende, bag'ının'qı ga'ptin' quramında soraw almasıg'ı tiykarındag'ı **kim, ne, qayda, qaydan, qayda, qansha** t.b. so'zler, al bas ga'pte **ol, sol, sonda, sonnan, sonsha, solay** t.b. sıyaqlı siltew almasıqları tiykarındag'ı qatnaslıq so'zler keledi.

Qatnaslıq so'zli bag'ının'qılı qospa ga'pler funktsional-semantikalıq printsip tiykarında baslawısh bag'ının'qılı, bayanlawısh bag'ının'qılı, tolıqlawısh bag'ının'qılı, anıqlawısh bag'ının'qılı ha'm pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa tu'rlerine bo'linedi.¹

§ 108. Bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' bo'liniw printsipleri

Bag'ının'qılı qospa ga'plerdi klassifikatsiyalawg'a, tiykarınan, u'sh printsiptin'-funktsionalıq, formallıq ha'm struktura—semantikalıq printsiplerdin' qollanııp kiyatır'anı ma'lim. Funktsionalıq printsip rus tilinde XIX a'sirdin' ortalarında İ. İ. Dabıdovtın' miynetlerinen baslap qa'liplesken ha'm onı alg'a qaray rawajlandırıwshı F. İ. Buslaev boldı. Bul printsip boyınsha bag'ının'qılı qospa ga'plerdi jay ga'plerge, al onın' bag'ının'qı ga'pin' ga'p ag'zalarına uqsatıwg'a tiykarlang'an klassifikatsiya orın aladı. Usı printsip tiykarında bag'ının'qı ga'pler baslawısh, bayanlawısh, tolıqlawısh, anıqlawısh ha'm pısıqlawısh bag'ının'qı ga'p tu'rlerine bo'linedi. Pısıqlawısh bag'ının'qı ga'p ja'ne de o'z ishinde

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II, фонетика и морфология. М., 1952, 521-523-бетлер; Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М. —1., 1956, 363-бет; Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., «Наука», 1973, 349-350-бетлер.

¹ Qatnaslıq bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' funktsional-semantikalıq tu'rleri ha'm olardın' bildiriliwi sabaqlıqtın' «Bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' funktsional-semantikalıq tu'rleri» degen temada berildi.

semantikalıq jaqtan orın, sını, mug'dar-da'reje, waqıt, sebep, maqset, sha'rt ha'm qarsilas bag'ının'qı ga'p bolıp 8 tu'rge ajratıladı.¹

Bag'ının'qılı qospa ga'plerdi klassifikatsiyawdın' ekinshisi formallıq printsip. Bul printsip funktsionallıq printsipke qarama-qarsı bolıp bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'ının'qı ha'm bas ga'ptin' so'z formaları, da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' baylanıstırıw usılına qaray strukturalıq bo'liniwin basshılıqqa aladı. Bul bag'dardag'ı klassifikatsiya A.M.Peshkovskiy, M.N.Peterson, L.A.Bulaxovskiy, A.B.Shapiro t.b. rus izertlewshilerin' formallıq bag'dardag'ı miynetlerinde qollanıladı. Bul miynetlerde bag'ının'qılı qospa ga'pler formal belgisine qaray, da'neker so'zli ga'pler (qatnaslıq bag'ının'qılı), ha'm da'nekerli ga'pler (da'nekerli bag'ının'qılı ga'p) dep eki tu'rge ajratıladı.² Olardın' ma'nilik bo'liniwleri da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' ma'nilik o'zgeshelikleri boyınsha ha'rqaıysısının' o'z ishinde ko'rsetiledi.

Bag'ının'qılı qospa ga'plerdi du'zililik (formallıq) printsip tiykarında klassifikatsiyalaw tu'rkiy tillerinde M.Z.Zakievtn' miynetlerinen orın aladı. Bul miynetlerde bag'ının'qılı qospa ga'pler sintetikalıq ha'm analitikalıq sıyaqlı eki tu'rge bo'linedi. Olardın' quramındag'ı bag'ının'qı ha'm bas ga'ptin' sintaksislik baylanısınan payda bolg'an ma'nilik o'zgeshelikleri sintetikalıq ha'm analitikalıq tu'rlerdin' o'z ishinde ko'rsetiledi. Yag'niy bul bo'liniwe strukturalıq printsip birinshi plang'a qoyıladı da, ma'ni ha'rbir tu'rdin' o'z ishinde u'yreniledi.³

Bag'ının'qılı qospa ga'pti klassifikatsiyalawdın' u'shinshi tu'ri du'zililik-semantikalıq printsip. Bul printsip aldın'g'ı eki printsipke qarag'anda biraz qospalı ha'm ken' tu'sinikti qamtıydı. Bunda bag'ının'qılı qospa ga'pti klassifikatsiyalawda olardın' ha'm formalıq, ha'm semantikalıq belgileri esapqa lainadı. Bul printsip boyınsha bag'ının'qı ga'p penen bas ga'ptin' o'z ara qatnası, olardın' du'ziliw jolları ha'm o'z ara baylanıslılıq na'tiyjesinde payda bolatug'ın ma'nilik belgileri tiykar'ga alınadı. Bag'ının'qı qospa ga'ptin' usı sıyaqlı belgileri en' da'slep V.A. Bogoroditskiy ta'repinen ko'rsetiledi.⁴

¹Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса. Изд-во Московского университета, 1958, 216 хам 236-бетлер.

²Белошапкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке. М., изд-во «Просвещение», 1967, 107-бет.

³Современный татарский литературный язык. М., «Наука», 1971, 168-бет.

⁴Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. Изд.5. Соцэкгиз, 1935, 230-бет.

Структура-семантикалық принцип keyingi waqıtları N.S. Pospelov ha'm t.b. izertlewshiler ta'repinen ken' rawajlandırıldı. Ol rus tilindegi qospa ga'pler boyınsha izertlewlerinde bag'ının'qı ga'p penen bas ga'ptin' o'z ara qatnasına qaray, eki ag'zalı bag'ının'qılı qospa ga'p ha'm bir ag'zalı bag'ının'qılı qospa ga'p dep ekige bo'ledi. Bulardın' arasındag'ı ayırmashılıq to'mendegishe ko'rsetiledi. Bunin' eki ag'zalı tu'rinde bag'ının'qı ga'p pu'tin bas ga'pke qatnaslı bolıp keledi, al bir ag'zalı tu'rinde bag'ının'qı ga'p bas ga'ptegi bir ag'zag'a qatnaslı bolıp, sonı tu'sindirip sıpatlaw arqalı bas ga'p penen baylamısadı dep tu'sindiriledi.¹

B.A. Beloshapkova bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' joqarıdag'ı sıyaqlı bo'liniwin «bo'leklenbegen» (nerasshlenennoe) ha'm «bo'leklengen» (rasshlenennoe) bag'ının'qılar dep ataydı.²

Bag'ının'qı ga'ptin' bas ga'ptin' bir ag'zasına yamasa pu'tin bas ga'pke qatnaslılıg'ı sonı sıpatlap, tu'sindirip keliwi sıyaqlı tu'sinikler tu'rkiy tillerindegi izertlewlerden orın aladı. A.Z. Abdullaev ha'm A.T. Jabadov tu'rkiy tillerindegi sonın' biri a'zerbayjan tilindegi bag'ının'qılı qospa ga'plerdi bir mazmunlı yadroli ha'm eki mazmunlı yadroli qospa ga'p dep eki tu'rge bo'ledi. Bunday bas ga'ptin' bir ag'zasın sıpatlap kelgen bag'ının'qılı qospa ga'plerdi bir mazmunlı yadrog'a ha'm pu'tin bas ga'pti tolg'ı menen sıpatlap kelgen bag'ının'qılı qospa ga'plerdi eki mazmunlı yadrog'a iye bolg'an qospa ga'p dep esaplaydı.³

N. Mahmudov, A. Nurmanov «O'zbek tilinin' nazariy grammatikasi» miynetinde «pu'tin bas ga'pti tu'sindiredi» degen tu'siniklerdin' o'zi anıq. Qanday qılıp bag'ının'qı pu'tin bas ga'pti sıpatlawı mu'mkin? Ha'rqanday ga'p ag'zası (anıqlawishtan basqa) funktsionallıq jaqtan tek bayanlawishqa qatnaslı boladı. Ken' ma'nidegi **hal** (pısıqlawish) sintaksislik orındı iyelegen predikativlik, yag'niy demek, bag'ının'qı ga'pti pu'tin bas ga'pke emes, ba'lkı onın' za'ru'riy ag'zası - bayanlawishqa qatnaslı boladı dep ko'rsetedi.⁴ Demek, bul anıqlawlar boyınsha bag'ının'qı ga'ptin' pısıqlawish bag'ının'qı ga'p tu'ri de tolıqlawish bag'ının'qı ga'p sıyaqlı, bas ga'ptin' bir ag'zası bayanlawishqa qatnaslı bolatug'ını ko'rsetiledi. Usı sıyaqlı pikirler R.Sayfullaevanın' «Ergashgan qoshma

¹Поспелов Н.С. О грамматической природе сложного предложения. Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950, 331-335-бетлер.

²Белошапкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке. М., «Просвещение», 1967, 114-бет.

³Абдуллаев А.З. Джабадов А.Т. О семантическом ядре азербайджанского сложноподчиненного предложения. - «Советская тюркология», 1987, №1, 53-бет.

⁴Махмудов Н. Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995.

ga'pning tasnifi» degen maqalasida da so'z etiledi.¹ Haqiqatida, N.Mahmudovtin' pikiri toliq maqullawg'a turadi. Sebebi, bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramindagi pisiqlawish bag'inin'qi ga'plerdin' sintaksislik ha'm ma'nilik baylanishlig'in bas ga'pke qatnastirip qarag'a-nimizda, onin' bas ga'ptin' is-ha'reketine (bayanlawishqa) qatnaslig'i aniq belgili bolip turadi. Bul jag'dayda pisiqlawish bag'inin'qi ga'pler mazmunu jag'inan jay ga'plerdeg'i pisiqlawish ag'zag'a uqsas keledi. Biraq, bulardın' arasindagi ayirmashiliq, pisiqlawish bag'inin'qi ga'p predi-kativlikti bildirivi menen ken'eytilgen pisiqlawishtan da, pisiqlawishliq ma'nidegi feyil toplamlarinan da ayirilip turadi. Misali: **Shamurat shayin iship bola kelgende**, Kewlimjay kirip keldi (S.A.) degen ga'pti tallaw jasap qarag'anımızda, bundagi bag'inin'qi ga'p bas ga'p penen bayanlawish forması arqalı baylanisqan. Bundagi bag'inin'qi ga'p bas ga'ptin' basqa heshbir ag'zası menen baylanispay, jay ga'plerdeg'i pisiqlawish ag'za siyaqli, Shamurat shayin iship bola kelgende **kirip keldi tu'rinde qashan?** degen sorawg'a juwap berip, bas ga'p xizmetindagi **Kewlimjaydin' kirip keliw waqtin** sipatlaydi. Bundagi pisiqlawish bag'inin'qi ga'ptin' jay ga'ptegi pisiqlawish ag'zadan ayirmashiliq'i, sol predikativlik du'zilisın buzbastan bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw waqtin bildiredi.

Qaraqalpaq tilinde bag'inin'qili qospa ga'pler boyınsha funktsionalıq printsip tiykarında ken' izertlew jumısı ele islengen joq. Qaraqalpaq tilinin' sintaksisi boyınsha en' da'slepki 6-7-klaslarğa arnalg'an sabaqlıq N.Da'wqaraevtin' avtorlig'ında 1939-jılı To'rtku'l qalasında basılıp shıqtı. Onın' toliqtırılıp 4-basılıwı 1949-jılı No'kis qalasında basıldı. Bul sabaqlıqta bag'inin'qili qospa ga'pler «anıqlawish bag'iniwshı ga'pler», «tohiqlawish bag'iniwshı ga'pler», «pisiqlawish bag'iniwshı ga'pler» bolip u'shke bo'linedi de, pisiqlawish bag'iniwshı ga'pler ja'nede ma'nisine qaray, sebep bag'iniwshı, waqt bag'iniwshı, ten'elmeli bag'iniwshı, maqset bag'iniwshı, sha'rt bag'iniwshı, qarsilas bag'iniwshı ga'p bolip 6 tu'rge bo'linedi.² Mektep bag'darlamasına sa'ykes 7-8-klaslardın' «Qaraqalpaq tili» sabaqlıg'ının' 1963-jılǵı basılıwında anıqlawish bag'iniwshı ga'p ha'm tohiqlawish bag'iniwshı ga'pler shıǵ'arılıp taslanıp, pisiqlawish bag'iniwshı ga'ptin' joqarıda atalg'an 6 tu'ri 1974-jılǵı basılıwına deyin oqıtılıp keldi.³ 1974-jılǵı toliqtırılıp 6-basılıwına

¹ Сайфуллаева Р. Эргашган кўшма гапнинг таснифи. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1989, №3, 22-бет.

² Дәўқараев Н. Қарақалпақ тилинің грамматикасы. 6-7-класслар ушын сабақлық. II бөлім, синтаксис. Нөкіс, 1949, 97-106-бетлер.

³ Убайдуллаев К., Дәўенов Е., Дәўлетов М. Қарақалпақ тили сабақлығы. Нөкіс, 1963, 123-бет.

salıstırmalı bag'inin'qi ga'p qosılıp, 7 tu'ri 1991-jılǵa deyin, al 1991-jılǵı basılıwına orın bag'inin'qi ga'p qosılıp, 8 tu'ri mektep sabaqlıg'ı ha'm akademiyaqlıq grammatikada ha'zirge deyin u'yrenilip kiyatır.¹

Ha'zirgi ko'pshilik tu'rkiy tillerinde funktsionalıq printsip tiykarında u'yrenilip kiyatırǵan bas ga'ptin' bir ag'zasına qatnaslı sonni tu'sindirip sipatlaw arqalı bas ga'p penen baylanisatug'ın baslawish, bayanlawish, tohiqlawish, anıqlawish, pisiqlawish bag'inin'qili qospa ga'pler qaraqalpaq tilinin' materialları tiykarında toliq ra'wishte izertlengen joq. Qaraqalpaq tilinin' faktlerine tallaw jasap qarag'anımızda bag'inin'qili qospa ga'ptin' semantikalıq tu'rleri ha'zirgi u'yrenilip kiyatırǵan pisiqlawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' 8 tu'ri menen sheklenip qalmawı tiyis. Joqarıda sholiw jasalg'an ko'pshilik tu'rkiy tillerindegi u'yrenilip kiyatırǵan 14 yamasa 15 funktsional-semantika tu'rge bo'liniwın qaraqalpaq tilinin' faktleri de o'z ishine qamtıydı. Sonlıqtan qaraqalpaq tilinin' materialları bazasında bag'inin'qili qospa ga'plerdin' ha'rbir ma'nilik tu'rleri funktsionalıq ha'm semantika-strukturalıq printsipier tiykarında ken' izertlew obyektine alıwdı talap etedi.

§ 109. Bag'inin'qili qospa ga'ptin' funktsional-semantika tu'rleri

Grammatika ilimnin' u'yreniw obyektine kiretug'ın sintaksislik kategoriyalar forma menen onın' ma'ni birliginen turadı. Sonlıqtan forma menen ma'ni bir-birine baylanışlı, bir-birinen ayırıwǵa bolmay-tug'ın bir pu'tinnin' eki belgisi retinde qaraladı. Til ha'diyselerinin' bul eki ta'repine itibar beriw ha'r qanday til iliminin' tiykarǵı wazıypası bolip esaplanadı. Sonlıqtan til ha'diyseleri eki ta'repleme «formadan ma'nige qaray» ya'ki «ma'niden formag'a qaray» izertleniwı mu'mkin.¹ Til nızamlıqlarına tiykarlang'an bul eki printsip bir-biri menen tig'ız baylanışlı u'yreniledi. Bul printsipierdin' bir-birinen ayirmashiliq'i formadan ma'nige qaray barıw printsipinde u'yreniletug'ın grammatikalıq kategoriyalardın' formalıq belgisi sistemalı klassifikatsiyalanadı da forma birinshi planda ko'rsetiledi. Sol formadan kelip shıǵ'atug'ın ma'niler formalıq belginin' o'z ishinde dizimge alınıp beriledi. Al ma'nide formag'a qaray barıw printsipinde, kerisinshe, grammatikalıq kategoriya-lardin' semantikalıq belgisi birinshi planda qaraladı da, sol ma'nini payda etetug'ın formalar ha'rbir ma'nilik tu'rdin' o'z ishinde dizimge alınıp

¹ Дәўенов Е., Дәўлетов М. Қарақалпақ тили. 9-класс ушын сабақлық. Нөкіс, «Билим», 1991, 54-бет; Хәзірги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Синтаксис. Нөкіс, «Билим», 1992, 461-бет.

² Есперсен О. Философия грамматик. М., 1958, 332-333-бетлер.

u'yreniledi. Bul u'yreniw printsiplerinin' ekewi de tildin' materiylıq bazasına tiykarlanadı.

Sintaksislik birliklerdi izertlewde atalg'an printsiplerdin' birewi menen sheklenip qalmay, u'yreniletug'in grammatikalıq kategoriyalardin' o'zine ta'n o'zgesheligine qaray ko'p aspektli printsiptiykarında da u'yreniledi. Ma'selen, bag'inın'qılı qospa ga'plerdi formadan ma'nige qaray, struktura-semantikalıq printsiptiykarında yamasa ma'niden formag'a qaray semantika-formalıq printsiptiykarında klassifikatsiyalaw mu'mkin. Sabaqlıqta bag'inın'qılı qospa ga'p funksional-semantikalıq tu'rlerge bo'liwde ma'niden formag'a qaray semantika formalıq printsiptiykarında alınadı. Semantikalıq printsiptiykarında dep te ataladı. Funktsionalıq printsiptiykarında boyınsha bag'inın'qılı ga'p bas ga'ptin' bir ag'zasına qatnaslı bolıp, sol ga'p ag'zası qaysı ga'p ag'zasının' xızmetin atqarsa, bag'inın'qılı ga'pte sol ag'zanın' atı menen ataladı ha'm bas ga'p penen baylanısadı.

Funksionalıq printsiptiykarında boyınsha bag'inın'qılı qospa ga'pler: baslawish, bayanlawish, toliqlawish, anıqlawish ha'm pısıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'pler bolıp bo'linedi. Pısıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'p ja'nede o'z ishinde birneshe semantikalıq tu'rlerge ajratıladı.

Baslawish, bayanlawish, toliqlawish, anıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'pler, tiykarınan, qatnaslıq so'zli bolıp du'ziledi. Qatnaslıq so'zler pısıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'plerdin' orın, salıstırmalı, mug'darda'reje tu'rlerinin' du'zilisinde de qollanıladı.

Bag'inın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' qatnaslıq so'z ha'm sha'rt meyil forması arqalı baylanısқан tu'rleri analitikalıq baylanıstag'ı qospa ga'pti du'zedi. Bunday baylanıstag'ı bag'inın'qılı qospa ga'pler usı sabaqlıqqa deyin qaraqalpaq tilindegi ilimiy miynet ha'm sabaqlıqlarda sha'rt, orın, salıstırmalı bag'inın'qılı qospa ga'plerdin' quramında u'yrenilip keledi.

Haqıyqatında, analitikalıq baylanıstag'ı bag'inın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'inın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'inın'qılı ha'm bas ga'p da'nekerlik xızmettegi qatnaslıq so'z ha'm bag'inın'qılı ga'ptin' bayanlawishinin' sha'rt meyil forması arqalı baylanısadı. Da'nekerlik xızmettegi qatnaslıq so'zlerdin' wazıypasında kim, ne, qayda, qanday, qaysı, qalay, qansha, qanshelli, ol, sol, sonday, sonsha, solay, sonnan, sonshelli t.b. sıyaqlı soraw ha'm siltew almasıqları, geypara ra'wishler qollanıladı.

Qatnaslıq so'zli bag'inın'qılı qospa ga'pdin' o'zine ta'n o'zgesheligi sonnan ibarat, olardin' quramındag'ı bag'inın'qılı ga'p penen bas ga'pti baylanıstırıwshı qatnaslıq so'zlerdin' bas ga'pte qollanılğan tu'rleri ga'ptin' bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalarınin' wazıypasın atqaradı. Sol bas ga'ptin' quramında qollanılğan ga'p ag'zası xızmetindegi qatnaslıq

so'z bag'inın'qılı ga'p arqalı tu'sindirilip, anıqlanadı. Mısalı: Kim jaman oqısa, ol jumıs islepte jarıtpaydı (Sh.A.). Aldın'g'ı arba qaydan ju'rse, son'g'ı arba da sonnan ju'redi (naqıl).

Bul qatnaslıq so'zli bag'inın'qılı qospa ga'plerde bag'inın'qılı ga'p bas ga'pten burın kelip, bas ga'ptegi **ol, sonnan** so'zleri arqalı bildirilgen bas ga'ptin' mazmunın tu'sindirip kelgen.

Da'nekerlik xızmettegi qatnaslıq so'zler arqalı baylanısқан bag'inın'qılı qospa ga'pler qaraqalpaq tili faktlerinde, ko'binese eki qatnaslıq so'zli bolıp du'ziledi. Olardin' bir qatnaslıq so'zli bolıp du'ziliwi til materiallarında ju'da' kem ushırasadı. Rus ha'm o'zbek tilinin' ta'sirindegi awdarma materiallarda g'ana bir qatnaslıq so'zli bayanlawish ha'm toliqlawish bag'inın'qılı qospa ga'plerdi siyrek ushırıw mu'mkin: Bundag'ı maqset sol, jumısta en' aldı menen qatan', anıq ta'rtip-intizam ha'm, a'llette, na'tiyje bolıwı kerek («E.Q.»). Sonı da ayırıqsha atap o'tpekshimen, Prezident atqarıw ha'kimiyatının' jumısı menen baylanısh tiykarı ma'selelerden heshqashan shette turmaydı («E.Q.»).

Bag'inın'qılı qospa ga'p eki qatnaslıq so'zli bolıp kelgende, bag'inın'qılı ga'ptin' quramında kim, ne, qayda, qaydan, qalay, qansha, qanshelli t.b. qatnas almasıqları, al bas ga'pte ol, sol, sonda, sonnan, solay, sonsha, sonshelli ha'm t.b. siltew almasıg'ı tiykarındag'ı qatnaslıq so'zler qollanıladı. Olar, ko'binese bag'inın'qılı qospa ga'ptin' baslawish, bayanlawish, toliqlawish, anıqlawish, siyregirek pısıqlawish tu'rlerine ta'n bolıp keledi.

Qatnaslıq so'zli bag'inın'qılı qospa ga'pler funksional-semantika printsiptiykarında baslawish bag'inın'qılı, bayanlawish bag'inın'qılı toliqlawish bag'inın'qılı, anıqlawish bag'inın'qılı ha'm pısıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'p tu'rlerine bo'linedi.

§ 110. Baslawish bag'inın'qılı qospa ga'p

Baslawish bag'inın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'inın'qılı ga'p bas ga'ptegi qatnaslıq so'zden bolğan baslawishtın' mazmunın tu'sindiredi yamasa bas ga'pte qollanılmaq'an baslawishtın' wazıypasın atqaradı. Bul ga'ptin' baslawish bag'inın'qılı qospa ga'p dep atalıwı bas ga'ptegi qatnaslıq so'zden bolğan baslawishtın' mazmunın tu'sindirip, sıpatlaw arqalı ekewinin' birliги baslawish bag'inın'qılı qospa ga'pti du'zedi.

Baslawish bag'inın'qılı qospa ga'p eki qatnaslıq so'zli bolıp qollanıladı. Bunday jag'dayda bag'inın'qılı ga'pte qatnaslıq so'z wazıypasındag'ı soraw almasıqları yamasa sol ma'nige jaqın atawish so'zler qatnasadı: **Kim** sizlerdin' usı turmısın'ızg'a qol suqsa, **ol** bizin' qılıshımızdan nabit

boladı. (Q.D.). Qazang'a **ne** tu'sse, sho'mishke **sol** ilinedi (naqıl) **Kimnin'** ju'reginde oti bolsa, **sol** sawash maydanında o'zin ko'rsetsin (O'.X.). **Kim** basqag'a go'r qazsa, ornina **o'zi** tu'sedi (naqıl). **Kim qanday** ga'p aytsa, **ba'ri** qula dalag'a aytiladı (T.Q.).

Eki qatnaslıq so'zli baslawish bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramndag'i bas ga'pte stillik talapqa baylanisli qatnaslıq so'z qollanilmay da keledi: **Kim** maldan ayrilsa, baxittan, bag'-da'wletten ayriladı. Endi **kimde-kim** miynet etse, haqi aladı (T.Q.).

Kimler Sarıqamis deyme, qaylardan,
Balıq izlep azap shegip baratır.

(I. Yu.).

Bul baslawish bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' bas ga'pinde baslawish waziypasındag'i (sol, ol) qatnaslıq so'zler stillik talapqa ilayiq tu'sirilip qollanilg'an. Olardin' ornı uluwma ga'ptin' mazmuninan belgili bolip turadı.

Baslawish bag'inin'qılı ga'ptin' ma'nisi ku'sheytilip aytilg'anda, bag'inin'qı ga'ptegi qollanilatug'in qatnaslıq so'z **kimde-kim** tu'rinde qollaniladı: **Kimde-kim** miynetti o'z ta'rtibi menen maqsetke muwapıq islese, ol miynet haqını da mol-molaqay aladı (O'.X.). **Kimde-kim** oqig'ısı kelmese, ol jumıs isley almaydı («E.Q.»).

Geyde baslawish bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qılı ga'pinin' quramında **eger** da'nekeri ha'm **kimde-kim** qatnaslıq so'zi qatar kelip te qollaniladı. Bunday jag'dayda uluwma bag'inin'qılı qospa ga'ptin' ma'nisi sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'pke jaqın keledi. Biraq, **eger** da'nekeri stillik jaqtan ku'sheytiwshilik ma'ni beriwshi xızmetti atqaradı da, tiykarg'ı ma'ni baslawish bag'inin'qılı qospa ga'pke tiyisli bolip qaladı: Eger **kimde-kim** bug'an tu'sinbese, onda **ol** erten' tu'sinedi («E.Q.»). Eger **kimde-kim** mag'an dus kelgen oqıwshı bola beredi dep oylasa, ol qa'telesedi (Sh.A.).

§ 111. Bayanlawish bag'inin'qılı qospa ga'p

Bayanlawish bag'inin'qılı qospa ga'pte bag'inin'qı ga'p bas ga'ptegi qatnaslıq so'zden bolg'an bayanlawishtin' mazmunın tu'sindirip, anıqlap keledi. Bayanlawish bag'inin'qılı qospa ga'p du'ziliw o'zgesheligine qaray, bir qatnaslıq so'zli ha'm eki qatnaslıq so'zli bolip qollaniladı.

Bir qatnaslıq so'zli bayanlawish bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramındag'i bas ga'pte bayanlawish waziypasındag'i qatnaslıq so'z bag'inin'qı ga'p arqal tu'sindiriledi. Bunday jag'dayda bas ga'ptin' bayanlawish to'mendegi formalardag'i qatnaslıq so'zlerden boladı:

1) bas ga'ptin' bayanlawishı **sol** qatnaslıq almasig'ı arqalı bildirilip, bag'inin'qı ga'p arqalı tu'sindiriledi: Bul ma'selede menin' pikirim **sol**, Tashkent texnika universiteti qasında kolledjler ushin oqıtwshılar tayarlaytug'in qosımsha fakultet sho'lkemlestiriw kerek («E.Q.»). O'tinishimiz **sol**, bu'gin sharwalar arasına barıp qaytasan' (S.S.);

2) ornı seplik formasındag'i **sonda** qatnaslıq so'zinen boladı. Bunday du'ziliستي bayanlawish bag'inin'qılı qospa ga'ptin' mazmunı son'g'ı bag'inin'qı ga'p arqalı tu'sindirilip, uluwma bas ga'ptin' mazmunı ayqınlasadı: Qızig'ı **sonda**, institut direktorının' orınbasarı esaplang'an jan'ashıl Savitskiy degen adamnıñ qay jerden kelgenin, onı direktor orınbasarı sıpatında kim belgilegenin bile almadım. (M.Kosjanov. «Erkin Qaraqalpaqstan», 2005 jıl). En' ayanışlı ta'repi **sonda**, biz bul haqqında birinshi ret aytıp otırg'anımız joq («E.Q.»). Bunın' jaman uyatlı jeri tag'ı **sonda**, men Sergey Tsoydı shaqırtıp aldırğ'an edim (T.N.). Memuarlıq shıg'armalardıñ basqa janr shıg'armalarından o'zgesheligi **sonda**, tariyxıy biografiyalıq mag'lıwmatlarga og'ada bay bolip keledi. («E. Q.», 2005-jıl);

3) bas ga'ptin' bayanlawishı **sonday** qatnaslıq so'zinen bolıp, bag'inin'qı ga'p arqalı tu'sindiriledi: Bizin' bu'gingi ha'reketimiz **sonday**, biz bar imkaniyatlardan paydalanıwımız kerek («E.Q.»). Qırq ku'nlik qazıwdın' awırlıg'ı **sonday**, tog'ız diyqan tayaqtan jig'ıldı (S.A.). Dawıldın' ku'shliligi **sonday**, birew qos qollap gewden'nen iytergendey keyinge qaray alıp ketedi. («E.Q.»);

4) bayanlawishı **sonsha**, **sonshelli** so'zlerinen bolıp kelgende de, bas ga'ptin' mazmunı bag'inin'qılı ga'p arqalı tu'sindiriledi: Zaldın' saltanatı ha'm ken'ligi **sonsha**, Gu'lshehra bunın' haqıyqatlıq ekenine isenbey, ertektin' ishinde ju'rgen shıg'arman dep oyladı (R.S). Bashıqtın' ashıwı kelip otırg'anı **sonsha**, qolı jumısqa barmay qaldı (J.S) Menin' quwang'anım **sonshelli**, Begalını qushaqlap aldım (G.İ). Tu'nnin' qaran'gılıg'ı **sonsha**, ko'zin'e tu'rtse bilmeysen' (X.S).

Geyde **sol** siltew almasig'ı **bol** ko'mekshi feyili yamasa shıg'ıs seplik formasında **ibarat** so'zi menen dizbeklesip kelip te, bas ga'ptin' bayanlawishı waziypasın atqaradı. Bunday jag'dayda da bag'inin'qı ga'p bas ga'ptegi bayanlawishtın' tu'sindiriwshi ga'pi xızmetin atqaradı: Ja'ne an'lag'anım **sol boldı**, ol institut turmısı haqqında, a'sirese sol jerdegi jetekshi alımlardıñ jumısları haqqında «Sovetskaya Karakalpakiya» gazetasının' redaksiyası menen kelisip, izbe-iz qatar maqalalar jariyalaptı («E.Q.», 7-iyun, 2005-jıl). Bul lazerdın' o'zine ta'n qa'siyeti **sonnan ibarat**, ol organizmdagi keselliklerdi sonday da'rejede tez jazatug'ını sonshelli, janındag'ı toqıqmalar ha'tte zıyanlanıp ta u'lgermeydi. («E.Q.»).

Bayanlawish bag'inin'qılı qospa ga'ptin' eki qatnaslıq so'zli tu'ri bir qatnaslıq so'zli tu'rine qarag'anda til faktlerinde az ushırasadı. Eki

qatnasliq so'zli bayanlawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' bag'inin'qi komponentinde **kim, qanday, qansha** t.b. qatnasliq almasiqlari, al bas ga'pte **sol, sonday, sonsha** t.b. siltew almasig'i tiykarindag' qatnasliq so'zler dara yamasa **bol** ko'mekshi feyili yaki basqa atawish so'zler menen dizbeklesip qollaniladi: Awillasin' **kim** bolsa, atalasin' **sol** boladi (naqil). Atajan atanin' so'zi **qanday** bolsa, minez qulqi jag'inan Trubashev ta **sonday** adam edi (J.S.). Bizde taw dizbekleri **qansha** bolsa, ol jaqta jaylar da **sonsha** (Dek lan).

Bunday eki qatnasliq so'zli bayanlawish bag'inin'qili qospa ga'pte bag'inin'qi ga'p bas ga'pten burin keledi.

§ 112. Toliqlawish bag'inin'qili qospa ga'p

Toliqlawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramindagi bag'inin'qi ga'p bas ga'ptegi qatnasliq so'z arqali bildirilgen toliqlawishtu tu'sindirip, onin' ma'nisin toliqtirip keledi. Toliqlawish bag'inin'qili qospa ga'plerde mazmun ha'm du'zilisi jag'inan bir qatnasliq so'zli ha'm eki qatnasliq so'zli bolip du'zileli: **Soni da** aytip o'tiw kerek, qoshjaqpaslar heshqashan fermer bola almaydi. («E.Q.»). Sizler ne islesen'iz, mende **soni** isleymen (S.A.).

Bul ga'plerdin' da'slepki bir qatnasliq so'zli bolip du'zilgen. Bunun' tabis seplik formasindagi **sol** siltew almasig'i toliqlawish xizmetinde bas ga'ptin' quraminda kelip, onin' mazmunu son'g'i bag'inin'qi ga'p arqali tu'sindirilip, toliq mazmung'a iye boladi.

Bir qatnasliq so'zli toliqlawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' bas ga'pinin' bayanlawishi xizmetindegi so'zler, ko'binese modalliq ma'ni bildiretug'in ha'reket atı formasindagi **aytiw, atap o'tiw** siyaqli feyillerge **kerek, lazim, mu'mkin** t.b. so'zler dizbeklesip keliwinen boladi: **Soni da atap o'tiwimiz kerek**, ma'mleketlik xizmetkerlerdin' arasinda korruptsiyag'a, xizmet waziyasidan paydalanw jag'daylarına qarşı mudamı gu'res alıp barılmaqta («E.Q.»). **Soni da aytıp o'tiw kerek**, bul qatardagi waqiya haqiqatlıqtan biraz jıraq (M.Kosjanov).

Bunday du'zilistegi toliqlawish bag'inin'qili qospa ga'pler kiris ga'pli konstruksiyalarg'a ku'ta' jaqin keledi. Biraq, kiris ga'pli konstruksiyalarda qatnasliq so'z qollanilsa, onday ga'pler kiris ga'p emes, qatnasliq so'zli toliqlawish bag'inin'qili qospa ga'p dep qaralwı tiyis.

Eki qatnasliq so'zli toliqlawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' bag'inin'qi komponentinde **kim, kimde-kim, kimdi, ne, neni** qatnasliq so'zleri, bas ga'pte ha'r tu'rli seplik formalı **buni, o'zine, soni, sog'an** t.b. siltew ha'm o'zlik almasiqlari qollaniladi. Bul siyaqli eki qatnasliq so'zli toliqlawish bag'inin'qili qospa ga'plerdin' bas ga'pi bag'inin'qi ga'pten son' kelip, bag'inin'qi ga'p arqali tu'sindiirileli: Qaysi ministrliklerge kimdi almasiriw kerek bolsa, buni da soran' («E.Q.»). Neni qor tutsan',

sog'an zar bolsan' (naqil). Kim qolina **ne** ilinse, **soni** alıp jolg'a rawana bolg'an edi (K.M.). Mag'an **neni** u'yretse, **soni** shin iqlasim menen atqaraman (R.S.).

Kim tas atsa, tawdin' barip qasina,
Atqan tasi tu'serler o'z basina.

(i.Yu.).

Bunday eki qatnasliq so'zli toliqlawish bag'inin'qili qospa ga'plerdin' bas ga'pinde qatnasliq so'z qollanilmay keliwi de mu'mkin. Bul jag'day toliqlawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' mazmuninin' toliq bildiriliwine kemislik keltirmeydi. Bas ga'ptegi qollanilmag'an toliqlawish waziyasindagi qatnasliq so'z ga'ptin' uluwmalıq mazmunidan yamasa bas ga'ptegi awispali feyilden bolg'an bayanlawishtin' valentililigine baylanishi onin' ornı belgili bolip turadi: Qaraqalpaq xalqin kimde-kim ha'lsiz ko'rip mensinbese, qalay jazalanatug'inin tanit (T.Q.). Bizde bolsa kimdur birew nızamdı buzsa, ma'selemkiden, salıqtı o'z waqtında to'lemese, keshiremiz. («E.Q.»).

Bul ga'plerdin' birinshisinde bas ga'ptin' quramında **og'an** toliqlawish ag'za, ekinshi ga'pte bas ga'ptin' quramında **oni** toliqlawish ag'za qollanilmag'an. Bulardin' qollanilmawı stillik jaqtan ga'ptin' mazmunına kemislik keltirip turg'an joq.

Qaraqalpaq tilindegi bag'inin'ılı qospa ga'pler boyınsha geypara izertlewlerde: «Egerde **dep** konstruksiyalı bag'inin'qi ga'p bas ga'ptegi oy-pikirdin' obiekti sıpatında qollanılıp kelse, toliqlawish bag'inin'qi ga'p boladi» dep ko'rsetileli de, og'an to'mendegi misal keltirileli: Ha', qa'dirli qonaqlar, qa'ne u'yg'e kirin', jarlınin' u'yine qonaq jaraspaydı dep, Qulimbet mag'an ko'p bilshıldaytug'in edi.¹

Misalg'a berilgen qospa ga'ptin' qanday jag'dayda toliqlawish bag'inin'qili qospa ga'p bolatug'inı anıq emes. Bul ga'ptin' da'slepki shig'ısı tuwra ga'p ha'm avtor ga'plerinin' o'zlestirilgen forması bolıwı tiyis. Tuwra ga'p penen avtor ga'pin baylanistırıp kelgen **dep** ko'mekshi feyili o'zlestirilgen ga'pte bag'inin'qi ga'p penen bas ga'pti baylanistırıwshi xızmetti atqaradı. Bunun' o'zlestirilip du'zilgen **dep** konstruksiyalı tu'ri toliqlawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' emes, pısıqlawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramında u'yrenilgeni duris boladı.

¹ Дәўснoв Е. Дeп көмекши феѝил аркалы дүзилетуғын мақсет бағыныңқылы гeп. «Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Карақалпақстан филиалының Хабаршысы», 1976, №4, 61-бeт.

§ 113. Anıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'p

Anıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'ptin' bag'inın'qı ga'pi bas ga'ptegi atlıq yamasa qatnaslıq almasıǵınan bolǵ'an bas ag'zanın' ma'nisin tu'sindirip, anıqlap keledi.

Qaraqalpaq tilinin' materiallarında anıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'p eki qatnaslıq so'zli bolıp, orın ta'rtibi jag'ınan bas ga'p bag'inın'qı ga'pten keyin keledi.

Anıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'ptin' o'zbek, a'zerbayjan, tatar, uyg'ır tillerindegidey, bag'inın'qı ga'pten aldın keletug'ın bir qatnaslıq so'zli du'zilistegi to'mendegidey tu'rleri ha'zirigi qaraqalpaq a'debiy tilinde rawajlanbag'an: Duniyoda shunday mamlakat borki, u erda barsha xotin-qizlar teng huquqlı (o'zbek). Man bir musta'ntiga'mki, butun ishlari asharam (azerbayjan). Shunday boylar **barki**, olarnın' uleme gena faydaga yarır (tatar). U shunday adamki, hesh kim bila'n so'zla'shmadu' (uygu'r).

Bul keltirilgen bir qatnaslıq so'zli anıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'plerde bas ga'p bag'inın'qı ga'pten aldın kelip, bag'inın'qı ga'p bas ga'ptegi anıqlawishtin' ma'nisin tu'sindirip, anıqlap kelgen. Bunday du'zilistegi anıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'pler joqarıda atalg'an tillerdin' materiallarına awdarma jasag'anda ushırasıwı mu'mkin. Ma'selen: Du'nyada sonday ma'mleket bar, ol jerde ba'rshe hayal qızlar ten' huquqlı. Ol sonday adam, heshkim menen so'ylespeydi t.b.

Bul bir qatnaslıq so'zli bag'inın'qılı qospa ga'plerde da'slepki ga'ptin' ma'nisi son'gı bag'inın'qı ga'p arqalı tu'sindirilip kelgen.

Eki qatnaslıq so'zli anıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'ptin' bag'inın'qı ga'pinin' quramında **kim**, **kimnin'**, **kimde-kim**, **qanday**, **qaysı** t.b. qatnaslıq almasıqları, bas ga'ptin' quramında sog'an sa'ykes **ol**, **onın'**, **sol**, **sonın'**, **sonday** t.b. sıyaqlı siltew almasıqları qollanıladı: **Kimnin'** qolı qıymıldasa, **onın'** awzı qıymıldaydı (naqıl). Kimnin'dur g'a'rremshiligi bolsa, tili qısqa bolsa sol adam qorqadı ha'm bunday jerde salamat ortalıq bolmaydı («E.Q.»). **Kimde-kim** kitapqa ko'p qarasa, kitap **onın'** zeynin ashadı, so'zge sheshen etedi («Atalar so'zi').

Sizdi **kim** mingizse ba'lent ma'rmerge,
Onın' ornı bolar barhama to'rde

(I. Yu.).

Eki qatnaslı so'zli anıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'ptin' bas ga'pinde qatnaslıq so'z stillik talapqa ılayıq tu'sirilip qaldırılıp ta keledi:

Kim qasına jag'ımpaz jıynasa eger,
Erkindey ultanın tez uyıq teber.

Qaysı tilde qosıq aytsan'da janım,
Ba'ri tu'sinikli, qa'dirdan mag'an.

(I. Yu.).

Bul anıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'plerdin' birinshisin bas ga'pinde **onın'** ekinshisindegi bas ga'pte **sol tildin'** degen anıqlawishlar tu'sinilgen. Tu'sirilip qaldırılǵ'an anıqlawishlardın' ornı sol ga'plerdin' uluwmalıq mazmunınan ha'm tartımlanıp kelgen anıqlanıwshı so'z arqalı ga'p ishinde belgili bolıp turadı.

§ 114. Pısıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'pler tuwralı tu'sinik

Pısıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'p tu'rkiy tillerinin' qaysısında bolsa da, ma'nisi ha'm du'zilisi jag'ınan ko'p qollanılatug'ın bag'inın'qılı qospa ga'ptin' bir tu'ri. Ha'zirgi tu'rkiy tillerindegi izertlewler, sabaqlıqlar ha'm akademiyaqlı grammatikalarda onın' semantikaqlıq tu'rlerge bo'liniwi 7 den 12 ge deyin ha'r tu'rli sanda ko'rsetiledi.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi ilimiy miynet ha'm sabaqlıqlarda pısıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'ptin' waqıt, orın, sın, salıstırmalı, sebep, maqset, sha'rt ha'm qarsılas bag'inın'qılı qospa ga'p sıyaqlı 8 tu'ri qa'liplesken tu'rde u'yrenilip kiyatır. Olar du'zilisi, bayanlawish formasının' bildiriliwi, bag'ındırıwshı da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnasına qaray bir-birinen ajralıp turadı.

Ha'zirgi tu'rkiy tillerindegi ko'pshilik grammatika ha'm sabaqlıqlarda baslawish, bayanlawish, tolıqlawish, anıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'pler menen bir qatarda, pısıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'p funtsionallıq printsip tiykarında ko'p jıllardan beri usı termin menen u'yrenilip kiyatır.¹ Sonday-aq o'zbek tili izertlewshileri ta'repinen anıqlawish, tolıqlawish bag'inın'qılı ga'pler sıyaqlı, pısıqlawish bag'inın'qılı ga'ptin' de bas ga'ptin' bir ag'zasına (bayanlawishqa) qatnaslı bas ga'ptin' mazmunı menen baylanısıp, sol ag'zanı tu'sindirip keletug'ını so'z etiledi.²

¹ Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы (Морфология хәм синтаксис). Казан, 1959, 579-бет; Абдуллаев А. Муасир азарбайжан дилинда табели мираккаб шумлалар. Бакы, 1974, 249-бет; Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. М., изд-во «Наука», 1972, 315-бет; Покровская Л.А. Синтаксис гагаузского языка. М., 1978, 69-бет; Грамматика хакасского языка. М., «Наука», 1975, 403-бет; Есенов К. Сабактас курмалас сөйлемнің қурылысы. Алматы, «Ғылым», 1982, 68-бет;

² Махмудов Н., Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 170-бет; Сайфуллаева Р. Эргашган қўшма гапнинг таснифи. - «Ўзбек тили ва адабиёти» 1989, №3, 22-бет.

Qaraqalpaq tilindegi bag'ınn'qılı qospa ga'pler boyınsha izertlewlerde joqarında atalg'an «pısıqlawish bag'ınn'qılı qospa ga'p» termini menen qollanılmay, «bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' ma'nisine qaray tu'rleri» dep atalıp kiyatırǵanı ma'lim. Haqıyqatında, pısıqlawish bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' bag'ınn'qı komponenti o'zinin' predikativlik belgisin saqlag'an halda jay ga'plerdegi pısıqlawish sıyaqlı, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' mazmunın ha'r ta'repleme sıpatlap, onın' menen pısıqlawishlıq ma'nide baylanısadı. Bul jag'ınan pısıqlawish bag'ınn'qı ga'pler jay ga'plerdegi tolıqlawish ha'm pısıqlawish is-ha'reketti sıpatlap kelgeni sıyaqlı, bag'ınn'qı ga'pler de mazmunı jag'ınan bas ga'ptin' quramına kirip, ga'p ishindegi ga'p taqlette is-ha'reket, waqıyalardı ha'r tu'rli pısıqlawishlıq ma'nide sıpatlaydı. Biraq, bas ga'ptin' quramına onın' bir ag'zası sıyaqlı pu'tkilley sin'ip ketpey, bag'ınn'qılıq qatnastag'ı ga'plik belgisin saqlaydı.

Qaraqalpaq a'debiy tilinin' faktlerine tallaw jasap qarag'anımızda pısıqlawish bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' funksional-semantikalıq belgilerine qaray: waqıt, orın, sın, salıstırmalı, mug'dar-da'reje, sebep, na'tiyje, maqset, sha'rt ha'm qarsılas bag'ınn'qı ga'p sıyaqlı 10 tu'rge bo'linetug'inlıǵı anıqlandı. Bulardıń mug'dar-da'reje ha'm na'tiyje bag'ınn'qı tu'rlerinen basqa 8 tu'ri ilimiy miynet ha'm sabaqlıqlarda u'yrenilip keldi. Al mug'dar-da'reje ha'm na'tiyje bag'ınn'qılı ga'p tu'rleri o'z aldına bo'linbey, basqa tu'rlerinin' quramında u'yrenilip kelgen edi. Endi bulardı da a'debiy tildin' faktleri tiykarında o'z aldına bo'lip u'yreniw maqsetke muwapıq keledi.

§ 115. Waqıt bag'ınn'qılı qospa ga'pler

Pısıqlawish bag'ınn'qılı ga'p bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' basqa tu'rlerine qarag'anda til faktlerinde ma'nisi, du'ziliw o'zgeshelikleri jag'ınan bay ha'm o'nimli qollanıladi. Pısıqlawish bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' bul tu'ri tuwralı qaraqalpaq tilinde M. A'wezov ha'm E. Da'wenov ta'repinen ken' izertlew jumislari islendi.¹

Eki yamasa birneshe jay ga'plerdin' o'z ara birin-biri waqıtlıq ma'nide tu'sindirip baylanısqa qospa ga'p tu'rleri waqıt bag'ınn'qılı qospa ga'plerdi du'zedi. waqıt bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' bag'ınn'qı komponenti bas ga'pten an'latılǵan is-ha'reket, waqıyanın' bolıwı, bolıp o'tiwi, ha'm endi bolatug'ın waqıtlıq begilerin bildiredi: Men kelsem, Murat shay iship otır eken. (Sh.S.). Quyash ele ko'terile qoymag'an

¹ Әуезов М. Хәзирги дәуір қарақалпақ тилинде бағыныңқы қоспа гәплер хәм олардың структурасы. Нөкис, 1972, 53-101-бетлер; Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992, 461-477-бетлер.

ma'ha'ide, Nesibeli sırtqa shıqtı. Ba'ha'r baslanıwdan, bizler jaylawg'a ko'shemiz (O'.X.).

Bul waqıt bag'ınn'qılı qospa ga'plerdin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyaları bir-biri menen waqıtlıq ma'nide baylanısıp, bag'ınn'qı ga'p bas ga'ptegi is-ha'rekettin' bir waqıtta bolg'anın, bolıp o'tkenin ha'm endi bolatug'ın ha'r tu'rli waqıtlıq ma'nide sıpatlap kelgen.

Waqıt bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' bag'ınn'qı jay ga'pinin' bayanlawishının' bildiriliwi ju'da' ken' qollanıladi. Olar, ko'binese kelbetlik feyil, hal feyil, ha'reket atı feyilinin' ha'r tu'rli formalarında, sonday-aq sha'rt meyil, geypara betlik feyilge da'nekerlik xızmettegi de ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwinen boladı.

Waqıt bag'ınn'qılı qospa ga'plerdin' quramındag'ı jay ga'pler, tiykarınan, sintetikalıq usıl menen baylanısadı. Olardıń analitikalıq usılda baylanısıwı ju'da' az ushıraydı.

Waqıt bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' bag'ınn'qı ga'pinin' bayanlawish formaları to'mendegi so'zler arqalı bildirilip, bas ga'p penen waqıtlıq ma'nilerde keledi:

1. a) bag'ınn'qı ga'ptin' bayanlawishı kelbetlik feyildin' -g'an/-gen formalı tu'rinin' ataw, ken'islik seplik formalı so'zlerden, sol so'zlerge waqıt ma'nili ko'mekshi so'zler ha'm tirkewishlerdin' dizbeklesiwinen bolıp, bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw waqtın bildiredi: Qonaqlar atlarınan tu'sip atırg'anda, awqatta pisip shamalasqa edi. Sabaq pitkennen, ol bizlerdi shaqırıp aldı (T.Q.). Aydana menen traktorshı awqatlanıp bolg'an waqıtta, Nurjan keldi (O'.X.). Bizler a'dewir jer ju'rgennen son' aspannan jawın tamshısı tamshılay basladı (N.D.);

b) waqıt bag'ınn'qı ga'ptin' bayanlawishı kelbetlik feyildin' -ar/-er, -r ha'm juplasıp kelgen -ar-mas formalı tu'rleri arqalı da bildiriledi. Biraq, bular ataw formasında emes, sol formaların' orın seplik qosımtalı tu'rine waqıt ma'nili ko'mekshi so'zlerdin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyaların' isleniw waqtın an'latadı: Orınbay a'skerlikke **keterinde**, anası Ta'jıgu'l onın' man'layınan shorp-shorp su'ydi (X.S.). Qalın' muz **keter-ketpeste**, sheshinip tu'stik suwlarg'a (Jiyen Jıraw). Sarımbet kazarmag'a **keter waqıtta**, kempir apam ga'p taptı. Adamlar jolg'a **tu'ser aldında**, Sinebryukov jigıtlerge ha'zir awıldın' jaqsı emesligin ayttı (A.A.). Tan' atıp, adam **o'yer-bu'yardi ko'rer-ko'rmes ma'ha'ide**, Bekman menen qon'sısı Erniyaz baxıt izlep, an' awlamag'a ketti (B.B.).

2. Waqıt bag'ınn'qı ga'ptin' bayaanlawishı h'al feyildin' -ıp/ ip, -p, -a, -e, -may/mey, -g'ansha, -g'ah, -masthan formalarınan ha'm -g'ah, -masthan formalarına geypara tirkewishlerdin' dizbeklesip keliwinen

boladı: Ay **batıp**, qalın' tog'ayg'a qaran'g'ılıq sho'kti(Sh.S.). Tu'n jarpi **awa kele**, Serjan az g'ana esin jıynag'anday boldı (T.Q.). Jumagu'l oydan qutilmay-aq, oyın Jamılanın' tu'shkirigi bo'lip jiberdi (A.A'). Ol **so'ylep bolg'an**sha, Serkebay so'z qospay biyparwa otırdı (T.Q.). Bıylg'ı ba'h'a'r **kelgeli**, umıtpasam usı da'slepki ton'ıwım shıg'ar (Sh.S.). Bular **barmastan aldın**, otawdag'ı ka'tqudalar menen jasawıllar sırtqa shıqqan eken (K.S.).

3. a) waqıt bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı h'a'reket atanın' shıg'ıs seplik formalı tu'ri h'a'm sol formalı tu'rine baslap tirkeriwishinin' dizbeklesip keliwinen bolıp bas ga'pti waqıtlıq ma'nide sıpatlaydı: Shon'kı ketiwden, anası kirdi (T.Q.). Boranbay, miymanlar ketiwden-aq, qon'sısı A'bdimurat traktorshını shaqırıp kelip qoshqardı soydırıp taslag'an edi (J.A.). Patsha menen onın' qalınlg'ı maydang'a shıg'ıwdan baslap, bas barabanshı barlıq qu'shinin' jetkeninshe taza barabandı qag'a baslaptı (A.x.e);

b) tartımlanıp kelgen -uw/-u'w formalı h'a'reket atı feyiline menen, mattal ko'mekshi so'zlerinin' dizbeklesiw arqalı waqıt bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawı bildiriledi: Jaz shıg'ıwı menen, bizin' u'y Ko'klisuw degen jerge ko'ship ketti (N.D.). Semennin' dawısı jan'g'ırıp shıg'ıwı mattal, bizin' jigitler dushpanlardın' u'stine arısladay atıldı (K.S.).

4. Waqıt bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı -sa/-se formalı sha'rt meyilden bolıp, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw waqtın bildirip keledi:

a) sha'rt meyildin' -sa/-se forması bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı xızmetinde kelgende, I ha'm III betlerde qollanıladı ha'm bas ga'ptin' is-ha'reketi menen bir waqıtta bolg'an is-ha'reketlerdi an'latadı: Men da'lizge shıqsam, balalardıń bir qanshası toplassıp dalag'a qaray juwırdı (X.S.). Sol ku'ni Temir Turg'anbaydikine kelse, ol xoja menen so'ylesip otır eken (T.Q.);

b) bayanlawıshı I-III betlerdegi bag'ının'qı ga'ptin' is-ha'reketi waqıtlıq jaqtan bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyasınan son' iske asqanın da bildirip keledi: Bul waqıyanı bildireyin dep mektepke barsam, ol rayong'a ketipti (Q.D.). Qa'dır qoylardı suwg'aratug'ın jerge kelse, A'biw ata qoylardı o'riske aydap ketipti (S.S.).

5. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı bet bildiretug'ın feyillerge da'nekerlik xızmettegi **de** ko'mekshi feyilinin' **degende**, **degenshe** ha'm **degen waqıtta**, **degen shelli** formalarında dizbeklesip kelip bas ga'pti waqıtlıq ma'nide sıpatlaydı. Bunday du'zilistegi bag'ının'qı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'ınn'qı ga'p penen bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyaları, ko'binese bir waqıtta iske asqan waqıyalardı, geyde bas ga'ptegi is-ha'reket bag'ının'qı ga'ptegi is-ha'reketten burın iske asqanın bildiredi: Biraq, bay balası biydaylıqqa endi jettim degende, mıltıq sestı

gu'rp ete qaldı (Q.D.). Begjan qol-polın juwaman degenshe, Zerxan awqatın da alıp keldi (X.S.) Jolbarıs endi jettim degen waqıtta, qashıp baratır'g'an bala jolbarıs qılısh penen berip ketedi. Olar qayıp kelemen degenshe, ekipaj uyqılap ta ketti (O.B.). Ol esin jıynayman degen shelli, tezirek u'yime jetip alayın («Aziya xalıqlar ertegi»).

6. Waqıt bag'ının'qı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ha'm bas ga'pi qatnaslıq so'zli bolıp, o'z ara waqıtlıq ma'nide baylanısadı. Olar qatnaslıq so'zli bolıp baylanısqanda bag'ının'qı ga'ptin' quramında **qashan** almasıg'ı, bas ga'pte sog'an qatnaslı **sol waqıtta** ra'wish so'z qollanııp, eki qatnaslıq so'zli waqıt bag'ının'qı qospa ga'p du'ziledi: Qashan gılt tabılsa, **sol waqıtta** qapını asharsız (Dik. Lan.). **Qashan** jer tapqa kelse, **sol waqıtta** atızlarg'a traktor tu'sedi («E.Q.»).

Bul du'zilistegi waqıt bag'ının'qı qospa ga'pler bag'ının'qı ha'm bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyaların' isleniwinin' izbe-izli iske asatug'ının bildiredi.

§ 116. Orın bag'ının'qı qospa ga'p

Orın bag'ının'qı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pi bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw ornın, baslanıw yamasa bag'darlang'an ornın bildiredi. Bag'ının'qı qospa ga'ptin' bul tu'ri ko'pshilik tu'rkiy tillerinde erteden u'yrenilip kiyatırsa da, qaraqalpaq tilinde jaqıng'a deyin o'z aldına bag'ının'qı qospa ga'ptin' bir tu'ri retinde qaralmay, sha'rt bag'ının'qı qospa ga'ptin' quramında u'yrenilip keldi. Ha'tte qazaq tilindegi izertlewler ha'm grammatikalarda ha'zirge deyin sha'rt qatnas bag'ının'qı qospa ga'p retinde u'yrenilip kiyatır.¹

Orın bag'ının'qı qospa ga'p o'tken a'sirdin' 70-jıllarının' ortalarına kelip, E.Da'wenovtın' qaraqalpaq tilindegi bag'ının'qı qospa ga'pler boyınsha izertlewlerinen orın aldı² 90-jıllardan baslap mektep sabaqlıqlarında da u'yrenilip kiyatır.³

Qaraqalpaq tilinin' faktlerine tallaw jasap qarag'anımızda, orın bag'ının'qı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawısh formasının' analitikalıq ha'm sintetikalıq usıl menen du'ziletug'ını ko'rinedi.

¹ Қазақ тилинің грамматикасы. II, Синтаксис. Алматы, «Ғылым», 1967, 200-бет; Есенов Қ. Сабактас курмалас сөйлемнің қурылысы. Алматы, «Ғылым», 1982, 62-63-беттер.

² Дәуенов Е. Каракалпак тилиндеги орын бағыныңқылы гәп. «ӨзРИАКБ хабаршысы», 1974, №3 69-74-беттер; Хәзирги каракалпак әдебий тилинің грамматикасы. Нөкис, «Билим», 1992, 477-482-беттер.

³ Дәуенов Е, Дәулетов М. Каракалпак тили. 9-класс ушын сабақлық. Нөкис, «Билим», 1991, 65-бет.

1. **Analitikahq usul menen du'zilgen orın bag'ının'qılı qospa ga'p.** Orın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bayanlawışu —sa formalı sha'rt meyil arqalı bildiriledi de, bag'ının'qı ga'p penen bas ga'ptin' quramında qatnaslıq so'zler qollanıladi: Ha'kim qayda jumsasa, ol **sonda** isleydi (B.B.). El qayda ko'shse, biz de **solay** ko'shemiz (T.Q.).

Qatnaslıq so'zler arqalı du'ziletug'in orın bag'ının'qılı qospa ga'pler eki qatnaslıq so'zli bolıp keledi. Olardag'ı qollanilatug'in qatnaslıq so'zler formalıq ha'm ma'nilik jaqtan, ko'binese bir-birine sa'ykeslenedi. Geyde olar bag'ının'qı ha'm bas ga'pte formalıq jaqtan sa'ykeslenbey, ha'r tu'rli formalarda qollanıwı da mu'mkin. Biraq, olardın' arasındag'ı orın ma'nisinin' an'latılıwına kemislik kelmeydi.

Qatnaslıq so'zli orın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' du'ziliwi ushın to'mendegi qatnaslıq so'zler qollanıladi:

a) bag'ının'qı ga'ptin' quramında qayda, qay jerde (qayerde), bas ga'pte sonda, sol jerde (so'yerde) qatnaslıq so'zleri keledi: Bolis **qayda** bar dese, ol **sonda** barıp aytqanın qılıp ju'retug'in edi (Q.E.). **Qay jerde** aqsha ko'p bolsa, **sol jerde** go'zzallıq penen ibratlı so'z passıqqa shıg'adı (Sh.A.). **Qay jerde** iske shıntlap kirisilse, **sol jerde** na'tiyje ko'zge ko'rinedi («E.Q.»);

b) bag'ının'qı ga'pte qaydan, bas ga'pte sonnan so'zleri qatnasadı: Aldın'g'ı arba **qaydan** ju'rse, son'g'ı arba da **sonnan** ju'redi (naqıl);

d) bag'ının'qı ga'pte qayaqqa, qaysı, qaysı jaqqa, bas ga'pte sol jaqqa, sol jerge, **sol jaqta** sıyaqlı qatnaslıq so'zleri qollanılıp, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' bag'dar alıw ornın bildiredi: Qaran'lar men qayaqqa ju'rsem, ay da sol jaqqa ju'redi (Dik. Lan). Balıq qaysı bo'limnen ko'p shıqsa, sol jerge barlıq ku'shti toplaw kerek (O'.A.). Qaysı jaqqa ko'z jiberip qarasan', sol jaqta traktorlar jerdin' astın-u'stine shıg'arıp ju'rgenin ko'resen' (J.S.);

e) bag'ının'qı ga'pte **qalay** bas ga'pte **solay** qatnaslıq so'z qollanıladi. Bul so'zlerdin' qatnasınan du'zilgen bag'ının'qı ga'p bas ga'ptin' is-ha'reketinin' bag'darlang'an ornın bildiredi: Men onın' basın **qalay** bursam, ol **solay** burıladi (J.S.).

Geyde eki qatnaslıq so'zli orın bag'ının'qı qospa ga'ptin' bas ga'pinde stillik talapqa ılayıq qatnaslıq so'z tu'sirilip te qollanılwı mu'mkin. Biraq bas ga'ptegi tu'sirilgen qatnaslıq so'zdin' ornı uluwma ga'ptin' mazmunı kontekst arqalı belgili bolıp turadı: Qayta **qay jerde** top bolsa, top arasınan Jumagu'ldi tabasan' (O'.A.). **Qay jerde** daw bolsa, na'stek molla (T.Q.).

2. **Sintetikahq usul menen du'zilgen orın bag'ının'qılı qospa ga'p.** Orın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bul tu'ri E. Da'wenovtin' qaraqalpaq tilindegi orın bag'ının'qılı qospa ga'p boyınsha izertlewinde so'z etilmeydi. Ol birinshi ret mekteplerdin' 9-klasları ushın du'zilgen

«Qaraqalpaq tili» sabaqlıg'ının' 1991-jıl'g'ı basılıwında orın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' du'ziliwinin' 2-tu'ri retinde ko'rsetildi. Bunda «bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışu kelbetlik feyildin' orın seplik formalı —**g'anda** formasınan bolıp, bas ga'p penen baylanısadı. Bunday jag'dayda tiykarg'ı orın ma'nisin bag'ının'qı ga'ptegi orın ma'nisindegi so'z atqaradı: Bizler **Taqıyatastın' tusına** kelgende, jol ekige bo'lindi (Sh.S.).

Bul bayanlawış forması arqalı bas ga'p penen baylanısqa bag'ı-nın'qı ga'p bas ga'pti orın ma'nisinde sıpatlap **qayerde?** degen soraw'g'a juwap beredi. Tiykarg'ı ornınlıq ma'ni bag'ının'qı ga'ptegi **Taqıyatastın' tusına** degen orın ma'nisindegi so'zge baylanıslı bolıp keledi.

Usıg'an jaqın du'zilistegi orın bag'ının'qılı ga'pler a'zerbayjan, tatar, qarashay-balkar tillerindegi ilimiy miynetlerde de ko'rsetilgen.¹

Orın bag'ının'qılı ga'ptin' bul tu'rinin' du'ziliwi eki tu'rli bolıp keledi:

a) orın bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışu kelbetlik feyildin' orın seplik qosımtalı -g'an/-gen tu'ri arqalı bildirilip, bas ga'p penen baylanısadı. Bunday du'zilistegi bag'ınıqlı qospa ga'ptin' quramında orın ma'nisindegi so'zler qollanılıp, bas ga'pten an'lasıl'g'an is-ha'reket, waqıyanın' isleniwinin' belgili orıng'a qatnaslıqlıg'ın bildiredi: Mashina A'miwda'ryanın' tusına kelgende, bizler tu'sip qaldıq. Ko'ldin' jiyegine kelgende, taqırılıq shatırastay bolıp ko'rindi (T.Q.);

b) orın bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışu ataw formadag'ı -g'an/-gen formalı kelbetlik feyilge ko'mekshilik xızmettegi **jerde** so'zinin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'ptegi is-ha'reketin' isleniw ornın bildiredi: Men ko'lden shıg'ıp, mayda tallı tog'ayg'a **aralasa bergen jerde**, qılan' etip bir atlı aldımnan shıg'a keldi (Sh.S.). Ja'lmen u'yine **jaqınlag'an jerde**, onı Xoja ku'tip aldı (T.Q.).

Bul sıyaqlı orın bag'ının'qı qospa ga'plerdegi **jerde** ko'mekshi so'zinin' qatnası arqalı du'zilgen bag'ının'qılı qospa ga'ptin' ornınlıq ma'nisi da'slepki a) punkttegi du'ziliske qarag'anda biraz anıq ornınlıq ma'nige iye bolıp keledi. Eger a) punkttegi orın bag'ının'qı ga'ptin' ornınlıq ma'nisi anıq bolmay, gu'milji bolıp, usı forma arqalı du'ziletug'in waqıt bag'ının'qı ga'p penen ma'nilik jaqtan ku'ta' jaqın bolıp qalg'anda, olardı bir-birinen ajratıwda jerde, waqıtta so'zlerin qatnastırıw arqalı bir-birinen ajratıw mu'mkin. Ma'selen, Mayda toran'g'ıllıqtın' arası menen qashıg'a o'rmelegenimde, aldımnan bajban g'arın shıqtı (Sh.S.).

¹ Абдуллаев Э. Муасир азербайжан дилинда табели мураккаб шумлалар. Бакы, 1974, 268-бет; Закиев М.З. Хэзерге татар адаби теле синтаксиси хэм пунктуациясе. Казан, 1984, 180-181-бетлер; Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. М., «Наука», 1972, 315-316-бетлер; Грамматика карачаево-балкарского языка. Нальчик, «Эльбрус», 1976, 550-бет.

Bul du'zilstegi ga'p ma'nisi jag'ınan waqıt bag'ının'qılı qospa ga'p, onun' bag'ının'qı ga'pi qashan? degen sorawg'a juwap beredi. Eger usı ga'ptin' quramına jerde so'zin qatnastırıp du'zgenimizde, onun' ma'nisi orın ma'nisine o'tedi. Men mayda toran'g'ıllıqtın' arası menen qashıg'a **o'rmelegen jerde**, aldımnan bajban g'arrı shıqtı.

Bul jag'dayda bag'ının'qı ga'pke orın ma'nisine qatnaslı qayerde? Sorawı qoyıladı.

§ 117. Sın bag'ının'qılı qospa ga'p

Sın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' bag'ının'qı ga'pi bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' qalay islengenin, qa'ytıp a'melge asqanın yamasa aspag'an halatın, sın sıpattaydı.

Sın bag'ının'ılı qospa ga'ptin' bag'ının'ı ga'pinin' bayanlawışı, ko'binese hal hal feyilden bolg'an bag'ının'qı ga'pler sırtqı ko'rinisi ha'm ma'nisi jag'ınan hal feylli toplamlarg'a uqsas keledi. Biraq, olardin' arasındag'ı ayırmashılıqtın' tu'rkiy tillerinde biraz qa'liplesip kiyatırğ'anı ma'lim. Bul ayırmashılıq olardin' du'zilisinde ko'rinedi. Hal feyil toplanlı jay ga'plerde hal feyil toplan du'zgen konstruksiya o'zine ta'n baslawıshsız, jay ga'ptin' quramında onun' ken'eytilgen ag'zası xızmetin atqaradı. Al hal feyller bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı wazıypasında kelgende o'z baslawıshına iye bolıp, ga'plik konstruksiyanı du'zedi. Qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'ının'qı ga'p bas ga'pke g'a'rezli bolıp, bas ga'pten an'lasılğ'an is-ha'rekettin, isleniw sın, qalay iske asqanın sıpattap keledi.

Sın bag'ının'qılı qospa ga'p, tiykarınan, sintetikalıq usılda baylanısa-dı. Olardin' du'ziliwine qatnaslıq so'z yamasa bag'ındırıwshı da'nekerler qatnaspaydı.

Sın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponentinin' bayanlawışı, ko'binese hal feyil formaları, siyrek jag'dayda geypara ko'mekshi so'zlerdin' qatnasınan du'ziledi:

1. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı **-p (-ıp-ıp)** formalı hal feyilden boladı. Bul forma hal feyildin' bayanlawışı xızmetinde o'nimli qollanıladı: Awıl aynası ko'k-jasılg'a **do'nip**, jazdın' sa'ni a'llaqashan o'z go'zzalıg'ın ko'rsetpekte (Q.J.). U'iken ko'zleri u'sti-u'stine **jıplıqlap**, a'jim basqan betinde quwanish payda boldı (J.S.).

2. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı bolımsız formadag'ı hal feyildin' **-may/-mey** qosımtalı tu'rinen bolıp, bas ga'ptin is-ha'reketinin' isleniw sın bildiredi: Olarg'a soqqı beretug'ın la'shker **jiberilmey**, barlıq ku'sh qon'ratılılarg'a qarsı ja'mlendi (T.Q.). Xan olardı qasaqana narg'a mingizbey, urıstın' barısın ko'rsetpey, olarg'a o'zi xabar aytıp tur (T.Q.).

3. Bayanlawışı **-mastan/-mesten** formalı hal feyil arqalı bildirilip, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' qalay iske asqanın sıpattaydı: Suw

ısırap bolmastan, atız erkin tola basladı (J.S.). Jetimektin bul so'zine Jiye ku'lip qoymasta, onun' qasında turg'an basqa adamlar da ishek-silesi qatıp ku'ldi (J.S.). Eki ta'repten qamap kiyatırğ'an dushpannıń ortasında qalg'an Shabat penen Esemurat buring'ıday bug'ıp jatpastan, ekewi bir-birine arqasın su'yep tu'rgelip turıp-aq attı (J. S.).

4. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı **-g'anday/-gendey, -tug'ınday** formalı hal feyil ha'm sol formadan keyin **bolıp** ko'mekshi feyili dizbeklesip, bas ga'ptin' is-ha'reket waqıyasının' qalay, qa'ytıp iske asqanın bildiredi. Bunun' ekinshi tu'ri (g'anday bolıp) da'slepki (g'anday) tu'rine qarag'anda waqıyanın' isleniw sın anıq ko'rsetedi: Jerdin' u'stinde ha'reket toqtap **qalg'anday**, bir kese shay ishim tınıshlıq sho'kti (T.Q.). Sol waqıtta birew **salıp qalg'anday**, arqası jıbrılay basladı (B.G.). Ton'nın' u'sti **jibiskendey bolıp**, atızlar janlandı (T.Q.). Bazda qanday da bir o'lpın dawıs **esitilgendey bolıp**, olda ko'z ashıp jumg'anşa u'nin o'shiredi (O'.X.).

Bayanlawışı hal feyildin' **-g'anday/-gendey** forması arqalı du'zilgen bag'ının'qı ga'p mani bildiriwi jag'ınan salıstırmalı bag'ının'qı ga'pke uqsas kelip qalatug'ın jagdaylar da ushırasadı. Biraq bundayda **-ganday** forması arqalı duzilgen bag'ınqı gap bas gaptegi is-hareket, waqıyanın' iske asıw usılının salıstırıwshılıq sın ko'rsetip kelse, sın bag'ının'qılı qospa gap, al bag'ınqı gap penen bas gaptegi is-hareket, waqıyalar bir-birine salıstırmalı ma'nide kelse ha'm olardin' jay ga'plerinin' bayanlawıshları bir tu'bir so'zden yamasa sinonim so'zlerden bolsa, bunday jag'dayda salıstırmalı bag'ınqılı ga'p boladı: 1. Biraq barlıq jılqı **jorg'a bola bermegendey**, barlıq adam da shayır bola bermeydi (M.D.). 2. Jan'a shag'ırayıp turg'an aq bultlardın' betine ta'biyat qara perdesin **japqanday**, aspan tu'nere qaldı (K.S.).

Bul ga'plerdin' birinshisi salıstırmalı, ekinshisi sın bag'ınqılı qospa gap, ma'nisinde kelgen.

5. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı atawısh so'z ha'm geypara eliklewish so'zlerge ha'l feyil formasındag'ı **bolıp** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesiwi arqalı bildirilip, bas ga'ptin' is-hareket, waqıyanın' isleniw sın an'latadı: Onın' dawısı tu'n tınıshlıg'ın buzg'an a'jayıp **jan'g'ırıq bolıp**, alıs-qıyırar a'jag'a dep ta'kirarladı (T.Q.). Eki betinin' alması qıp-qızıl bolıp, tu'ri o'zgerip ketti. Man'layının' teri gu'lge tu'ken qoyıw shıqtay **g'uj-g'uj bolıp**, Aydana japtın' rashına kelip toqtadı (O'.X.).

6. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı arıqlıq meyildin' **-dı/-di** formasına **dep** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwi arqalı bas gaptegi is-hareket, waqıyanın' isleniw sın bildiredi. Bunday du'zilstegi bag'ının'qı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pi orın ta'rtibi jag'ınan, ko'binese, bas gapten burın, geyde onun' ortasında da keledi: Ha'mme xalayıq, xannın' ulı atasının' ornına xan **boladı dep** tarqasadı (Q.x.e.).

Bular iz kesip so'zsiz **tabadı dep**, adamlar og'an isengen qa'lpinde qala berdi (A.B.). Ol, tu'sip aturg'an pa'rlerdin' ornina jan'adan pa'r **shig'adi dep**, tinishlandiripti (Ha'r tu'rli xaliq ertekleri).

§ 118. Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'p

Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyalarınin' mazmunı bir-biri menen o'z ara uqsaslıq, ten'ey ma'nilerinde salıstırıw arqalı du'ziledi. Olardın' jay ga'pleri arasındag'ı salıstırmalıq birin-biri tu'sindiriw jolı menen emes, is-ha'reket, waqıyalardıń yamasa jeke so'zlerdin' ten'be-ten'lik, uqsaslıq belgilerin salıstırıw arqalı iske asadı. Sonlıqtan salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerine basqa bag'ının'qı ga'plerdegidey sorawlar qoyılmaıdı. Da'slepki jay ga'ptegi is-ha'reket, waqıya qanday da'rejede iske asatug'ın bolsa, son'g'ı jay ga'ptegi (bas ga'ptegi) is-ha'reket, waqıyanın' sonday da'rejede iske asatug'ınlıg'ı salıstırıladı. Demek bas ga'ptin' mazmunı bag'ının'qı ga'ptin' mazmunına salıstırıw arqalı ashıladı.

Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawışı, ko'binese bir tu'bir so'zden yamasa ma'nileri o'z ara bir-birine jaqın sinonim so'zlerden boladı: Jawıngerlerge azıq-awqat qanday kerek bolsa, kiyim-kenshek te sonday kerek (A.B.). Quıyash shıg'ıstan Jer planetasına o'z nurın shashatug'ınday, endi ha'r ku'ni en' jaqsı, en' jan'a quwanışlardın' xabarı bızın' elimızden pu'tkil du'nya ju'zine taraladı («E.Q.»).

Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'pleri sintetikalıq ha'm analitikalıq usıllar arqalı baylanısadı.

I. 1) sintetikalıq baylanıstag'ı bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı hal feyildin' —**g'anday/-gendey**, —**g'anşa/-genshe** formaları, kelbetlik feyildin' —**g'an/-gen** formasına **siyaqlı, sekılli, sayın, go're** tirkewishlerinin' dizbeklesip keliwinen boladı: Ku'n jerdin' ılayın sorıp alg'anday-aq, tın' jer de ku'shimizdi sorıp almaqta (T.Q.). Alistag'ı ag'ayinnin' atı ozg'anşa, awıllastın' tayı ozsın (naqıl). Ma'n'gilik dvigatel'din' joybarları ta'biyattın' a'piwayı nızamların bilmewden **kelip shıg'atug'ın siyaqlı**, imperiyanın' talapları da ha'zirgi zamanda du'nya haqqındag'ı haqıyqatlıqtan uzaq tu'siniklerden kelip shıg'adı. («E.Q.»). Diywalg'a pa'tikten nur **to'gilgen sekılli**, jaydın' ishi birden jaqtılan-g'anday boldı (T.Q.). Ol paxtanı qol menen **tergennen go're**, mashina menen tergen mın' ma'rtebe an'sat ekenligin tu'sinedi (N.S.);

2) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı shıg'ıs seplik qosımtalı — **g'an+nan** formalı kelbetlik feyilden bolıp, bas ga'p penen salıstırmalı ma'nide qatnas jasaydı:

Aq biydayı turıp sulı sepkennen,
Taza salı turıp shigin ekkennen,
Jo'nsız qırıq ku'n qayg'ı-uwayım shekkennen
Den-sawlıqta bir ku'n shadlıq jaqsıraq.

(Berdaq).

Bunday shıg'ıs seplik qosımtalı kelbetlik feyildin' qatnasınan du'zilgen konstruksiya geypara izertlewlerde bag'ının'qı ga'p bola almaydı, ol ken'eytilgen ag'za bolıp keledi dep ko'rsetiledi.¹ Haqıy-qatında, bul du'zilestegi konstruksiya til faktlerinde ju'da az qollanılardı. Biraq, usı jag'ına qarap olardı bag'ının'qı ga'pti du'ze almaydı dep qarawg'a bolmaydı. Ma'selen, joqardag'ı qosıq qatarlarındag'ı diqqat etilgen konstruksiyalar ha'mmeside du'zilisi ha'm bas ga'p penen ma'nilik qatnası jag'ınan salıstırmalı bag'ının'qı ga'ptin' talabına juwap beredi. Bulardın' salıstırıwshılıq ma'nisin elede da'lirek anıqlaw ushın —g'an//nan,—gen//nen formaların—g'anşa—genshe forması menen almastırg'anda, bul ma'ninin' anıq ekenligin bayqawg'a boladı:

Jo'nsız qırıq ku'n qayg'ı-uwayım shekkenshe,
Den sawlıqta bir ku'n shadlıq jaqsıraq.

Sonday-aq, salıstırmalı ma'nidegi —g'anşa//—genshe formalı konstruksiyalardı da —g'annan/gennen forması menen almastırıp ayıwg'a boladı:

Ju'z jıl **qul bolg'anşa** essiz du'nyada,
Bir ku'n azat ju'rgen onnan ziyada.

(S.X.).

Bunday jag'dayda bas ga'ptin' bayanlawışı, ko'binese salıstırıwshılıq ma'nidegi atawısh so'zlerden boladı. Almastırıl'g'an jag'dayda da azı-kem stillik o'zgesheliktin' bayqalg'anı bolmasa, uluwma ga'ptin' mazmunına o'zgeris kirmeydi.

3. a) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı sha'rt meyildin' —**sa/-se** forması arqalı bildirilip, bas ga'p penen salıstırmalı ma'nide qatnas jasaydı. Bunday salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'plerde ma'nilik jaqtan ha'r tu'rli zatlar, waqıyalar ha'm ha'diyseler yamasa belgili bir waqıt aralıg'ındag'ı o'zgerisler salıstırılardı. Bul siyaqlı salıstırıwlar sol waqıya ha'diyselerdin', uqsaslıg'ı, qarama-qarsılıg'ı ha'm t.b. belgileri boyınsha salıstırılıp keledi: Ol qanar tıqsa, men de qanar tıqtım (O'.X.). Sen

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1992 46-бет.

terip u'lgersen', men de terip u'lgeremen (O.D). Usı otırg'an ata ma'kanın'dı qa'dirlemesen', men qa'dirlemeymen (A'.A.);

b) bag'ının'qı ga'p penen bas ga'pten an'lasıl'g'an is-ha'reket, waqıyalardıń arasındag'ı salıstırmalıq mazmun belgili bir da'wir, waqıtqa baylanıslı salıstırıladı: Revolyutsiyag'a shekem Qaraqalpaqstanın' sanaatı tek qol o'nermentlikten ibarat bolsa, bu'gin Qaraqalpaqstan aldın'g'ı qatardag'ı industriyalı, awıl xojalıg'ı kompleksli mexanizatsiyalang'an, ekonomikası menen ma'deniyatı tasqınlap rawajlang'an respublika. Burınları bizin' ata-babalarımız A'miw boyında jaz boyı man'lay terin to'gip, gu'zde qadaqlap, batpanlap qırman ko'tergen bolsa, endi bul jerlerdin' baylıg'ı birneshe millionlag'an pud ha'm birneshe ju'z mın'lag'an tonnalar menen o'lsenedi («E.Q.»).

Geyde usı sıyaqlı salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' quramında geypara salıstırılshılıq ma'nili ku'sheytkish so'zler kelip te, salıstırılshılıq ma'ni a'dettegiden go're ele de ku'sheytilip ko'rsetiledi: Paxta qanshelli qa'dirili bolsa, adam **onnan da** qa'dirili («E.Q.») Men Gu'lzardı qanday jaqsı ko'rsem, Bektemir de onı **mennen kem** ko'rmeydi eken. (X.S.). Bul qon'sılar hiyleker bolsa, Peter **olardan da beter** hiyleker eken («Ha'r tu'rli xalıqlardıń ertekleri»)

4. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı atawısh so'zlerden bolıp, og'an bolsa ko'mekshi feyili dizbeklesip keliwi arqalı bas ga'p penen salıstırmalı ma'nide baylanıadı: Aytıwshı aqıl **bolsa**, tın'lawshı dana. Jer ırısqaı gindigi bolsa, diyqanlar jerdin' gıltı (naqıl).

II. 1) analitikalıq usıl menen baylanısqaı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponentinin' bayanlawıshı —sa/-se formalı sha'rt meyilden bolıp, bag'ının'qı ha'm bas ga'ptin' quramında qatnaslıq so'zler keliw arqalı bas ga'p penen salıstırmalı ma'nide baylanıadı: Sawashtag'ı komandirler arasında jaw bekinisken qorg'andı alıw ushın jarıs **qanday** ha'wıjlense, tıdag'ı komandirler arasında da oljanı erte alıw ushın ba'seki **sonday** ku'shli edi. (K.S.). Ol o'z basın **qanday** qa'dirlese, jurıt basın **sonday** qa'dirleydi (O'.A.). Toy tarqag'annan keyin **qalay** ma'sla'hat bersen'iz, **solay** jazalaymız (T.Q.);

2) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı —sa/-se formalı **bolsa** ko'mekshi feyilinin' atawısh so'z, kelbetlik feyil ha'm geypara modal so'zler menen dizbeklesip keliwinen boladı. Bunday jag'dayda da salıstırılshılıq ma'ninin' bildiriliwi ushın bag'ının'qı ga'ptin' quramında **qanday**, bas ga'pte **sonday** qatnaslıq so'zler qollanıladı. Yaması sonday so'zi qollanılmay da keliwi mu'mkin: Diyqanshılıqta tuqımdı o'z waqtında egıw **qanday** a'hmiyetke iye bolsa, malsharwashılıg'ında mallardı o'z waqtında tuqımlandırw da **sonday** a'hmiyetke iye. («E.Q.»). Jumagu'l jurttı **qanday** su'yetug'ın bolsa, ol Palwandı da **sonday** su'yedi (O'.A.). Ja'lmen jıynalista qanday so'ylegen bolsa, adamlar tarqag'annan son'

da Jiyemurat penen shu'yrkelenisip, ha'tteki maqtanış penen kewil ko'terin'kilik so'zler aytısıp tarqasqaı edi (T.Q.);

3) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı —g'an//gen formalı kelbetlik feyilge **sıyaqlı** tirkewishinin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'pten an'lasıl'g'an is-ha'reket, waqıyag'a salıstırılshılıq ma'nide qatnas jasaydı. Bunday jag'dayda salıstırılshılıq ma'ni **qanshelli-sonshelli** so'zleri menen birge ga'ptin' uluwmalıq mazmunınan an'lasıladı: Qon'ıratlılar tariyxta **qanshelli** erte ko'ringen sıyaqlı, Qon'ırat qalası da qaraqalpaq tariyında erteden belgili (I.Yu.).

Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramında qatnaslıq so'zler bag'ının'qı ha'm bas ga'pte forması jag'ınan sa'ykeslenbey, ha'r tu'rli formada kelip te salıstırmalıq ma'ni bildiriliwi mu'mkin: Ha'zir kosmos korabli diyqannın' arbasınan **qanday** o'zgeshe bolsa, bu'gingi haqıyqatlıg'ımız da buring'ıdan **sonshelli** o'zgeshe («E.Q.»).

Geyde stillik talapqa baylanıslı bag'ının'qı ga'ptin' quramında qatnaslıq so'z qollanılıp, bas ga'pte qollanılmawı da mu'mkin. Bunday jag'dayda da'slepki jay ga'ptegi qatnaslıq so'zge sa'ykes bas ga'ptegi qollanılmag'an qatnaslıq so'zdin' ornı kontekst arqalı belgili bolıp turadı: Aw toqıwshılar qanday ba'sekige tu'sse, iynelik toqıwshılar da jarısıp, ıqlas penen isleydi (K.S.).

Qanday ko'retug'ın bolsan' sen meni,
Men de tap janımday ko'remen seni.

(T.J.).

§ 119. Mug'dar-da'reje bag'ının'qılı qospa ga'p

Pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bul tu'ri tu'rkiy tillerinin' ko'pshiliginde erteden u'yrenilip kiyatırsa da, qaraqalapaq tilindegi izertlew ha'm sabaqlıqlarda o'z aldına qaralmay, ha'zirge deyin salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramında u'yrenilip kiyatır.¹ Haqıyqatında, mug'dar-da'reje bag'ının'qılı qospa ga'ptin' komponentlerinin' arasında mazmunı jag'ınan mug'dar ma'nisindegi salıstırılshılıq bar. Biraq, salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'plerdegidey, olardıń salıstırılshılıq ma'nisi da'l anıq emes. Bularda salıstırılshılıqqa qarag'anda mug'darlıq mazmun basım keledi. Salıstırın': Adam balasına hawa, suw **qanday** kerek bolsa, ma'deniyat ta **sonday** kerek (X.S.). Balıq qansha mol bolsa, **aqsha** sonsha ko'p boladı (As.M.).

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1992, 494-496-бетлер; Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. Нөкис «Билим», 1996 280-бет; Da'wletov M. Da'wenov E. Qaraqalpaq tili. 9-klass ushın sabaqlıq. No'kis, «Bilim», 2002, 52-53-бетler.

Bul ga'plerdin' ekewi de qatnaslıq so'zler arqalı du'zilgen. Bulardın' birinshisindegi jay ga'plerde hawa, suw ha'm ma'deniyat so'zleri qanday, sonday qatnaslıq so'zler arqalı sapası jag'ınan salıstırılğan. Ekinshi bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerinde de balıq ha'm aqsha so'zleri mug'darlıq ma'nidegi qansha, sonsha so'zleri arqalı salıstırılshılıq ma'nige iye boladı. Biraq bulardın' arasındag'ı mazmun sapalıq qatnastag'ı salıstırılshılıq ma'ni emes, mug'darlıq ma'ni basım keledi. Bul jag'daylar mug'dar-da'reje bag'ının'qı ga'pti salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramında emes o'z aldına u'yreniwdi talap etedi.

Mug'dar-da'reje bag'ının'qı ga'p bas ga'ptin' mazmunına qatnaslı onın' is-ha'reketinin' mug'dar-shamasın, da'rejesin bildiredi. Pısıqlawish bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bul tu'ri de basqa qatnaslıq bag'ının'qı ga'pler sıyaqlı qatnaslıq so'zli bolıp du'ziledi. Qatnaslıq so'zler olardın' eki komponentinde de qollanıladı. Eki qatnaslıq so'zli mug'dar-da'reje bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pi ba'rhamas bas ga'pten aldın keledi. Mug'dar-da'reje bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pinin' bayanlawışı to'mendegi feyil formalı ha'm qatnaslıq so'zler arqalı bas ga'p penen baylanısadı.

1. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı sha'rt meyildin' —sa/-se forması arqalı bildirilip, ha'r bir jay ga'ptin' quramında qatnaslıq so'zler qollanıladı:

a) bag'ının'qı ga'pte neshe, qashan soraw almasıqları, bas ga'pte ra'wish tiykarlı qatnaslıq so'z qatnasadı: Ximiya **neshe** tu'rli boyaw shig'arsa, **sonsha** tu'rli tufli bar («E.Q.»). Anası **qansha** asıwlı ha'm jumbaqlı so'ylese, Ernazar **sonsha** teren' oyg'a shu'mer edi (T.Q.).

Qansha ko'p tiyesen' paxta, salın'dı,

Bul jol **sonsha** qurg'ınlatar halın'dı.

(I.Yu.);

b) bag'ının'qı ga'pte **qanshelli**, bas ga'pte **sonshelli** so'zleri qollanılıp, bag'ının'qı ga'ptegi mug'dar ma'nini ku'sheytıp ko'rsetedi: Paxtanı qanshelli a'lpeshlep ta'rbiyalasan', ol sonshelli o'nim beredi («E.Q.»). Parlament te, sud ha'kimyatı da, hu'kimet te qanshelli ku'shli ha'm erkin bolsa, biz jan'a a'sirdin' talaplarına sonshelli da'rejede ko'birek juwap bere alamız. Adamlarımızdın' siysiy sanası ha'm bilim da'rejesi qanshelli joqarılasa, biz demokratiya jolında qanshelli ko'p unamlı o'zgesheliklerge erissek, erkinlestiriw protsesleri de sonshelli tezlesedi («E.Q.»);

d) bag'ının'qı ga'pte qanshama, bas ga'pte sonshama qatnaslı so'zleri qollanıladı: Siz bizlerdi uslaw ushın qanshama mashaqatlansan'ız, biz de sizin' izin'izde sonshama mashaqatlandıq (J.S.).

Qanshama jıraq bolsam o'zin'nen men,

Qıyalımdı tartasan' sonshama menin'.

(T.M.).

Mariya İvanovanın' atın atag'andag'ı iltipatsızlıq so'zleri mag'an qanshama a'depsizlik bolıp ko'rinse, sonshama a'dilsizlik te bolıp ko'rindi (A.T.).

2. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı -g'an/-gen formalı kelbetlik feyilge sayın tirkewishinin' dizbeklesip keliwı arqalı da bildiriledi. Bunday jag'dayda da mug'dar-da'reje bag'ının'qılı qospa ga'ptin' ha'r bir komponentinde qatnaslıq so'zler qollanıladı: Ol qanshelli kewilli ju'rgen sayın, soldatları da sonshelli kewilli edi (T.Q.). Olenin Rossiya orayınan qanshelli alıslasqan sayın, og'an o'zinin' burıng'ı o'tken-ketkenleri de sonshelli qashıqlag'anday ko'rinedi (Lev.To.). Adam qanshama ko'p bilgen sayın, revolyutsiyamızdın' isi ushın sonshama hadal xızmet etedi. Ma'mleket qanshelli juwapkerli ekonomikalıq ha'm sotsiallıq jaqtan talap qoyg'an sayın, ilimpazlardın' u'lesi sonshelli u'lken bolıwı tiyis («E.Q.»).

Geyde mug'dar da'reje bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bas ga'pinde qatnaslıq so'z tu'sirilip qollanılıp ta keledi. Bunday jag'dayda tu'sirilgen qatnaslıq so'z ga'ptin' uluwmalıq mazmunınan belgili bolıp turadı: Jerge qansha ta'rbiya bersen', ol da sag'an baylıg'ın ayamaydı. Qız qansha bilimli bolsa, u'y-xojalıq jumısların men'geriwi, sheberligi sol bilimge sa'ykes bolıwı kerek (G.I.).

§ 120. Sebeb bag'ının'qılı qospa ga'p

Sebeb bag'ınqılı qospa ga'p du'ziliwi boyınsha bir-biri menen o'z-ara ma'nilik jaqtan tig'ız baylanıslı bolg'an bag'ının'qı ha'm bas ga'pten du'ziledi. Onın' bag'ının'qı ga'pi is-ha'reket, waqıyalar arasındag'ı sebepti bildiredi de, bas ga'pte sol sebep na'tiyjesinde ju'zege keletug'ın waqıya ko'rsetiledi. Demek, sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı sebeplik ma'ni sebep penen na'tiyjenin' tig'ız baylanıslı-lig'ınan, o'z ara qarım-qatnaslıq mazmunınan kelip shig'adı. Bunda bag'ının'qı ga'ptegi waqıya mazmunı jag'ınan bas ga'ptegi waqıyanın' ishine onın' sebebin bildiriwshi bo'legi sıpatında kiredi, sonlıqtan bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıya tiykarlı waqıya bolıp keledi: Adam onsha ko'p bolmag'anlıqtan, jaydın' do'gergegi qurı alan' bolıp qaldı (O'.X). Jer ızg'ar bolg'an son', tamnın' tırnag'ı da tozıptı (O'.A).

Bul ga'plerdin' ekewinde de bag'ının'qı ga'pten an'lasılğan waqıyalar son'gı ga'ptin' mazmunı menen ma'nilik jaqtan baylanısıp, bag'ının'qı ga'plerdegi xabarlang'an waqıyanın' sebebi (adamnın' ko'p bolmawı, jerdin' ızg'ar bolıwı) aytılsa, keyingi ga'pte sol sebepler arqalı ju'zege kelgen na'tiyje (qurı alan' bolıwı, tamnın' tırnag'ının' tozıwı) bayanlanadı. Bunda bag'ının'qı ga'p bas ga'ptegi waqıyanın' kelip shig'ıwına sebepti boladı.

Sebeb bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'ının'qı ha'm bas ga'p o'z ara bir-biri menen sintetikalıq ha'm analitikalıq usıllar arqalı ma'nilik baylanısqa tu'sedi.

Sintetikalıq usılda du'ziletug'ın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pi orın ta'rtibi jag'ınan ba'rhamı burın, bas ga'p onnan son' keledi.

Sintetikalıq usıl menen baylanısqa sebeb bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı jay ga'pinin' bayanlawışı xızmetinde hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyili, sha'rt meyil ha'm geypara betlik feyiller qollanıladı.

1. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı **-ip/-ip, -p**, bolımsız **may/-mey** formalı, **-g'anlıqtan/-genlikten, -g'anday/-gendey** qospa formalarınan bolıp, bas ga'p penen sebeb ma'nisinde baylanısadı: Kesh bolıwdan arqadan qattı samal esip, da'ryanın' ishi ala-burqan du'beley boldı (K.S.). Biraq sonnan beri ata-ana qızının' ta'g'diri tuwralı qayıp so'ylespey, bul so'z umıt bolıp ketken edi (T.Q.). Shıg'ıs ta'repten samal tura baslag'anlıqtan, olar bu'gin jawın jawmas-aw dep shamaladı (A.A.). Sarımbektin' bilgishligi Tarasqa qanday da bir isenimlilikke payda qılğ'anday, ol birden jallanıp ketti (O.B.).

2. Sebeb bag'ının'qılı ga'ptin' bayanlawışı kelbetlik feyildin' **-g'an/-gen** formasına baris, shıg'ıs seplik qosımtalarınan' qosılıwınan ha'm sol **-g'an/-gen** formasının' ataw yamasa shıg'ıs seplikli tu'rine geypara tirkewishlerdin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'p penen baylanısadı: Ol **menin' kewlimdi almaqshı bolg'anına**, men de quwandım. Qonag'ının' tu'ri birden o'zgergennen, hayal an'ırayıwı menen tan'lanıp qaldı (T.Q.). Shayıqtın' dıqqatı at qosshısına **awg'an son'**, Maman da atının' ju'wenin tartıp izirek ju'rıdı (T.Q.). To'bedegi jalğ'ız kishkentay g'ana pa'tikten basqa jerden jaqtılıq **tu'speytug'ın bolg'annan son'**, o'jirenin' ishi ku'ta' qaran'g'ı (A'.Sh.). Du'beley **ku'sheygen sayın**, tolqınlar sekiriwin shaqqanlatıp atır (O.B.). Ko'kiregi o'sken jas biy bul ga'pti birinshi ret **aytqanı ushın**, Amanlıq heshten'e dey almay tıg'ıldı (T.Q.).

3. Sebeb bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pinin' bayanlawışı ha'reket atının' tartımlang'an **-ıwı, -g'anlıg'ı**, formalarına **ushın, sebepli, na'tiyjede, arqasında** ko'mekshi so'zlerinin' dizbeklesiwi bolıp, bas ga'p penen sebeb ma'nisinde baylanısadı: Sudya onın' paydasına isti **sheshiwi ushın**, asxananın' xojayını og'an sıylıq a'kelip beripti (ertekten). Ku'n ıssı bolg'anlıg'ı sebepli, ol azmaz iyisleneyin depti (K.M.). A'bdimurat Polatovtın' kirip keliwi menen, ba'ride orınlarınan o'rre turdı (T.N.). Ka'rxana ja'ma'a'tı jumıstı **o'nimli islewi arqasında**, ma'mleketlik joba jılma-jıl artıg'ı menen orınlanbaqta («E.Q.»).

Geyde bayanlawışı **-ıw/-ıw +kerek, itimal** so'zlerinin' dizbeklesiwinen du'zilgen bag'ının'qı ga'p bas ga'p penen sebeb ma'nisinde qatnas jasadı. Bul du'zilistegi sebeb bag'ının'qılı qospa ga'ptin' komponentleri arasındag'ı ma'ni subyektiblik modallıq ma'nige iye

boladı: Geypara orınlarda gilmalanı qayta-qayta sıypalay bergen **bolıwı kerek**, diywaldın' ju'zi jıp-jıltır bolıp tegislenip qalıptı (J.S.) Ko'she jel menen shan'g'ıtıp atırg'an **bolıwı itimal**, olardıń bet-a'lpı un jaqqanday (O'.X.).

4. Sebeb bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı sha'rt meyildin' **-sa/-se** forması ha'm sol formaga' janapaylıq xızmettegi **da/de** ko'mekshi so'zinin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw sebebin an'latadı: Qara bult oynap shıg'ıp **jılıssa**, a'lem ju'zi jırıq ete qaladı (K.S.). Tosıman iyt **u'rse de**, ol shorshıp ketedi (B.B.).

5. Bayanlawışı **-sa/-se +kerek** so'zinin' dizbeginen bolg'an bag'ının'qı ga'p bas ga'p penen sebeplik ma'nide qatnas jasadı. Bul sıyaqlı du'zilistegi bag'ının'qılı qospa ga'plerden subyektiblik modallıq ma'ni an'latıladı. A'sirese modallıq ma'ni bag'ının'qı ga'ptin' basında **shaması** so'zi qollanılg'anda biraz anıq boladı: Abtobustın' kelmegenine **ko'p waqıt bolsa kerek**, ku'tiwshiler nayatıy ko'p eken. Birewi a'skerlikten jaqında **kelgen bolsa kerek**, u'stindegi a'skeriy formasın ele o'zgerpti. Shaması, bir jerlerde tayıp ketip **qulag'an bolsa kerek**, u'sti-basınin' ba'ri batpaq.

6. Sebeb bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pinin' bayanlawışı III bettegi anıqlıq meyilge **dep** ko'mekshi so'zinin' dizbeklesiwinen bolıp, bas ga'ptegi waqıyanın' isleniw sebebin bildiredi: Ku'nnin' ıssısında qarıqtıg'ı suw na'llerdi **quwratıp taslaydı dep**, ol ko'birek tu'ngi suwg'arıwg'a ku'sh salatug'ın edi (Sh.R.).

Sebeb bag'ının'qılı qospa ga'ptin' analitikalıq usıl menen baylanısqa tu'rin bag'ındırıwshı da'nekerler du'zedi: Qaraqalpaq tilinde da'nekerlerdin' sanı onsha ko'p emes. Olar to'mendegiler: **sebebi, o'ytkeni, sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın, nege desen', na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, sonın' saldarınan, aqibetinde, sonın' aqibetinde, sonın' arqasında** t.b. Bul da'nekerlerdin' **sebebi, o'ytkeni, sonlıqtan, sol ushın, sonın' ushın, nege desen'** tu'rleri burınnan qa'liplesken tiykarg'ı da'nekerlerdin' toparın du'zedi, olar tilde ken' qollanıladı. Al son' qa'liplesken da'nekerlerdin' toparına da'nekerlik wazıypag'a o'tken **na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, sonın' saldarınan, aqibetinde, sonın' aqibetinde, sonın' arasında** da'nekerleri kiredi. Son'g'ı topardag'ı tu'rleri da'nekerlik xızmettegi so'zler dep te ataladı. Bulardıń ha'mmesi de bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi o'z ara sebeplik, na'tiyje ma'nilerinde baylanıstırıwg'a qatnasadı. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray, olar sebeb da'nekerleri (sebebi, o'ytkeni, nege desen'), **na'tiyje da'nekerleri** (sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın, na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, sonın' saldarınan, aqibetinde, sonın' aqibetinde, sonın' arasında) bolıp eki toparg'a bo'linedi: Bunın' birinshi topardag'ı tu'rleri sebeb bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı

bag'ının'qı ha'm bas ga'plardi baylanıstıradı. Ekinshi topar tu'rleri na'tiyje bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' jay ga'plerin baylanıs-tırıwshı xızmetti atqaradı.

Sebeb da'nekerler arqalı du'zilgen bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bas ga'pi orın ta'rtibi jag'ınan bag'ının'qı ga'pten burın, al bag'ının'qı ga'p onnan keyin keledi. Demek, analitikalıq sebep bag'ının'qılı qospa ga'pte sintetikalıq sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptegi orın ta'rtip saqlanbaydı. Eki jay ga'pti baylanıstırıwshı **sebebi, o'ytkeni, nege desen** da'nekerleri bag'ının'qı ga'ptin' basında kelip, bas ga'pten an'lasılǵan is-ha'reket, waqıyanın' ju'zege asıw yamasa aspaw sebebin bildiredi: Men keshikpeymen, **sebebi** menin' familiyam alfavit boyınsha en' aqırında (S.S.). Bizler sorag'an ko'p aqshanı beriw mu'mkinshiligi joq edi, **sebebi** basqa jerlerde de u'lken-u'lken qurılıslar menen obyektlar islep atır edi (T.N.). A'bdurahman sol jerde qaldı, **o'ytkeni** u'ydin' iyesi bul waqıtta u'yinde emes edi (Q.D.). Alan'lıqtan shıǵıp uyqlawdı uyg'ardıq, **nege desen** ku'ndiz alg'a ju'riw qa'wıplı edi (A.G.). Ol usı kiyatırǵanda aldında tawday ba'le bolsa da qorqatug'ın emes, **sebebi** anasının' bergen buyırǵı sonday u'lken edi. (A.B.).

§ 121. Na'tiyje bag'ının'qılı qospa ga'p

Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bul tu'ri qaraqalpaq tilindegi ilimiy miynet ha'm sabaqlıqlarda ha'zirge deyin sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramında u'yrenilip keldi. Bul miynetlerde sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındaǵı bag'ının'qı ga'p sebepti, bas ga'p bag'ının'qı ga'p arqalı ju'zege asatug'ın na'tiyjeni bildiredi dep tu'sinik beriledi.¹ Haqıyqatında da, sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptin' ta'biyatı usılay. Biraq, da'nekerlerdin' morfologiyalıq u'yreniliwine arnalg'an ilimiy miynetlerde **sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın, na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, sonın' saldarınan, aqıbetinde, sonın' aqıbetinde** da'nekerleri na'tiyje da'nekerleri dep bo'linip, bul da'nekerler arqalı bag'ının'qı ga'p bas ga'p penen ma'nilik ha'm grammatikalıq jaqtan baylanısıwı arqalı na'tiyje bag'ının'qılı qospa ga'p du'ziledi dep ko'rsetiledi.² Durısında, usılay bolıwı tiyis.

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992, 510-бет; Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. Университет хәм пединституттың филология факультетлери ушын сабақлық. Нөкис, 1996, 284-бет; Da'wletov M. Da'wlenov E. Qaraqalpaq tili. 9-klass ushin sabaqlıq. No'kis, «Qaraqalpaqstan», 2002, 62-бет.

² Дәуленов Е. Карақалпақ тилинде көмекши сөзлер. Нөкис, «Билим», 1994, 75-77-бетлер; Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыу хәм морфология. Нөкис, 1994, 383-бет.

Na'tiyje bag'ının'qılı qospa ga'p tu'rkiy tillerinin' ko'pshiliginde sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramında emes, bag'ının'qılı qospa ga'ptin' o'z aldına bir tu'ri retinde u'yrenilip kiyatır.¹

Bul u'yreniliwlerdin' ha'mmesinde de na'tiyje bag'ının'qı ga'ptin' bas ga'pten keyin keletug'ını ko'rsetiledi.

Na'tiyje bag'ının'qılı qospa ga'p du'zilisi, ma'nisi, orın ta'rtibi ha'm basqa da o'zgesheliklerine qaray sebep bag'ının'qılı qospa ga'pten ayırılıp turadı. Sonlıqtan basqa tu'rkiy tilleri sıyaqlı qaraqalpaq tilinde de na'tiyje ma'nisin bildiriwshı bag'ının'qılı qospa ga'pti sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramınan bo'lip alınıp, o'z aldına pısıqlawshı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bir tu'ri retinde u'yreniliwi tiyis.

Na'tiyje bag'ının'qı ga'p bas ga'pten an'lasılǵan is-ha'reket, waqıyanın' na'tiyjesin, juwmag'ın bildiredi. Bul ga'ptin' ma'nisi ha'm du'zilisın anıqlawda bag'ının'qı ga'p penen bas ga'ptin' orın ta'rtibi ha'm bag'ındırıwshı da'nekerlerdin' ma'nilik jaqtan baylanıstırıwshılıq xızmeti tiykarg'ı belgilerdin' biri retinde xızmet atqaradı. Bunday jag'dayda na'tiyje bag'ının'qı ga'p bas ga'pten keyin keledi ha'm bas ga'p penen na'tiyje da'nekerleri ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zler arqalı baylanısadı.

Na'tiyje bag'ının'qı ga'p bas ga'p penen to'mendegi tiykarg'ı da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnası arqalı na'tiyje ma'nili bag'ının'qılı qospa ga'plardi du'zedi:

1. Na'tiyje bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'pleri **sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın** sıyaqlı tiykarg'ı da'nekerler arqalı baylanısıp, da'slepki ga'p arqalı bildirilgen is-ha'reket, waqıyanın' na'tiyjesi sıpatındaǵı son'g'ı ga'ptin' is-ha'reket, waqıyasın an'latadı. Ko'bisinin' nawaları, suw saqlag'ıshları joq, **sonlıqtan** qudıqtın' suwları qumg'a sin'ip, na'tiyjeli paydalanılмай atır. Ha'mmesine o'zi jaqsı tu'sinedi, **sol sebepli** Gu'lbıyke sır bermey tın'lap otır (T.Q.). Siz menin' atamnın' qolınan ko'p duz ishken adam ekensiz, **sonın' ushın** men sizdi o'zinnin' atamday ko'remen (B.B.). Qorıqtag'ı jalǵızaqlar adamnan qorqpaydı, **sonlıqtan** olardı jaqsı baqlawg'a boladı (V.B.).

¹ Ўзбек тилининг грамматикаси. II том, Синтаксис. Тошкент. «Фан», 1976, 454; Махмудов Н., Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 215-бет; Грамматика азербайджанского языка. Баку, «Элм», 1976, 396-бет; Грамматика современного башкирского литературного языка. М., «Наука», 1981, 461-бет; Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы (Морфология хәм синтаксис). Казан, 1959, 589-бет; Хәзирги заман уйғур тили. II қысым. Морфология ва синтаксис. Алмута, 1966, 415-бет; Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. М., «Наука», 1972, 320-бет.

2. Bag'ının'qı ga'p bas ga'p penen **na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, usının' na'tiyjesinde, sonın' saldarıman, aqibetinde, sonın' aqibetinde, sonın' arqasında** t.b. usag'an da'nekerlik xızmettegi so'zler arqalı baylanıp, na'tiyje bag'ının'qılı qospa ga'pti du'zedi: Geypara adamlar meni tin'lag'ısı kelmedi, **na'tiyjede** suwdın' kiyatır'ın jag'ındag'ı birinshi ha'm ekinshi qayshını suw basıp ketti. Xalqımız A'miwda'ryanı jılawladı, **sonın' na'tiyjesinde** salıgershilik xojalıqların sho'lkemlestiriwge mu'mkinshilik tawıp atırımız (T.N.). Suw keldi, suwg'a qandırdı, aqibetinde sho'l gu'lzarg'a aynaldı (Sh.R.) Adamlardıń ko'bisi jumısqa kesh shıg'adı, **sonın' saldarıman** norma orınlanbaydı (A.A.). Barlıg'ı mag'an sıylıq berdi, **sonın' arqasında** menin' sıylıg'ım birtalay boldı. (N.N.).

Na'tiyje bag'ının'qılı qospa ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligi, ekinshi is-ha'reket, waqıya birinshi waqıyanın' na'tiyjesi sıpatında ju'zege keledi. Yag'nıy bag'ının'qı ga'ptegi ha'reket bas ga'ptegi ha'reketin' na'tiyjesin bildiredi. Ma'selen: Ku'n ayaz edi, **sol sebepli** ol qalın' kiyingen.

Bul ga'pke tallaw jasap qarag'anımızda, ekinshi waqıya (bag'ının'qı ga'ptegi waqıya) birinshi ga'ptegi waqıyanın' na'tiyjesi. Bunda bag'ının'qı ga'ptegi is-ha'reket da'slepki ga'ptegi is-ha'reketin' na'tiyjesi sıpatında ju'zege kelgen. Sonlıqtan bunday ga'plerde bag'ının'qı ga'p bas ga'pten keyin keledi ha'm bas ga'ptin' na'tiyjesin bildiriwshi na'tiyje bag'ının'qı ga'p xızmetin atqaradı.

Sonday-aq, na'tiyje bag'ının'qılı qospa ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligin da'lirek anıqlaw ushın to'mendegi ga'plerdi salıstırıp ko'rgende onın' sebep bag'ının'qı qospa ga'pten ayrılıp turatug'ını ele de ayqınlasadı: Bunın' ushın seni ayıplawg'a bolmaydı, **nege desen'** ele sen ko'p na'rselerdi ko'rgenin' joq (Sh.R.). A'kemnin' o'zinen u'lken ag'ası biyperzent eken, **sol ushın** anam meni qa'yinbiykesinin' etegine salıptı (O'.X.).

Bul ga'plerdin' da'slepkinsinin' jay ga'pleri sebep da'nekerli arqalı baylanısqan. Son'g'ı qospa ga'ptegi jay ga'pler na'tiyje da'nekeri arqalı baylanıp kelgen. Eger bulardı da'nekerlerdin' qatnasına qaray anıqlaytug'ın bolsaq, onda olardı birinnen-birin ajratıwda heshqanday qıyınshılıq tuwmaydı. Biraq, bulardag'ı ja'ne bir o'zgeshelik, olardı sintetikalıq baylanıstag'ı bag'ının'qılı qospa ga'pke o'zgerıp du'zgenimizde da'slepki qospa ga'p: **Sen ele ko'p na'rselerdi ko'rmegenlikten, bunun' ushın seni ayıplawg'a bolmaydı** tu'rinde du'ziledi. Ekinshi qospa ga'p: **A'kemnin' o'zinen u'lken ag'ası biyperzent bolg'anlıqtan, anam meni qa'yinbiykesinin' etegine salıptı** bolıp du'ziledi.

Bulardag'ı ayırmashılıq da'slepki bag'ının'qılı qospa ga'pte sebep (nege desen') da'nekeri qatnasqan ekinshi jay ga'p sintetikalıq formada bas ga'pten burın kelip, bas ga'ptegi is-ha'reketin' sebebin bildiredi. Ekinshi bag'ının'qılı qospa ga'p ga'ptin' quramındag'ı birinshi jay ga'p,

yag'nıy bas ga'p sintetikalıq formada kelip, ekinshi jay ga'ptin' is-ha'reketinin' ju'zege shıg'ıw na'tiyjesin bildiredi. Bul sıyaqlı jag'daylar na'tiyje bag'ının'qılı ga'ptin' sebep bag'ının'qılı ga'pke qarama-qarsı qoyılatug'inlıg'ınan da'rek beredi.

§ 122. Maqset bag'ının'qılı qospa ga'p

Maqset bag'ının'qılı qospa ga'ptin' mazmunı bag'ının'qı ha'm bas ga'pler arasındag'ı is-ha'reket, waqıyalardıń qanday maqsette jumslawına qatnaslı anıqlanadı. Bunday ma'nidegi ga'plerde bag'ının'qı ga'p bas ga'ptegi waqıyanın' qanday maqset penen iske asqanlıg'ın, yamasa iske asıp atır'anlıg'ın bildirip keledi. Bunda ekinshi is-ha'reketin' iske asırılıwı ya'ki iske aspag'anlıg'ı birinshi ha'reketke qaratıl'ın boladı, birinshi is-ha'reketin' maqseti ekinshi is-ha'reket arqalı iske asadı: Da'riyanın' arjag'ındag'ı jer biykarg'a jatpawı ushın, da'riyag'a ko'pir salıw kerek («Q.x.e.»). Toyg'a kelgenler g'arq bolıp bir toysın dep, mol-molaqay qazan astırıp atır (T.Q.).

Bul ga'plerde **da'riyag'a ko'pir salıwdın', mol-molaqay qazan astırıwdın'** ne maqset penen islengenligin, ne ushın kerekligi birinshi ga'ptegi waqıya arqalı ma'lim bolıp turadı. Yag'nıy ekinshi ga'ptegi waqıya ushın islenedi.

Maqset bag'ının'qılı qospa ga'p du'zilisi ha'm bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışının' **dep** ko'mekshi so'zi arqalı bildiriliwi jag'ınan sebep bag'ının'qılı qospa ga'pke ju'da' jaqın keledi. Biraq, olardı bir-birinen ajratıwda, jay ga'pleri arasındag'ı ma'nilik qatnaslar, bag'ının'qı ga'plerinin' bayanlawış wazıypasındag'ı so'zlerdin' bildiriliwi, a'sirese bag'ının'qı ga'ptegi waqıya menen bas ga'ptegi waqıyanın' sebep ya'ki maqsetti keltirip shıg'arıwshı o'zgeshelikleri tiykarg'ı roldi atqaradı. Sebeb bag'ının'qılı qospa ga'pte bag'ının'qı ga'ptegi waqıya bas ga'ptegi sebepti keltirip shıg'arıwshı bolıp kelse, maqset bag'ının'qılı qospa ga'pte bas ga'p bag'ının'qıg'a qaratılıp, bas ga'ptegi waqıyanın' belgili bir maqsette islengenligi belgili bolıp turadı: 1. Pa'tiyma sag'an telegramma **kelipti dep**, ol kelinshegin quwantıwg'a asıqtı (Q.D.). 2. Olar ha'mme waqta joqarı zu'ra'a't **aladı dep**, bizler u'mit etetug'ın edik (K.S.).

Bul ga'plerdin' birinshisi mazmunı jag'ınan is-ha'reket, waqıyalar arasındag'ı sebepti bildiredi de, ekinshisi is-ha'reket, waqıyalardıń isleniw maqsetin bildiredi. Bulardıń bir-birine uqsaslıg'ı olardıń bag'ının'qı ga'plerinin' bayanlawışlarınin' betlik formalı anıqlıq meyilge **dep** ko'mekshi feyildin' dizbeklesip keliwinde. Biraq sol anıqlıq meyillerdin' ma'ha'lge qatnası birdey emes. Sebeb bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışını anıqlıq meyildin' o'tken ma'ha'l forması arqalı bildirilgen, al maqset bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışını keler ma'ha'ldi bildiredi.

Sunday-aq bul siyaqli ga'plardi anıqlaw ha'm bir-birinen ajıratıwda bag'ının'qılı qospa ga'ptin' sebep ha'm maqset ma'nilerin keltirip shıǵarıwshı waqıyalardıń ta'biyatı da tiykarg'ı belgilerdin' biri retinde qaraladı. Sebeplik qatnasta birinshi waqıya sheshiwshi bolsa, maqsetlik qatnasta ekinshi waqıyanın' ta'biyatı a'hmiyetli boladı.¹ Joqarıdag'ı ko'rsetilgen 1—ga'pte ekinshi waqıyanın' kelip shıǵıwın birinshi waqıya bildirse (1 → 2), 2—ga'pte waqıyanın' kelip shıǵıwın ekinshi waqıya (1 ← 2) bildiredi. Demek, maqset bag'ının'qılı qospa ga'pte ekinshi waqıyanın' iske asırılıwı menen ku'tilgen maqset ju'zege keledi.

Maqset bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler, tiykarınan, sintetikalıq usıl menen baylanısıp, maqset bag'ının'qılı qospa ga'pti du'zedi. Onın' bag'ınını ga'pinin' bayanlawıshı feyildin' betlik formaları—buyırq, tilek, anıqlıq ha'm sha'rt meyillerden, betlik emes feyiller — ha'reket atı feyilinin' —*ıw/-ıw, -w*, kelbetlik feyildin' —*ar/-er, -r*, jekke-siyrek hal feyildin' —*e* forması arqalı bildiriledi. Biraq, bul feyiller bayanlawısh wazıypasında kelgen menen, olar tikkeley o'zliginen bas ga'p penen ma'nilik baylanısqa tu'se almaydı. Olardıń ma'nilik baylanısın bildiriw ushın belgili baylanıstırıwshı qurallar — da'nekerlik xızmettegi **dep, ushın, degen maqset penen, degen niyet penen, degen u'mit penen** t.b. ko'mekshi so'zler bag'ınını qı ga'ptin' bayanlawıshına dizbeklesedi. Bulardan da'nekerlik xızmettegi **dep** ko'mekshi so'zi maqset bag'ınını qılı qospa ga'pti du'ziwde o'nimli qollanıladı:

Dep ko'mekshi so'z arqalı du'ziletug'ın maqset bag'ınını qılı qospa ga'p. Maqset bag'ınını qılı qospa ga'ptin' bul tu'rinin' bag'ınını qı ga'pinin' bayanlawıshları to'mendegi formalarda kelip, bas ga'p penen ma'nilik baylanısqa tu'sedi.

1. Bayanlawıshı buyırq meyildin' III bet, siyrek jag'dayda I-II bet formalarına da'nekerlik xızmettegi **dep** ko'mekshi so'zinin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw maqsetin bildiredi: A'ke-sheshesi, ulımız Esengeldidey **batır bolsın dep**, sonın' atın qoyg'an (T.Q.). Ondatra **su'yrep ketpesin dep**, ernektegi qamısqa qaqpandı muqıyatlap baylap qoydı (K.S.). Bar bolsan' tez **kelin' dep**, ortag'a shawqım saladı («Erziywar»).

2. Bag'ınını qı ga'ptin' bayanlawıshı tilek meyildin' —*ayın/-eyin, -ayıq/-eyik* birlik ha'm ko'plik formalarına **dep** ko'mekshi so'zinin' dizbeklesiwı arqalı bas ga'ptin' is-ha'reketinin' maqsetin an'latadı: Ha'm Jumabayg'a qarayın, ha'm sol awdı **suwırıp alayın dep**, Ja'miyla ten'izdin' ortasına qaray ju'rđi (K.S.). Eldin' **ko'zine tu'speyik dep**, olar awıldan tasalanıp ko'ldin' jiyegi menen jorttı (T.Q.).

3. Bayanlawıshı ko'binese anıqlıq meyildin' keler ma'ha'l, geyde siyregirek o'tken ma'ha'l formasına **ma eken dep** ko'mekshi so'zlerinin' qabatlasıp dizbeklesiwı arqalı bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw maqsetin bildiredi. Bunin' **ma eken dep** ko'mekshi so'zlerinin' qatnasında du'zilgen tu'ri subyektiblik maqsetti an'latadı: Onday bolsa bul baliqlardı o'zim **aparaman dep**, mollanın' kishi balası alıp ketedi (Q.x.e.). Ma'mleketimizdin' qurallı ku'shleri ku'ta' joqarı klastag'ı en' jan'a a'skeriy texnika menen **ta'minlenedi dep**, biz bayan ete alamız («E.Q.»). Ziyada **uyqıladı ma eken dep**, tamnın' aldınan aylandım (T.Q.).

4. Sha'rt meyildin' —*sa/-se* formasına **dep** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesiwinen bolg'an bag'ınını qı ga'ptin' bayanlawıshı bas ga'p penen maqset ma'nisinde baylanısadı:

Shad zamanda shag'lap **da'wran su'rsek dep**,
Ju'z elli protsent altın **bersek dep**,
Galaba ılg'alđı urısın ko'rin'.

Jol-jo'nekey sa'lem berip o'tsem dep,
Qag'ıp kirdim yarım a'sir qapısın.

(T.J.).

5. Bag'ınını qı ga'ptin' bayanlawıshı keler ma'ha'l kelbetlik feyildin' —*ar/-er, -r* formasına **dep** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesiwinen bolıp, bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyasının' isleniw maqsetin bildiredi: O'kpegiyne **ko'beye berer dep**, bul saparı Du'rdana apaydın' gu'llerin Hu'rli-mang'a aytqan da joqpan (O'.X.). Qoylarg'a qasqır **darır dep**, qoylardı quwıp baradı. («Alpamıs»).

Geyde bag'ınını qı ga'ptin' bayanlawıshı kelbetlik feyildin' —*g'an, -maqshı, -ar* formalı tu'rlerinen keyin modallıq ma'nidegi **shıǵ'ar dep, ma dep, ma eken dep** so'zleri dizbeklesip te bas ga'p penen maqset ma'nisinde baylanısadı. Bunday du'ziliste ga'ptin' uluwma mazmunı maqset ma'nisi menen qatar modallıq ma'ni de bildiredi: Bug'an bir na'rse **bolıp qalg'an shıǵ'ar dep**, Palwan onı sıypap edi (O'.A.). Men, bul shopan qanlay da birna'rse **aytpaqshı shıǵ'ar dep**, onın' qasına otırdım (I.Q.). Az bilimim o'mirge **o'ris bolarma dep**, ko'zdi jumıp qalg'an edim (O'.A.). Zaldag'ı adamlar **narazılıq bildirer me eken dep**, politseyskiyler adamlardı an'lıp otır (B.G.).

6. Bag'ınını qı ga'ptin' bayanlawıshı kelbetlik feyildin' —*ar* formalı tu'rine ha'm geypara buyırq meyil formasına **degen maqset penen, degen niyet (u'mit) penen** ko'mekshi so'zler qospalang'an tu'rinde dizbeklesip, bas ga'pten an'lasılǵ'an is-ha'reket waqıyanın' isleniw maqsetin bildirip keledi: Aydosqa sadıq A'liy, nabada awırıp qalsam, yaki du'nyadan ko'z jumsam u'lken ulım **ornımdı basar degen maqset penen**, Ja'liydi at

¹ Нурманов А. Махмудов Н. Ахмедов А. Салихўжаев С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, «Фан», 1992, 287-бет.

miniwge u'yretken edi. Jarlı bay menen **ten'lessin degen niyet penen**, aqlıg'ımnın' atın ten'el qoyar edim (T.Q.). Olar qaytadan **ko'riner me eken degen u'mit penen**, bizler tag'ı biraz waqıt turdıq (A'.Q.). Kim de bolsa, birew menin' o'z qayg'ımdı **ortaqlassın degen niyet penen**, men g'arrıg'a barlıg'ın ayıp berdim (A.G.).

Maqset bag'ınıqı ga'ptin' bayanlawıştı ha'reket atı feyilinin' **-ıw/-ıw, -w** formasına ushin tirkewishi dizbeklesip keliwinen du'zilip, bas ga'pten an'lasıl'g'an is-ha'reket, waqıyanın' isleniw maqsetin bildiredi: Patsha, o'zinin' eshki qulag'ı tuwralı shashta'rezler xalıqqa **ayıp qoyıwı ushin**, basın shawıp taslawg'a buyıradı (Q.x.e.). Patsha sırlı terekti ko'riw ushin, o'zi kelipti («Ha'r tu'rli xalıqlardıń ertekleri»).

§ 123. Sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'p

Sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'ptin' mazmunı bag'ının'qı ga'p penen bas ga'ptin' o'z ara ma'nilik qatnasınan du'ziledi. Sha'rtlik qatnas bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' qanday sha'rt penen, qanday jag'day da iske asqanın yamasa iske aspag'an sha'rtin an'latadı: Texnikan' saz bolsa, isin' rawaj tabadı. («E.Q.»). Eger texnikan' saz bolmasa, isin' rawaj tappaydı.

Eki ga'pte de bag'ının'qı ga'pten an'lasıl'g'an waqıya bas ga'ptegi waqıyanın' iske asıw ya'ki iske aspaytug'ın real sha'rtin an'latadı. Bunday bag'ının'qı ga'plerdin' bayanlawışları meyli bolımlı ya bolımsız bolsın ekewinen de real sha'rt an'lasıladı. Birinshi ga'pte texnikanın' saz bolıwına baylanışlı isi rawaj tapsa, ekinshi de texnikanın' saz bolıwına baylanışlı isi rawaj tappaydı. Eki jag'dayda da real waqıya xabarlanadı. Sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bayanlawışının' sha'rt ma'nisin an'latıwı sha'rt meyildin' **-sa/-se** forması menen belgilenedi. Sonın' menen qatar, sha'rtlik qatnas kelbetlik feyildin' **-g'an+da, g'an+sayın**, hal feyildin' **-may, -g'ansha** ha'm t.b. basqa da ha'r tu'rli grammatikalıq formalarda kelip te bildiriledi. Bunday du'ziliste kelgen bag'ının'qı ga'p penen bas ga'ptin' arasındag'ı ma'nilik qatnaslar bayanlawıştı sha'rt meyilden bolg'an bag'ının'qı ga'ptin' ma'nisine ten' keledi. Usınday belgileri esapqa alınıp, izertlewshiler ta'repinen sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'pti o'zine uqsas bag'ının'qı ga'plerden ajıratıwda tiykarg'ı belgileri retinde olardıń ma'nilik baylanısı, ekinshisi retinde formalıq belgisi esapqa alınadı.¹

¹ Хангилдин Б.Н. Татар теле грамматикасы. Казан, 1959, 594-бет; Юлдашев А.А. Сложные предложения с придаточными условными в башкирском языке. Сб. «Исследования по синтаксису тюркских языков». М., 1962, 25-бет; Дәуенов Е. Баянлауышы шәрт мейилден болған бағыныңқылы гәп. Өзбекстан Илимлер академиясы Каракал-пакстан филиалының хабаршысы», 1978, №2, 63-бет.

Sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'p, tiykarınan, sintetikalıq usıl menen du'ziledi. Onın' bag'ının'qı ga'pinin' bayanlawıştı to'mendegi so'zler arqalı bildiriledi:

1. a) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıştı **-sa/-se** formalı sha'rt meyilden bolıp, bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw sha'rtin an'latadı: Ha'r bir brigadanı sawatlı adamlar basqarsa, jumıslar pu'tkilley basqasha bolar edi. Ha'zirgi waqıtta sizin' xızmet etiwın'ızdı xalıq talap etse, qalayınsha bas tarta alasız (X.S.);

b) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıştı atawış so'z ha'm **bolsa** ko'mekshi feyilinin' dizbeginde kelip, bas ga'p penen sha'rt ma'nisinde baylanısadı. Bunday du'zilistegi bag'ının'qı ga'pten an'lasıl'g'an is-ha'reket bas ga'pten an'lasıl'g'an is-ha'reketin' real sha'rtin bildiredi: En' aldı menen adamnın' kewil sarayı **du'ziw bolsa**, isi de on'g'a ju'redi (O'.X.). El aybatsız bolsa, basshılardan jurıt shiyitkiydi (T.Q.). Ko'sewin' **uzın bolsa**, qolın' ku'ymeydi (naqıl):

d) bayanlawıştı **-sa** formalı sha'rt meyilge **boldı, bolg'anı** ko'mekshi feyilleri dizbeklesip, bas ga'pten an'lasıl'g'an is-ha'reket, waqıyanın' isleniw sha'rtinın' bir waqıtta tez islengenligin bildiredi: Qolı perde sımalarına **jaqınlası boldı**, duwtardıń o'zi shertilip atırg'anday boladı (O'.X.). Qoranın' aldına quyash tu'sse **bolg'anı**, jalan' ayaq balalar quyashlamag'a shıg'ıp oynaydı (O'.A'.);

Geyde bayanlawıştı sha'rt meyilden bolg'an bag'ının'qılı qospa ga'ptin' sha'rt ma'nisin ele de ku'sheytıp aytıw kerek **bolg'anda**, bag'ının'qı ga'ptin' basında **eger**, al bas ga'ptin' aldında da'nekerlik xızmettegi **onda** so'zi qollanıladı: Al, eger demografiyalıq mashqalalar bilgirlik penen sheshilip atırsa, **onda** jas adamlar birin-biri tabadı, baxıtlı boladı («E.Q.»).

2. Sha'rt bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıştı kelbetlik feyildin' **-g'an+da ha'm -g'an+sayın, jag'dayda** formaları arqalı bildirilip, bas ga'pten an'lasıl'g'an is-ha'reket, waqıyanın' isleniw sha'rtin an'latadı. Bul jag'dayda **-g'anda** formalı kelbetlik feyilden bolg'an bayanlawış, ko'binese bolımsız formada qollanıladı: Qıyınshılıqlar **saplastırıl'g'anda**, keyin **shagindirilgende g'ana**, payda bolatug'ın a'jayıp isenim sezimi keledi («E.Q.»). Jumagu'l **bolmag'anda**, bu'gin men du'zde qalatug'ın edim (T.Q.). El **jan'arg'an sayın**, so'z de, da'stu'rde jan'ara beredi. Adamnın' ma'deniyatı, bilimi **asqan sayın**, isi de rawaj aladı (S.X.). Eger xojalıqlarda jatkalı bolmag'an jag'dayda, sudan sho'bi senokosil-kalar menen orılıp, grabller menen jıynaladı («E.Q.»).

3. Sha'rt bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıştı hal feyildin' **-may, -mag'ansha** bolımsız formalarınan bolıp, bas ga'pten an'lasıl'g'an waqıyanın' isleniw sha'rtin bildiredi: To'resh awıldan **kelmey**, onın' anası

hesh uyqlamaytug'in edi (N.D.). Gawashanin' japirag'ı tu'sirilmegenshe, paxta teriw mashinaları terimge kirispeydi («E.Q.»).

Geyde sha'rt bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawışı – **may** formalı hal feyilge **turip** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw sha'rtin bildiredi. Bag'inin'qı ga'ptin' **turip** ko'mekshi feyili arqalı du'ziliwi a'dettegi sha'rtlik ma'nini stillik jaqtan ku'sheytip ko'rsetedi: Planetanın' erigen yadrosı **bolmay turip**, magnit maydanının' du'ziliwi mu'mkin emes. («E.Q.»).

4. Sha'rt bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawışı anıqlıq meyil formasınan bolıp, og'an ma janapayının' dizbeklesiw arqalı bas ga'ptin' mazmunına sha'rtlik ma'ni qosadı: Eger bir jerde Baltabaydın' atı **shıqtı ma**, ol zım-ziya joq bolatug'in edi. (A.A.). Da'riyanın' jag'ası **tikjar boldı ma**, onda astı teren' boladı (K.M.).

Geyde sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bas ga'pinin' aldında da'nekerlik xızmettegi **sonda** so'zi kelip, bag'inin'qı ga'p penen bas ga'p sha'rtlik ma'nide baylanısadı. Eger **sonda** so'zine **g'ana** janapayı dizbeklesip qollanılsa, sha'rtlik ma'ni buring'ıdan da ku'sheytilip keledi: Sol da'rwaza gilti bizde bolıwı sha'rt, **sonda** barlıq Aziya elleri qol astımızg'a o'tedi. Bunda sen asıqpay, alıramay bolg'an ha'm bolatug'in isti durıs ayt, **sonda** heshbir qa'telespeysen' (T.Q.).

Sha'rt bag'inin'qı qospa ga'plerdegi bag'inin'qı ga'p penen bas ga'p-tegi waqıyaların' anıq bolıwı ya'ki bolatug'inlig'i, yamasa onın' bolıw-bolmawındag'ı subyektivlik qatnaslarg'a baylanıslı sha'rt bag'inin'qılı ga'p real (haqıyqıy) ha'm irreal (haqıyqıy emes) bolıp ekige bo'linedi.¹

Qaraqalpaq tilindegi bag'inin'qılı qospa ga'pler boyınsha izertlewinde sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' komponentleri arasındag'ı ma'nilik qatnas: 1) real sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'p; 2) irreal sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'p ha'm 3) boljawlı sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'p bolıp u'sh tu'rge bo'linedi.² Bul izertlewshi 3-tu'r retinde bo'lingen boljaw, shamalaw, mu'mkinshilik ma'nileri arqalı bildiriletug'in sha'rt bag'inin'qılı ga'pler basqa tu'rkiy tillerinde irreal tu'rge birllestirilgen.

¹ Дмитриев Н.К. Башкорт теленен грамматикасы. Өфө, 1950 290-бет; Грамматика азербайджанского языка. Баку, 1971, 399-бет; Ўзбек тили грамматикаси. II том, синтаксис. Тошкент, «Фан» 1976, 440-бет; Фуломов А., Аскарлова М. Хозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1987, 215-бет; Махмудов Н, Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис. Тошкент, 1995 210-212-бетлер.

² Дәуенов Е. Каракалпак тилинде шәрт бағыныңқылы коспа гәптин мәнилик өзгешелигине карай түрлери. «Өзбекстан Илимлер академиясы Каракалпакстан филиалынын Хабаршысы», 1983, №2, 53-бет; Хәзирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992, 526-бет.

Haqıyqatında bul u'shinshi tu'rdin' ma'nisi, du'zilisi jag'inin irreal tu'rge ku'ta' jaqın. Sonlıqtan bul u'shinshi tu'rdi basqa tu'rkiy tilleri sıyaqlı, irreal sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'pke birllestirgen durıs boladı.

Real sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'p. Sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bul tu'rinde bag'inin'qı ha'm bas ga'pler arasındag'ı is-ha'reket, waqıyalar bag'inin'qı ga'pten an'lasılğ'an sha'rtke muwapıq bas ga'ptegi waqıyanın' orınlanatug'ını real bolıp an'lasıladı. Bag'inin'qı ga'ptegi sha'rtke tiykarlang'an waqıyanın' iske asıwı menen bas ga'ptegi waqıya da orınlanadı, yamasa orınlanıwı tiyis bolıp turadı, yag'niy bular arasındag'ı reallıq obyektiv haqıyqatlıqqa qarsı kelmeydi.¹

Sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'ptin' real ma'nisin bildirip keliwi til faktlerinde bag'inin'qı ga'p penen bas ga'ptin' feyil bayanlawışlarının' belgili bir ma'ha'llerde keliwine baylanıslı anıqlanadı. Olardın' bayanlawışlarının' belgili bir ma'ha'llerge qatnaslı sha'rtlang'anlıqtı bildiriwı to'mendegishe bolıp keledi:

1) bag'inin'qı ha'm bas ga'ptin' bayanlawışlarının' ekewi de ha'zirgi keler ma'ha'l feyilleri arqalı bildirilip, waqıyalar arasındag'ı sha'rtlik qatnaslı an'latadı: Jalg'ızımnan jaqsı xabar kelse, mo'ldegimnen bir jambılsha u'zip beremen (Sh.S.). Sendey ulamalar kelip tursa, quwana beremen (A.B.). Bizler jaqsı ja'rdemlessek, a'skerler de ayanbay urısadı (K.S.) ;

2) bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawışı keler ma'ha'lde kelse, bas ga'ptin' bayanlawışı da keler ma'ha'ldin' bolımlı ya bolımsız formalarında qollanıladı: Balalarımdı oqıwğ'a almasan'ız jaralı ju'regim ja'birlenedi (X.S.). Eger menin' turmusqa shıqqanım o'zimizdin' elge barıp jetse, ha'mme ku'ler? (G.I.). Dushpan bizdi joq etiwı tilese, biz de qa'ha'rlenip qabaq u'yemiz (L.K.);

3) bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawışı keler ma'ha'l ha'm o'tken ma'ha'l formalarında, al bas ga'ptin' bayanlawışı, ko'binese o'tken ma'ha'l, geyde ha'zirgi ma'ha'l formalarında qollanıladı: Eger ko'zime sho'p ya'ki basqa birna'rse tu'sse, tili menen jalap alatug'in edi, bayg'us. Samalg'a qarsı qarasan', betin'nin' terisin julıp alg'anday ashıydı (O'.X.). Bosaydın' boyındag'ı qumlardı ko'rsem, Shoqayqum esime tu'sedi (X.S.). Sırtqa shıg'ıp qarasam, eshegi a'lleqashan ertlewli tur eken (Sh.S.). Eger olar haqıyqatlıqtı aytiwğ'a sharshamasa, men barqulla jazıwğ'a tayarman (O'.X.).

Real sha'rtlikliktin' bildiriliwi bag'inin'qı ha'm bas ga'ptin' feyil bayanlawışlarının' bolımlı ha'm bolımsız formalarda qollanıwına da qatnaslı bolıp keledi:

¹ Дмитриев Н.К. Көрсетілген мийнети, 290-бет; Дәуенов Е. Көрсетілген мийнети, 53-бет.

ga'ptin' sha'rt bag'inin'qi ga'pke qatnashliq ta'repi N.Mahmudovtin' izertlewinde de so'z etiledi. Ol to'mendegishe tu'sinik beredi: «En' a'wele bunday ga'plerde bir payttin' o'zinde eki tu'rli qatnas, yag'ni ha'm sha'rtlik, ha'm qarsilasliq qatnas boladi.. Bunda sha'rtlik qatnas tikkeley emes, ba'iki qosimsha qatnasadi, basqasha aytqanda, sha'rtlik qatnas sol ga'pte **tag'bilim** (presuppozitsiya) sipatinda sha'rt mu'na'sa-bati qatnaspasa qarsilasliq qatnastin' ju'zege keliwi mu'mkin emes. Ma'selen: Yigitlar har qansha qistashsa ha'm, u ovqatga o'tirmadi (S.A.) gapida to'siqsizlik qatnas bildirilgan. Ga'pte «qistashsa, o'tirishi kerak» ta'rizidegi sha'rtlik qatnastan itibar tagbilim bar, ol so'ylewshi ushin da, tin'lawshi ushin da sol til wa'kili ushin o'lshe'm (meyer), a'dettegi jag'day. Qarsilasliq mu'na'sa-bati sol o'lshe'mnin' buzilwi, a'dettegi haldan shaginiwi, shig'arilwi ta'rizinde ju'zege keledi, basqasha aytqanda, sha'rt mu'na'sa-bati normal halat bolsa, qarsilasliq mu'na'sa-bati onin' shig'arilwi boladi. A'ne sol ma'nide qarsilasliq mu'na'sa-bati basqa mu'na'sa-batlerge qarag'anda birqansha qospali ha'm o'zine ta'n o'zgesheliklerge iye» dep ko'rsetedi.¹ N.Mahmudov ta'repinen tu'sinik berilgen sha'rt bag'inin'qili qospa ga'p penen qarsilas bag'inin'qili qospa ga'ptin' o'zgesheligi arasina qoyilgan o'lshe'm, bag'inin'qili qospa ga'ptin' bul eki tu'rin bir-birinen ajratilw dag'i tiykarg'i anqlaw belgisi retinde da'llili ko'rsetilgen.

Haqiqatında, bag'inin'qili qospa ga'ptin' bul eki tu'ri du'zilisi, baylanisw usuli, bag'inin'qi ga'plerdegi bayanlawish formalarinin' bildiriliwi jag'nan uqsashliqlar bolsa da, ma'nilik jaqtan birdeylik an'lasilmaydi. Sha'rt bag'inin'qi ga'p tikkeley bas ga'ptegi iske asatug'in yamasa iske aspaytug'in sha'rtti, na'tiyjeni bildirip keledi. Al qarsilas bag'inin'qili qospa ga'ptin' bag'inin'qi ga'pi o'zine qarsi qaratilgan ga'p penen baylanisadi, odan na'tiyje shig'ara almaydi, bag'inin'qi ga'ptin' is-ha'reket, waqiyasi bas ga'pke qanshelli qarama-qarsi qaratilgan menen, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqiya iske asa beredi. Bas ga'ptegi is-ha'reket, waqiya bag'inin'qi ga'ptegi is-ha'reketke, waqiyaga qarama-qarsi bolgan mazmun menen beriledi. Sonliqtan qarsilas bag'inin'qili qospa ga'pti anqlawda bas belgi retinde bag'inin'qi ga'pke qarama-qarsi qoyilgan bas ga'pten an'lasilgan ma'ni sheshedi.

Qarsilas bag'inin'qili qospa ga'ptin' bag'inin'qi komponentinin' bayanlawishi wazıypasın sha'rt meyildin' **-sa/-se** formasına janapayliq xızmettegi **da** da'nekerinin' dizbeklesip keliwi arqali du'zilip, bas ga'p penen qarsilasliq ma'nide baylanisadi. Olar to'mendegi formalarda bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi bolip keledi:

1. a) bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi sha'rt meyildin' **-sa/-se** forması ha'm sol formaga janapayliq xızmettegi **da/de**, **ha'm** da'nekerlerinin' dizbeklesiwinen du'zilip, bas ga'ptin' is-ha'reketine qarama-qarsi ma'nide keledi: Juman anaw-minaw jumısqa shaqırsa, Jan'abay sira' kelmeydi (Sh.S.). Men awqat pisiriwge aynalissam, ol kerisinshe kitap oqıp jatıp aladı (G.İ.). 'Qıs qanday qattı kelse de, olardin' ekewi de qoralarinan qoy ju'detip suwıqqa asha tuyaq bermeydi (O'.X.).

Ernazarday erlerdin' xan ko'zin joysa ha'm,
El sıyladı Xorezmdey ullı oshaqtı.

(T.J.).

Bul qarsilas bag'inin'qili qospa ga'plerdegi bag'inin'qi ga'ptin' **-sa** forması arqali bildirilgen tu'rine qarag'anda, **-sa da**, **-sa ha'm** du'zilestegi tu'rinde qarsilasliq ma'ni birqansha anıq bolip keledi.

Bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi **-sa da** forması arqali du'zilgen qarsilas bag'inin'qili qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinin' quramında **qansha**, **qanshama**, **qanshelli** sıyaqlı qatnas almasıqları kelip te qollaniladı. Bunday jag'dayda qarsilas bag'inin'qili qospa ga'ptin' qarsilasliq ma'nisi stillik jaqtan ku'sheytilip keledi: Jiyemurat aldag'i wazıypalardı **qansha** tu'sindirise de, Da'rmenbay geshshelene berdi. Ol **qanshama** ashıwlı so'ylese de, Da'wletov dim ashıwlanbadı (T.Q.). Analar haqqında **qanshelli** jırlasan' da, ba'ribir ol tawsılmaydı (M.G.);

b) bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi geypara betlik feyil formalarına janapayliq ma'ni beriwshi **dese**, **dese de** ko'mekshi so'zlerdin' dizbeginde kelip, bas ga'p penen qarsilasliq ma'nide qatnas jasadı: Gu'lim apamdı o'zim **izlep barayın desem**, awıdan bir eli bilay shig'ıp ko'rgenim joq (N.Q.). Hayal mın' **bildirmeyin dese de**, Nesibeli an'lap qaldı (Sh.S.). Arzıgu'l to'rge **shig'ıp otır dese de**, g'arri ornınan qozg'almadı (X.S.);

d) bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi sha'rt meyildin' **-sa-se+bolsa**, **boldı**, kelbetlik feyildin' **-gan+da** formalarında, al basqa ga'ptin' bayanlawishi ha'reket atı feyilinin' **-ıw** formasına **mu'mkin**, **mu'mkin edi** modal so'zlerinin' dizbeklesiwinen boladı: Eger de Tawmurat Ayparshanı mendey su'yetug'in bolsa, onı muhabbatın a'za'zu'lleri ha'r tu'rli jolg'a salıwı mu'mkin (G.İ.);

e) bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi **-sa** formalı sha'rt meyilden, bas ga'ptin' bayanlawishi kelbetlik feyildin' **-ar**, **-mas**, **-maqshi** formalarinan, geyde sol formalarg'a modallıq ma'nidegi **edi** tolıqsız feyilinin' dizbeklesiwinen boladı: Shaytan a'za'zu'ldin' qurıg'ınan aman bolsaq, bul oylasıg'ımız biyna'tiyje bolıp shig'a qoymas (K.S.). Usınday etip adam ku'shin ko'beytsek, erten' o'nim de ko'beymekshi (O'.A.).

¹ Махмудов Н., Нурманов А. Көрсетилген мийнети, 212-213-бетлер.

Eger bul ma'selege Sultanov aralaspag'anda, mu'mkin Qadirov erden tu'sken bolar edi (Sh.R.)

2. Bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi kelbetlik feyildin' **-g'ani +bolmasa, -g'an (g'ani)+menen, -g'ani+menen de, -g'anda da, -g'an+sayin** formalari arqali bildirilip, bas ga'ptin' is-ha'reket, waqiyalari menen qarsilasliq ma'nide baylanisadi: Onin' ju'zi appaq bolip **quwarg'ani bolmasa**, taramishlang'an jas denesi ele qandayda bir ruwxiy ku'shke iye edi (J.S.). Olar **ketken menen**, top buzilmadi (T.Q.). Onin' erinlerinde ku'iki **bolg'ani menen**, ju'reginde qayg'i jatqanlig'i seziledi (Sh.R.). Jumagu'l qasina kelip **ta'selle bergen sayin**, To'rebay ga'sin'silap, ga' solqildap, ga' gu'birlenip jilay berdi (K.S.). Tartilhwg'a tiyisli gu'lla'n da'n un etilip **bolg'ani menen de**, Jumagu'l tinim tappadi. Ol o'zine qarsiliq **bildirgende de**, ko'pshilik onı qayta sayladi (T.Q.).

3. Bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi baris seplik formalı kelbetlik feyil yamasa ha'reket atı feyillerine **qaramastan** tirkewishinin' dizbeklesip keliwinen bolip, bas ga'p penen qarsilasliq ma'nide qatnas jasadı: Adamlar qanshama u'stemlik ha'mir menen toplanıp kiyatirg'anına qaramastan, olardin' ga'p tin'lap irkilgenine Esengeldi ju'regin bastı (T.Q.). Quyash qanshelli ku'ydiriwine qaramastan, biz jıyın-terimge tayarlıqtı dawam ettirdik («E.Q.»).

4. Qarsilas bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bayanlawishi anıqlıq ha'm tilek meyillerden bolip, og'an da'nekerlik xızmettegi **degeni menen** ko'mekshi so'zleri dizbeklesip keliwi arqalı bas ga'ptin' is-ha'reketine qarama-qarsı ma'nide keledi: Anası qızınan bul jaman ha'diyseni qansha **jasıraman degen menen**, Jumagu'l xabardar edi (T.Q.). Andrey qansha erte **turdım degen menen**, u'y-ishinin' adamlarının' ko'bi onnan da erte turg'an edi (B.G.). Ku'n **ashılayın degen menen**, samal a'neyi emes edi (A.A').

5. Bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi buyırıq meyildin' III bet bolımsız forması arqalı bildirilip te, bas ga'ptin' is-ha'reketine qarama-qarsı ma'nide qatnas jasadı: Olar qansha **ashılısıp** birin-biri isendiriwge urınbasın, basta baslang'an to'rt bag'ıt birew tu'we u'shewge kelmedi (T.Q.). Nureken' sol ku'ni qaysı balıqshısına ushıramasın, ba'ri de Serimbettey qır ko'rsetip qabil etti (O'.A.). Bul jerde man'lay terimiz qanshama **ko'p bolmasın**, ha'rqanday jag'dayda biz front aldında, dan'qlı jawıngerlerimiz aldında qarızdarmız (Sh.R.).

§ 125. Ko'p bag'inin'qılı qospa ga'pler

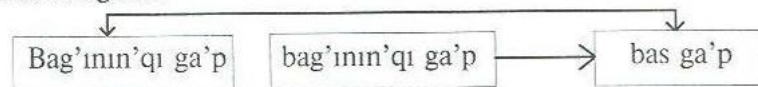
Bir pu'tin bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramın du'ziwshi predikativlik konstruksiyalar ko'p bag'inin'qılı bolıp ta keledi. Bunday ko'p bag'inin'qılı qospa ga'ptin' du'zilisi en' kemi u'sh yamasa onnan da ko'p

birneshe jay ga'pli bolıp keliwi mu'mkin. Ko'p bag'inin'qılı qospa ga'pler birneshe jay ga'pli du'ziliste keliwine baylanisli olardin' arasındag'ı is-ha'reket, waqiyalardin' mazmunı da biraz ken' ha'm qospalı sıpatqa iye boladı. Ko'p bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' bag'inin'qi ga'pleri neshe bolsa da, olar ha'r tu'rli usıllar menen tek bir bas ga'p penen baylanisadi: Jolbaris qanshelli uzag'an sayın, qanshelli onın' qamıslardı jarıp baratırğ'an tısrılısı semgen sayın, **ol da sonshelli quwandı**. Sa'wirdin' samalı esip, japtın' muzları erip, terekler bo'rtse de, **suwıq qıstın' hazarı tolıq ketip ba'ha'r pashı bolıp kete qoyg'an joq edi** (A'.Sh.).

Ko'p bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' bag'inin'qi ga'pleri bas ga'pke eki tu'rli jol menen baylanisadi. Olardin' geyparaları bir-birine g'a'rezsiz ten' ma'nili bolıp, tikkeley bas ga'p penen baylanisadi, al ekinshi birewleri birine-biri g'a'rezli bolıp, birin-biri sıpatlap, izbe-iz bag'inıw jolı menen bas ga'pke baylanisadi. Olar usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray, *ten' bag'inin'qılı qospa ga'p* ha'm *izbe-iz bag'inin'qılı qospa ga'p* bolıp ekige bo'linedi.

Ten' bag'inin'qılı qospa ga'p. Bag'inin'qi ga'pleri bir-birine g'a'rezsiz, ten' ma'nili bolıp, tikkeley bas ga'p penen baylanisqan ko'p bag'inin'qılı ga'pler ten' bag'inin'qılı qospa ga'plerdi du'zedi. Ten' bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' bayanlawish formaları bir tu'rde ha'm ha'r tu'rli bolıp, bas ga'p penen tikkeley baylanisa beredi: Tal shaqaları bo'rtik **shıg'arıp**, ko'k maysalar **shıg'ıp**, giya dalalarg'a ko'k ko'rpesin japqanday boldı (J.S.). Ele ba'ha'rdin' ushlig'ı **ko'rınbese de**, quyashtın' jag'ımtalı shuwag'ı menen jer beti **puwlasqanday bolıp**, to'n'bektey sho'kken ton'lar kem-kemnen mumday jibisti (O'.X.).

Bul ko'p bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' bayanlawishları bir formada ha'm ha'r tu'rli formalarda kelip, ha'r qaysısı bir-birine g'a'rezsiz bas ga'p penen tikkeley baylanisqan. Olardin' baylanisw kestesi to'mendegishe:

Ten' bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qi ga'pleri bas ga'pke ma'nilik qatnasına qaray birgelkili ma'nide ha'm birgelkisiz (ha'r tu'rli) ma'nide de kele beredi.

1. Birgelkili bolıp kelgen bag'inin'qi ga'pler bir tu'rdegi sorawlarg'a juwap beredi ha'm bir tu'rdegi bag'inin'qi ga'ptin' xızmetin atqaradı: Muzı siresip qaq-qaq jarılıp jatırğ'an Yassi da'ryası ba'ha'r samalının' ha'wirine to'zbey **bosasıp**, muzdın' ha'r jerinen qızıl suw **tesip**, sen' ju'rdi (J.M.).

Bu'gin ku'nin' jaynap nurin to'kkende,
Jen'is sazi qollarima o'tkende,
Senin' jasin' jigirmag'a jetkende,
Da'rya kibi tasip keldim toyn'a.

(A'.Sh.).

2. Ma'nilik qatnaslari birgelkisiz, ha'r tu'rli bolip kelgen ko'p bag'inin'qi ga'plerdin' bayanlawishlari da ha'r tu'rli formalarda kelip, ha'r tu'rli sorawlarg'a juwap beredi ha'm ha'r tu'rli bag'inin'qili ga'ptin' xizmetin atqaradi: Gu'ller ko'p ashilg'anliqtan, onin' sa'wleli nuri menen aspan da qip-qizil shoqtay bolip **ko'rinip**, jer de, ko'k te lalazarliqqa aylang'an (O'.X.). Ol ashliqqa qansha **shidasa da**, sho'lge shiday almay tan'laylari **kewip**, aynalip kelip qumnin' suwıq jerine kelip awzin basa berdi (A.B.).

Ten' bag'inin'qili qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawish formalari birgelkili bolip kelgen tu'rleri pisiqlawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' barliq tu'rlerinin' xizmetinde keledi:

Sin bag'inin'qili ga'p:

Jag'islar boyında sho'kken nar usap,
Izldag'an naman' qiyli qal qusap,
Basti bilg'aganin' qaldi alıslap,
Men an'lag'an sirin' basım, toran'g'il.

(T.S.).

Sebeb bag'inin'qili ga'p:

Ata-anam o'lgennen son',
Qizil gu'li solg'annan son',
Jalg'iz o'zim qalg'annan son',
Bag'ish etpedim denemdi

(Berdaq).

Maqset bag'inin'qili ga'p:

Nawqan tuttım xalqım jipek kiysin dep,
Dos quwanıp, dushpanlarım ku'ysin dep,
Ma'n'gilik baxıttın' jipek bayrag'ın,
Tan' samalı talwaslanıp su'ysin dep.

(I. Yu.).

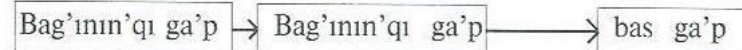
Sha'rt bag'inin'qili ga'p: t.b.

Ul-qızın' el su'ygen azamat bolsa,
Ju'reginde aqıl parasat bolsa,
Mudam jaqsı menen ja'ma'a't bolsa,
Ata bolg'anın'a a'rmanın' barma.

(T.S.).

İzbe-iz bag'inin'qili qospa ga'p. Bag'inin'qili ga'pler bir-birine g'a'rezli, izbe-iz bag'inıw joli menen bas ga'p penen baylanısıp, izbe-izli ko'p bag'inin'qili qospa ga'pti du'zedi. İzbe-iz bag'inin'qili qospa ga'ptin' da'slepki yamasa da'slepkileri o'zinen son'g'i jay ga'plerge bag'inıw joli menen izbe-iz baylanısıp barıp en' son'g'i ga'p arqalı bas ga'p penen baylanısadı: Bular alg'a ilgerlegen sayın, aldınan' izg'ırıp esken jag'ımsız samal ızıldısın ku'sheytip, ko'p-ko'mbek qulpirg'an o'simliklerdin' tu'si o'zgere basladı (J.S.). Quyashtın' ju'zi jiltırag'an menen, jawg'an qar erimey, qaqaman suwıq baslanıp ketti (T.Q.).

İzbe-iz ko'p bag'inin'qili qospa ga'ptin' bag'inin'qi ga'plerinin' bas ga'p penen baylanısıw kestesi to'mendegishe:

Ko'p bag'inin'qili qospa ga'ptin' bul tu'rinin' bag'inin'qi ga'plerinin' orın ta'rtibi turaqlı bolıp, bas ga'pten burın qollanıladı ha'm o'z ara birin-biri izbe-iz sıpatlaw arqalı bas ga'p penen bir pu'tin ko'p bag'inin'qili qospa ga'pke birigedi. İzbe-iz bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler birin biri tu'sindirip, izbe-iz baylanısta keliwine qaray, olardin' bayanlawish formalari ha'm ma'nileri, ko'binese bir-birine jaqın ha'm ha'r tu'rli bolıp kele beredi. Olardin' orın ta'rtibi boyınsha qaysısının' burın qollanılatug'ını ko'p bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyalarınin' mazmunına baylanışlı bolıp keledi:

1. Eger izbe-iz bag'inin'qili qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pi waqıt ma'nisinde kelse, ekinshi jay ga'pte waqıt bag'inin'qi ga'p ma'nisinde kelip bas ga'pti waqıt ma'nisinde sıpatlaydı: Jerdin' ton'ı ketip, ba'ha'r jaqınlag'anda, Turımbet Jumash bayg'a bardı (N.D.). **Sol ku'ni ku'n batıp, jag'adag'ı jigildiklerdin' uzın ko'len'kesi suw betinen serpilgende**, qubladağ'ı awıldın' balaların baslap Orınbay jetip keldi (U.P.).

2. **İzbe-izli sin bag'inin'qili qospa ga'p:** Jer silkinip, aspan astı shayqatılğ'anday, a'tıraptı dumanday bolıp tu'tin ogap aldı (M.D.).

3. **İzbe-izli sebep bag'inin'qili qospa ga'p:** Sizler jarlı-jaqıbay adam bolg'an son', basqag'a ketkenshe Sha'lekenin' malı sizge ketsin dep, kelip otırmız (A'.O').

İzbe-izli ko'p bag'inin'qili qospa ga'plerdin' basqa tu'rleri de usı taqlette du'zilip keliwi mu'mkin.

Bul sıyaqlı bir tu'rdegi bag'inin'qi ga'ptin' qatnası arqalı du'ziliw barlıq jag'dayda saqlana bermey, izbe-izli bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramı ma'nilik jaqtan ha'r tu'rli bolıp ta keledi. Bunday jag'dayda izbe-izli ko'p bag'inin'qili qospa ga'plerdin' bas ga'pinin' aldındag'ı bag'inin'qi ga'pler to'mendegishe jaylasıp keledi:

1. Waqit bag'inin'qi ga'p+sebeb bag'inin'qi ga'p+bas ga'p: Taza hawa kirgennen son', Tarasqa dem aliw birqansha an'satlasip, ko'zi maqul ko're basladı (O.B.).

2. Sebeb bag'inin'qi ga'p+sin bag'inin'qi ga'p+bas ga'p: A'lleqashan-aq qarlar erip, jerler qurg'aqlanip, ba'ha'r iyisi an'qip tur (Q.D.).

3. Sin bag'inin'qi ga'p+sebeb bag'inin'qi ga'p+bas ga'p: Geyde ku'nin' nuri to'sin qitiqlag'anday, qara bult oynap shig'ip jilissa, shaqmaq shaqqanday a'lem ju'zi jarq ete qaladı (K.S.).

4. Sha'rt bag'inin'qi ga'p+sebeb bag'inin'qi ga'p+bas ga'p: Eger jer oyli-ba'lentli bolsa, ba'lent jer suwg'a qanbay qalg'anliqtan, og'an shigit ko'germeydi (J.S.).

İzbe-izli bag'inin'qili qospa ga'ptin' du'ziliwinde bag'inin'qi ga'ptin' basqa semantikalıq tu'rleri de birinen son' biri izbe-izli qatnasip kele beredi.

Sorawlar:

1. Qanday ga'pler bag'inin'qili qospa ga'p dep ataladı, misallar keltirin? Bag'inin'qili qospa ga'pler ne ushin bag'inin'qi ha'm bas ga'p bolip bo'linedi?
2. Bag'inin'qi ga'ptin' feyil toplamlarinan ayirmashılıg'ı qanday, misal keltirin?
3. Bag'inin'qiliqtı bildiriwshi qurallar ha'm bag'inin'qili qospa ga'ptin' du'zilislik tu'rlerin aytın?
4. Bag'inin'qili qospa ga'ptin' bo'liniw printsipleri qanday?
5. Bag'inin'qili qospa funktsional-semantikalıq jaqtan neshe tu'rge bo'linedi?
6. Bag'inin'qili qospa ga'ptin' jan'adan qosıl'gan tu'rlerin aytın, olar ne ushin ga'p ag'zaların atı menen ataladı?
7. Pısıqlawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' jan'adan qosıl'gan tu'rlerin aytın, misallar keltirin?
8. Ko'p bag'inin'qili qospa ga'pler boyınsha tu'sinik berin, olar ne ushin ten' bag'inin'qili ha'm izbe-iz bag'inin'qili bolip bo'linedi?

A'debiyatlar

Хәзирги каракалпак әдебий тилиниң грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1992.

Махмудов Н. Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. (Синтаксис). Тошкент, 1995, 155-220-бетлер.

Da'wletov M. Bag'inin'qili qospa ga'ptin' strukturalıq tu'rleri. — «O'zRİAQB Xabarshisi», 2008, №1, 102-107-бетлер.

Есенов К. Сабактас курмалас сөйлемнің қурылысы. Алматы, «Ғылым» 1982.

Дәулетов М. Каракалпак тилиндеги қоспа гәплердин гейпара теориялық мәселелери. Нөкис, «Билим», 1993.

Da'wletov M. Bag'inin'qili qospa ga'plerdin' bo'liniw printsipleri. «O'zRİAQB Xabarshisi», 2006, №1, 76-79-бетлер.

Da'wletov M. Bag'inin'qili qospa ga'plerdin' semantikalıq tu'rleri. «O'zRİAQB Xabarshisi», 2006, №2, 88-92-бетлер.

Da'wletov M. Pısıqlawish bag'inin'qili qospa ga'pler. «O'zRİAQB Xabarshisi», 2006, №4, 127-130-бетлер.

III. DA'NEKERSİZ QOSPA GA'P

§ 126. Da'nekersiz qospa ga'p haqqında tu'sinik

Son'g'ı jılları sintaksislik izertlewlerde qospa ga'plerdin' da'stu'riy u'yrenilip kiyatır'gan eki bo'limli (dizbekli ha'm bag'inin'qili qospa ga'p) klassifikatsiyası u'shke (dizbekli, bag'inin'qili ha'm da'nekersiz qospa ga'p) bo'linip u'yrenilip kiyatır. Bul bo'liniw din' da'nekersiz qospa ga'p tu'ri o'tken a'sizdin' 50-jıllarınan baslap N.S. Raspetolın' izertlewinde ko'rsetiledi.¹ Ol da'nekersiz du'zilishti qospa ga'plerdi dizbekli qospa ga'ptin' de, bag'inin'qilınin' da quramına kirmeytu'g'in qospa ga'ptin' ayırıqsha struktura-semantikalıq bir turi retinde qaraydı. Onın' anıqlawı boyınsha da'nekersiz qospa ga'p quramında'gı jay ga'plerdin' bir-biri menen da'nekerdin' qatnasısız, intonatsiya arqalı baylanısıwı esapqa alınadı.²

Qospa ga'plerdi joqarıda'gı siyaqlı u'shk bo'lip u'yreniw ha'zirgi haqıtta rus tilinin' izertlewlerinde, joqarı oqıw orınları ha'm mektep sabaqlarında qalıplesken tu'rde qollanılıp kiyatır.

Da'nekersiz qospa ga'plerdi o'z aldına qospa ga'plerdin' struktura-semantikalıq u'shinshi tu'ri rtinde u'yreniw 50-jıwardın' aqırı, 60-jıllardan baslap tu'rkiy tillerindegi ilimiy miynetlerden de orın aldı.³ Biraq, tu'rkiy tillerindegi ayırım izertlewshiler ta'repinen qospa ga'plerdi joqarıda atalg'an u'shke bo'lip u'yreniwden basqasha bo'liw printsipleri qollanıladı. Ma'selen, V.N. Xangildin tatar tilindegi qospa ga'plerdi baylanıstırıwshi qurallardın' (da'neker yamasa da'nekerlik xizmettegi so'zlerdin') qatnasıw ya qatnawına qaray a'weli eki tu'rge bo'ledi. Olardın' da'neker ha'm da'nekerlik xizmettegi so'zlerdin' qatnası arqalı du'zilgen tu'rin da'nekerli qospa ga'p, da'nekersiz, intonatsiya arqalı du'zilgen tu'rin da'nekersiz qospa ga'p dep esaplaydı. Usı eki tu'rdin' ha'r birinin' o'z ishindegi o'zgeshelik belgilerine qaray, ja'ne de kishi topatlar ha'm tu'rlerge bo'linetug'ının ko'rsetedi.⁴

Sonday-aq, qospa ga'plerdin' usı siyaqlı bo'liniw printsiپی o'zbek tilinde Sh. Rahmatullaevtin' avtorlıg'ında'gı joqarı oqıw orınlarına

¹ Поспелов Н.С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений. «Вопросы синтаксиса современного русского языка». М., 1950, 338-354-бетлер.

² Сонда, 343-бет.

³ Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы. Морфология хәм синтаксис. Казан, 1959, 603-бет; Абдирахманов Г.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Ташкент, 1960, 49-бет.

⁴ Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы. Морфология хәм синтаксис. Казан, 1259, 529-бет.

arnalg'an sabaqlıqta da qollaniladi.¹ Bul izertlewshiler ta'repinen de da'nekersiz qospa ga'plerdi aniqlaw belgileri retinde intonatsiya ha'm qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' ma'ni ortaqlıqları esapqa alınadı.

Qospa ga'plerdi da'nekerlerdin' qatnasıw-qatnaspawına qaray da'nekersiz qospa ga'p ha'm da'nekerli qospa ga'p dep bo'liw rus tilindegi qospa ga'plerdin' teoriyalıq ma'selelerin izertlewshilerdin' miynetlerinde de ko'rsetiledi.² Da'nekersiz qospa ga'pler dizbekli ha'm bag'ının'qılı qospa ga'plerden quramındag'ı jay ga'plerdin' da'nekersiz ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnasısız, ma'nilik intonatsiya a'rqalı baylanısıwı menen ayırılıp turadı. Sonday-aq, olardin' jay ga'pleri intonatsiyadan basqa, leksikalıq ha'm morfologiyalıq qurallar (korrelyat so'zler) arqalı da baylanısadı. Misalı: U'ydin' kerege-uwıqları, shan'ara-g'ı-murınının' qanınday qızıl, ko'kleri - shiykil Sarı, kiyiz u'zikleri - qarday aq, basqur-bayshuwları - shltjan'al T. Q. Ba'ha'rde o'len' degen sho'p o'sedi, ol da qoylardın' jaqsı jeytug'ın ot-sho'bi. Qoylardı jıllı saqlaytug'ın qoramız bar, tawday bo'lip u'yilgen jantaq gu'diler bar. (T.N.).

Bul keltirgen qospa ga'plerdin' quramındag'ı qurallar arqalı baylanısqa. Jay ga'pler yamasa jay qaplerdin' ha'mmesine bir so'zdın' ortaqlı bolıp keliwi arqalı qospa ga'pti du'zedi. Da'slepki qospa ga'p ko'p jay ga'pli du'ziliste ma'nileri ha'r tu'rli bolıp kelgen, olardin' ha'mmesi bir ortaqlı korrelyat so'z (u'ydin') arqalı ma'nilik jaqtan birigip, sol so'zdın' har tu'rli belgilerin sıpatlaw arqalı bir pu'tin da'nekersiz qospa ga'pti du'zip kelgen. Sonday-aq, son'g'ı qospa ga'plerde birinshi komponenttegi bir ag'za ekinshi komponentkede ortaqlı bolıp keledi.

Bulardag'ı leksikalıq qurallardın' xızmetin ol, qoylar so'zleri atqaradı. Demek, da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan bir-birine jaqın sintaksislik qatnaslardı bildiredi. Qospa ga'ptin' joqarındag'ı sıyaqlı talaplarına juwap bere almagán jay ga'plerdin' da'nekersiz qospa ga'pti emes, bir tutas sintaksislik pu'tinliktegi, yag'nıy teksttegi kommunikativlik birlik dep qaraladı.

§ 127. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' jay ga'plerin baylanistiriwshı qurallar

Da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri o'z ara bir birine jaqın bolg'an is-ha'reket waqıyalardı bilidiredi. Eger de olardin' komponentlerinen

¹ Rahmatullayev Sh. Hazirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, «Universitet», 2006, 394-bet.

² Черемисина М. И. Колосова Т.А. Очерки по теории сложного предложения. Новосибирск, 1987, 96-бет.

bir-birine baylanisli bir pu'tin ma'nilik qatnas an'lasilmasa onday ga'pler qospa ga'p bola almaydi. Demek, eki yamasa birinche jay ga'plerdin' baylanisi qosap ga'p bolıw ushin bir pu'tin kommunikativlik birikti bildirip turıwı tiyis.

Da'nekersiz qospa ga'ptin' du'ziliwi ushin to'mendegi leksikalıq, morfologiyalıq ha'm intonatsiyalıq qurallar qatnasadı.

1. Da'nekersiz qospa ga'ptin' komponentleri leksikalıq korrelyat so'zdın' qatnası arqalı baylanısadı. Bul korrelyat so'zler da'slepki jay ga'pte qollaniladı da, son'g'ı jay ga'pte sog'an qatnaslı so'z yamasa sol so'zdın' o'zi ta'kirarlanadı. Korrelyatlar formalıq jaqtan bir formada yamasa ha'r tu'rli formalarda keliwi mu'mkin:

a) da'slepki jay ga'ptegi korrelyat so'z atlıq yamasa substantivlik almasıqtan boladı da, son'g'ı jay ga'pte sol so'zge qatnaslı almasig'ı yamasa atlıq so'z qollaniladı: Xojalıqta mallarg'a ot-jem beriwidin' ratsioni du'zilip, ol ko'mekli jerge ilinip qoyıldı. Bul - Kaspiy kanalının' birinshi gezegi bolıp, ol son'ınan dawam etedi. (gazetadan). Awıl arasınan qoylarg'a jug'ımlı ot sho'pler jıynalıp, olar qoy qoranın' qasına gu'dilnip qoyıl'g'an. (T.N.). Esin'izdeme, elime bilimlı adamlar kerek dedin'iz, sonni sapqa alıp sawatlı aqundı elin'izge baspu'kil jiberdik. (T.Q.).

Geyde korrelyatqa qatnaslı so'z ekinshi jay ga'pte qollanılmay keliwi de mu'mkin. Bunday jag'dayda ekinshi jay ga'pte ol almasig'ı ko'rsetilmegen menen, onın' ornı belgili bolıp turadı: Ko'ksuwidin' a'tirapı jazda jasil japıraqlı sho'plerdi janılsa, (ol) qısta qa'ha'rli qıstın' ma'ka'mı boladı (T.N.);

b) leksikalıq korrelyat ga'p ag'zası xızmetinde da'slepki jay ga'ptin' quramında kelip, pu'tin qospa ga'pke ortaqlı boladı: **Shertektin'** pa'tigi fa'nelenip, edeni pollang'an. **Olardin'** betleri borlattay qızarıp, ko'zleri shoqtay janadı (A.B.). **Qoylardı** jıllı saqlaytug'ın qoramız bar, tawday bolıp u'yilgen jantaq gu'diler bar (T.N.).

Bazda pu'tin qospa ga'ptin' mazmunına ortaqlı bolıp kelgen so'z tu'sirilip aytilıwı da mu'mkin. Bunday jag'dayda korrelyat so'zdın' ornı jay ga'plerdegi tartımlanıp kelgen ga'p ag'zaları arqalı ma'lim bolıp turadı: Salısı quwramay o'sti, zu'ra'a'ti jaqsı boldı. (T.N.). Paxtası tez ashılıp, o'nimi tan' qaldırg'anday zor boldı (O'A.);

d) leksikalıq korrelyatlar ha'rbir jay ga'pte ta'kirarlanıp keledi: Ku'ni menen o'z maln o'zi bag'adı, qoraların, to'lelerin o'zi tazalaydı (T.Q.). **Sizler** qatnaspayın jumıs bolmaydı, **sizler** jen'beytu'g'ın qıyınshılıq joq. Olardı **o'zlerimiz** tawıp, **o'zlerimiz** belewin'iz kerek, isker adamlardın' tan'lap alamız. (T.N.).

2. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' jay ga'pleri morfologiyalıq korrelyatlar arqalı baylanısadı. a) morfologiyalıq korrelyatlıq xızmetti

qospa ga'p komponentlerinin' feyil bayanlawishlarinin' bir bet, bir ma'ha'l formalarında, yag'nıy formallıq jaqtan birgelki bolıp keliwi atqaradı: Shaqalar **qıymıldamaydı**, japıraqlar **sıldırlamaydı**. (J.A.). Ha'rkimnin' sharshag'amı jekke ketken son' **bilindi**, jollar **o'nbey qaldı** (T.Q.). Qaqabay qasında otırg'an qosshılarına **sıbırlap edi**, olar **shıg'ıp ketti**. (S.A.);

b) morfologiyalıq korrelyatlar formallıq jaqtan birgelki bolmay, ha'r tu'rli formalarda kelipte jay ga'plerdi baylanıstıradı. Biraq olardin' bayanlawishlarinin' ma'ha'llik ma'nileri birgelki bolıp keledi: Jerler ko'klep, ag'ashlar bo'rtik ashtı (A.B.). Ha'r jer-ha'r jerden qızıl quyırılı qoraz qırg'awıllar du'rildep ushsa, qulaqların ga'jımıytıp, ga' tikireytip qoyanlar qashadı. (T.N.).

3. Da'nekersiz qospa ga'ptin' quramındag'ı jay gaplerdin' qospa ga'pke birigiwi ha'm ma'nilik o'zgesheliklerge iye bolwında intonatsiya da tiykarg'ı xızmetti atqaradı. a) jay ga'pler dizbeklewshi intonatsiya arqalı baylanısıp kelgende, ma'nilik jaqtan o'z ara bir-biri menen ten', birgelikli bolıp baylanısadı: Aspandı qara bult basıp, qattı samal esip tur. Ba'ha'r keldi, terekler bo'rtik shıg'arıp atır, jer u'sti ko'k lipasqa do'ne basladı (B.B.). Ha'r u'ydın' qasınan u'rgen iytin' sesti shıg'adı, onı da samaldın' izin'ı sittirmeydi (Sh.S.).

b) da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri sebep, tu'sindirmeli t.b. intonatsiya arqalı baylanısıp kelgende, ma'nileri o'z-ara ten' bolmag'an, birin-biri tu'sindiriwshi, anıqlawışı sıpatqa iye bolg'an birgelikiz da'neksiz qospa qaplerdi du'zedi: 1. Ku'n jıldı, ton'lar jibisip basladı (J.S.). 2. Olar qorg'annan dalag'a shıg'ıwg'a erise almadı - dushpan o'zinin' qorg'anıw halqasın biriktirip qoyg'an edi (S. Sm). Majilisinin' qararı ko'p keshikpey o'z shshimin taptı: plan qayta qaralıp, balıqshılar iske qayta bo'lindi (O'.A.).

Bunda 1-2 qospa ga'plerdin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan bir-biri menen sebeplik qatnası bildiredi. 3-qospa ga'ptin' jay ga'pleri o'z ara tu'sindiriwshilik sıpatqa iye bolıp, da'slepki jay ga'p son'g'ı jay gapler arqalı tu'sindirilip kelgen.

Demek, quramındag'ı jay ga'pleri da'nekersiz yamasa da'nekrlik xızmettegi so'zlerdin' qatnasısız, intonatsiya, leksikalıq ha'm morfologiyalıq qurallar arqalı du'zilgen qospa ga'ptin' tu'rine da'nekersiz qospa ga'p delinedi. Da'neksiz qospa ga'pler qu'ramındag'ı jay ga'plerdin' intonatsiya arqalı baylanısıw o'zgesheligi ha'm jay ga'pler arasındag'ı ma'nilik qatnaslarına qaray, birgelikili quramalı ha'm birgeliksiz quramalı da'nekersiz qospa ga'pler bolıp ekige bo'linedi.

§ 128. Da'nekersiz qospa ga'ptin' tu'rleri

Da'nekersiz qospa ga'p sintaksistin' pu'tkilley jan'a u'yreniw obiekti emes. Ol da'stu'riy u'yreniw boyınsha tu'rkiy tillerinde qospa ga'ptin'

u'shinshi tu'rı retinde bo'liniwine deyin geypara ma'nilik jaqınlıq belgilerine qaray dizbekli ha'm bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' da'nekersiz tu'rı retinde birlstirilip u'yrenilip keldi. Ha'tte, geypara tu'rkiy tillerinde, sonın' bir qaraqalpaq tilinde de ilimiy miynet ha'm sabaqlıqlarda ha'zirge deyin usı bag'darda u'yrenilip kiyatır.

Haqıyqatında da, da'nekersiz qospa ga'plerdin' bir qatarnın' du'ziliw mazmunı dizbeklewshi da'nekerler arqalı du'zilgen qospa ga'plerge, ekinshi toparı bag'ındırıwshi da'nekerli qospa ga'plerge ku'ta' jaqın, ha'tte birdey bolıp keledi. Mısalı: 1. Balalar barlıq na'rseni tintip shıqtı, **biraq** jasırın xat tabılmadı (J.Sh.). 2. Ol joldaslarına bir na'rselerdi ayıp baqıradı, joldasları og'an qaramaydı. (A.O.). 3. Ha'mmesine o'zi jaqsı tu'sinedi, **sol sebepli** Gu'lbıyke sır bermey tin'lap otır (T.Q.). 4. O'giz ja'niwardın' ayag'ın bir na'rse shawıp ketken, qan sorg'alap tur. (Q.D.).

Bul keltirilgen qospa ga'plerdin' birewleri da'nekerli, ekinshileri da'neksiz qollanılg'an. Olar du'zilislik (formalıq) jaqtan ayırıwshılıqqa iye, al jay ga'pleri arasındag'ı ma'nilik qatnaslarında ayırıwshılıq joq. Olardin' da'nekerli tu'rın da'nekersiz, da'nekersiz tu'rın da'nekerli du'ziliste tallaw jasap qarag'anda da, stillik jaqtan azı-kem o'zgeshelik bolg'an menen, ma'nilik jaqtan aytarlıq o'zgeris bolmaydı. Eki jag'dayda da olardin' jay ga'pleri arasındag'ı mazmun saqlanadı.

Usınday mazmun jaqınlıqları esapqa alınıp, tatar tilinde V.N. Xangildin ha'm qazaq tilinde N.X. Demesinovanın' miynetlerinde da'nekersiz qospa ga'plerdin' semantikalıq tu'rlerge bo'liniwı «da'neksiz dizbekli qospa» ha'm «da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'pler» terminleri menen ataladı.¹

Da'neksiz qospa ga'plerdin' semantikalıq du'zilisi quramındag'ı jay ga'plerdin' mazmun, intonatsiya, orın ta'rtıp, leksikalıq ha'm morfologiyalıq qurallardın' qatnası arqalı anıqlanadı. Bul baylanıstırıwshi qurallardın' ma'nilik o'zgesheliklerine qaray da'nekersiz qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler bir-birine g'a'rezsiz, o'z ara ten', birgelikili ma'nide baylanıssa, geyparaları ma'nileri o'z-ara ten' bolmag'an, birin-biri tu'sindiriwshi, ten'sizlik sıpatqa iye bolıp keledi. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray da'nekersiz qospa ga'pler semantikalıq jaqtan «birgelikili quramalı da'nekersiz qospa ga'pler ha'm birgelkisiz quramalı da'nekersiz qospa ga'pler»² bolıp ekige bo'linedi.

¹ Xangildin V.N. Ko'rsetilgen miyneti, 606-bet. Demesinova N.X. Ko'rsetilgen miyneti, 118-bet.

² Bul terminler rus tilindegi da'nekersiz qospa ga'pti da'slepki izertlewshi N.S.Pospelovtin' qollang'an termininin' awdarmasınday bolıp ko'ringen menen birqansha qolaylı ha'm jiynaqlı. Ondag'ı «birgelikili quramalı» h'a'm «birgelkisiz quramalı» terminlerindeki «qu'ram» so'zi sol orında jay ga'p ma'nisinde ug'ınıladı, yag'nıy birgelikili ma'nili h'a'm birgelkisiz ma'nili jay ga'pler degen tu'sinikti beredi. Sonlıqtan, da'nekersiz qospa ga'ptin' o'z aldına struktura-semantikalıq bir tu'rı retinde bo'liniwine baylanıslı burın qospa ga'pte qollanılp ju'rgen terminlerdi qaytalamay usı termindi alg'andı maqul ko'rдіk.

§ 129. Birgelikli quramli da'nekersiz qospa ga'pler

Birgelikli quramli da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan o'z-ara ten', birgelikli bolip keledi. Olar bir-biri menen biriktiriwshi pauza, sanaw, salistirmali-qarislas intonatsiyalar arqali baylanisip, o'z ara ten' ma'nili mezgilles, qarsilas, salistirmali qatnaslardi bildiretug'in qospa ga'plardi du'zedi. Misali: Kemeler amanin' jag'asina kelip toqtadi, bular da katerden tu'sti (O'.A.). Ol so'yley berejaq edi, men jen'inen tartip qoydim (Sh.S.). Men jetimnen, ol bolsa pu'tkil Xorezimge ati dan'g'ara palwan (T.Q.).

Bul qospa ga'plerdin' smantikaliq du'zilisi intonatsiya menen bir qatarda, jay ga'pler arasindagi mazmun arqali da an'latiladi. Da'slepki qospa ga'ptin' jay ga'pleri arasindagi mazmun waqitliq qatnas bildirse, ekinshi qospa ga'pten qarislashiq, u'shinshi qospa ga'pten salistirmaliq qatnas an'latiladi. Usi siyaqli o'zgesheliklerine qaray birgelikli quramli da'nekersiz qospa ga'pler: mezgilles, qarsilas ha'm salistirmali qatnastagi qospa ga'pler bolip u'shke bo'linedi.

Mezgilleslik qatnastagi da'nekersiz qospa ga'p. Qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqiyalarinin' isleniwi ma'nilik jaqtan waqitliq mezgilleslikni bildiretug'in tu'rleri mezgilleslik qatnastagi qospa ga'pti du'zedi. Olardin' is-ha'reket, waqiyalarinin' isleniwi bir waqitli ha'm izbe- izli bolip keledi.

1. Da'nekersiz qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'plerdin' is-ha'reketlerinin' isleniwi bir waqitli mezgilles bolip kelgende, olardin' jay ga'plerinin' bayanlawishlari to'mendegi ma'ha'l formalari arqali bildiriledi:

a) anqliq meyildin' o'tken, ha'zirgi ma'ha'l formalarinda keledi: Erte kelgen gu'zdi quwalap waqtinan burin qis baslandi, jer betine dizden qar jawdi (A.B.). Kimisi shuqanaq qazip atir, qalg'anlari qazip ketken shuqanaqlarg'a na'lshelelardi ko'mip atir (T.Q.);

b) da'slepki jay ga'pinin' bayanlawish -p formalı hal feyil, son'g'i jay ga'ptin' bayanlawishi ha'zirgi ma'ha'l formasidan boladi. Bunday jag'dayda son'g'i jay ga'ptin' ha'zirgi ma'ha'l forması da'slepki jay ga'ptin' bayanlawishına da qatnasli bolip, onin' ma'ha'llik ma'nisin anıqlaydi: Oturg'anlardin' kimi otin jag'ip, kimi otin kirgizip ju'r (S.A.). Taw an'g'arlarınan qa'dimgidey ku'shli samal esip, pa'skeltek stantsiyanın' a'tirapındagi jardi qirip ag'ip atirg'an da'ryanin' u'sti qaynawitlap tur. (SH.A.);

d) da'slepki jay ga'ptin' bayanlawishi waqitliq ma'nidegi -sa/--se formalı sha'rt meyil, ekinshi ga'ptin' bayanlawishi anqliq meyildin' ha'zirgi ma'ha'l forması arqali bildiriledi: Birewler kitap oqip atirsa, qalg'anlari o'z-ara so'ylesip tur. (T.Q.).

2. Birgelikli quramli da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' is-ha'reketi waqitliq jaqtan izbe-izli bolip kelgende, olardin' bayanlawishlari, ko'binese anqliq meyildin' ha'r tu'rli formalari arqali bildiriledi ha'm ma'ha'llik jaqtan da ha'r tu'rli qollaniladi: Samaldin' o'rindegi qara bult siyrekledi, onin' ornına aq bul ko'rindi (O'.X.). Elimizdin' ekonomikalıq potentsiali a'dewir ko'beydi, xalıqtın' turmis da'rejesi a'dewir artıp baratır.

Qarsilashiq qatnastagi da'nekersiz qospa ga'p. Birgelikli quramli qarsilashiq qatnastagi da'nekersiz qospa ga'pler, ko'binese eki komponentli bolip, qarsilas ma'nili biriktiriwshi intonatsiya arqali du'ziledi. Olardin' quramindagi jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqiyalari ma'nilik jaqtan bir-biri menen qarama-qarsi ma'nide qollaniladi. Bulardin' arasindagi qarsilashiq ma'ni to'mendegishe bildiriledi:

1) da'slepki jay ga'ptin' sub'ktinin' isleniwine son'g'i jay ga'ptin' subiektinin' is-ha'rkti qarsiliq jasadı. Bulardagi intonatsiya birinshi jay ga'pte bir jo'n ko'terin'ki boladi da, ekinshisinde pa'sen' aytiladi. Buni ko'rgen Da'rmenbay juwirip kele sala tasti qozg'altpaqshi bolip edi, A'wezov onin' aldın aldı (T.Q.);

2) jay ga'plerdin' bayanlawishlari bolimli-bolimsiz formalarda keliwi arqali qarsilashiq ma'ni an'latadi: Amanliq a'ri-beri tin'lap bag'ip edi, olardin' tiykarg'i maqsetke oralatug'in tu'ri bolmadı (T.Q.). Eki ag'asi kishkene inisin quwip ketedi, bala jetkermeydi. (ertekten);

3) ha'rbir jay ga'pte leksikalıq antonimler qollanılıp ta qarsilashiq ma'ni an'latiladi: Bizler alg'a qaray ju'rip kettik, olar keyin qaytti. (Sh.S.). Sen og'an jaqsiliq islegensen', ol sag'an jamanliq islegen (Sh.A.). Dos sirtin'nan maqtaydı, dushpan ko'zin'sh maqtaydı (naql).

Salistirmali qatnastagi da'nekersiz qospa ga'p. Birgelikli quramli salistirmali da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' is-ha'rekt, waqiyalar o'z ara salistirmaliliq mazmunda du'ziledi. Olardin' salistirmaliliq ma'nileri to'mendegishe an'latiladi:

1) jay ga'plerinin' quramindagi predmetler, qubilislar salistiriladi: Pu'tkil adamzat jilına shama menen 3 min' kubkilometr suw ishedı-bul jerdegi dushshi suwdin' ulıwma ko'lemine qarag'anda onsheli ko'p emes (gazetadan);

2) jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqiyalari waqitliq jaqtan salistiriladi. Bunday salistiriwda ha'r bir jay ga'pte waqit ma'nili so'zler qollaniladi. Son'g'i bes jil ishinde 19 miliardtan aslam qarji o'zlestirildi-bul bunnan aldın'g'i bes jillıqlardi qosa alg'anda sol bes jillıqlar ishinde o'zlestirilgeni menen barabar. 1962- jılı ha'rbir sıyırđan 482 kilogramm su't sawıp aling'an bolsa, 1963-jılı ha'rbir sıyırđan 654 kilogramm su't sawıp alındı (gazetadan);

3) ha'rbir jay ga'ptin' quramında leksikalıq antonimler qollanılıwı arqalı salıstırıladı. Bul tu'rdegi salıstırmalı qospa ga'pte salıstırıwshılıq ma'ni predmetlerdi, is-ha'reket, qubılıslardı bir-birine qarsı qoyıw arqalı salıstırıladı. Ashıw-araz, aqıl-dos. Bilgen tawıp aytağı, bilmegen qawıp aytağı. Oqıg'an ozar, oqımag'an tozar. Jaqsı adamda kek bolmas, jaman adam tek bolmas;

4) da'slepki jay ga'ptin' mazmunı son'g'ı jay ga'pke salıstırıw arqalı salıstırmalı qatnas an'latıladı. Bunday salıstırmalı qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawıshları bir tu'rdegi feyiller arqalı bildiriledi. Tawdı tastı jel buzar, adamzattı so'z buzar. Jalg'ız ag'ash u'y bolmas, jalg'ız jigit biy bolmas (naqıl).

§ 130. Birgliksiz quramlı da'nekersiz qospa ga'pler

Birgeliksiz quramlı da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan o'z-ara ten' bolmag'an, biririn-biri tu'sindiriwshi g'a'rezlilik sıpatqa iye boladı. Olardıñ quramı, ko'binese eki komponentli bolıp, bag'ındırıwshı intonatsiya arqalı du'ziledi. Ma'nilik jaqtan jay ga'pler intonatsiya ha'm ma'nisine qaray sebep-na'tiyje, na'tiyje, tu'sindirmeli, sha'rtlik qatnaslardı bildiredi: Qusbegi qa'ha'rlenip ko'zlerin biy, qazı, baylarg'a alartıp edi, olar tunjırap qaldı (T.Q.). Olar fonarların ko'terip bir-birine xabar berdi, demk, bul jolda tosqınlıq joq degnnin' belgisi. Boranlıda ma'kan basıp otırıqshı eki adam boldı-birewi usı Edige (Sh.A.).

Bul qospa ga'plerdin' da'slepkinsinin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reketleri birinin' biri isleniw sebebin bildiredi. Bunda ekinshi jay ga'ptin' is-ha'rektinin' isleniwine birinshi jay ga'ptin' is-ha'reketi sebepshi. Ekinshi, u'shinshi qospa ga'plerdin' jay ga'pleri tu'sindirmeli qatnas bildirip kelgen. Bularda birinshi jay ga'p ekinshi jay ga'p arqalı tu'sindiriledi.

Sebep-na'tiyje qatnaslı da'nekersiz qospa ga'p. Birgeliksiz quramlı qospa ga'ptin' bul tu'rinin' is-ha'reket, waqıyaları o'z ara bir-biri menen sebep-na'tiyje ma'nilerinde baylanısadı. Sebep-na'tiyje qatnaslı qospa ga'plerdi anıqlawda olardıñ quramındag'ı jay ga'plerdin' orın ta'rtıp arqalı bildiriletug'ın ma'nilik qatnasları ha'm intonatsiyalıq o'zgesheliklerine qaraladı. Misalı: Ku'n jıldı, ton'lar jibise basladı. Keypi birden o'zgerdi, yadına bunnan ko'p jıllar buring'ı waqıya tu'sti. (X.S.).

Bul qospa ga'ptin' da'slepkinde birinshi jay ga'p son'g'ı jay ga'ptegi is-ha'rekt, waqıyanın' isleniw sebebin bildiredi. Ekinshi qospa ga'pte, kerisinshe, son'g'ı jay ga'p da'slepki jay ga'ptin' is-ha'rektinin' isleniw na'tiyjesinin' sebebin bildirip kelger, keypinin' birden o'zgeriwine yadına bunnan ko'p jıllar buring'ı waqıyanın' tu'siwi sebepshi.

Birgeliksiz quramlı sebep-na'tiyje qatnaslı qospa ga'pler quramındag'ı jay ga'plerdin' orın ta'rtibi ha'm ma'nilik qatnaslarına qaray eki turli o'zgeshelikke iye boladı. Olardıñ biri sebep-na'tiyje, ekinshisi na'tiyje-sebep qatnasların bildiredi. bulardıñ orın ta'rtibi boyınsha qaysısının' burın ya son' kelgenligi olardıñ ma'ni ha'm intonatsiyalıq o'zgesheliklerine qatnaslı anıqlanadı.

1) sebep-na'tiyje qatnaslı qospa ga'pte sebep bildiriwshi jay ga'p burın, sol sebeptin' na'tiyjesin bildiretug'ın jay ga'p son' keledi. Bunın' da'slepki jay ga'pi xabar intonatsiyası menen aytiladı da, son'ında pauza islenedi, olardıñ jay ga'plerinin' arası, ko'binese u'tir arqalı bo'linedi: Al jawın sebelep jawdı da turdı, jer beti iylengen batpaqqa aynaldı (S.A.). Nurlıbek og'an qarag'anda anag'urım dug'ıjim edi, ba'rshenin' u'miti sonda (T.Q.);

2) na'tiyje-sebep qatnaslı qospa ga'pte na'tiyje bildiriwshi jay ga'p burın, sebep ma'nili jay ga'p son' keledi. Bul jag'dayda na'tiyje jay ga'pten keyin intonatsiya biraz ko'terin'ki ha'm sozılın'qı aytiladı da, eki jay ga'ptin' arası, ko'binese sızıqsha, qos noqat, geyde u'tir arqalı bo'linedi: Kelgen pa'tte-aq onı qayg'ılı xabar mayıstırıp tasladı-balası a'lleqashan-aq shetnegen edi (Sh.A.). Qala xalqının' mitingisin sho'lkemlestirgenimiz joq: xalıqtın' o'zi joq edi. (gazetadan).

Na'tiyje qatnaslı da'nekersiz qospa ga'pler. Birgeliksiz quramlı na'tiyje qatnaslı qospa ga'plerdin' da'slepki jay ga'pinen an'lasıl'g'an is-ha'reket, waqıyaların' na'tiyjesi son'g'ı jay ga'p arqalı bildiriledi. Ha'mme waqıt na'tiyje ma'nili jay ga'p son'g'ı pozitsiyada keledi. Onın' ornın da'slepki jay ga'p penen almasıwıw'a bolmaydı.

Na'tiyje qatnaslı da'nekersiz qospa ga'plerde belgili bir so'zlerge a'hmiyet beriledi de, qospa ga'ptin' uluwmalıq mazmunı sol so'z arqalı anıqlanadı. Bunday da'nekersiz qospa ga'ptin' ekinshi jay ga'pinin' basında **bul** almasıw'ı leksikalıq korrelyatlik xızmet atqaradı.

Na'tiyje qatnaslı da'nekersiz qospa ga'pler ha'zirgi jazba a'debiy tilde rus tilinin' ta'siri arqalı rawajlang'an publitsistikalıq shıg'armalarda ushırasadı: 1971- jıldın' aqır 1972-jıldın' basında Qızıljar to'beliginde topıraqian bo'get salındı, bul gazoprovodlardın' kompressor stantsiyalarına ha'm temirjolg'a suwdı u'zliksiz berip turıwdı ta'miyyin etti. Zıyat suwlar oylanbastan kanaldın' ayaq jag'ına qashırılıp jiberilip atır, bul suwlar Sultanwasdag tawların' eeginde 100 kv kilometrden aslam maydanda ko'l ha'm batpaqlıqlardı payda etti (gazetadan).

Tu'sindirmeli qatnaslı da'nekersiz qospa ga'pler. Tu'sindirmeli qatnaslı qospa ga'plerdin' da'slepki jay ga'pinin' mazmunı son'g'ı jay ga'p arqalı tu'sindiriledi. Qospa ga'ptin' bul tu'rinin' jay ga'pleri, tiykarınan, intonatsiya arqalı baylanısadı. Olardıñ intonatsiyası ha'r tu'rli bolıp keledi:

1) tu'sindirmeli da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pi uluwmalıq ma'nide boladı da, son'g'ı jay ga'pler arqalı tu'sindiriledi. Intonatsiyalıq jaqtan da'slepki jay ga'p xabar intonatsiyası menen, son'g'ı jay ga'pler tu'sindirmeli, sanaw intonatsiyası menen ayıladı, da'slepki jay ga'pten qos noqat arqalı bo'linedi: So'ytip, ilg'ıy basshı xızmettegi adamlar birte-birte kolxozg'a ketip atır, kimi-partiya sho'lkeminin' xatkeri, kimi—kolxoz baslıg'ı, kimi-mal fermasının' baslıg'ı (O'.X). Baltabaydın' jobası mınadan ibarat edi: serjant Batırovın' bo'limi tuwra ortag'a topılıp, dushpannıń dıqqatın awdarıwı kerek, sol waqıt eki palangadan Petr menen Sergeydin' jawıngerleri tag'ı da jaqın barıp sawash baslawı tiyis (Q.D.).

Da'nekersiz qospa ga'ptin' bul tu'rinin' da'slepki jay ga'pi abstrakt ma'nide kelip, anıq ma'nili jay ga'p arqalı tu'sindiriledi: Men bunnan shama menen qırq jıl burın bolg'an bir waqıyanı ayıp bereyin, bul jerdi a'yyem zamanlardan beri xalıq Qarato'be dep ataytug'm edi. (Sh.R.). Sizin' da'rtin'izge dawa bir na'rse bar: balan'ızdı to'ben'izge qoyıp shalamız (erteekten);

2) tu'sindirmeli da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinin' baslawıshı son'g'ı jay ga'p arqalı tu'sindiriledi. Bunday jag'dayda da'slepki jay ga'ptegi baslawıshqa qatnaslı ekinshi jay ga'pte **bul, sol, ol da bolsa** almasıqları korrelyativlik xızmet atqaradı: Birewdin' mun'lı dawısı sitildi-**bul** u'y aldında sıyrı sawıp otır'g'an Gu'lzardın' dawısı edi. (X.S.). Jetti shopannın' biri Jiyemurat edi-ol ko'len'kesinen qorqatug'm, dibırlap so'yleytug'm, murnının' ushı jetim bawırdıy salbıran'qır'ana adam edi (M.D). Jasıu'lkennin' bir a'deti bar-ol da bolsa ha'r ku'ni derlik o'zine maqul tu'sken waqıtları qalanı bir aylanıp qıdırıp qaytadı (gazetadan).

Sha'rtlik qatnaslı da'nekersiz qospa ga'p. Sha'rtlik qatnas bildiretug'm da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinin' is-ha'reket, wazıyası ekinshi jay ga'ptegi is-ha'reketin' isleniw ya islenbewi sha'rtin an'latadı. Bunday qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' birinshisi ekinshi jay ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' kelip shıg'ıw sha'rtin bildiredi. Bul jag'ınan da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinin' bayanlawıshı sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pinin' bayanlawıshının' bildiriliwi menen ma'nilik jaqtan sinonimles bolıp turadı. Olardı birinin' ornına birin almasıtırıp qollanılg'anda anıq ko'rinedi. Mısalı: Bu'gin o'zinin'ha'wızdin' boyında jatıp shıqshı, ba'ri de ko'zin' ko'rinedi (erteekten). Kerek waqtında usı pa'rimdi tu'tetsen' boldı-men tayın bolaman. Bunday eki jag'dayda da, bayanlawısh formaları ha'r tu'rli bolg'an menen sha'rtlik ma'ni saqlanadı.

Sha'rtlik qatnastag'ı da'nekersiz qospa ga'ptin' sha'rt ma'nidegi birinshi jay ga'pinin' bayanlawıshı, ko'binese buyırqı meyil formalarınan

boladı da, onın' intonatsiyası ko'terin'ki, al sha'rtlengenlikti bildiretug'm ekinshi jay ga'ptin' intonatsiyası pa'sen' boladı: Jaqsını jatqa berme, dushpanın' ku'ler. Jamandı dosqa berme, elin' bu'liner (naqıl).

Sonday-aq sha'rtlik qatnaslı da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinin' bayanlawıshı sha'rt meyildin' —sa/-se + boldı feyilinin' dizbeklesiwinen boladı da, ekinshi jay ga'pinin' bayanlawıshı anıqlıq meyildin' keler ma'ha'l forması arqalı bildiriledi. Qolı perde sımalarına jaqınlasa boldı, duwtardın' o'zi shertilip atır'anday boladı. (O'.X.).

§ 131. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' strukturalıq tu'rleri

Da'nekersiz qospa ga'pler du'zilislik jaqtan, ko'binese eki jay ga'pli bolıp du'zildi. Sonın' menen qatar, olar u'sh, to'rt yamasa odan da ko'p jay ga'plerdin' baylanısınan du'zilip, ko'p jay ga'plerdin' baylanısınan du'zilip, ko'p komponentli du'ziliste de keledi.

Da'nekersiz qospa ga'plerdin' eki komponentli ha'm ko'p komponentli bolıp keliwi olardıń du'zilislik o'zgesheligin belgileydi. Bul sıyaqlı du'zilislik o'zgeshelikti belgilewshi tiykarg'ı grammatikalıq qurallardıń xızmetin sanaw, qarsılas, sebep ha'm t.b. dizbeklewshi intonatsiyalar atqaradı. Usı sıyaqlı intonatsiyalıq qurallardıń qatnasına qaray, da'nekersiz qospa ga'pler ashıq strukturalı da'nekersiz qospa ha'm jabıq strukturalı da'nekersiz qospa bolıp ekige bo'linedi.

Ashıq strukturalı da'nekersiz qospa ga'pler. Da'nekersiz qospa ga'ptin' bul tu'ri eki, u'sh ha'm onnanda ko'p jay ga'plerdin' baylanısınan du'ziledi. Olardıń qatarına jan'a ga'pler qosıp elede ko'beytiwge boladı. Jer ba'rqulla jaqsılıqqa jaqsılıq penen juwap beredi, ondag'ı bag'lar gulleydi, zira'a'tke maling'an masaqları jetilip baradı. Bunda xojalıq esabındag'ı ishki xojalıq bo'limshelerin kooperativlestiriw ku'sheydi, olar arasında o'ndirislik baylanıslar bekkemlenedi, o'ndiristi basqarıw jaqsılanadı (gazetadan).

Ashıq du'zilisli da'nekersiz qospa ga'pler sanaw intonatsiyası arqalı baylanısadı. Sanaw intonatsiyası arqalı baylanısqa jay ga'pler ma'nilik jaqtan bir-birine jaqın ma'niles bolıp, bayanlawıshları da, ko'binese birgelikili formada keledi.

Ashıq du'zilisti, tiykarınan, da'nekersiz qospa ga'ptin' mezgilles ha'm tu'sindirmeli tu'rleri du'zedi: 1. Mezgileslik qatnas bildiretug'm da'nekersiz qospa ga'ptin' bir waqıtlı ha'm izbe-izli tu'rlerinin' ekewi de ashıq strukturalı du'ziliste keledi.

a) **ashıq strukturalı bir waqıtlı da'nekersiz qospa ga'pler:** Birew kolxoz tuwralı an'gime etse, birew tozdı aytadı, birewleri malları tuwralı a'n'gime qozg'asa, ja'ne biriewleri hayalları tuwralı a'n'gime etedi. Kim qansha shay ishemen dese ishti, qansha nan jeymen dese jedi. (T.Q.).

Qistag'ı tirishilik joytıl'gan jıl'alarda tag'ı o'mir payda bolıp, neshshe a'lwın gu'ller ır'galadı, jay boylarında su'yrikler silanıp, urıqlar jekildeydi (Sh.S.);

b) **ashiq du'zilislik izbe-izli da'nekersiz qospa ga'pler:** Men kelgenda gu'z edi, qis ta o'tip, mine ba'ha'r keldi (Sh.A.). Ol basqa ga'ptin basina barmay aldina burildi, arbakesh atqa qamshi ko'terdi, arba alg'a qaray qozg'aldi. (T.Q.). Gu'ldirmama gu'rkiredi, son'inan da'rhal jawin-jawa basladi, jawinnan keyin u'lken burshaqlar jawip, saylar toli sel boldi (Sh.R.). Ten'el gegirdegin sherti, Qallibek qosiq aytti, son'inan Qa'llibek kegirdegin shertti, Ten'el qosiq aytti. (T.Q.).

2. Ashıq du'zılısı tu'sindirmeli da'nekersiz qospa ga'pler intonatsiya arqalı du'ziledi. Bul da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pi uluwmalıq ma'nide kelip, son'gı jay ga'pleri arqalı sanamalap, daralap tu'sindiriledi: Biraq, tilekke qarsı, bul saparı aldın ala boljawlar tuwn bolıp shıqtı: oktyabrın' 16 ku'ninde, pu'tkil derlik noyabr ayında geyde no'ser ha'm geyde silpi jamg'ır jawıp turdı, qar ko'mip tasladı, temperatura minus da'rejege shekem to'menlep ketti (gazetadan). Jumslarımız ha'r qıylı: birewler taza qalada islese, birew go'ne qaladag'ı ma'kemelerde isleydi (S.S.).

Jabıq strukturalı da'nekersiz qospa ga'p. Jabıq strukturalı da'neksiz qospa ga'plerdin' komponentlerin jan'a ga'pler qosıp sol du'zilisten arttırıwǵa bolmaydı. Olar, tiykarınan, eki komponentli bolıp keledi. Da'nekersiz qospa ga'ptin' bul tu'ri qarsılaslıq, sebep, geyde tu'sindirmeli intonatsiyalar arqalı du'ziledi:

1. Jabıq du'zilıslı da'nekersız qospa ga'p eki jay ga'pli du'ziliste kelip, qarsılaslıq intonatsiya arqalı baylanısadı. Olardıń jay ga'pler arasındagı qarsılaslıq ma'ni intonatsiya ha'm bayanlawısh formaları arqalı an'latıladı: Men aldınan shıǵıp edim, olar tın'lamadı (T.Q.). Meni diywalg'a qaratıp qoy, men sag'an heshna'rse aytpayman (gazetadan). Bul jay ga'plerdin' qarsılaslıq mazmunın anıqlaw ushın eki jay ga'ptin' arasına **sonda da** qarsılas da'nekerin qoyıp aytqanda, olardıń qarısaslıq ma'nisi anıqlanadı: Meni diywalg'a qatıp qoy, sonda da men sag'an heshna'rse aytpayman.

2. Jabiq strukturalı da'nekersiz qospa ga'p sebep ma'nili intonatsiya arqalı du'ziledi. Bul du'zilestegi da'nekersiz qospa ga'pler de eki komponentli bolıp, olardıń jay ga'plerinin' biri sebep, ekinshisi na'tiyje ma'nili bolıp qurıladı: Jer astı suwlarınan' da'rejesi a'cewir ko'terildi, territoriyanın' do'geregı kebir asha basladı (gazetadan). Qara Jalg'astın' kelgenin qaydan esitkenin bilmeymen, awıldın' adamları bizin' u'yge tolıp ketti. (Q.D.).

3. Tu'sindirmeli ma'nide baylanışqan eki komponentli da'nekersiz qospa ga'pler de jabıq strukturalı bolıp du'ziledi. Olardın' jay ga'pleri

aldın-ala eskertpelel intonatsiya arqalı baylanıladı: Adamlardıń barǵan sayın jaqsı jasawı, o'zlerinin' materiallıq ha'm ruxiy talapların tolıq qanatlandırıwı ushın bir jol bar — **ol da bolsa** do'retiwshiliktin' ha'r qan day tarawında hadal miynet etiw bolıp tabıladı (gazetadan). Men saraydın' ishiniń ha'mme jerin aralap ko'rdim: ba'ri de silesi qatıp uyqılap qalıptı (ertekten). Tag'ı da bizlerdiń aytarıwız: bizler o'z u'y- ishlerimizge xat jazıp qaldırıp baratırız (Sh.A.).

Qospa ga'pler ko'p jay ga'pi bolip kelgende, onin' quramindag'i jay ga'pler intonatsiya ha'm da'nekerler arqali baylanisip aralas baylanisli bolip ta keledi. Bunday jag'dayda qospa ga'ptin' quramindag'i jay ga'pler ma'nileri ha'r tu'rli bolip baylanisadi ha'm jabiq du'zilisti du'zdi. Bunday ga'plerdin' baylanisidagi usulina qaray, aralas baylanisli qospa ga'p dep ataw mu'mkin: Irashtan a'tirap qoldin' qarinday bolip ko'rinetug'in edi, Nurnazar qolin artina alip ku'n shig'arg'a tigile qaradi ha'm tum-tustan toz-toz bolip kiyatirg'anlardi ol aniq ko'rди (Q.D.). Suwg'arilatug'in jerlerge ba'ha'rde egin egilip, al gu'zde jiynalip, olardin' paqallari mal ot ushin tayarlanadi (K.M.). Qayg'ı-uwayım onı din'keden ayırıp qoyg'an edi, ol boyı haldan ketip, «sılq» etip jig'ilıp ketiwdn qorqar edi, o'ytenki ko'zin jumsa altın podnosta qang'a boyalg'an, tisleri irjiyıp jatirg'an o'z basın ko'rtu'g'ının biletu'g'in edi. (A'.Ya.).

Sorawlar

1. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin h'a'm onin' quramindag'i jay ga'plerdin' qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanisatug'unin aytin'? 2. Da'n'ekersiz qospa ga'pler semantikalıq jaqtan qanday tu'rlerge bo'linedi? Olardin' bir-birinen ayirmashılıg'in aytin'? 3. Birgelkili quramli da'nekersiz qospa ga'pler qanday ma'nilik tu'rlerge bo'linedi? 4. Birgelkisiz quramli da'nekersiz qospa ga'pler ma'nilik jaqtan qanday tu'rlerge bo'linedi? 5. Da'nekersiz qospa ga'pler qanday jag'dayda ashıq du'zilisli, qanday jag'dayda jabıq du'zilisli bolıp keledi?

A'debiyatlar

Поспелов Н.С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений. Под редакцией акад. В.В. Виноградова. М. 1956, 338-354-бетлер.

Ўзбек тили грамматикаси. II том, Синтаксис. Тошкент, «Фан», 1976, 300-332-бетлар.

Демесинова Н. Х. Развитие синтаксиса современного казахского языка. Алма-Ата, «Наука», 1974, 84-88, 114-126-беттер.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde da'nekersiz qospa ga'pler. «O'zRIQB Xabarshisi», 2007, №2, 114-117-betler.

IV. Aralas qospa ga'pler

§ 132. Aralas qosa ga'pler tuwralı tu'sinik

Qospa ga'pler tek eki jay ga'ptin' qu'ramınan du'zilip qoymay, birneshe jay ga'ptin' ha'rtu'rli sintaksislik baylanısınan da du'ziledi. Bunday jag'dayda onın' quramı dizbekli, bag'ının'qılı ha'm da'nekersiz qospa ga'plerdin' aralas baylanısınan du'ziledi. Bul sıyaqlı ko'p komponentli qospa ga'pler aralas qospa ga'p dep ataladı: 1. Jiyemurat Temirbekke bayanlama ushın **so'z bergende g'ana**, qanday jan'alıq bolar eken dep ha'mme siltidey **tımp qaldı**, Bul jımlıq sonday tezlik penen **baslandı**, buring'ı jıynalıstag'ılardı ko'rgen kisi **tanlang'anday edi**. (T. Q.) 2. Siy-hu'rmet ha'm ataq kerek emes, biyhu'wda na'rse ekenin ol a'lleqashan **bilgen**, biraq ziyapatta Kniaz Sergey onın' qasına kelip jıllı so'zler **aytqan waqıtta**, ol eriksiz **qanaatlantıg'anday bolatug'm edi** (Lev.T).

Bul berilgen ga'plerdin' ekewi de 4 jay ga'pten quralıp, olardıń quramında dizbekli, bag'ının'qılı, danekersiz qospa ga'pler aralas baylanısta kelgen.

Aralas qospa ga'ptin' quramı u'sh, to'rt yamasa onnan da ko'p jay ga'plerden du'zile beredi. Olar usı sıyaqlı ko'p jay ga'pli bolıp kelgende, qanday ga'plerdin' quramında keletug'ını ha'm orın ta'rtibi to'mendegi o'zgesheliklerge iye boladı.

1. Aralas qospa ga'p u'sh jay ga'pten du'zilip kelse, bag'ının'qılı ga'p birde da'nekersiz qospa ga'ptin' aldında keledi de, birde ortasında keledi: Qodiren' ga'pler tuwesilmey-aq, dalada Polat jasawıldın' attan tu'spey turg'anı xabar etildi, u'y iyesi asıg'ıp u'yden shıqtı (T.Q.) Jumabay shananın' jibin iynine saldı, Jamiyla asay menen shananın' artınan iyterip, ekewi shaqqan adım atıp ju'rip ketti (K.S.).

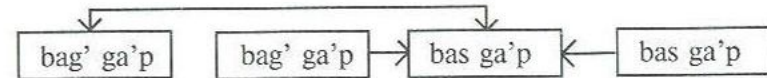
U'sh jay ga'pli aralas qospa ga'ptin' kestesi

1-keste	bag' ga'p	→	bas ga'p	→	jay ga'p
2-keste	jay ga'p	→	bag' ga'p	→	bas ga'p

Bul aralas qospa ga'ptin' 1-kestesi bag'ının'qılı ga'p+da'nekersiz qospa ga'ptin' aralasıwı arqalı, 2-kestesi da'nekersiz qospa ga'p+ bag'ının'qılı qospa ga'ptin' aralasıwınan du'zilgen. Birinshi aralas ga'ptegi bag'ının'qılı ga'p bas ga'p penen waqıtlıq ma'nide baylanısadı da, bas ga'p son'gı jay ga'p penen sebep ma'nisinde baylanısıp da'nekersiz qospa ga'pti du'zedi, olardıń aralasıp qollanılıwınan aralas qospa ga'p payda boladı.

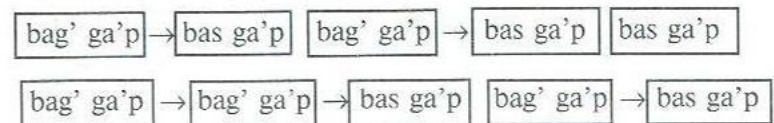
2. Aralas qospa ga'pler to'rt jay ga'pli bolıp du'zilip kelgende, bag'ının'qılı jolı menen baylanısqa ga'p ekew, da'nekersiz baylanısqa ga'plerde ekew yamasa ko'p bolıp keliwi mu'mkin. Bunday birneshe jay ga'pli aralas qospa ga'plerdegi bag'ının'qılı ga'plerdin' orın ta'rtibi o'zleri g'a'rezli ga'pler menen ma'nilik qatnaslarına qaray jaylasadı. **Gu'z ma'wsimi baslanıp, da'ryanın' suwı tartıl'g'an son'**, ko'lge quyıp turg'an o'zektin' sag'ası kesilip edi, balıq ko'ldede atawlap qaldı. (K.S). Men de o'z polkamnan tu'sip juwınıp kelemen degenshe, shay tayın bolıp, joldaslarım ku'tip otır eken, to'rt ko'z tu'wel qır do'gerek shay ishiwge otırdıq (G'.S.).

To'rt jay ga'pli aralas qospa ga'ptin' kestesi:

3. Aralas qospa ga'pler bes jay ga'pli bolıp kelgende, bag'ının'qılı qospa ga'p+da'nekersiz qospa ga'p, da'nekersiz qospa ga'p+bag'ının'qılı qospa ga'p tu'rinde aralasıp kele brdi. 1. Martın' aqırında Azov boylarınan jıllı samal esip, Donnın' shep jag'asındag'ı qumlar eki ku'nnin' ishinde tegislenip qaldı, bawırayın'da qar tıg'ılıp jatır'g'an jarları ha'm oylar ko'pship, saylar muzlardı jemirip jep shawqım menen sarqırıp aqtı, ju'rip bolmastay hal'g'a tu'sti (M. Sh.). Men fashist penen ayqasıp atır'g'anda, qaptalımnın bir fashist kelip shanışqanda, sol bilegimnin' bulshiq etine tiyip jaralı bolg'an ekenmn, fashist ekinshi ma'rtebe shanshayın dep atır'g'anda, İvan jetip kelip ayqasıp atır eken (M. D.).

Bes jay ga'pli aralas qospa ga'ptin' kestesi

Bul joqarıda tallaw jasalg'an ko'p komponenti qospa ga'plerdin' ha'mmesi de bag'ının'qılı qospa ga'p penen da'nekersiz qospa ga'ptin' qatnasınan du'zilgen aralas qospa ga'pler.

Aralas qospa ga'pler dizbekli, bag'inin'qli ha'm da'nekersiz qospa ga'plerdin' aralas baylanisidan du'zilip kelgeninde de, du'zilisi, orin ta'rtibi ha'm ma'nileri jag'inan ha'r tu'rli bolip keledi:

1. a) aralas qospa ga'ptin' qu'rami dizbekli ha'm bag'inin'qli qospa ga'plerden du'zilip bolip kelgende, da'slepki jay ga'pi bag'inin'qi, song'i jay ga'pleri dizbekli ya'ki da'nekersiz qospa ga'plrdin' qatnasindagi aralas baylanista keledi: Egerde eki ta'reptin' birewi nemqu'rayli ot isursa, oshaq pisiqydi, al pisiqig'an oshaqtin' tu'tini ko'zlerden jas shug'ariwg'a sebepshi boladi. Eger orip jynaw jumisi jeti-on ku'n keshigip ketse, oraq sani ha'm zu'ra'a't kemeyedi, onimliktin' ot jemlik sapasi to'menleydi, yag'niy o'nim quramindagi belok 3,5 4 protsent may 1,5 protsentke azayip, al kleshatka 23, 26 protsentke artadi;

b) u'sh jay ga'pi aralas qospa ga'ptin' quraminda bag'inin'qi ga'p da'nekersiz baylanisqan eki jay ga'ptin' ortasinda keledi. Bunday jag'dayda ol o'zinen song'i bas ga'p penen ma'nilik jaqtan baylanisadi, al da'slepki jay ga'p bag'inin'qi ga'p arqali bas ga'p (song'i jay ga'p penen) ma'nilik baylanisqa tu'sedi. 1. Maman biydin' oris patshasidan alg'an jarlig'i mende, ol jen'is penen kelse, aq ko'kiregimdi aship qaytip beremen. 2. Jigit so'zinin' dawamin ku'tti, Pirnazar bul u'nsizlikten sal-pa'l tig'ilin'qirap, ol qolaysizlaw so'yledi. (B. B.). Bo'dene uship barip kempirdin' ba'sina qonipti, kempir uslayin degende, bo'dene pirr etip uship ketipti (Q.X.E.).

Bunday du'zalistegi aralas qospa ga'plerdegi bag'inin'qi ga'pten basqa jay ga'plerdin' arasindagi sintaksislik baylanis aniq bolmay, u'zilip turg'anlig'i bilinedi. Bulardın' arasindagi ma'nilik baylanisti bag'inin'qi ga'p tutastiradi;

d) u'sh jay ga'pli qospa ga'plerde bag'inin'qi ga'p aralas qospa ga'ptin' en' son'ında da keledi. Bul du'ziliste da'slepki eki jay ga'p o'z ara intonotsiya arqali baylanisip, da'nekersiz qospa ga'pti, al son'gi bag'inin'qi ga'p o'zinen buring'i jay ga'p penen o'ytkeni da'nekeri arqali baylanisip bag'inin'qili qospa ga'pti du'zedi. Bul aralas qospa ga'pte da'nekersiz qospa ga'p te, bag'inin'qili ga'p te sebep ma'nilerinde baylanisip, uluwma aralas qospa ga'ptin' mazmunu da sebep ma'nisin an'latadi.

Geyde u'sh jay ga'pli aralas qospa ga'pte dizbekli qospa ga'p da'nekersiz qospa ga'ptin' ortasinda keliwi de mu'mkin. Bul aralas qospa ga'p da'nekersiz qospa ga'p penen dizbekli qospa ga'ptin' qatnasidan du'ziledi: Suw az bolsa, tu'bektegi topiraqtin' u'stin'gi qatlami g'ana ızg'arlanadi, al bul jag'dayda to'mengi qatlamdagi tamirlar ksllenedi, gu'l jaqsi o'spey qaladi.

2. Aralas qospa ga'ptin' qurami to'rt jay ga'pli bolip kelgende de, olar dizbekli, bag'inin'qili ha'm da'nekersiz qospa ga'plerdin' qatnasidan

du'zilip, orin ta'rtibi ham ma'nilik jaqtan geypara o'zgeshe-liklerge iye boladi.

a) to'rt jay ga'pli aralas qospa ga'ptin' birinshisi bag'inin'qi, qalg'anlari da'nekersiz qospa ga'p yamasa dizbekli qospa ga'plerdin' aralasidin da keledi: Tawlardin' ju'yi so'tilmegen menen, ol gu'n'rendi, aspannan tinbay epeleklegen' qar ko'shkenlerdi ommalatip jollarin bo'gedi, barliq japiraqlari tu'sip siptay bolg'an taw o'simlikleri qar suwırg'an du'beleyge shıdamay bas iydi (T.Q.). Ha'r zamatta ku'shli samal esip, ko'k ju'zindegi bultlardı aydap ketti de, ku'n ashılıp, jawın tındı. Geyde saqalina mu'z qatıp, murtına qıraw qatqan ku'nleri de boldı, sonda da ol qoylardin' qasinda boldı (J. S.);

b) to'rt jay ga'pli aralas qospa ga'ptin' quramindagi bag'inin'qi ga'p dizbekli ya'ki da'nekersiz qospa ga'plerdin' arasinda da kele berdi.

Bunday jag'dayda bag'inin'qi ga'p o'zi qatnasli jay ga'p penen birge bag'inin'qili qospa ga'pti du'zedi: Geyde bizin' qasimizda nag'ashi sheshem kelip birna'rselerdi toqıp yamasa jiyek salıp otırıp sıyıqlı ertekler aytatug'in edi, al egerde nag'ashi atam qalag'a kete qoysa, Lyudmila bizikine keletug'in edi, bizler arqayın ha'zillesetug'in edik (M.G.).

Sonda da ol dushpanına boy bermedi, dushpan qanshelli julqinıp, miltig'in tartsa da, ol jibermedi (A.A'). Menimshe, Aydos baba xalqın o'zinen alg'a shig'armaqshi bolg'an, lekin Aydos babanın' teren' tınıq aqlı xalqına boy bermey, ol ba'rsheni tu'n'g'ıyıqqa batırg'an, sol ushın da Aydos babanı zamanlasları satqın dese kerek. (T. Q.).

3. Sonday-aq, bes ha'm altı jay ga'pli du'ziliste kelgen aralas qosa ga'plerdin' dizbekli, bag'inin'qi ha'm da'nekersiz qospa ga'plrdin' aralasip keliwide tu'rlish e o'zgeshelikelerge iye boladi.

Aralas qospa ga'ptin' quramında qospa ga'ptin' da'nekersiz, bag'inin'qili ha'm dizbekli tu'rleri toliq qatnasip kelgende, olar intonatsiyalıq jaqtan bag'ındırıwshi ha'm dizbekli da'nekerdin' aralas baylanisidan du'ziledi de, aralas qospa ga'ptin' quramında jay ga'plerdin' sani ko'beyip, birneshe jay ga'pli du'ziliste keledi. Bunday jag'dayda aralas qospa ga'pti du'ziwshi jay ga'plerdin' qaysısınin' qaysı orında keltirgenin so'ylewshi ta'repinen bayanlanatug'in pikirdin' mazmunınin' izbe-izligine baylanisli bolip keledi. 1. Qandayda bir awır jag'day payda bolg'anday sezildi—o'ndiris jetkilikli pa't penen o'spedi, **o'ytkeni** materiallıq jaqtan xoshametlew, jetkilikli tu'rde qarji bolip shegaralanadı, **al** qarji jetpedi, **sol sebepli** o'ndiris aqırın o'spedi. 2. Ol shay iship otırg'anda, g'azı g'an'qıldasa ya bolmasa tu'yetawıg'i lekildese, ha'tte esik bettegi tazısı kerilip-sozılıp esnese, onda shayı qonadı, ha'mme bedeni ship-ship terleydi. (Q.X.).

Bul misalg'a keltirilgen ga'ptin' birinshisinin' quramin bes jay gap du'zip kelgen. Onin'da'slepki eki jay ga'pi intonatsiya arqali baylanisip, da'nekersiz qospa ga'pti du'zedi. U'shinshi jay ga'p o'zinen alding'i jay ga'p penen o'ytkeni da'nekeri arqali baylanisip, onin' menen birge sebep bag'inin'qili qospa ga'pti du'zip kelgen, al besinshi jay ga'pte o'zinen son'g'i altinshi jay ga'p penen sol sebepli da'nekeri arqali baylanisip, sebep da'nekeri arqali baylanisip, sebep bag'inin'qili qospa ga'pti du'zedi. Demek, bul aralas qospa ga'pte, bir da'nekersiz qospa ga'p, eki bag'inin'qili qospa ga'ptin' aralas baylanista keliwinen du'zilip, uluwma ga'ptin' ma'nisi sebplik qatnasti bildiredi. Ekinshi aralas qospa ga'ptin' qurami alti jay ga'pten du'zilip, onin' da'slepki to'rt jay ga'pi bag'inin'qi ga'p, so'n'g'i eki jay ga'p da'nekersiz qospa ga'p. Bundag'i en' da'slepki bag'inin'qi ga'p en' son'g'i jay ga'p penen baylanisadi da, waqit bag'inin'qili qospa ga'pti, al bayanlawishi shart meyil formasindag'i ekinshi, u'shinshi, to'rtinshi jay ga'pler besinshi jay ga'p penen ha'r qaysisi ayirim-ayirim baylanisip, sha'rt bag'inin'qili ga'plerdi du'zdi. Aralas qospa ga'ptin' uluwmalik mazmunu sha'rt ma'nisin bildiredi.

Sunday-aq, mima aralas ga'ptin' qurami da alti jay ga'pten du'zilgen: Bul da heshkimnin' keypin tu'sirmedi, biraq sabaq tayarlawg'a waqit joq edi, sebebi maktepten tuppax-tux paxta atizina ketemiz, ma'deniy shertekte tu'slik pisiriledi, kim jumis islse, og'an biypul tu'slik beriledi. (T.Q.). Bul aralas qospa ga'ptin' quramindag'i da'slepki eki jay ga'p **biraq** da'nekeri arqali baylanisip, dizbekli qospa ga'pti du'zip kelgen. U'shinshi jay ga'p o'zinen burin'gi jay ga'p penen **sebebi** da'nekeri arqali baylanisip, sebep bag'inin'qili qospa ga'pti du'zedi, son'g'i u'sh jay ga'p da'nekersiz intonatsiya arqali baylanisip, da'nekersiz qospa ga'pti du'zip kelgen. Bul ko'p jay ga'pli qospa ga'p dizbekli, bag'inin'qili ha'm da'nekersiz qospa ga'plerdi toliq quramina qamtup, aralas baylanistag'i qospa ga'pti du'zedi.

Demek joqaridag'i tallaw jasawlardan belgili, aralas qospa ga'ptin' quramina dizbekli, bag'inin'qili ha'm danekersiz qospa ga'pler kirip, o'zinin' quramin u'sh jay ga'pten 7-8 jay ga'pke deyin ken'eytip baratug'in qospa ga'ptin' ko'p komponentli tu'rin du'zedi. Biraq, tipologiyasi boyinsha o'z aldina qospa ga'ptin' bir tu'ri rtinde qaralmaydi.

X bap

BASQANIN' GA'PI HA'M ONIN' BERILIW USILLARI

Tayanish so'zler: *basqanın' ga'pi, tuwra ga'p, avtor ga'pi, orin ta'rtip, intonatsiya, irkilis belgileri, dialog, monolog, tsitata, o'zlestirgen ga'p, o'zlestirilgen ga'ptin' beriliw usillari, ortaqa tuwra ga'p t.b.*

§ 133. Basqanın' ga'pi tuwralı tu'sinik

So'ylewshi yamasa avtor o'z so'zinin' ishinde basqanın' so'zi ha'm ga'plerin keltiripte bayan etedi. Basqanın' ga'pin o'z so'zi ishinde bayanlawishi adam avtor dep ataladi da, sol avtor ta'repinen bayan etilgen ga'p yamasa so'z avtor ga'pi dep ataladi. Avtor ga'pi ha'mme waqit basqanın' ga'pi (tuwra ga'p) penen birge qollaniladi. Ekewinin' birligi o'z aldina bir sintaksislik kategoriya-basqa ga'pli konstruktsiyani du'zdi.

Tu'rkiy tillerdegi ilimiy miynetlerde basqanın' ga'pi qatnasqan sintaksislik konstruktsiyalar tuwralı ha'r tu'rli pikirler bar. Bul sintaksislik konstruktsiya geypara miynetlerde qospa ga'ptin' ayriqsha bir tu'ri-tuwra ga'pli qospa ga'p dep ko'rsetiledi.¹

Ekinshi bir izertlewlerde basqa ga'pli sintaksislik konstruktsiyalardin' qospa ga'pten o'zine ta'n ayirmashılıqları ko'rsetilip, onı so'z dizbegi, jay ga'p ha'm qospa ga'pler menen bir qatarda o'z aldina ayrim sintaksislik kategoriya dep esaplaydi.² Al geypara so'n'g'i miynetlerde basqa ga'pli konstruktsiya lingvistika iliminin' son'g'i jan'alıqları tiykarında tekst sintaksisinin' quramında u'yreniledi.³ Haqiqatında, basqanın' ga'pi (tuwra ga'p) ha'm avtor ga'plerinen du'zilgen sintaksislik konstruktsiyalar qospa ga'pler siyaqli, eki komponentli yamasa ko'p komponentli bolip keledi. Olar qospa ga'plerdey, bir pu'tin kommunika-tivlik funktsiya atqaradi. Biraq, struktura-semantikalik ha'm intonatsiya-liq jaqtan qospa ga'ptin' talabına sa'ykes kelmeytug'in o'zine ta'n o'zgeshelikke iye ekenligi bayqaladi. Misali: 1 Ol mashinasına kelip oturdi da, Reyimbayg'a.—Endi paxta atizlarına ayda, — dedi. — Olay bolsa, Elbay menen Qalbaydi a'ketiwimiz kerek g'oy, — dedi Reyimbay. — O'zlerimiz-aq barip ko'remiz. 2. Shofer direktordin' qiyalina tu'sindi. «Elbay menen Qalbay joqta atizların erkin aralap, o'zinshe juwmaq

¹ Баскаков Н.А. Сложное предложение каракалпакском языке.- Сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. ч. III, Синтаксис. М., 1961. 226-230-б; «Современный татарский литературный язык. Синтаксис М., «Наука», 1971 293-бет; Ўзбек тили грамматикаси, II том. Синтаксис. Тошкент, «Фан», 1976, 458-459—бетлер.

² Абдуллаев А.В. Конструкции чужая речь как самостоятельная категория узбекского синтаксиса.-Сб. «Тюркское языкознание» Ташкент, изд-во «Фан», 1985 207-211—бетлер.

³ Закисев М.З. Хәзерге татар әдеби теле синтаксисы хәм пунктуа-циясе. Казан. 1984, 219-бет; Современный татарский-литературный язык. Синтаксис. М., 1971, 300 бет. Ўзбек тили грамматикаси, II том. Синтаксис. Тошкент, 1976. «Фан». 467-бет; Хәзирги каракалпак тили. Синтаксис. Нөкис, «Билим» 1996 296-бет.

shig'arg'andi jaqsı ko'rgen bolsa kerek». Ol mashinasına gazdı basın'qırıp, gey jerde sekirtip, gey jerde atlıqtırıp, on-onbes minuttan keyin paxta atızlarına kelip jetti. Salı atızlarına qarag'anda paxta atızları a'dewir tegis ko'rindi. (T.Q.).

Bul keltirilgen misallardın' birinshisi dialog formasında basqanın' ga'pi ha'm avtor ga'pinen du'zilgen. Ekinshi misaldag'ı basqa ga'pli konstraktsiyalar monolog formasında kelip, bir abzatstan ibarat tekst eki adamnın' pikirinen ibarat mazmundı bildiredi. Bunda basqanın' ga'pi avtor ta'repinen bayanlanadı, yag'niy avtor basqanın' ga'pinde, o'zinin' ga'pin de o'zi bayanlap, sol bayanlang'an pikir ekewine de ortaqlı bolıp keledi.

Basqanın' ga'pi avtor ta'repinen ha'r tu'rli formalarda beriliwi mu'mkin. Avtor basqanın' ga'pinin' ishinde heshqanday o'zg'erissiz da'slepki formasın tolıqlı saqlaw jolı menen de beredi.

Soday-aq, basqanın' ga'pin, pikirin o'z so'zi menen beriwı de mu'mkin. Basqanın' ga'pi usı sıyaqlı beriliw o'zgesheligine qaray: tuwra ga'p, o'zlestirilgen ga'p, ortaqlı tuwra ga'p bolıp u'shke bo'linedi.

Bul orında basqanın' ga'pinin' beriliw formaların' u'shinshi tu'rinin' terminine azı-kem anıqlıqlı kirgiziwge tuwra keledi. Ha'zirgi tu'rkiy tillerinde da'stu'riy u'yreniw boyınsha basqa ga'pli konstraktsiyanın' bul tu'ri rus tili sintaksisinin' u'lgisi boyınsha «O'ziniki bolmag'an tuwra ga'p» (Hesobstvenno-pryamaya resh)¹ terminin menen qabıl etilgen. Bul termin tu'rkiy tillerine awdarma jasaw jolı menen aling'anda ko'lemi a'dewir ken'eyip, anıqsızlıqlıqlı alıp keledi. «O'ziniki bolmag'an tuwra ga'p» personajdın' tikkeley o'ziniki emes ekenligin, onın' avtor ta'repinen berilgenligi bayqaladı. Avtor personajdın' pikirin, ishki sezimlerin, psixologiyasını tusınıp, onı o'z ga'pi menen beredi. Bul jag'dayda o'ziniki bolmagan tuwra gapke avtor ha'm personaj qatnasıp, ekewine ortaqlı bolıp keledi. Sonlıqtan bul sintaksislik konstraktsiyanın' o'zine ta'n o'zgesheligin esapqa alıp, «o'ziniki bolmag'an tuwra gap» terminin «ortaqlı tuwra gap» terminin menen almasırlıw maqsetke muwapıqlı keledi. Bul termin tu'rkiy tillerinin' o'zine ta'n o'zgesheliklerine ılayıqlı M.Z. Zakiev ta'repinen ju'da qolaylı termin retinde qollanılğ'an.²

¹ Закиев М.З. Хәзерге татар әдеби теле синтаксисы хәм пунктуациясе. Казан, 1984, 219-бет; Современный татарский литературный язык. Синтаксис. М., 1971, 300 бет. Ўзбек тили грамматикаси, II том. Синтаксис. Тошкент, «Фан», 1976 467-бет; Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис Нәкис, «Билим», 1996 296-бет.

² Закиев М.З. Хәзерге татар әдеби теле синтаксисы хәм пунктуациясе. Казан, 1984, 225-бет.

§ 134. Tuwra ga'p ha'm avtor ga'p

Strukturası, mazmunı, stillik o'zgeshelikleri tolıqlı saqlanıp qollanılğ'an basqanın' ga'pi tuwra gaptı du'zedi. Tuwra ga'pler du'zilisi jag'man bir so'z, eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginen du'zilgen jay ga'p, qospa ga'p tu'rinde keledi. Soday-aq, tuwra ga'p penen qatar qollanılatur'ın avtor ga'pi de bir yamasa birneshe so'zlerdin' dizbegindegi jay ga'p ha'm qospa ga'plik strukturada keledi. Bul o'zgeshelikler, ko'binese prozalıqlı ko'rkem shıg'arma stillerinde ken' qollanıladı. 1. Harman'lar! İske sa't!- dedi ol paxtakeshlerdin' qasına kelip.-Bar bolin'iz. Ba'reklla! Tap waqtında kelipsiz,-dep ko'n'illeri jay boldı ko'pshiliktin'. 2. Bul, mnin'she, tabiyattın' qatallıqlı, -dedi xatker og'an.-Adamlar hesh waqtta ta'biyattan jen'ilgen emes, mudamı jen'gen. Bul saparı da onın' qırsıqlı jen'emiz. Onsha qısına bermen', o'zin'izdi aldırıp alasız. Biraq, bul nenin' kesirinnen? Mine, sonni bilip alsaq, qalg'an jag'ı qıyın emes. Ja'rdem qılamız. Al, Ja'ha'ngir ag'a qayda? Ku'shli bolsa, ja'ne birinshilik ko'rsetsin qa'ne.(O.X.).

Tuwra ga'p qollanılıwına qaray dialog, monolog ha'm tsitata turinde keledi. Dialog formasındag'ı tuwra ga'pler ko'rkem shıg'armalarda awızeki so'ylewlerde qollanıladı. Diolog formasındag'ı tuwra ga'plerde avtor ga'pleri qollanılıp ta, qollanılmay da kele beredi.

1. Direktor hayran bolıp biraz turdı da:- Sultan!-dedi. Sultan direktorg'a qaradı.

— Ne demekshisiz

— Qalay, uyqın'ız qandı ma. Eger men oyatpasam jıyın-terim ma'wsimi tamamlanatur'ın ku'nge shekem uyqlap qalıwın' mu'mkin eken da.

— Nege olay dedin'iz. Men brigadirin' keliwin ku'tip jatırman (T.Q.).

2. —Aqsaqal bul jerde bir o'zin'iz jasawg'a qalayınsha ju'reksindin'iz,-dep soradı (T.Q.).

Bul ga'plerdin' toparı, ko'binese avtor ga'pisiz qollanılğ'an, al ekinshi topar ga'plerde ha'rbir tuwra ga'p avtor ga'pi menen birge qollanılğ'an. Eki jag'dayda da tuwra ga'pler dialog formasında berilgen.

Tuwra ga'pler monolog formasında berilgende jeke prsonajdın' tilinde bayanlanadı. Monolog formasındag'ı tuwra ga'pler, ko'binese bir pu'tin tekst formasında keledi: Bilesizbe, ha'ridayım oyda shu'mip, o'tken o'mir jolim jo'ninde eslesem o'zimnen o'zim hayran qalaman. 16 jasımnan bala mug'allım atanıp jaslarg'a ta'lim bere baslag'anıma demde 52 jıl bolğ'anıma. Bunın' o'zi ku'ni keshe emespe eken. Barlıqlı o'mirim a'welgi baslang'an ku'ninen baslap tap usı bu'ginge shekem o'zgerissiz ko'z aldımında saqlanıp qalg'an sıyaqlı (T.Q.).

Tsitata-so'ylewshinin' (avtordin') o'z fikrin tastiyqlaw ushin basqanın' jazba miynetinen o'zgerissiz aling'an tuwra ga'ptin' bir tu'ri. Tsitata tu'rindgi tuwra ga'pler, ko'binese ilimiy ha'm publitsistikaliq shig'armalarda, bayanat ha'm lektsiyalarda qollaniladi. Rustin' ulli jazirwshısı Aleksey Maksimovich Gorkiy: "Til-a'debiyattın' birinshi elementi,-dep sipatlaydı. İslam Karimov İ. Yusupovtın' «Milliy tiklanış» gazetasında basılğan qosıg'ına joqarı baha berip: «Milliy tiklanishi» gazetasında basılğ'an qosıg'ın'ızdın' ha'rbir qatarında ma'wıjuriy turg'an shın ju'reklilik ha'm u'lken sıy-hu'rmet seziminen og'ada ta'sirlendim» (g'a'ztadan).

Tuwra ga'p penen avtor ga'pin baylanıstırıwda **de** ko'mekshi feyilinin' dep, dedi, deydi, degen, dedik, desti t.b. formaları qollanladı:

- Demek, sen hu'rmetli adam ekensen', ag'a, - **dedi** qız.
- Apajan, ha'y apa! -**dep** Ayqız ko'zin' ashtı da, sırtqa qulaq saldı.
- İsleymiz. Paxta da, ma'kkede beremiz bıyl, - **desti** ha'mmesi (O'. X.).

Tuwra ga'p ha'm avtor ga'pin baylanıstırıwshı feyiller ba'rılıq jag'dayda qollanıla bermeydi. Tuwra ga'p dialog formasında kelgende baylanıstırıwshı **de** feyili ha'm avtor so'zi ha'rbir tuwra ga'pte qaytalanıp keliwi shart emes.

- İskender ag'anı jaqsı bilesiz be. Dep soradıq.
- Ha, bilgende qanday! tap bes barmag'ımday! Tag'ı da onı kolxozda bilimeytug'ın adam barma!
- Onın' sho'lkemlestiriwshı uqıbı tuwralı aytıp bermeysiz be.
- Janım menen, nege aytıp bere almayman! (A.B.).

§ 135. Tuwra ga'p ha'm avtor ga'plerinin' orın ta'rtibi

Tuwra ga'p penen avtor ga'pi strukturalıq jaqtan bir-biri menen tig'ız baylanıslı bolıp keledi. Olardın' arasındag'ı baylanıs **de** ko'mekshi feyili arqalı bildiriliwi menen qatar, orın ta'rtip arqalı da bildiriledi. Tuwra ga'p avtor ga'pine baylanıslı to'mendegi orın ta'rtiplerde keledi.

1. Tuwra ga'p avtor ga'pinen burın orınlasadı. Bul orın ta'rtipte tuwra ga'p **de** ko'mekshi feyilinin' **dep**, **degen**, **dedi**, **desti** formaları arqalı baylanıladı: — Biz de Hasıl Turmbetovtan qalıspaymız. Ozıp ketpegen menen za'n'gilesip baramız,-dep isendirdi ol. (O.X.). Saw-salamat bolın'! — degen Shamurattın' dawısı esitildi. (X.S.). — A'ne, ushınday jaylardı awıllarda ko'plep salıw kerek,—dedi ol so'zdi tu'ydeklep, ju'da nıq saldamlı tu'rde. (O.X.).

2. Tuwra ga'p avtor ga'pinen son' keledi. Bul orın ta'rtipte avtor ga'pinin' bayanlawıshı **bilay dedi** quramında du'ziledi. Bunday jag'dayda tuwra ga'p penen avtor ga'pi strukturalıq, ma'nilik ha'm intonatsiyalıq

jaqtan da'nekersiz qospa ga'ptin' tu'sindirmeli tu'rine jaqın keledi. Tuwra ga'p avtor ga'pin tu'sindiredi ha'm avtor ga'pinen son' eki noqat qoyladı: Aysultan bilay dedi: Eger usı ta'jiriybelerdi bastan qollanag'anda bunnan da joqarı ko'rsetkishlerge erisiwge bolar edi (gazetadan). Tinaliyev ga'pti ashım ayrıq etip bilay dedi: — Eger kimde-kim mag'an dus kelgen oqıwshı bola berdi dep oylasa, ol qa'telesdi (Sh.A.).

3. Tuwra ga'p avtor ga'pinin' ortasında keledi. Bunday jag'dayda avtor gapi eki eki bas ag'zalı bolıp, onın' baslawish quramı tuwra ga'pten burın, bayanlawısh quramı son' keledi. Bul orın ta'rtipte avtor ga'pinin' da'slerki bo'leginen keyin qos noqat, tuwra ga'pten son' ayılıw maqsetine qaray, u'tir, soraw yamasa u'ndew belgilerinin' biri qoyladı: Sa'rsenbay kabinadan ırgıp tu'sip: — Qalay sawsap qalg'an joqpısan', soldat! -dedi ku'lip (Sh.S.). Izam kelip, qanıw qaynap: Sizin' zakong'a jatpaytu'g'ın ha'reketin'iz tuwralı ha'kimlerge shag'im etemen! -dep baqırıp jiberdim (Z.V.).

4. Tuwra ga'ptin' ortasında avtor ga'pi keledi. Bunday jag'dayda avtor ga'pi eki jag'ınan u'tir ha'm sıziqsha arqalı bo'linip turadı.

Qımbatlı kasiplesim, — dedi ol, — ana ju'regi haqqında ele birde meditsina sabaqlıqlarında jazılmag'an,onın' qu'diretililiginin' sırları ashılmag'an (Z.Voskresenskaya). Zootexnikalıq qa'delerdi iske asıra otırıp, - dedi Aysultan, - bıylg'ı jılı o'zime bekitilgen 15 sawın sıyırdın' ha'rbirinen 3500 litrden su't sawıp tapsıraman (gazetadan).

§ 136. O'zlestirilgen ga'pler

So'ylewshi basqanın' ga'pin (tuwra ga'pti) o'z so'zinin' ishinde keltirip aytqanda, onı strukturalıq, stilistikaliq ha'm intonatsiyalıq jaqtan o'zgeriske ushiratıp, mazmunin saqlaw jolı menen de qollanadı. Bunday jag'dayda o'zlestirilgen ga'plerde tuwra ga'plerdegi geypara leksikalıq so'zler qollanılmaydı yamasa jan'a so'zler qosılıw menen o'zgeriske ushiraydı. Grammatikalıq jaqtan tuwra ga'ptin' bayanlawıshı o'zgeriske ushirap, geypara jan'a formalardı qabil etedi ha'm sintaksislik funktsiyası da o'zgeredi. Stilistikaliq jaqtan tuwra ga'ptegi emotsional ha'm ekspressivlik ma'ni beriwshi kiris, qaratpa, tan'laq t.b. sıyaqlı so'zler tu'sirilip qaldırılardı. Dawıs ko'terin'kiligi o'zlestirilgen ga'pte pa'sen' boladı. Ga'p jay xabarlaw ma'nisine o'tedi. Tuwra ga'p ha'm avtor ga'pinin' baylanısınan quralg'an du'zilis pu'tkilley o'zgeriske ushiraydı. Tuwra ga'p neshe ga'pten tursa da, o'zlestirilgen ga'pke aynaldırılğ'anda ken'eytilgen jay ga'p yamasa eki komponentli qospa ga'ptin' du'zilisine o'tedi. Tuwra ga'p avtor ga'plerindegi **de** feyili de o'zgeriske ushiraydı yamasa onın' ornına anıqlıq meyil formasındag'ı **ayttı**, **so'yledi**, **soradı** t.b. sıyaqlı feyiller qollanılardı.

Tuwra ga'p. 1-Bul bayram,-dedi asıqpay so'ylegen terimshi qız Ayimjamal, -baxıtlı o'mirge jetistirgen ullı ku'sh (J.S.). 2. Bular iz kesip so'zsiz tabadı, — dep adamlarğa isengen qa'lpinde qalaberdi. (T. Q.).

O'zlestirilgen ga'p. 1. Asıqpay so'ylegen terimshi qız Ayimjamal bul bayramnıñ baxıtlı o'mirge jetistirgen ullı ku'sh ekenligin ayttı. 2. Bular iz desip so'zsiz tabadı dep, adamlar olarğa isengen qalpinde qala berdi.

Bul keltirgen misallardıñ son'gı o'zlestirilgen tu'ri joqardag'ı aytilg'an talaplarğa ılayıq du'zilgen.

Tuwra gaplerdi o'zlestirilgen gapke aynaldırğanda strukturalıq jaqtan eki tu'rli o'zgeshelikke iye boladı. 1) ken'eytilgen ag'zalı qospalang'an jay ga'p ha'm 2) bag'ın'ndılı qospa ga'pke o'tedi.

O'zlestirilgen ga'p qospalang'an jay gap bolıp kelgend, to'mendegi o'zgesheliklerge iye boladı:

1) tuwra gaptin' bayanlawışı betlik formalı feyilden bolıp kelgende, sol feyil -g'an/-gen, -tu'g'in formalı kelbetlik feyilge yamasa -g'anlıq/-genlik formalı ha'reket atına aynalıp tabıs sepligin qabıl etedi ha'm ken'eytilgen tolıqlawış xızmetin atqaradı. Al avtor ga'pindegi **dedi** feyili **ayttı** feyili menen almasıp, tiykarg'ı bayanlawış xızmetinde keledi.

Tuwra gap: 1. —Biyik shın'larg'a, ba'lentliklerge talpınamız, — dedi ha'mme kewilli tu'rdı (Q.X.). 2. Bul usıldın' qolaylı ekenligin ta'jiriyebe ko'rsetip atır,-dedi paxta ustası (gazetadan). **O'zlestirilgen ga'p.** 1. Ha'mme kewilli tu'rde biyik shın'larg'a, ba'lentliklerge talpınatu'g'in ayttı. 2. Paxta ustası bul usıldın' qolaylı ekenligin ta'jiriyebenin' ko'rsetip atırğanın ayttı;

2) tuwra ga'ptin' bayanlawışı atawış so'zlerdin' dizbeginen bolsa, o'zlestirilgen ga'pte sol bayanlawış xızmetindegi so'zge **eken** tolıqsız feyili dizbeklesip, tabıs sepligin qabıl etedi ha'm ken'eytilgen tolıqlawış xızmetine aynaladı. Misalı: **Tuwra ga'p:** 1. Bul kisi menin' ustazım,-dedi Tursınay (N. Saparov). 2. Men ele atızlardı aralap ko'riwim kerek,-dedi Abat (X. S.). **O'zlestirilgen ga'p:** 1. Tursınay bul kisinin' o'zinin' ustazı ekenligin ayttı. 2. Abat o'zinin' ele atızlardı aralap ko'riwi kerek ekenligin ayttı;

3) tuwra ga'ptin' bayandawısı soraw janapaylı bolıp kelgende, sol bayanlawış xızmetindegi so'z tabıs spliginde bolımlı-bo'limsiz formalardag'ı kelbetlik feyilge aynaladı da, tiykarg'ı bayanlawış xızmetin avtor ga'pindegi **soradı** feyili atqaradı. Misalı: **Tuwra gap:** Barlıg'ı tolayın pitti me, - dep soradı Ma'lpey Xojabaydan (O'X.). **O'zlestirilgen gap.** Ma'lpey Xojabaydan barlıg'ın' tolayın pitkerilgeni ya pitkerilmegenin soradı;

4) tuwra ga'ptegi avtor ga'pi baylanıstırıwshı **de** so'zinen basqa o'z bayanlawışına iye bolıp klgende, baylanıstırıwshı so'z tuwra ga'ptin' bayanlawışı menen dizbeklesedi de, o'zlestirilgen ga'p birgelkili bayanlawışlı qospalang'an jay ga'p strkturasında keledi.

Tuwra gap: — Onı ko're berermiz,-dedi de, Palwan Mirzabekten ayırıldı (O'A.). **O'zlestirilgen gap:** Palwan onı ko're beremiz dedi de, Mirzabekten ayırıldı.

Tuwra ga'p penen avtor ga'pin baylanıstırıwshı **de** ko'mekshi feyil tuwra ga'ptin' qu'ramına o'tip, sol o'zi dizbeklesken sin'arına bag'ın'qılıq ma'ni beredi. Du'zilislik jaqtan o'zlestirilgen ga'p betlik feyil toplamın yamasa bag'ın'qılı qospa ga'ptin' strukturasın du'zedi. Toyg'a shaqırılğ'an To'remurat suwpı Qon'ırat shahirinin' bas palwanı bolsın dep, Mirjiqqa mirat salıp jiberipti. Eli-xalqın dep at shapqan-jigitlerdin' ba'ysi sızıg'ı birew boladı degen ga'p bar. (T.Q.). Men sizlerge Volodiyanın' tikken teregin ko'rsetemen dep, g'a'rri ornınan turdı. (A. Bek.).

Bul o'zlestirilgen ga'plerdi tuwra gapke aynaldırğanda to'mendegishe boladı:

1. Toyg'a shaqırılğ'an To'remurat suwpı: Qon'ırat sha'ha'rinin' bas palwanı bolsın,-dep Mirjiqqa mira't salıp jiberilip. 2. — Men sizlerge: Volodiyanın' tikken teregin ko'rsetemen,-dep g'arri ornınan turdı.

§ 137. Ortaq tuwra gap

Basqanın' ga'pin oy-pikirin avtordın' o'z so'zi menen beriw usılına orta q tuwra ga'p dep ataladı. Basqanın' ga'pinin' bul beriliw usılında avtor da, personaj da qatnasadı, yag'nıy personajdın' oy-pikirileri, aytqan so'zlri, ko'rgen-bilgenlerin ko'z qaraları tolıg'ı menen yamasa qısqaşa avtordın' atınan bayanlanadı. Basqanın' ga'pinin' bul beriliwi usılı, ko'binese ko'rkem a'debiyat stiline qatnaslı bolıp, ha'zirge adebiy tilde ken' qollanıladı: 1. Tek g'ana baslıq Tinalievtin' ha'zirshe balalardı marapatlag'ısı kelmeytu'g'in edi. Onın' sinshıl na'zeri atlardı sinap qoymastan desantshılardıñ o'zlerinde sinnan o'tkerip qaraydı. Birewlerin' plug'ı tayar emes, birewlerin' er-juweni say emes, tag'ı birewinin' shalbarın' dizesine jamaw salınbag'an, u'lıwma alg'anda, heshbir na'rse onın' qırag'ı ko'zinen qalmadı. Eger senin' shalbarın'dı jamap beriwge anan'nın' waqtı bolmasa, iyne menen sabaq alda o'zin tik. Atlardıñ jabırları bolsa ele tigilmegen, olar qashan tayar boladı. Aqsayg'a o'zin menen seyisxanani alıp kete almaysan, tu'nde dala suwıq boladı. Ol jaqta tayarlaw ju'da awır. Ha'tteki, Shekish brigadirdin' de janın alqımı-na taqap, plugqa qosatug'ın jılqılardıñ jon'ıshqasın waqtında jetkere almag'anı ushın keyip tasladı. (Sh.A.).

Bul teksttegi diqqat etilgen so'zler personaj Tinaliyev ta'repeninen aytilg'an so'zler. Avtor bul so'zlerdi Tinaliyevtin' pikiri retinde bayan etedi. Sonlıqtan ko'rkem shıg'armalarda jiwi ushırasatug'ın bunday tekst tu'rindagi ga'pler tuwra ga'plerdey tikkeley personajdın' o'zi ta'repinen

tuwra aytilmaydi, sol pikirdi aytiwg'a avtor qatnasip, ekewinede ortaq bolip keledi.

Ortaq tuwra ga'pler mazmuni jag'ınan tuwra ga'pke, forması jagınan o'zlestirilgen ga'pke uqsaskiletti. Olardag'ı gaplerdin' bayanlawishları, ko'binese o'tken ma'hal, 3-bettegi feyillerden boladı.

Ortaq tuwra ga'p, ko'bines personajdin' oylarin, sezimlerin, ko'zqarasların bildiredi. Sonlıqtan ortaq tuwra gaptin' baslanar aldında yamasa son'ınan avtor ta'repinen oyladı, oylandı, qıyal surdı, qıyalg'a berildi, ko'z aldına keltirdi, oylap turdı, ko'z aldına elesletti t.b. siyaqlı so'zler qollanıladi. Zavgag ketkennen keyin Serjanov kreslonin' arqasına shalqayıp, pa'tikke qaraw menen biraz **qıyal su'rdi**. Qanday jaman qıyalga berilsede, o'tken iske salawat olep o'zin jubata alatug'in edi... Usı demlerge onın' **ko'z aldına** ja'ne Da'wltov **elesledi de**, ol endi mag'an ashiwin umıttı ma eken degen soraw basına sap etti. Ol usı **qıyallarg'a berilip** o'zin jubatqan menen, tekserip ko'riwim kerek dep oyladı (T.Q.).

Sorawlar

1. Qanday ga'pler tuwra ga'p h'a'm avtor ga'pi dep ataladı? Tu'sinik berin'.
2. Tuwra ga'p penen avtor ga'pinin' orın ta'rtibin aytn', misallar keltirin'.
3. Tuwra ga'p penen avtor ga'pinin' arasına qanday irkilis belgiler qoyladı, misallar keltirip tu'sinik berin'.
4. Tuwra ga'pti o'zlestirilgen ga'pke aynaldırğanda qunlısı jag'ınan qanday o'zgerislerge ushıraydı, misallar keltirin'?
5. Ortaq tuwra ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin aytn', ne ushın ol ortaq tuwra ga'p dep ataladı?

A'debiyatlar

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992, 551-552-бетлер.

Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. Нөкис, 1996, 290-301-бетлер.

Нурмаханова А.Н. Прямая и косвенная речь в современном каракалпакском литературном языке. Автореферат канд. дисс. М., 1955.

Ғуломов А., Аскарова М. Хозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1987, 240-250-бетлер.

Ўзбек тилиниң грамматикаси. II том, Синтаксис. Тошкент, 1976, 457-473-бетлер.

Закиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле синтаксисы хәм пунктуациясе. Казан, 1984, 219-226-бетлер.

XI bap

TEKST

Tayanış so'zler: *tekst, mazmun, ga'p, tamamlang'anlıq, juwmaqlang'anlıq, abzats, tekstin' tu'rleri, mikrotekst, makrotekst, ko'rkem*

tekst, ilimiy tekst, baspa tekst, tekst sintaksisi, paleografikalıq tekst, numezmatikalıq tekst, tekst komponentleri, tekst komponentlerin baylanıstırıwshı qurallar, sfragistlik tekst.

§ 138. Tekst haqqında uluwma tu'sinik

Sintaksis tiykarınan ga'p haqqındag'ı ilim bolıp esaplanadı. Ha'r bir ga'p tamamlang'an pikirdi bildiredi, biraq onın' tamamlang'an pikirdi bildiriwi salıstırmalı boladı. Sebebi ayırım ga'plerdin' mazmuni jeke aling'anda anıq ha'm tolıq bolmaydı. Olar so'ylewde basqa ga'pler menen mazmunlıq jaqtan baylanışlı boladı. Mısalı: «...*Qashanlardur sahrada qaraqalpaqlardin' qalası Aydos qala qurtıldı. Durıs, onın' diywalları biyik bolıp ko'terilmedi, izinen saray ha'm meshitler qurılmag'an bola qoysın, biraq qaraqalpaqtın' u'lken biyi Aydos og'an u'lken u'mit bayladı. Ol qaraqalpaqlardin' shashılıp ju'rgen urıwların biriktirip, usı qala qaraqalpaq xanlig'ı boladı dep a'rman etti*» (M. Lomunova «A'yyemgi sahra sın»).¹

Bul u'sh ga'ptin' mazmunın dıqqat penen u'yrenip qarag'anımızda olardın' bir-biri menen tig'ız baylanışlı ekenin bilemiz. Qanday da bir temada jazılğ'an shıg'armanı alsaq, ondag'ı mazmun tolıqlıg'ı pu'tin tekstten tu'siniledi. Usıg'an baylanışlı rus til biliminde o'tken a'sirdin' 30-jıllarınan baslap-aq ga'plerdin' mazmunlıq ta'repten o'z ara baylanısın, pikirdin' juwmaqlang'anı bir pu'tin tekstten an'latılıwı haqqında ilimiy pikirler payda boldı. Bug'an mısal retinde A.M. Peshkovskiydin' to'mendegi pikirdi keltiremiz: «Biz «frazı» degende neshe ga'pten turıwınan g'a'rezsiz so'ylewdin' bo'liniwshı pauza menen ajralğ'an barlıq bo'leklerin tu'sinemiz».¹

Bunnan A.M. Peshkovskiy ha'zir tekst dep atalatug'in birlikti «frazı» termini menen atag'anı, onı so'ylewdin' bo'legi dep esaplag'anı ma'lim boladı. Bul pikir tek rus til ilimi ushın emes, al basqa tillerde de tekstti izertlewde u'lken teoriyalıq ha'm a'meliy a'hmiyetke iye boladı. O'ytkeni, tekst — uluwmalıq sıpatqa iye birlik. Usıg'an baylanışlı tekst son'g'ı waqıtları ha'r qıylı tillerdin' materialları tiykarında ken' tu'rde u'yrenilmekte. Tekstti arnawlı izertleytug'in til biliminin' jan'a tarawı — «Tekst lingvistikası» qa'liplespekte. Tekstti elege shekem ha'r qıylı atamalar menen ataw, onı til biliminin' qanday tarawında u'yreniw kerekligi haqqında tu'rli pikirler bar. Ma'selen, tekst «frazı», «quramalı sintaksislik pu'tinlik», «abzats» ha'm t.b. atamalar menen ataldı. Olardı u'yreniwdi ayırımlar til biliminin' jan'a tarawında — *test lingvistikasında* u'yreniwdi usınıs etse, ekinshiler stilistika tarawında, u'shinshiler

¹ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7-е, М., 1956, 460-бет.

sintaksistin' *tekst sintaksisi* bo'liminde u'yreniwdi usinadi. Solay da son'g'i waqitlari ko'pshilik ta'repinen tildegi en' u'lken birlik *tekst*, oni u'yrenetug'in tarawdi *tekst lingvistikasi* dep ataw qabil etilmekte.

Rus til biliminde 1920-jillardan baslap tekst ayırıqsha u'yrenile basladi. 1924-jılı Moskvada «*Tekst lingvistikasi*» («Lingvistika teksta») atamasında ilimiy konferentsiya sho'lkemlestirilip, onda tekstti u'yreniwdin' printsipleri, tu'rleri, tiykarg'i belgileri aniqlandi. Usig'an baylanisli tekst haqqında ko'lemli maqalalardan baslap, qollanbalar ha'm monografiyalar jazilg'an.

O'zbek til biliminde de tekstti u'yreniw o'tken a'sirdin' 80-jillaridan baslandi. 1980-jılı Tashkentte o'tkerilgen tyurkologlardin' Pu'tkil Awqamlıq konferentsiyasında G'. Abdiraxmanov «Tekst teoriyası» degen temada bayanat penen baslag'an is, bu'gin o'zbek til bilimining' «Matn tilshunosligi» tarawının' qa'liplesiwine alıp keldi. Tekst o'zbek tili materialları tiykarında N. Turniyazov, B. Yoldashev, B. Orinbaev, E. Qilishev, M. Hakimov, N. Uluqov, A. Mamajanov, M. Yoldashev ha'm t.b. miynetlerinde ha'r ta'repleme u'yrenildi.

Qaraqalpaq til biliminde tekst ele arnawlı izertlewdir' obiekti bolg'an joq. 1992-jılı jırıq ko'rgen akademiya ilimiy grammatikada da tekst uluwma so'z etilmedi. Biraq onda: «...bizin' so'ylewimizdin' yamasa pikir alıswımızdın' o'zi izbe-iz belgili bir logikalıq ta'rtipte qurılğan ga'plerdin' ja'minen du'ziledi. So'ylesiwimiz uzaq yamasa qısqa bolıp keledi. Eger de so'ylesiwimiz uzaq bolsa, ol bir neshe ga'plerden, al qısqa bolsa, ol az sandag'i ga'plerden turadı»¹ -degen pikir aytilg'an. 1996-jılı joqarı oqıw orınlarınin' qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı bo'liminin' studentlerine arnalg'an sabaqlıqta² tekst sintaksistin' joqarı birliğı ekeni, onın' ga'pten ayırmashılıg'ı haqqında qısqasha tu'sinik berilgen.

Tekstke toqtamastan aldın til ha'm so'ylew, til birliğı ha'm so'ylew birliğı ma'selelerine anıqlıq kiritiw talap etiledi.

Shveytsariyalı belgili ilimpaz Ferdinand de Sossyur tildin' quramalı sistema ekenin birinshilerden bolıp ilimiy jaqtan da'lillep bergen edi. Onın' lingvistikalıq ko'zqarasındag'i tag'i bir a'hmiyetli ma'sele «til ha'm so'ylew» dixotomiyası bolıp esaplanadı. Ol til ha'm so'ylewdi tek bir-biri menen tig'iz baylanisli qubılıslar sıpatında g'ana emes, al bir-birine qarama - qarsı qubılıslar sıpatında da tu'sindiredi. Olardın' o'z ara tig'iz baylanısı tilsiz so'ylewdin' ha'm kerisinshe so'ylewsiz tildin' payda bola almawında ko'rinedi. Sonın' menen birge til menen so'ylewdin' qarama-

qarsılıg'ı tildin' ulumalıg'ında, ja'miyet ag'zalarınin' sanasında tayar, ma'jbu'riy bolıwında, al so'ylewdin' jekeliginde, fizikalıq formag'a iye bolıwında ko'rinedi.

Usig'an sa'ykes til birliğı ha'm so'ylew birliğı tu'siniklari kelip shıg'adı. Til birliklerine to'mendegidey talaplar qoyladı: birinshiden, to'mengi basqısh birlikleri joqarı basqısh birliklerinin' jasalıwında qatnasıwı kerek; ekinshiden, to'mengi basqısh birliğinde payda bolg'an omonimiya qubılısı joqarı basqısta qollanılğ'anda saplastırılıwı tiyis; u'shinshiden, so'ylew ha'm til ko'rinishlerine iye bolıwı tiyis; to'rtinshiden, olar ha'mme tiller ushın bir qıylı, universal bolıwı kerek.

Til birliklerine fonema, morfema, leksema, **qa'lip(model)**, al olardın' so'ylewdegi ko'rinishleri ses, morf, so'z, so'z dizbegi, ga'p, tekst boladı.

Tekst ayırıqsha so'ylew birliğı, tekst lingvistikası dep atalutug'in tarawdın' tiykarg'i obiekti bolıp esaplanadı. Tekstke berilgen anıqlamalar ha'r qıylı. Ma'selen, rus til biliminde tekstti arnawlı izertlegen I. Galperin teksttin' qanday da juwmaqlang'an xabardı bildiretug'ını, a'debiy tilde qa'liplesken xabardı bildiriwdin' sho'lkemlesken abstrakt formaları ha'm o'zine ta'n distinkt belgileri menen sıpatlanatug'in birlik ekenin, onın' mag'luwmat beriw, bo'liniw, kogeziya, kontinium, bo'lekler avtosemantiyası, retrospektsiya ha'm prospektsiya, modallıq, integratsiya ha'm tamamlang'anlıq sıyaqlı segiz kategoriyasın ko'rsetedi¹ E. Qilishev: «Tekst - ha'mme elementleri o'z ara tig'iz baylanista bolg'an ha'm avtor ko'z-qarasınan belgili bir maqsetke bag'darlang'an nominativlik-estetikalıq xabardı an'latıwshı qospalı qurılma», - dep anıqlama beredi.²

Anıqlamalar teksttin' ko'birek qaysı ta'repine diqqat awdarıwga baylanisli. Tekst so'ylew protsesinin' o'nimi bolıp, juwmaqlang'an oy-pikirdi bildiretug'in birlik. Ol u'zil-kesil tamamlang'an oydi bildiredi. Tekstti juwmaqlang'an oydi bildiretug'in sintaksislik birlik dep esaplaw mu'mkin. Sonda tamamlang'anlıq ga'pke, juwmaqlang'anlıq tekstke ta'n belgi boladı.

Tekst — o'z ara tig'iz baylanisli pikirler jıyındısı. I. Galperin ta'repinen ko'rsetilgen grammatikalıq kategoriyaları arqalı tekst ju'zege shıg'adı. Onın' mag'luwmat beriw kategoriyası ta'biyattı, qubılıstı, isha'reketti an'latıw, olar boyınsha pikirlewdi an'latadı. Integratsiya kategoriyası tekst birlikleri arasındag'i baylanis, g'a'rezlilik degen qatnaslardı an'latadı. Retrospektsiya kategoriyası bildirilip atırg'an waqiya ha'm qubılıslardın' izbe-iz bayanlanıwın bildiredi. Kogeziya kategoriyası

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992, 99-бет.

² Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. Нөкис, 1996, 6-8-бетлер.

¹ Галперин И. Текст как объект лингвистического исследования. М., «Наука», 1981, 20-бет

² Киличев Е. Матнинг лингвистик тахлили. Бухара, 2000, 5-бет.

tekst bo'limlari arasindagi baylanislardir leksikaliq, grammatikaliq ha'm semantikaliq qurallar menen a'melge asiriliwin an'latadi.

§ 139. Teksttin' du'zilisi ha'm komponentlari

Tekst anlatilw formasina, mazmunina ha'm grammatikasina qaray ajraladi. An'latilw forması degende tekstlerdin' seslerden du'ziliwi ha'm belgili bir melodikalıq pauza menen ajralıp turıwı tu'siniledi. Teksttin' mazmunı degende ha'r qanday tekst tiykarındagi xabar tu'siniledi. Teksttin' bul eki ta'repi (an'latilw forması ha'm mazmunı) bir-biri menen tig'iz baylanıp, bir-birin payda etedi. Olardı bir-birinen ajratıwıg'a bolmaydı. Al grammatikası degende tekstti du'ziwshi birliklerdin', yag'nıy ga'plerdin' bir-biri menen baylanısw quralları tu'siniledi.

Teksttin' pu'tinligin ta'miynleytug'in na'rse onın' tiykarında turg'an ideya bolıp esaplanadı. Buni **makrotema** dep belgilew mu'mkin. Makrotemalar bir qansha **mikrotemalardan** du'ziledi. Mikrotemalar ga'pler yamasa olardı dizbeginen du'ziledi. Olar teksttin' tiykarı ideyası arqalı bir-biri menen baylanısqan boladı. Tekstti du'ziwshi birlikler arasındagi baylanıs presuppozitsiya ha'm implikatsiya sıyaqlı qatnaslar arqalı iske asadı. Ha'r bir jan'a ga'p aldın'gı ga'pti tolıqtırıp ha'm jan'a ga'ptin' payda bolıwına tiykar jaratadı. Bul qubılıs presuppozitsiya yamasa implikatsiya dep ataladı.

Tekst bir so'zden, so'z dizbeginen, bir ga'pten turıwı mu'mkin. Eger tekst bir so'zden tursa, ol bir komponentli tekst dep ataladı. Bug'an ko'rkem shıg'armalardın' atları misal bola aladı: «*Ta'g'dir*», «*Xalqabad*», «*Qaraqalpagnama*», «*Tu'lkishek*», «*Balam*» ha'm t.b. So'z dizbekleri arqalı bildirilgen tekstler eki komponentli ha'm ko'p komponentli tekstlerge bo'linedi. Eki komponentli tekstlerge «*Duzlı samallar*», «*Jetimnin' ju'regi*», «*Jarg'anat penen aytı*», «*Altın ju'zik*» ha'm t.b. misal bola aladı. Ko'p komponentli tekstlerge «*O du'nyadag'i atama xatlar*», «*Jeti jurtqa sayaxat*», «*Ten'izdi toltırg'an egiz batırlar*» ha'm t.b. misal boladı. Demek, so'z dizbeklerinen bolg'an eki ha'm ko'p komponentli tekstler ko'rkem shıg'armalardın' atamaları boladı.

Ga'p arqalı bildiriletug'in tekstlerge to'mendegiler misal boladı: «O'zbekstan — keleshegi ullı ma'mleket», «Aral jasawı tiyis», «Bul du'nyanın' ko'rki — adam balası», «Perzent — shan'araq quwanışı» ha'm t.b. Bular bir komponentli tekstler. Sebebi teksttin' ishindegi ga'p bir komponent dep sanaladı.

A'dette u'lken tekstler bir neshe ga'plerden du'ziledi. Sonlıqtan ga'p teksttin' tiykarı komponenti bolıp esaplanadı. «Jaqsı menen jaman adamdı bil, ekewine de doslıq qil, jaqsılarg'a kewil menen, jamanlarga til ushi menen doslıq qil. Sonın' menen bul eki taypa sag'an doslıq

penen qaraydı, sebebi adamnıń qa'jeti tek dosqa g'ana tu'speydi, adamnıń jumısı za'ru'rlikten jamanlarga da tu'sip qalatug'ın waqıt bolıp qaladı. Demek, bul eki taypanın' da doslıg'ın o'zin'e qaratıp al» («Qawısname»). Bul keltirilgen tekst u'sh komponentli dep esaplanadı. Teksttegi ga'pler mazmunlıq ha'm sintaksislik jaqtan tig'iz baylanışı. Usı o'zgesheligin esapqa alıp ayırım ilimpazlar tekstti «baylanıslı so'ylew» dep te ataydı.

§ 140. Teksttin' komponentlerin baylanıstırıwshı qurallar

Qaraqalpaq tilinde tekstti qurawshı birlikler bir-biri menen tiykarınan to'mendegidey qurallar arqalı baylanıladı: 1. Leksikaliq ta'kirar. 2. Sinonimlik qatnas. 3. Almasıqlar. 4. Kiris ga'p ha'm kiris ag'zalar. 5. Da'nekerler.

Tekst komponentleri leksikaliq ta'kirar arqalı baylanısqanda belgili bir so'z olardı eki yamasa bir neshshesinde qaytalanadı: *Buring'i o'tken zamanda bir bay balasın mektepke beredi. Bir jarlı da balasın mektepke beredi. Eki bala mektepte oqıp ju're beripti. Bir ku'nleri jarlının' balası baydın' balasınan sabaqtan ozip ketipti. Baydın' balası awırg'an adamg'a usap u'yine barıp jatıp qaladı* («Bay balası menen jarlı balası» erteginen).

Keltirilgen tekstte 4 ga'p bar. Bul 4 ga'pte *bala, mektep* so'zleri leksikaliq ta'kirar bolıp, olar ga'plerdi bir-biri menen baylanıstırıw'a xızmet etip kelgen.

Tekst komponentlerinin' sintaksislik baylanısında sinonim so'zler de u'lken xızmet atqaradı. Bunda bir komponenttin' qurılısında kelgen belgili bir so'zdin' ekinshi, u'shinshi ha'm t.b. komponentlerde sinonimleri yamasa sinonim ma'nili elementleri qatnasıp, olar arqalı tekst komponentlerinin' sintaksislik baylanıları qa'liplesedi. Misalı: *Biz ta'biy'iy ashshı ses, shawqımlardı jaqsı esitemiz. O'ytkeni bul dawıslar qulag'ımız arqalı qabıllanadı. Ko'shede izg'ip o'tip atırg'an mashinalardın' dawısı, shinalardın' asfaltta isqılanıwları, muzikalardın' qanarınan asıp to'gilgen artıq shuwıldıları miyimizge balg'a bolıp urıldı* (S. İsmaylov «Bizler bir u'yde jasaymız»).

Demek, bul keltirilgen tekstte *ses, shawqım, dawıs, isqılanıw, shuwıldı* so'zleri arasında sinonimiyalıq qatnas bolıp, olar ga'plerdi bir-biri menen baylanıstırıw'a sebepshi bolıp tur. Bul tekstte tek sinonimler g'ana emes, ekinshi ga'p penen u'shinshi ga'pti baylanıstırıw'a o'ytkeni da'nekeri de qatnasqan.

Kiris ag'zalar tekttin' komponentlerin baylanıstırıw xızmetin de atqaradı. Olar, tiykarınan so'ylewshinin' o'zi bildirgen pikirdegi xabarg'a ha'r qıylı qatnasların an'latadı. Sonın' menen bir qatar, ol ga'plerdi de bir-biri menen baylanıstıratug'ın xızmet te diqqattan shette qaldı.

A'sirese, kiris ag'za xızmetinde kelgen modal so'zlerdin' ga'p komponentlerin baylanıstırıw xızmeti ayırıqsha ko'zge taslanadı: *Birinshiden, ma'sirip ketkenlikten usıların' o'zin tutıw qıyın boldı, ekinshiden, Esbergen bulardıń on segizge shıqqanına isengisi kelmey pısıg'ına ju'rdı* (Sh. Seytov «Xalqabad»). *Ja'miyettin' bir orında uzaq waqıt toqtap qalıwın ullı okeanda ju'zip kiyatırıp toqtap qalg'an paroxodqa megzetsek, ondag'ı pu'kil ekipajdı ju'rip kiyatırǵ'anımızǵ'a, joqarı tezlikte zuwlap kiyatırǵ'anımızǵ'a isendiriwge ha'reket etiwimizge tuwra keledi. Mine, bul minnetti kapitan atqaradı. A'ytewir, aldımızda jetiwimizge tiyis ma'nzilimiz bar ekenin, og'an jetetug'imızǵ'a u'mitlenemiz. Aqırı, ekipajdı usılay isendirgen-da'* (S. İsmaylov «Bizler bir u'yde jasaymız»).

Teksttin' qurılısındag'ı ga'plerdi bir-biri menen baylanıstırıwda en' ko'p qollanılatug'ın qurallarg'a **almasıqlar** kiredi. Bunday xızmetti atqarıwına almasıqlardıń atlıq, kelbetlik, sanlıq, ra'wish, feyillerdin' ornına qollanıla alıwı sebep boladı. Mısalı: *Jiyrenshe sheshen Ja'nibek xan menen birge ju'redi eken. Ol xang'a jag'ıp, abırayı da joqarılaptı. Bunı xannın' wa'zirleri jaqtırmaptı. Olar Jiyrenshenin' abırayının' o'siwinen qorqıp, onı xang'a jamanlap o'ltirmekshi bolıptı. Biraq xan Jiyrensheni o'ltireyin dese ayıbın taba almaptı* («Ja'nibek xan ha'm Jiyrenshe sheshen» erteginen). Demek, misallardan ko'rinip turg'anınday birinshi ga'p penen ekinshi ga'pti ol, ekinshi ga'p penen u'shinshi ga'pti *bunı*, u'shinshi ga'p penen to'rtinshi ga'pti *olar* almasıqları baylanıstırıp tur. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde almasıqlar tekst komponentlerin baylanıstırıwda en' jiyy qollanılatug'ın qural bolıp esaplanadı.

Da'nekerler tek ga'p qurılısındag'ı birgelkili ag'zalar menen qospa ga'plerdin' sin'arların baylanıstırıp qoymastan, *olar* teksttin' komponentlerin de baylanıstırıw xızmetin atqaradı: *Usı ku'nnen baslap menin' de jasag'im kelmedi. O'zimdi talay ma'rte biyikten taslap o'liwdi oyladım. Liykin kindik tusıma baylap alg'an bir qısım topıraq menin' o'mirimdi uzayta berdi de, İran shegarasına jaqın tawlı bir awılǵ'a alıp keldi. Biraq shegaradan o'tiw hesh mu'mkinshiligi bolmadı* (S. Jumag'ulov «Bir qısım topıraq»).

Da'nekerler tekste bir waqıtta abzatslardın' semantikalıq ha'm sintaksislik baylanısların ta'miyinlewshi qural xızmetin de qosa atqaradı: Jumamurat kelinshegi menen bes-altı jıldan beri a'neydey bolıp o'mir su'redi. To'rt bo'lme jayı, eki balası, u'yleri de tap-taza, tap-tuynaqtay. Balaları da o'zli-o'zi a'ju'k-gu'jik bolıp Jumamurattın' gazetä-jurnal oqıp, dem alıwına kesent bermeydi. Kelinsheginin' bolsa jin'q etip sesti shıqpas.

Biraq...biraq, bulardıń ba'ri Jumamurat ushın qa'dimgi bolıwǵa tiyisli, onsha a'hmiyeti joq, da'rtke aspaytug'ın na'rseler (G. Esemuratova «Jumamurat qayqı»).

Du'nya-malsızlıqtan jarlı bolsan' da, aqılǵ'a bay bolıwǵa ha'reket qıl, **sebebi** du'nya-mal menen bay bolǵ'annan go're, aqılǵ'a bay bolǵ'an jaqsıraq: aqıl menen du'nya-mal tabıwǵa boladı, biraq du'nya-mal menen aqıl tawıp bolmaydı. An'qaw, nadan tez ka'mbag'allasadı, biraq mına na'rseni bilgil: aqıl — ol urı alıp kete almas, otta janbas, suwda batpas bir qımbat bahalı na'rsedur.

Eger aqılın' bolsa, o'ner u'yren, **sebebi** o'nersiz aqıl — lipassız ta'n ya'ki bet-a'lpeti joq adam sıyaqlı. Bilim bul aqıl belgisi degen ekenler («Qabusnama»).

Qaraqalpaq tilinde bulardan basqa da tekst komponentlerin baylanıstırıwda ataw ha'm infinitiv ga'pler, feyil formaları, waqıt ha'm orın ma'nisin bildiriwshi qurallar qatnasadı. Mısalılar:

1. **Qıs ayı. Pa'skeltek o'jire.** Bala menen anası ekewg'anası **shu'n'kildesip otır.** O'mirbektin' hayalında buring'iday pa't **joq** (G. Esemuratova «Bir shan'araq waqıyası»).

2. **İrannın'** bir awılına kelip, kishkene bir go'ne ilashıqtı panaladıq ta son'ınan ne qılarımızdı **bilmedik.** Qaltamızda bir ten'gemiz **joq.** Jergilikli tildi ja'ne **bilmeymiz.** Qattı **qıynaldıq.** A'kem biyshara tek man'layına urıp «nege keldim **bul jaqqa, ana jurtımdı taslap**» dep ku'ndiz-tu'ni **jılaw menen boldı** (S. Jumag'ulov «Bir qısım topıraq»).

3. Solay etip, To'resh ag'a 1983-jılı sol instituttan hu'rmetli dem alısqa shıǵıp elge oraldı. **1984-jıldan** baslap O'zbekstan İlimler Akademiyasınıń **Qaraqalpaqstan bo'liminde iskusstvo tanıw sektorında** ag'a ilimiy xızmetker bolıp isledi. **1995-jıldan** baslap hu'rmetli dem alısqa ketti (G.E.).

A'llette, qaraqalpaq tilinde tekst komponentlerin baylanıstırıwda bulardan basqa da qurallar xızmet etedi. Olar ele arnawlı izertlenbegeni ushın biz tek en' baslı qurallarg'a g'ana toqtap o'ttik.

§ 141. Teksttin' tu'rleri

Tekst quramalı birlik bolıp, onı ha'r qıylı belgilerin esapqa alıp ko'p tu'rlerge ha'm tiplerge bo'liw mu'mkin. En' da'slep tekst ko'lemi ha'm mazmunı boyınsha eki tipke bo'linedi: 1) ko'lem belgisine qaray tekst tipleri; 2) an'latılıw maqseti ha'm mazmunlıq belgisine qaray tekst tipleri.

Ko'lem belgisine qaray tekst makrotekst ha'm mikrotekst bolıp eki tu'rge ajıraladı. Makrotekstke povest, roman, trilogiya, da'stan, poema ha'm t.b. kiredi. Mikrotekstke telegramma, mag'lıwmatnama, arza, isenim xat, dag'aza, kishi xabarlar ha'm t.b. kiredi.

Makrotekst ken' ko'lemdegi waqıyalardı sa'wlelendiriw za'ru'rliǵı tiykarında ju'zege shıǵadı. Makrotekst mikrotekstlerden payda boladı. En' kishi pu'tinlik abzatsqa, en' u'lken pu'tinlik bab ha'm bo'limlerge

sa'ykes keledi. Bunday tekst qurılısında epigraf, so'z bası (alg'ı so'z), epilog sıyaqlı qosımsha bo'limler de bolıwı mu'mkin.

Mikrotekst kishi mazmundı qamtıytug'ın bir ga'pten yamasa bir neshe ga'pten quralatug'ın pu'tinlik bolıp, da'nekerler, sintaksislik qurallar arqalı baylanısadı.

An'latılıw maqseti ha'm mazmunına qaray olar bir neshe tu'rlerge bo'linedi. Ma'selen, su'wretlew mazmunga iye tekst, tu'sindirme mazmunlı tekst, didaktikalıq tekst, xabar mazmunlı tekst, buyırıq mazmunlı tekst ha'm t.b.

Adamlar bir-biri menen pikir alısqanda, so'yleskende yamasa jazg'anda za'ru'rlikke qaray tu'rli tekst tiplerinen paydalanadı. Bazda basımızdan o'tken waqıyanı yamasa o'zimiz guwa bolg'an waqıyalardı kimgе bolsa da aytıp beremiz yamasa jazamız. Ayırım pikirlerdi tu'rli faktler ja'rdeminde tusindiriwge ha'reket etemiz yamasa birewge aqıl-na'siyat beremiz. Adamlar arasındag'ı pikir alısıw maqseti ha'm mazmunı til stillerinde tu'rlishе ko'rınislerge iye boladı. Usıg'an sa'ykes tekstler de bul belgisi boyınsha ha'r qıylı boladı. Ma'selen, ilimiy stilde bayanlang'an tekstlerdin' o'zin mazmunı ha'm maqsetine qaray bir neshe tu'rlerge bo'liw mu'mkin.

Rus tilindegi tekstlerdi jaratılıw maqsetine qaray Yu.V. Rojdestvenskiy to'mendegidey tu'rlerge bo'lgan: *awızeki tekst, jazba (qoljazba) tekst, baspa tekst ha'm ko'pshilik kommunikatsiyalıq tekst*.¹

Awızeki tekstlerdin' o'zi bir neshe tu'rlerge ajıraladı: *monolog — dialog tekst, qarapayım so'ylesiw teksti, folklorlıq tekst*.

Jazba tekst to'rt tu'rge bo'linedi: *epigrafikalıq, sfragistlik, numezmatikalıq ha'm paleografikalıq* tekstler.

Epigrafikalıq tekstlerge qıstırmalı - ko'rgizbe jazba tekstler: *Berdaq atındag'ı Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti, Aeroport, Ma'deniyat sarayı, 1-sanlı emlewana* ha'm t.b. kiredi. Sonday-aq qulpı taslardag'ı jazıwlar da usı tu'rge kiredi.

Sfragistlik tekstlerge mo'rlerge jazılga'n jazıwlar kiredi. Mo'rler uzaq tariyxqa iye. Olar hu'jjetlerdin' durislig'in tástıyıqlaw ushin payda bolg'an. Ha'zirgi waqıtta ha'r bir sho'lkem, mekeme, oqıw orınları o'z mo'rlerine iye. Olarda sa'ykes orınnın' atın bildiretug'ın tekstler jazıladı. Mısalı, *Berdaq atındag'ı Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti oqıw-metodikalıq basqarması, O'zbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrliğı, A'jiniyaz atı.dag'ı No'kis pedagogikalıq institutı* i.a'm t.b.

Numezmatikalıq tekstlerge pullarg'a jazılga'n, olardıń mug'darın bildiretug'ın so'zler kiredi: *bir som, pyat rubley, bir min' som, O'zbekstan*

somı respublika territoriyasında ha'mme to'lewler ushin o'z mug'darı boyınsha qabil etiliwi sha'rt t.b.

Paleografikalıq tekstlerge xat, hu'jjet, do'retiwshilik shıg'armalardıń tekstleri kiredi.

Baspa tekstler qoljazba tekstlerdin' haqıyqıy ko'rınisi bolıp, olar a'debiy ha'm ilimiy tekstlerge bo'linedi.

Ko'pshilik kommunikatsiyalıq tekstlerge radio, televidenie, gazeta, jurnallardag'ı ko'pshilikke arnalg'an waqıya ha'm qubılıslar haqqında son'g'ı jan'alıqlardı sa'wlelendiretug'ın tekstler kiredi. Bul teksttin' quralları radio, televidenie, gazeta, jurnallar bolıp esaplanadı.

Solay etip, tekst pu'tin bir sistema bolıp, qospalı ha'm quramalı du'ziliske iye sintaksislik birlik. Tekstti ha'r ta'repleme u'yreniw teoriyalıq ha'm a'meliy a'hmiyetke iye. Bul arqalı so'ylew ha'm jazıw ma'deniyatının' rawajlanıwına erisemiz.

Sorawlar

1. Tekst degen ne? 2. Ne ushin tekst so'ylew birligi sıpatında u'yreniledi?
3. Tekst komponentleri degendi qalay tu'sinesiz? 4. Teksttin' tiykarg'ı belgilerin anıqlan'?
5. Ha'r qıylı stilde jazılga'n tekst tu'rlerinen mısallar keltirin'?
6. Tekst komponentlerin baylanıstırıwshı qurallardı anıqlan'?
7. Teksttin' tu'rlerin anıqlan'?
8. Mikrotekst ha'm makrotekst haqqında tu'sinik berin'.
9. Internet tarmaqlarınan tekstke baylanıslı materiallar jıynan'.
10. Tekstke baylanıslı miynetlerden konspektler jazın'.

A'debiyatlar

- Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956.
Галперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981.
Турниязов Н. Матн лингвистикаси. Самарканд, 2003.
Киличев Е. Матннинг лингвистик тахлили. Бухоро, 2000.
Мамажонов А. Текст лингвистикаси. Тошкент, 1989.
Турниязов Н., Ёлдошев Б. Матн тилшунослиги. Самарканд, 2006.
Ёлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоетик тахлили асослари. Тошкент, «Фан», 2007.
Рожественский Ю.В. Введение в общую филологию. М., 1929.

XII bap

PUNKTUATSIYA

Tayanish so'zler: *Puntuatsiya, irkilis belgileri, intonatsiya, abzats, pauza, noqat, soraw belgi, u'ndew belgi, u'tir, sızıqsha, qos noqat, noqatlı u'tir, kop noqat, qawis, turnaqsha.*

¹ Рождественский Ю. В. Введение в общую филологию. М., 1929.

§ 142. Punktuatsiya tuwralı tu'sinik

So'ylew eki tu'rli jol menen iske asadı: awızsha ha'm jazba tu'rde. Oy-pikirdi jazba tu'rde durıs ha'm anıq, tu'sinikli ha'm qolaylı etip bayanlaw ushın ha'rip tan'baları menen birge irkilis belgileri de qollanıladı. Jazıwda jumsalatuǵın sha'rtli tan'balar, sonın' ishinde a'lipbedegi ha'ripler jazba tildi a'melge asırıwda qanshelli kerek bolsa, irkilis belgileri de sonshelli za'ru'r boladı. Awızeki so'ylewdin' ayırım ma'nilik-stillik o'zgesheliklerin jazıwda an'latıw ushın irkilis belgileri de jumsaladı. Jazıw grafikalıq tan'balar arqalı a'melge asadı. Grafikanın' o'zi a'lipbe (alfavit), imla (orfografiya), irkilis belgileri (punktuatsiya) qag'ıydalarınan jıynag'ınan turadı.

Punktuatsiya so'zi irkilis belgileri degen tu'sinikti an'latıw menen birlikte, irkilis belgilerinın' sisteması ha'm olardı qollanıw qa'delerinin' jıynag'ı yamasa solar haqqındaǵı til iliminin' ayırıqsha bir tarawı degen tu'sinikti de bildiredi. Adamlar arasındaǵı qatnas quralı xızmetin atqaratuǵın bizin' ha'zirgi jazıwımızdı punktuatsiyasız ko'z aldımızǵa keltire almaymız. Sebebi, bir jag'ınan, punktuatsiyalıq qurallar ja'rdemi menen jazıwshı jazıwda oy-pikirdi tu'sinikli ha'm anıq etip bildiriwge imkaniyat alsa, ekinshi jag'ınan, irkilis belgileri arqalı oqıwshı teksttegi oy-pikirlerdi da'l jazıwshı adamnın' oylag'anınday etip tu'siniwge mu'mkinshilik aladı.

Til seslerinin' grafikalıq tan'baları bolǵan ha'ripler sıyaqlı, irkilis belgileri de sha'rtli grafikalıq tan'balar bolıp tabıladı. Biraq olar atqaratuǵın xızmeti ha'm jumsalatuǵın orınları jag'ınan bir-birinen ayırılıp turadı. Ha'rip so'zdin' bo'lshegi, onın' elementi bolǵan jeke seslerdi bildire otırıp, jeke so'zde jumsala otırıp, ol leksika ha'm morfologiya tarawları menen baylanıslı boladı. Al irkilis belgileri qollanıw ornı jag'ınan ha'rip sıyaqlı so'zde emes, ga'p ishinde yamasa ga'pler aralıǵında jumsaladı. Ga'plerdin' qanday bo'leklerden turatuǵınlig'ı, olardıń qanday intonatsiya menen ayılatuǵınlig'ı irkilis belgileri arqalı an'latıladı. Sonlıqtan punktuatsiya sintaksis penen ajıralmas baylanısta boladı.

Jazıwdın' payda bolıwı menen bir waqıtta irkilis belgileri de payda bolmag'an. Irkilis belgilerinın' qollanıwı jazıwdın' rawajlanıwının' keyingi da'wirlerine tuwra keledi. Bul, a'sirese, kitap basıw islerinin' kelip shıǵıwı menen ken' qollanıla baslag'an. Irkilis belgileri da'slep baspa islerinde baspa xızmetkerleri ta'repinen basılıp atırǵan tekstke kirgiziletuǵın bolsa, keyin waqıttın' o'tiwi menen irkilis belgilerinın' paydalanıw avtorlardın' o'zlerinin' isi bolıp qaldı. Irkilis belgilerin qollanıw jazıwdı tag'ı da jetilistirdi. Jazıwdın' rawajlanıwının' ha'zirgi basqırında irkilis belgilerinın' sanı da, atqaratuǵın xızmeti de arttı.

Solay etip, punktuatsiya jazba tildin' ajıralmas bir tarawı bolıp qa'liplesti. Jazıwdın' uluwma xalıqlıq bolǵanı sıyaqlı, punktuatsiya da ha'mmege ortaqlı uluwmalıq qa'deler bolıp sanaladı. Punktuatsiyalıq qa'deler ha'mmege ortaqlı bolǵanda g'ana jazıwshı adamlar menen oqıwshılar ortasında birlik boladı. Olay bolmag'anda irkilis belgileri oqıwdı ha'm tu'siniwdi jen'illestiriw ornına, qayta shiyelenistirer edi.

So'zdin' qanday ma'ni bildiretuǵınlig'ı onın' qanday fonemalardıń dizbeginen turatuǵınlig'ına g'ana baylanıslı bolmay, sonın' menen birge tildin' burınnan qa'liplesken da'stu'rinede baylanıslı boladı. Ga'ptin' qanday ga'p ekenligi, onın' qanday bo'leklerde turatuǵınlig'ı irkilis belgilerinın' an'lanıw menen birge qanday irkilis belgisinin' qay jerde keletuǵınlig'ı ga'ptin' mazmunına, onın' qurılısına baylanıslı boladı. Ha'zirgi ko'pshilik tillerde punktuatsiya interna-tسیونallıq sıpatqa iye boladı. Qaraqalpaq jazba tilinde jumsalatuǵın irkilis belgilerinın' basqa tillerdeгіден айтaрлықтау u'iken ayırmashılıǵı joq.

Qaraqalpaq tilinin' punktuatsiyalıq qa'delerinin' payda bolıwı ha'm qa'liplesiwı son'g'ı da'wirlerge tuwra keledi. Sebebi, qaraqalpaq tilinde jazıw, ayırıqsha baspa islerinin' en jayıwı son'g'ı da'wirde rawajlandı. Baspa islerinin' payda bolıwı ha'm rawajlanıwı, ana tilinde da'slepki gazeta-jurnallardıń shıǵarılısı baslawı jazıwdın', sonın' a'hmiyetli bir shaqabı bolǵan punktuatsiyanın' turaqlasıwına alıp keldi. Qaraqalpaq tilinde punktuatsiyalıq tan'balardıń qurılısı, ma'nisi, xızmeti jag'ınan ha'r ta'repleme jetilisiwine orıs grafikasının' qabil etiliwi sebepti bolǵan edi. Qaraqalpaq grafikasına ko'shiwi menen birge, orıs a'lipbesindegi ha'ripler ha'm tilimizdegi o'zgesheliklerge baylanıslı seslerdi an'latıw ushın qosımsha tan'balar alınıw menen birlikte, barlıq irkilis belgilerin an'latatuǵın tan'balar tolıǵı menen orıs tilindegi ma'nileri ha'm xızmetleri saqlang'an halında qabil etildi ha'm latin grafikasına o'tkende olar saqlandı.

Punktuatsiyalıq qa'deler, tiykarınan, u'sh printsipke su'enedi: ma'nilik, grammatikalıq ha'm intonatsiyalıq. Basqasha aytqanda, irkilis belgileri arqalı jazıwda so'ylew tilinin' ma'nilik jaqtan bo'leklerge bo'lshekleniwı, sintaksislik strukturası, intonatsiyalıq pu'tinligi ko'rinedi. Ma'selen, ga'ptin' aqırında qoyılǵan noqat ma'nilik jaqtan tamamlanǵan bir oydı bildiredi ha'm tekstti belgili bir sintaksislik birlikke (yag'niy ga'pke) bo'ledi. Sonın' menen birge noqat qoyılǵan ga'ptin' aqırı intonatsiyalıq jaqtan tu'sin'ki dawıs penen ayıladı. Birgelkili ag'zalıdır. arasına qoyılǵan u'tir ol so'zlerdin' leksikalıq ma'nisi jag'ınan qanday da bir uluwmalıq qa'siyetinin' birdey ekenligin an'latadı. Solay etip, u'tir ga'pti belgili bir ma'nili bo'leklerge bo'lip turadı. Birgelkili ag'zalıdır. arasına qoyılǵan u'tirler belgili bir qubılıstı ag'ptin' ayırıqshalıǵın an'latadı. Sonday-aq aralarına u'tir qoyılǵan so'zlerdin'

bag'indirish yamasa bag'inin'qi so'zge ten'dey qatnasta ekenligi bilinip turadi. Birgelkili ag'zalar sanaw yamasa salistiriw intonatsiyasi menen aytiladi. U'tir menen ajratilg'an ha'r tu'rli ayirimlang'an ag'zalar tekstin' ma'ni bildirish bir bo'legi bolw menen birge ol jerde qoyilg'an u'tir sol ga'ptin' sintaksislik qurilis, intonatsiyaliq o'zgesheligin de an'latip turadi.

Irkilis belgileri mudami universal sipatqa awizsha so'ylewdegi ma'nili bo'lsheklardi ha'm intonatsiyaliq ayriqshalqlardi an'lata bermewi de mu'mkin. Ma'selen, ga'ptin' baslawish ha'm bayanlawish topari bir-birinen intonatsiyaliq jaqtan ayrilip, pauza menen aytilg'an menen olardin' arasina irkilis belgileri qoyilmaydi. Kerisinshe, u'tir qoyilg'an barliq orinlarda irkilis (pauza) birgelki bola bermeydi. Basqasha aytqanda, punktuatsiya menen intonatsiya ortasinda mudami sa'ykeslik bola bermeydi. Ha'zirgi qaraqalpaq grafikasinda on tu'rli irkilis belgileri jumsaladi ha'm olar ayriqsha tan'balarg'a menen belgilenedi. Olar: noqat, soraw belgi, u'ndew belgi, ko'p noqat, noqatli u'tir, u'tir, qos noqat, sızıqsha, qawis, tirnaqsha. Punktuatsiya usınday az sandag'i sheklengen irkilis belgilerine iye boladi. Biraq jazıwda irkilis belgilerinin' sanı ken' ha'm ha'r tu'rli. Ma'selen, tek u'tir arqalı qospa ga'ptin' quramındag'i jay ga'pler, ga'ptin' birgelkili ha'm ayirimlang'an ag'zaları, kiris ha'm qaratpa ag'zalar ayrilip turadi.

Irkilis belgilerinin' ishinde noqat, soraw ha'm u'ndew belgileri ga'ptin' aqırında, u'tir ga'ptin' ortasında, sızıqsha ga'ptin' basında ha'm ortasında, qos noqat ha'm noqatli u'tir ga'ptin' ortasında ha'm aqırında, al tirnaqsha, qawis, ko'p noqat ga'ptin' basında, ortasında ha'm aqırında jumsaladi.

Ayriqsha sha'rtli tan'balarg'a iye bolg'an irkilis belgileri menen birge, jazıwdı tu'sinikli etiw ushin dara so'zlerdin', ga'plerdin' aralıg'ında qaldırılaturg'in bos orinnin' da a'hmiyeti og'ada u'lken. So'zlerdin' bo'lek-bo'lek jazılıwı ayriqsha irkilis belgisi retinde qaralmasa da, ol (bo'lek-bo'lek jazılıw) ga'pti duris tu'sindiriwdin', ga'pti bo'leklerge bo'lip ko'rsetiwdin' ayriqsha usılı bolip tabiladi.

So'ylew ag'imın dara ga'plerge bo'liw xızmetin basqa qurallar menen birlikte bas ha'rip te atqaradi. O'ytkeni jan'adan baslang'an ga'p bas ha'rip penen jaziladi. Solay etip, bas ha'rip basqa xızmetleri menen birlikte jan'a ga'ptin' baslanıwın da an'latadi.

Atqaratug'in xızmeti jag'inan abzats ta jazıwda belgili xızmet atqaradi. Bir abzats o'z ishine mazmunı jag'inan sabaqlas bolg'an bir neshe ga'plerdi ja'mlestiredi. Sonday-aq kontekstte aldındag'i ha'm son'ındag'i ga'plerge baylanis da'rejesine qaray bir ga'ptin' o'zi de bir abzatsta keliwi mu'mkin.

Ayriqsha sha'rtli tan'balarg'a iye bolg'an ikrilis belgileri noqat (.), soraw belgi (?), u'ndew belgi (!), qos noqat (:), noqatli u'tir (;), sızıqsha (—), tirnaqsha (« »), ko'p noqat (...), qawis (()) bolip, ko'rinip turg'anınday-aq, olardin' ishinde noqat, u'tir, sızıqsha - bir bo'lekten, soraw, u'ndew belgileri, qos noqat, noqatli u'tir, qawis - eki bo'lekten, ko'p noqat - u'sh bo'lekten, tirnaqsha - to'rt bo'lekten turadi. Irkilis belgilerinin' ishinde qawıstın' eki tu'ri bar: kvadrat qawis [], ha'm jay qawis (). Olardin' ha'r birinin' qollanıw ornı bar.

§ 143. Ga'ptin' aqırında keletug'in irkilis belgileri

Ga'ptin' aqırında kelip, onın' tamamlang'anlig'in an'lataturg'in irkilis belgileri noqat, soraw ha'm u'ndew belgileri bolip tabiladi. Olardin' ha'r biri jay yamasa qospa ga'plerdin' mazmunına, intonatsiyasına qarap qoyiladi. Sonday-aq ayırım jag'daylarda soraw ha'm u'ndew belgileri qabatlasıp yamasa olar ko'p noqat penen qatarına ga'p aqırında keliwi mu'mkin. Ga'p aqırında keletug'in ikrilis belgileri ga'ptin' qurılısı jag'inan qanday ga'p ekenligine qaramastan qoyila beredi.

Ga'ptin' aqırında keletug'in irkilis belgiler, tiykarınan, minaday xızmetlerdi atqaradi: ga'ptin' tamamlang'anlig'in bildiredi; bir ga'pti ekinshi ga'pten ayirip turadi; ga'ptin' mazmunın ha'm aytilw maqsetin ajratıwga ja'rdem beredi.

Noqat. Ga'ptin' aqırında keletug'in basqa irkilis belgileri sıyaqlı, noqat ta ga'ptin' tamamlang'anlig'in an'latiw menen birge, bir ga'pti basqa ga'plerden ayirip turadi. A'dette, noqat xabarlaw ma'nisin an'lataturg'in xabar ga'plerden keyin qoyiladi. Misali: Ku'n to'beden nurli quyashın to'gip tur (K.S.). Qutlımurat jazıw stolınin' qaptalına barıp otırdı da, kitapların puqta jayg'astırıp qoyıp, qızıl tu'sli da'pterge qa'lem menen bir na'rselerdi jaza basladı (A.Q.). Sonday-aq o'lpen' dawis tolqını menen aytilaturg'in buyırıq ma'nisin an'latiwshı ga'plerden keyin de, juwap talap etilmeytug'in sorawlıq ma'ni an'latiwshı ga'plerden keyin de noqat qoyiladi: Jeti o'lshep bir kes. Onı kim bilmeydi deysen'.

Tamamlang'an oydi an'lataturg'in xabar ma'nisindegi ga'plerdin' aqırına noqattın' qoyılıwı onın' negizgi xızmeti bolsa, sonın' menen birge, noqattın' qosımsha atqaratug'in xızmetleri de bar. Atap aytqanda: 1) sha'rtli tu'rde qisqartilg'ar ayırım grafikaliq tan'balardan keyin noqat qoyiladi. Misali: A.S.Pushkin (Aleksandr Sergeevish Pushkin), A.B. (Asan Begimov), A.Bek. (Aytbay Bekimbetov), M. (Moskva), T. (Tashkent), jurn. (Jurnal), t. (tom), h. t. b. (ha'm tag'i basqa); 2) oy-pikirdin' qatar - ta'rtibin, izbe-izligin an'lataturg'in sanlardan keyin noqat qoyiladi. Misali: Qospa ga'pler u'shke bo'linedi:

1. Dizbekli qospa ga'p;
2. Bag'ının'qılı qospa ga'p;
3. Aralas qospa ga'p;

3) siltemeler keltirilgende onun' qaysı avtordın' miynetinen ekenligin an'latıwda sol avtordın' atı yamasa familiyasınan son' noqat qoyıladi. Mısalı: 1. Berdaq tan'lamalı shıg'armaları. No'kis. «Bilim» baspası, 1980-jıl.

2. Na'jim Da'wqaraev. Shıg'armalarının' tolıq jıynag'ı. No'kis. «Qaraqalpaqstan» baspası, 1979-jıl.

Soraw belgisi. Soraw belgisi de ga'ptin' tamamlang'anlıg'ın bildiriw menen birge, sol ga'pti basqa ga'plerden ayırıp turadı. Basqa irkilis belgilerden ayırması ol sorawlıq ma'ni bildiretug'in ga'plerden keyin qoyıladi. Soraw belgisi ga'ptin' qurılısı jag'ınan qanday ga'p ekenligine qarap qoyılmaydı. Al ma'nisi ha'm intonatsiyasına qarap qoyıladi. Sonlıqtan soraw belgisi soraw ma'nisin an'latatug'in jay, qospa, tolıq, tolıq emes h.t.b. ga'plerden keyin qoyıla beredi. Mısalı:

—İs jo'ninde me? Ne sebep men sizler menen is jo'ninde so'ylesemen? (M.G.).

Sorawlıq ma'nide jumsalatug'in so'z ha'm so'z dizbeklerinen keyin soraw belgisi qoyıladi. Mısalı: Ga'ptin' bas ag'zaları bolg'an baslawısh kim? ne? kimler? neler? degen sorawlardıń birine, al bayanlawıshı ne qıladi? ne isledi? degen sorawlarg'a juwap beredi.

U'ndew belgisi. U'ndew belgisi u'ndew ma'nisinde ayılatug'in ha'm quwanıshtı, ku'yinishti, o'kinishti, tilekti, buyıqtı, tan'lanıwdı bildiriwshi ga'plerdin' aqırına qoyıladi. Ga'p aqırında jumsalatug'in basqa irkilis belgileri sıyaqlı, u'ndew belgisi ga'ptin' tamamlang'anlıg'ın bildiriw menen birge, bir ga'pti basqa ga'pten ayırıp turadı. Basqa irkilis belgilerinen ayırıshalıg'ı u'ndew belgisi qoyılga'n ga'p u'ndew ma'nisin an'latadı. U'ndew belgisi qoyılatug'in ga'p qurılısı jag'ınan ken'eytilgen ha'm ken'eyilmegen jay ga'p bolıwı da, qospa ga'p bolıwı da, yamasa qaratpa ya'ki tan'laq ma'nisindegi so'z-ga'p formasında keliwi de mu'mkin:

Ol bayraqtıń astınan:

— Jasasın Watanımız! — degen jazıwdı oqıdı.

— Pay, so'zin'e bolayın! — dep g'arrılar tumlı-tustan g'awırlastı.

— O'zin' shayırsan'-aw, bala! — dep Ma'teke ha'zil ayttı (K.S.).

— Sa'lem! Tursınay!... Oraqbay qolın sozdı. — Haw. O'zin'nin' sırtın'atı o'zin' ashıp, ol nen' (S. X.).

§ 144. Ga'p ishinde qoyılatug'in irkilis belgileri

Ga'p ishinde jumsalatug'in irkilis belgileri ga'ptin' qanday bo'lsheklerden turatug'inlig'in, ga'p qurılısındag'ı bo'lsheklerdin', ga'p

ag'zalarının' bir-biri menen qanday ma'nilik ha'm sintaksislik baylanısta ekenligin an'lata otırıp, tutas ga'ptin' mazmunın durıs tu'siniwge ja'rdem beredi. Ga'p ishinde jumsalatug'in irkilis belgilerinin' ko'pshiligi geypara jag'daylarda ga'ptin' basında ha'm aqırında jumsaladı. Atap aytqanda, ga'p ishinde jumsalatug'in irkilis belgilerinin' ishinde u'tir mudamı ga'ptin' ortasında jumsaladı. Al sıziqsha ga'ptin' basında ha'm ortasında; qos noqat ha'm noqatlı u'tir ga'p ortasında ha'm aqırında; tırnaqsha, qawıs, ko'p noqat ga'ptin' basında, ortasında ha'm aqırında jumsaladı.

U'tir. Irkilis belgilerinin' ishinde en' ko'p tu'rli xızmet atqaratug'in ha'm jiwi jumsalatug'in irkilis belgisi u'tir bolıp sanaladı. Atap aytqanda, ol ga'p ishinde minaday orınlarda qoyıladi:

1. Ga'ptin' birgelikli ag'zaları sanaw intonatsiyası menen ayılsa, olardıń aralarına u'tir qoyıp jazıladi: Taldırmashlaw, uzın boylı, qır murınlı, badıraq ko'zli bala ko'sheden o'tıp baratırğ'an arbanı ko'rip, qasında otırğ'an balag'a qarap ım qaqtı (N.Da'wqaraev).

2. Qaratpa ag'zalar basqa ga'p ag'zalarınan u'tir arqalı bo'linip jazıladi:

Ha'y, sen, Qon'ratlı qız, janım Arıwxan,
Qızıl qapı aldında irkildin' nege?

(I.Yu.).

-Turımbet, sharshapsan', inim. U'yin'e barıp dem ala g'oy, -dep bay qayırqomlıq etti (T.Q.). Sizler, jigitler, onsha jawtan'lasa bermen' (Sh.A.).

3. Kiris ag'zalar, ko'binshe ga'ptin' basında keledi. Siyrek jag'daylarda ga'ptin' ortasında ha'm aqırında keliwi de mu'mkin. Bul jag'daylarda kiris ag'zalar ga'p ishinde u'tir arqalı bo'lip jazıladi: Rasında da, Palman ebindey qol qoyıp, kishigirim na'rselerdi oqıp tu'sinedi (S.X.).

4. Maqullaw yamasa biykarlawdı, tastıyıqlawdı, siltewdi, tan'lanıwdı an'latıwshi so'zler kiris ag'za xızmetinde ga'ptin' basında kelip, olar u'tir arqalı ayırılıp turadı:

Yapırmay, qorıqpay so'yleydi eken.

(M.G.).

Mine, nınaw Na'zıgı'ldin' kamzoli
Mine, tumar, bunı ko'rsen' boladı.

(J.A.).

A'ne, oqtan tompaq soldat jig'ildi,
A'ne, birew bir shuqırğ'a tıg'ildi.

(M.D.).

Joq, bul jerde sag'an «arman tur» demek,
Jaslar qurar bunda zawıqlı keshe.

(İ.Yu.).

Oy, biyshara, eki jıldan berli Qannazar baydın' esiginen shıqpadı (S.Ma'jitov). Awa, ku'nnen ku'nge jaqsı bolıp atırımız (S.Xojaniyazov).

5. Ga'ptin' ayırımlang'an ag'zaları basqa ga'p ag'zalarınan u'tir arqalı ajırılıp turadı. Biz, ot oratug'ın mashina aydap ju'rgen balalar, Da'niyardı birinshi ret ko'rdik (Sh.Aytmatov). Sizlerge, «ma'pimdi qorg'a» dep buyırg'an ja'miyetke, biz qarsı turamız. Biz, jumısshılar, jen'emiz (M.Gorkiy).

6. Qospa ga'p quramındag'ı jay ga'pler o'z ara u'tir menen ayrılıp turadı: Ol so'zge olaq bolsa da, otırg'anlar uyıp tın'lay basladı (N.Da'wqaraev).

Noqatlı u'tir. Noqatlı u'tir xabar ga'ptin' keynine qoyılatug'ın noqat penen u'tirdin' ortalıg'ındag'ı orındı iyeleydi. Basqasha aytqanda, noqat qoyılğ'an ga'pke qarag'anda tıyanaqsızıraq, al u'tir qoyılğ'an ga'p bo'legine qarag'anda tıyanaqlıraq mazmunga iye bolğ'an ga'pler noqatlı u'tir menen ayrılıp turadı. Misalı: A'piwayı adamlardan bir waqıtları o'zin qorqıtqan bular, siyasat degen so'zlerdi barg'an sayın jiyyi-jıyyi esitetug'ın boldı; olar bul so'zlerdi misqıllap ta aytadı, biraq bul misqılınan' negizinde epsız tu'rde jasırıng'an soraw esitiledi; adamlar bul so'zdi ızalanıp ta aytadı (M.Gorkiy).

San yamasa ha'ripler menen izbe-izligi belgilengen ga'pler noqatlı u'tir menen ayrılıp turadı. Misalı: Sonday-aq jataqxanada jasaytug'ın adamlarg'a:

a) jasaytug'ın bo'lmede kir juwıw ha'm jayıp qoyıw, u'st ha'm ayaq kiyimlerdi tazalaw;

b) elektr jolların du'zetiw ha'm remontlaw, o'zinshe qosımsha svet ornatiw;

d) adam jasaytug'ın bo'lmede elektr menen qızdıratug'ın priborlardan, primuslardan, kerosinkalardan h.t.b. paydalanıw;

e) bo'lmede sırtqa tarap ketkendey etip qattı shawqım menen baqırısıw, qosıq ayıw, reproduktorlar menen magnitafonlar qoyıw;

f) sırttan kelgen adamlardı qondırıp qaldırıw ha'm basqalar qadag'an etiledi («Studentke esleme»).

Ko'p noqat. Ko'p noqat ga'pte ayılajaq pikirdin' u'zilgenligin. ga'ptin' bas yamasa ayag'ında ayılmay qalg'an pikirdin' bar ekenligin, ga'ptin' dawamının' belgisizligin, ga'p ishinde ayırım so'zdin' tu'sip qalg'anlıg'ın bildiriw ushın jumsaladı.

Ko'p noqat sonday-aq minaday jag'daylarda da jumsaladı: ko'rkem shıg'armalarda qaharmanlardın' tu'rli psixikalıq jag'daylarda — quwanıw

yamasa qorqıw na'tiyjesinde so'z taba almay qalıwın, albıraqlawın an'latıw ushın: so'zler, so'z dizbekleri, ga'pler aralıg'ında ha'dden tıs irkilis-pauza bolğ'anlıg'ın an'latıw ushın.

İlimiy, siyasiy a'debiyatlarda ko'p noqat, ko'binshe siltemelerge baylanıslı qoyıladı. Silteme tutası menen alınbay, silteme keltiriwshi ta'repinen ayırım so'zler, so'z dizbekleri tu'sirilip qaldırılğ'anda ko'p noqat qoyıladı. Eger siltemenin' bas beti tu'sirilip qaldırılssa, ko'p noqat onın' aldına, eger aqırında tu'sirilip qaldırılssa, onda siltemenin' son'ına, eger ortadan so'zler tu'sirilse, onda siltemenin' ortasına ko'p noqat qoyıladı. Siltemenin' basına, ortasına qoyılğ'an ko'p noqattın keyin kishi ha'ripten baslap jazıladı.

Sızıqsha. Sızıqsha irkilis belgilerinin' ishinde ko'birek u'tirge usaydı. U'tirge qarag'anda da sızıqshanın' ma'nisi menen atqaratug'ın xızmeti ha'r qıylı bolıp keledi. Sızıqshanın' ayırım xızmeti u'tirge usag'anı menen onnan u'lken ayırmashılıqqa iye. Sızıqshada shegaralaw, tastıyıqlaw, emotsionallıqtı ha'm ga'p ag'zalarının' g'a'rezsizligin ta'miynlew ku'shlirek boladı. Sızıqsha ga'ptin' belgili bir bo'legin basqa bo'leginen ajratıp ko'rsetiw ushın yamasa jaqınlastırıw ushın, so'zlerdin' arasındag'ı ma'nilik-sintaksislik qatnaslardı ayqınlaw ushın da jumsaladı.

Sızıqsha jeke ha'm ta'kirarlang'an tu'rde jumsaladı. Jeke jumsalg'an sızıqsha, ko'binese ga'p ag'zaların ayırıw xızmetin atqaradı. Ta'kirarlanıp jumsalatug'ın sızıqsha shegaralaw, emotsionallıq ma'nilerdi an'latadı.

Sızıqsha jazıwda, negizinen, minaday orınlarda jumsaladı:

1. Baslawısh penen atawısh bayanlawısh yamasa baslawıshlıq topar menen atawısh bayanlawıshlıq topar sızıqsha menen ayrılıp turadı. Bunday jag'daylarda sızıqsha qoyılğ'an orında azlı-ko'pli pauza islenip oqıladı. Sızıqsha baslawısh penen atawısh bayanlawıshstan quralğ'an ga'pti sog'an usag'an, biraq arasında pauza islenbeytug'ın basqa so'z dizbeginen ayırıp turadı: Qaraqalpaqstannın' paytaxtı — No'kis. U'sh jerde u'sh — tog'ız. Men — azat qaraqalpaq, sen — erkin nog'ay (İ.Yusupov).

2. Sızıqsha birgelkili ga'p ag'zalarının' son'ına, al ulıwmalastırıwshi so'zdin' aldına qoyıladı; ulıwmalastırıwshi so'z bolmag'an jag'dayda da birgelkili ga'p ag'zalarınan son' sızıqsha qoyıla beredi. Misalı: Asan, Murat, Sa'nem — bulardın' barlıg'ı da ha'weskerler do'gereginin' belsendi ag'zaları. Hawa, suw, jer, o'simlikler, haywanatlar, quyash, aspan deneleri, A'lem — bizdi qorshap turg'an barlıq materıallıq du'nya ta'biyat dep ataladı (7-8 klasslarg'a arnalğ'an «Fizika» sabaqlıg'ınan);

3. Ayırımlang'an ayqınlawıshın' aldına sızıqsha qoyılıp jazıladı, misalı: 1. Gigant mashinalardan baslap balalardıń oyınshıqlarına shekem bizlerdin' — issi xalıqtın' miyneti menen islenedi (M.Gorkiy) 2. Muz, suw ha'm suw puwı — bir zattın' — suwdın' u'sh halı bolıp esaplanadı

(7-8-klaslar'ga arналғ'an «Fizika» sabaqlıǵ'ınan). Birinshi ga'ptegi sızıqsha ayırımlang'an ayqınlawıstın' aldına qoyılǵ'an. Ekinshi ga'ptegi da'slepki sızıqsha birgelkili ag'zalardan keyin qoyılıp tursa, son'g'ı sızıqsha ayırımlang'an ayqınlawıstın' aldına qoyılıp tur;

4. Sızıqsha tuwra ga'p penen avtor ga'pinin' arasına, sonday-aq dialog ga'plerdegi replikalıq ga'plerdin' aldına qoyıladi. Misalı:

Sonın' menen bul jerde ne maqset penen ju'rgenine qızıqqan adamday:

— O'zin' bul jerde ne qılıp ju'ripsen'?

— Qurılıs texnikumın pitkerip, diplomdı qolıma alıp, awılǵ'a qayıp baratırman.

— Ne deydi, iras pa?

— Iras bolmay menin' birewden o'tirik qarızım bar ma?

5. Sızıqsha mezgildi, orındı, shekti an'latug'ın juplasıp kelgen so'zlerdin' arasına qoyıladi. Misalı: No'kis-Tashkent Hawa jolı O'zbekstannın' en' alıs hawa jol liniyası bolıp sanaladi. 1930-40-jıllar aralıǵ'ında gazeta-jurnallar latinlastırılǵ'an a'lipbede shıǵ'ıp turdı. Aldın'g'ı xojalıqlar belgilengen ma'mleketlik jobanı 120-130 protsentke orınlap shıqtı;

6. Belgilengen rejelerge, wazıypalarg'a diqqat awdarıw ushın sızıqsha jumsaladi. Bunday jag'dayda sızıqsha nomerlestiriw wazıypasın atqaradi. Misalı: Morılardin' sazlıǵ'ın tekseriw waqtında mınalarg'a ayırıqsha a'hmiyet beriw talap etiledi;

— Morılardin' ha'm olarg'a paydalanılǵ'an materiallardın' jaylasıwına;

— Morılardin' bir-birinen qashılıǵ'ına;

— O'rtke qarsı paydalanıw qurallarınin' bolıwına;

— Issıqlıqtı sırtqa jiber mewshi za'ru'rli materiallardın' bolıwına ha'm olardin' jaramlılıǵ'ına;

— Peshlerdin' tartıw sazlıǵ'ı («Erkin Qaraqalpaqstan»).

Pa'rmanlarda, korsetpelerde, qararlarda da sızıqsha usınday xızmetti atqaradi.

7. Qospa ga'p quramındag'ı da'nekersiz baylanısqa ayırım jay ga'plerdin' arasına sızıqsha qoyıladi: Watanım tınısh-men tınısh;

8. Sızıqsha texnikalıq, qolaylılıq ushın jazıwdı ıqshamlawda da jumsaladi. Misalı: No'kis - 1986 (kitaptın' shıqqan ornı menen waqtı): 7-15, 18-00, 18-10-son'g'ı xabarlar: 7-15, «Tikenek» radio jurnalı (radio esittiriw programmasınan): 10-15-betler.

Qos noqat. Qos noqat, tiykarınan, ga'ptin' da'slepki bo'legindegi mazmunınin' qos noqattın son'g'ı bo'liminde tolıǵ'ıraq ashılutug'ınlig'in eskertiw ushın jumsaladi. Qos noqat mınaday jag'daylarda qoyıladi:

1. O'zinen keyin ga'ptin' birgelkili ag'zalarınin' keletug'ınlig'in an'latıw ushın qos noqat qoyıladi. Bunday jag'daylarda qos noqat birgelkili ag'zalardin' sanap, tastıyıqlap ayırıqsha atap ko'rsetiw sıyaqlı ma'nilik tu'rlerinin' anıǵ'ıraq bildiriliwine sebepshi bolıp turadi: gezekles da'nekerler: ga', ga'hi, bir, birde, birese, geyde, bazda, a'ri: Aldın'g'ı fermerler mınalar: «Ba'ha'r», «Yusup» ha'm t.b. fermer xojalıqları.

2. Qospa ga'ptin' qurılısındag'ı aldın'g'ı jay ga'ptin' mazmunın son'g'ıları da'lillep, anıqlap, tallap, tu'sindirip kelgende, olardin' arasına qos noqat qoyılıp jazıladi. Misalı: 1. Men hayran qaldım: buni kim jazıwı mu'mkin? 2. Alan'lıqqa shıǵ'ıp dem alıwdı uyg'ardıq: ku'ndiz alg'a ju'riwqa wıplı edi. 3. Awıl arası suw serpkendey tım-tırıs: iyt u'rmeydi, adam ju'rmeydi (M.Da'ribaev);

3. Avtor so'zi menen tuwra ga'ptin' arasına qos noqat qoyılıp jazıladi: Men usı jerde azmaz irkilip qaldım da, keyin a'ste g'ana: Al, shaması, men de talantımdı ko'mip taslar edim, — dedim.

4. Misalı, ma'selen, tema, joba usag'an so'zlerdin' son'ına qos noqat qoyılıp, bunnan keyin baslang'an ga'p bas ha'rip penen jazıladi. Misalı: Bay - bayg'a, say - sayg'a (maqal); tema: Menin' su'ygen ka'sibim; joba: Kirisiw. Tiykarg'ı bo'lim. Juwmaqlaw.

Ayırım qospa ga'plerde qos noqattın' eki ret qoyılıwı da mu'mkin: Bizin' esapshı durıs aytadı: senin' mınaday a'detin' bar: birewden tilegendi jaqsı ko'resen'; birewdin' zatlarına emeshen' qurıydı da turadı.

Tırnaqsha. Tırnaqshanın' mazmunı da, atqaratug'ın xızmetleri de ha'r qıylı bolıp keledi. Tırnaqshag'a aling'an so'zdin' yamasa ga'ptin' basqa birewdiki ekenligi yamasa onın' o'z ma'nisinde emes, al pu'tkilley basqa qarama-qarsı ma'niste jumsalıp turg'anlıǵ'ı an'lanadi. Sonday-aq tırnaqshag'a aling'an so'z yamasa so'z dizbegi o'zlerinin' tuwra ma'nisinde emes, al basqa bir na'rselerdin' sha'rtli ataması, qoyılǵ'an atı ma'nisinde jumsaladi. Anıǵ'ıraq aytqanda, tırnaqsha mınaday ma'nilerde jumsaladi:

1. Avtordın' ta'nha o'zinin' so'zi emes, al basqanın' so'zi ekenligin bildiriw ushın aling'an siltemeler tırnaqshag'a alınıp jazıladi. «Kimde de kim ilim iyelep, onı iste qollanbasa, jap qazıp, biraq egin ekpegen, egin ekse de, onın' zu'ra'a'tinen paydalanbag'an adamg'a usaydı», - dep jazg'an edi ullı Nawayı.

2. Keri ma'nini an'latıw ushın kemsitiw, mısquılaw ma'nide ayırım so'zler yamasa so'z dizbekleri tırnaqshag'a alınıp jazıladi.

Urılarg'a qasharg'a jer qalmadı,
Sonsha ta'sil oylasa da bolmadı,
Aqırında qolg'a tu'sti «batırlar».

(J.Aymurzaev)

3. Gazeta-jurnallarg'a, tu'rli shig'armalarg'a, sho'lkem, ka'rxana, zavod, fabrika ha'm basqa da qoyilg'an atamalar tırnaqshag'a alinip jaziladi: «Qaraqalpaqstan jasları» gazetasi, «A'miwda'rya» jurnalı, «Qaraqalpaq qızı» romanı, «Bilim» baspası, «Tashkent» miymanxanası, «Paxtakor» stadioni, «Muxalles» ansambli, «Kamolat» jaslar sho'lkemi, «O'zbekiston havo yullari» milliy aviakompaniyası ha'm t.b.

Bunday atamalardıń tırnaqshasız jazılatug'ınlig'ı da bar. Olar mınalar: fabrika, zavod, karxana atamaları menen **atındag'ı** degen so'z qosa qabatlasıp jumsalsa, shig'armalardıń atamaları olardıń avtorlarınıń atları menen bibliografiyalıq ko'rsetkishlerde berilse, bir na'rsege qoyılǵ'an atamalar qısqartılǵa ha'm olarg'a qosımsha nomerler qoyılǵa, telefon ha'm telegraf agentligin an'latatug'ın so'zler bolsa, onda olar tırnaqshasız-aq jazıla beredi.

Qawis. Tutas ga'p penen yamasa ga'ptin' ayırım ag'zaları menen grammatikalıq jaqtan tikkeley baylanısqa tu'speytug'ın, jazıwshı ta'repinen ayılǵ'an pikirdi ayqınlaw maqsetinde jumsalatug'ın so'z yamasa ga'p qawısqa alınıp jazıladi. Qawısqa alıng'an so'z yamasa ga'p bir jo'n aqırın kiris intonatsiya menen ayıladi. Qurılısı jag'ınan qawıs eki bo'lekten (ashılıwshı ha'm jabılıwshı) turadi. A'dette eki bo'lek ha'rip penen nomerlewde ashılıwshı bo'legisiz-aq o'z aldına da jumsala aladi.

Qawıstın' eki tu'ri bar: jay qawıs ha'm kvadrat qawıs: Kvadrat qawıs ko'binshe matematika, ximiya, fonetika ilimlerinde jumsaladi. Siyrek jag'dayda kvadrat qawıstın' ishinde jay qawıs ta ten'dey qollanıwı mu'mkin. Sonlıqtan kvadrat qawıstı u'lken qawıs, jay qawıstı kishi qawıs dep ju'rgiziledi. A'dette jay qawıs ko'birek jumsaladi. Anıǵıraaq aytqanda, jay qawıs mınaday jag'daylarda qoyiladi:

1. Kiritpe ga'pler, eskertpe ma'nidegi ayırım so'zler ha'm so'z dizbekleri qawısqa alınıp jazıladi. Erten' stadionda «Paxtakor» (Tashkent) ha'm «Dinamo» (Moskva) komandaları ortasında futbol oyını boladi.

2. Dramalıq shig'armalarda ko'birek jumsalatug'ın remarkalar (avtordın' tu'sindirme so'zi) qawısqa alınıp jazıladi. Misalı: A'met (a'skerge): jazdırın'ız, bulardıń kisenlerin! sheshin' olardıń qolların! Endi bular azat, endi bular huqıqlı! (a'skerler ayaq-qolın jazdıradı) (Q.A'wezov).

3. Silteme yamasa keltirilgen misaldın' qaydan alıng'anın an'latatug'ın so'zler qawısqa alinadi. Misalı: Miynetti jan-ta'ni menen su'ymegen jerde talantlar da, danışpanlar da joq (D.Mendeleev). Eger de sozımlılıǵ'ı jag'ınan sol tildegi basqa fonemalardıń sozımlılıǵ'ınan asıp ketpese g'ana, sesler toparın bir fonemanın' jumsalıwı dep esaplaw kerek (N.S.Trubetskoy).

4. İlimiy miynetlerde, sabaqlıqlarda ushırasatug'ın mınaday ga'pler: bul haqqında endigi temada ken'irek ayıladi; 18-paragraftı qaran'ız; yamasa qanday da bir paragrafqa ya'ki kitaptın' bir betine siltenetug'ın ga'pler qawısqa alinadi;

5. Keltirilip atırg'an siltemelerge ayırım pikirlerge gu'man ya tan'lanıwdı bildiriw ushın soraw yamasa u'ndew belgileri qoyılıp, olar qawısqa alinadi: (!), (?).

§ 145. İrkilis belgilerinin' qabatlasıp jumsalıwı

Jazıwda birdey irkilis belgilerinin' ta'kirarlanıp yamasa ha'r tu'rli irkilis belgilerinin' qabatlasıp keliw jag'dayları ushırasadi. Sorawlıq yamasa u'ndewlik ma'nini ku'sheytip, bo'rttırıp ko'rsetiw ushın soraw yamasa u'ndew belgilerinin' ekewi-u'shewi qabatlastırıp qoyiladi. Sorawlıq ma'ni u'stine qosımsha u'ndewlik ma'ni qosıw ushın soraw belgisi menen birge u'ndew belgisi qatara qoyiladi. Sonday-aq soraw belgisi menen ko'p noqat yamasa sızıqsha, u'ndew belgisi menen ko'p noqat yamasa sızıqsha, noqatlı u'tir menen yamasa u'tir menen sızıqsha, qawıs penen basqa, tırnaqsha menen basqa belgiler, qawıs penen basqa belgiler qabatlasıp kele beredi. Misallar: Barar jerimiz, basar tawımız joq. Tek jalǵız basım bolsa da bir jo'n, mına eki jetim menen qayda baraman, qayda sıyaman?! Qudaytala nege bizin' ko'z jastı ko'rmeydi eken?! Buring'ı sorlap ju'rgenimiz az ba edi?! Nege bizdi bunin'day azapqa saldın?! - dep hayal o'zinen o'zi ku'yindi (N.Da'wqaraev).

Bul qanday a'jayıp berilgen sawal?!

— Karamatdin ag'ay da quwanıp qaldı ma?! — dep soradı Rawshan, onın' pikirin bo'lmeckshi bolıp (J.Aymurzaev).

Ulli bayram, ullı shadlıq quwanış,
Quwanıştı bu'gingi ku'n «juwamız»,
Jiljip a'ste jayın qayıq baradı,
Dep oyladı, «qayda eken adamı?»

(S.N.)

Ju'zlegen awızda bir g'ana so'z bar,
«Artist, artist» desip tan'lay qag'ısar,
«Pay, dım qısqa boldı-aw mına teatr»,
«Ma's... sag'a, tawıqlar shaqırıp atır»,
«Way zan'g'ar, jan'ag'ı kempir ba'le eken»,
Ol kempir-O'tepov A'bdiraman g'oy
«Biltirg'ı wa'kil me?». «Awa, awa». «Qoy».
Tap Alpamıstag'ı ma'stannın' o'zi,
Ken'kildep ku'ledi-aw, ma'sshiytip ko'zin

(İ.Yu.).

Joqarida keltirilgen misallarda eki irkilis belgisi qatara qabatlasıp kelgen bolsa, geyde onnan ko'biyek irkilis belgileri qatara birlikte qollanıwı mu'mkin:

Pıshıq dep sol tondı urdı,
(Pıshıq hayran bolıp turdı),
«Kimdi ermek etesen?»-dep
Postın menen sawash qurdı

(T.J.)

— «En' son'g'ı tuwg'anım-jalg'ızım Genje,
Mınaw shay, mınaw nan, sen ish te, sen je,
Adam bol, quwatım, a'diqli oyli
Jayılsın jaqsı atın' Genjegu'l elge»,—
— Aytjan ba?
— Jiyemurattın' qolınan kesesi tu'sip kete jazladı. O'z qulag'ına o'zi isenbey:

— Qa'dimgi Aytjan ba? — dep soradı (T.Q.)

Bunday bir neshe irkilis belgisinin' qabatlasıp qollanıw jag'dayı, ko'binshe tırnaqsha, skobka, sızıqsha jumsalg'an ga'plerde ushırasadı.

Sorawlar

1. Punktuaitsiyanın' izertleytug'ın obiektleri. 2. Punktuaitsiya qanday negizlerge su'yenedi? 3. Qaraqalpaq tilinde jazıwda qanday irkilis belgileri qoyıladı? 4. Irkilis belgilerinin' qurılıs boyınsha tu'rleri. 5. Ga'ptin' aqırında keletug'ın irkilis belgileri. 6. Ga'ptin' ortasında, basında ha'm aqırında jumsalatug'ın irkilis belgileri. 7. Irkilis belgilerinin' qabatlasıp jumsalıwı.

A'debiyatlar

Дәўлетов М. Хәзирги қарақалпақ тилинің пунктуациясы. Нөкіс, «Билим», 1998.

Закиев М. Хәзирги татар әдеби теле синтаксисы хәм пунктуациясе. Казан, 1984.

Мусабекова Ф. Хәзирги казак тилинің пунктуациясы. Алматы, «Мектеп», 1973.

Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. Тошкент, «Ўқитувчи», 1976.

Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. Нөкіс, «Билим», 1996.

Shartli qisqartıwlar

“А”.-Alpamis dastanı
A. A'-A. A'liyev
A. B.-A. Bavajanov
A. B.-A. Begimov
A. Bek.-A. Bekimbetov
A. D.-A. Dabilov
A.x.e.-Aziya xalıq ert.
A.F.-A. Fadeev
A.Q.- A.Qahhar
A.Q.-A.Qadiy
A.Q.-A.Qarlıbaev
As.M.-As.Muxtar
A.O.-A.Orazov
A.O'.-A.O'tepov
A.P.-A.Pushkin
A.S.-A.Sadiqov
A'. A.-A'.Atajanov
A'.O'.-A'.O'tepbergenov
A'.T.-A.Tajimuratov
A'.Sh.-A.Shamuratov
A'.Ya.-A.Yakubov
B.B.-B.Bekniyazova
B.G.-B.Gorbatov
B.S.-B.Seytakov
D.F.D.Furmanov
D.Yu.-Davit Yul'tiy
«E.Q»-Erkin Qaraqalpaqstan
G.İ.-İzimbetov
G'.S.-G. Seyitnazarov
İ.Q.-İ.Qurbanbayev
İ.T.-İ.Turgenov
İ.Yu.-İ.Yusupov
J.A.-J.Aymurzaev
J.D.-J.Dilmuratov
J.M.-J.Muratbayev
J.S.-J.Seytnazarov
J.Sap.-J.Saparov
J.Sh.-J.Sharipov
K.M.-K.Mambetov
Ku'nxoja
K.S.-K.Sultanov
Q.Aral.-Q.Aralbayev
U.P.-U.Pirjanov
V.B.-V.Boshin
V.B.-V.Kataev

Yu.L.-Yu.Leontishev
Z.V.-Z.Vaskresenskayaa
Q.A.-Q.Ayimbetov
Q.D.-Q.Dosanov
Q.E.-Q.Ermanov
Q.Er.-Q.Erniyazov
Q.D.Qaraqalpaq polklori
Q.x.e.-Qaraqalpaq xalıq ertekleri
«Q.J».-«Qaraqalpaqstan jasları»
Q.n.m.-Qaraqalpaq naqıl maqalları
L.K.-L.Kassil
Leb.-K.-Lebedov-Kumash
L.T.-Lev Tolstoy
M.D.-Da'ribaev
M.G.-M.Gorkiy
M.J.-Musa Jalil
Mus.K.-M.Karim
M.Q.-Qarabayev
N.D.-N.Dawqaraev
N.N.-N.Nekrasov
N.S.-N.Safarov
M.T.-M.Tursin-Zada
N.T.-N.Tuxanov
O.B.-O.Bekbawlov
O'.A.-O'.Axjanov
O'.X.-O'.Xojaniyazov
F.K.-F.Karalenko
R.F.-R.Fayziev
R.S.-R.Safarov
S.A.-S.Ainiy
S.Ars.-S.Arslanov
S.V.-S.Baxadirov
S.X.-S.Xojaniyazov
S.K.-S.Kapaev
S.S.-S.Salyev
S.Sn.-S.Smironov
T.J.-T.Jumamuratov
T.Q.-T.Qayipbergenov
T.N.-T.Najimov
T.S.-T.Sarsenbayev
T.S.-T.Seytjanov
U.X.-U.Xojanazarov
Sh.A.-Sh.Aytmatov
Sh.K.-Sh.Rashidov
Sh.S.-Sh.Seytov

MAZMUNI

Alg'i so'z	3
I bap	
Kirisiw	4
§ 1. Sintaksistin' izertew obiecti.	4
§2. Sintaksislik birlikler.	6
§3. Sintaksis pa'ninin' u'yreniliw bag'darlari.	8
II bap	
Sintaksislik baylanislar	11
§ 4. Sintaksislik baylanis tuwrali tu'sinik.	11
§5. Sintaksislik baylanisti bildiriwshi qurallar.	13
§6. Sintaksislik baylanistin' tu'rleri.	16
§ 7. Bag'nin'qi baylanistin' tu'rleri.	17
III bap	
So'z dizbekleri	19
§8. So'z dizbekleri haqqinda tu'sinik.	20
So'z dizbeginin' bas so'zinin' bildiriliwine qaray tu'rleri.	21
§9. Atawish so'z dizbekleri.	21
§ 10. Feyil so'z dizbekleri.	22
§11. So'z dizbeklerinin' ma'nilik qatnaslari.	24
IV bap	
Ga'p	25
§12. Ga'p - tiykarg'i sintaksislik birlik.	25
§13. Ga'p du'ziwge qatnasatug'in grammatikalıq kategoriyalar.	26
§14. Bolımlı ha'm bolımsız ga'pler.	30
Ga'ptin' mazmunı boyınsha tu'rleri.	33
§15. Xabar ga'pler.	33
§16. Soraw ga'pler.	35
§17. Buynq ga'pler.	37
§18. U'ndew ga'pler.	38
V bap	
Jay ga'pler	40
§19. Jay ga'plerdin' tu'rleri.	40
I. Ga'p ag'zalari.	42
§20. Ga'p ag'zalari tuwrali tu'sinik.	42
II. Ga'ptin' bas ag'zalari.	44
§21. Baslawish.	44
§22. Baslawishtin' du'zilisine qaray tu'rleri.	45
§23. Bayanlawish.	46
§24. Feyil bayanlawish.	47
§25. Atawish bayanlawish.	49
§26. Bayanlawishtin' baslawish penen kelisiwi.	51
III. Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalari.	52
§27. Ekinshi da'rejeli ag'zalar tuwrali tu'sinik.	52
§28. Toliqlawish.	53
§29. Tuwra toliqlawish.	54
§30. Tuwra toliqlawishtin' jalg'awlı ha'm jalg'awsız qollanılılıwi.	55
§31. Qıya toliqlawish.	56
§32. Toliqlawishtin' du'zilisine qaray tu'rleri.	58
Pısıqlawish	59
§33. Pısıqlawish tuwrali tu'sinik.	59
Pısıqlawishtin' ma'nisine qaray tu'rleri.	60
§34. Orın pısıqlawish.	60
§35. Waqıt pısıqlawish.	61

§36. Sın pısıqlawish.	62
§37. Mug'dar-da'reje pısıqlawish.	63
§38. Sebep pısıqlawish.	64
§39. Maqset pısıqlawish.	64
§40. Sha'rt pısıqlawish.	65
§41. Qarsilas pısıqlawish.	65
§42. Pısıqlawishtin' du'zilisine qaray tu'rleri.	66
§43. Pısıqlawishtin' toliqlawishtan ayırmashılıg'i.	67
IV. Determinantlar	68
§44. Determinant tuwrali tu'sinik.	68
§45. Pısıqlawishlıq determinantlar.	70
§46. Obiektlik determinantlar.	71
§47. Anıqlawish.	72
§48. Anıqlawishtin' du'zilisine qaray tu'rleri.	73
§49. Anıqlawishtin' baylanısıw usılına qaray tu'rleri.	74
§50. Ayqınlawish.	76
Sorawlar A'debiyatlar	79
V. Ga'p ag'zalarının' orn ta'rtibi	79
§51. Ga'p ag'zalarının' orn ta'rtibi haqqında tu'sinik.	79
§52. Baslawishtin' orn ta'rtibi.	82
§53. Bayanlawishtin' orn ta'rtibi.	83
§54. Toliqlawishtin' orn ta'rtibi.	83
§55. Pısıqlawishtin' orn ta'rtibi.	84
§56. Anıqlawishtin' orn ta'rtibi.	87
§57. Kiriş ag'zanın' orn ta'rtibi.	88
§58. Qaratpa ag'zalardın' orn ta'rtibi. Sorawlar	89
VI bap	
Ga'ptin' kommunikativlik aspekti	90
§59. Ga'ptin' aktual bo'liniwi.	90
§60. Aktual bo'liniw menen sintaksislik bo'liniwdin' o'z ara qatnasi.	92
Aktual bo'liniwdi bildiriwshi qurallar	94
§61. Orın ta'rtip ha'm intonatsiya.	94
VII bap	
Bir bas ag'zalı ga'pler	99
§62. Bir bas ag'zalı ga'pler tuwrali tu'sinik	99
§63. Feyil bir bas ag'zalı ga'pler	101
Atawish bir bas ag'zalı ga'p	105
§64. Ataw ga'pler.	105
§65. Ataw ga'ptin' semantikalıq tu'rleri.	107
So'z-ga'pler	111
§66. So'z-ga'pler tuwrali tu'sinik.	111
§67. So'z ga'plerdin' tu'rleri.	112
Toliq ha'm toliq emes ga'pler §68. Toliq ha'm toliq emes ga'pler tuwrali tu'sinik.	117
§69. Toliq emes ga'plerdin' qollanılılıwına qaray tu'rleri.	118
VIII bap	
Qospalang'an jay ga'pler	121
§70. Qospalang'an jay ga'pler tuwrali tu'sinik.	121
I. Feyil toplamalı ga'pler	122

§71. Feyil toplamları tuwralı tu'sinik	122
Hal feyil toplanlı ga'pler	124
§72. Hal feyil toplanlı ga'pler tuwralı tu'sinik	124
§73. Hal feyil toplanlının' struktura-semantikalıq tu'rleri	125
Kelbetlik feyil toplanlı ga'pler	126
§74. Kelbetlik feyil toplanı tuwralı tu'sinik	126
§75. Kelbetlik feyil toplanlının' struktura-semantikalıq tu'rleri	127
Ha'reket atı feyil toplanlı ga'pler	130
§76. Ha'reket atı feyil tuwralı tu'sinik feyil toplanı	130
§77. Ha'reket atı feyilleri toplanlının' struktura-semantikalıq tu'rleri	130
§78. Sha'rt meyil toplanı	132
II. Birgelkili ag'zalı ga'pler	134
§79. Ga'ptin' birgelkili ag'zaları haqqında tu'sinik	134
§80. Birgelkili ag'zalar dı baylanıstırıwshı qurallar	135
§81. Ga'ptin' birgelkili ag'zaların' tu'rleri	139
§82. Birgelkili baslawish penen bayanlawishtın' kelisiwi	140
§83. Birgelkili ag'zalı ga'plerde uluwmalastırıwshı so'zler	141
§84. Ashıq ha'm jabıq qatarlı birgelkili ag'zalar	141
III. Ayırmlang'an ag'zalı ga'pler	143
§85. Ga'ptin' ayırmlang'an ag'zası tuwralı tu'sinik	143
§86. Ayırmlang'an ag'zaların' tu'rleri	144
IV. Kiriş ag'za ha'm kiris ga'p	150
§87. Ga'ptin' kiris ag'zaları tuwralı tu'sinik	150
§88. Kiriş ag'zaların' morfologiyalı bildiriliwi	151
§89. Kiriş ag'zaların' ma'nileri	153
§90. Kiriş ga'pler	154
§91. Kiritpe ga'pler	156
V. Qaratpa ag'zalı ga'pler	158
§92. Qaratpa ag'za tuwralı tu'sinik	158
§93. Qaratpalardıń morfologiyalıq bildiriliwi	160
§94. Qaratpalardıń leksika-semantikalıq tu'rleri	162
§95. Qaratpalardıń intonatsiyası	164

IX bap

Qospa ga'p	166
§96. Qospa ga'p haqqında tu'sinik	167
I. Dizbekli qospa ga'pler	170
§97. Dizbekli qospa ga'p tuwralı tu'sinik	170
Dizbekli qospa ga'plerdin' tu'rleri	172
§98. Mezgilles dizbekli qospa ga'p	172
§99. Qarsılas dizbekli qospa ga'p	174
§100. Salıstırmalı dizbekli qospa ga'p	176
§101. Awıspalı dizbekli qospa ga'p	177
§102. Gezekles dizbekli qospa ga'p	178
§103. Dizbekli qospa ga'plerdin' ashıq ha'm jabıq du'zilisli tu'rleri	179
II. Bag'ının'qılı qospa ga'pler	182
§104. Bag'ının'qılı qospa ga'p haqqında tu'sinik	182
§105. Bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' izertleniwi	183
§106. Bag'ının'qı ga'ptin' feyil toplanlarına uqsaslıg'ı ha'm ayırmaslıg'ı	185
§107. Bag'ının'qılıqtı bildiriwshı qurallar ha'm bag'ının'qılı qospa ga'ptin' tu'rleri	188
§108. Bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' bo'liniw printsipleri	195
§109. Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' funktsional-semantika tu'rleri	199
§110. Baslawish bag'ının'qılı qospa ga'p	201

§111. Bayanlawish bag'ının'qılı qospa ga'p	202
§112. Toqlawish bag'ının'qılı qospa ga'p	204
§113. Anıqlawish bag'ının'qılı qospa ga'p	206
§114. Pısıqlawish bag'ının'qılı qospa ga'pler tuwralı tu'sinik	207
§115. Waqt bag'ının'qılı qospa ga'pler	208
§116. Orın bag'ının'qılı qospa ga'p	211
§117. Sın bag'ının'qılı qospa ga'p	214
§118. Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'p	216
§119. Mug'dar-da'reje bag'ının'qılı qospa ga'p	219
§120. Sebep bag'ının'qılı qospa ga'p	221
§121. Na'tiyje bag'ının'qılı qospa ga'p	224
§122. Maqset bag'ının'qılı qospa ga'p	227
§123. Sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'p	230
§124. Qarsılas bag'ının'qılı qospa ga'p	235
§125. Ko'p bag'ının'qılı qospa ga'pler	238
III. Da'nekersiz qospa ga'p	243
§126. Da'nekersiz qospa ga'p haqqında tu'sinik	243
§127. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' jay ga'plerin baylanıstırıwshı qurallar	244
§128. Da'nekersiz qospa ga'ptin' tu'rleri	246
§129. Birgelkili quramalı da'nekersiz qospa ga'pler	248
§130. Birgliksiz quramalı da'nekersiz qospa ga'pler	250
§131. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' strukturalıq tu'rleri	253
IV. Aralas qospa ga'pler	256
§132. Aralas qospa ga'pler tuwralı tu'sinik	256

X bap

Basqanın' ga'pi ha'm onın' beriliw usılları	260
§133. Basqanın' ga'pi tuwralı tu'sinik	261
§134. Tuwra ga'p ha'm avtor ga'pi	263
§135. Tuwra ga'p ha'm avtor ga'plerinin' orın ta'rtibi	264
§136. O'zlestirilgen ga'pler	265
§137. Ortaq tuwra gap	267

XI bap

Tekst	268
§138. Tekst haqqında uluwma tu'sinik	269
§139. Teksttin' du'zilisi ha'm komponentleri	272
§140. Teksttin' komponentlerin baylanıstırıwshı qurallar	273
§141. Teksttin' tu'rleri	275

XII bap

Punktuatsiya	277
§142. Punktuatsiya	278
§143. Ga'ptin' aqırında keletug'ın irkilis belgileri	281
§144. Ga'p ishinde qoyılatug'ın irkilis belgileri	282
§145. Irkilis belgilerinin' qabatlasıp jumsalıwı	289
Shartlı qısqartıwlar	291

A. Da'wletov, M. Da'wletov, M. Qudaybergenov

HA'ZIRGI QARAQALPAQ A'DEBIY TILI

SINTAKSIS

«Bilim» baspasi

No'kis — 2009

Redaktori *T. Dosimbetova*

Xud.redaktori *I. Serjanov*

Tex.redaktori *Z. Allamuratov*

Operatori *N. Saukieva*

Original-maketten bosiwg'a ruqsat etilgen waqti 2009-j. Ofset qag'azi.
Kegl 10. Formatı 60x84 $\frac{1}{16}$. Tip «Tayms» garniturası. Ofset usılında basıldı.
Ko'lemi 18,50 b.t. 21,44 esap. b.t. Buyırtpa № 57 . Nusqası 1000 dana.

«Bilim» baspasi. 230100. No'kis qalası. Qaraqalpaqstan ko'shesi, 9.

“CREDO PRINT GROUP” qўshma korxonasi bosmaxonasida bosildi.
To'skent sha'ar Bo'gishamol kўchasi 160 uy